This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

3 2044 103 159 976

54
36.9.9.2

1.40

Bd. May 1936

HARVARD LAW SCHOOL
LIBRARY

Received APR 17 1933

613

TÖRTÉNETI

hel-21

NÉP- ÉS FÖLDRAJZI KÖNYVTÁR.

KIADJA **SZABÓ FERENCZ**, N.-ELEMÉRI PLÉBÁNOS.

XL. KÖTET.

SZERBIA
KÜLÜGYI VISZONYAI
AZ ÚJABB IDŐBEN

II.

MÁSODIK KÖTET

1860—1868.

IRTA

RISZTICS JÁNOS

SZERB EREDETIBŐL FORDÍTOTTA

ROMÁNECZ MIHÁLY

M. KIR. ÁLLAMI FŐGYMN. TANÁR.

2 2

PRINTED IN HUNGARY

NAGY-BECSKEREKEN

PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA

1892

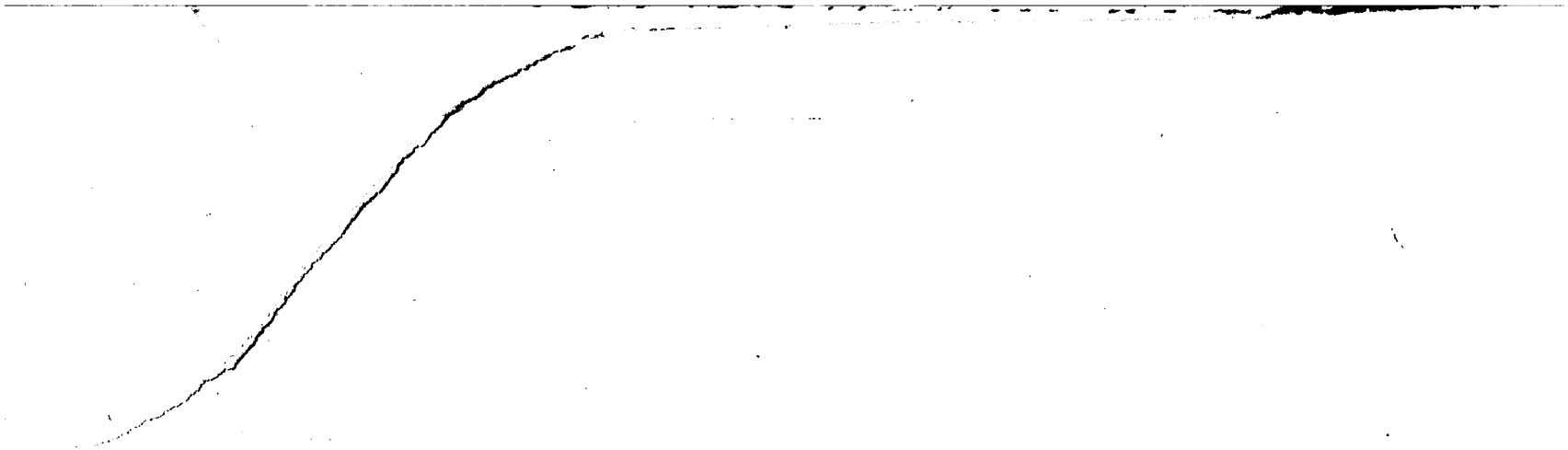

SZERBIA KÜLÜGYI VISZONYAI

TÖRTÉNETI
NÉP- ÉS FÖLDRAJZI
KÖNYVTÁR

KIADJA

SZABÓ FERENCZ
N.-ELEMÉRI PLÉBÁNOS

XL. KÖTET

NAGY-BECSKEREKEN
PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA
1892

SZERBIA
KÜLÜGYI VISZONYAI
AZ ÚJABB IDŐBEN

MÁSODIK KÖTET
1860—1868.

IRTA
RISZTICS JÁNOS

SZERB EREDETIBŐL FORDÍTOTTA

ROMÁNECZ MIHÁLY
M. KIR. ÁLLAMI FŐGYMN. TANÁR.

PRINTED IN HUNGARY

NAGY-BECSKEREKEN
PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA
1892

APR 17 1933

TARTALOM.

		Oldal:
I.	Új korszak. 1860—1862.	3—55
II.	Belgrád bombáztatása. 1862.	56—80
III.	A kánlüdzsei konferenczia.	81—110
IV.	Szerbia s a porta Belgrád bombáztatása után. 1862—1864.	111—164
V.	A kánlüdzsei jegyzőkönyv végrehajtása.	166—185
VI.	Kis-Zvornik.	186 - 203
VII.	Szerbia és Oláhország.	204—231
VIII.	Az elszigetelt Szerbia.	232—249
IX.	Szerbia első diplomácziai kisérlete, hogy várait felszabadítsa.	250—274
X.	Az osztrák-porosz háború hatása a Balkán-félszigetre.	275—289
XI.	Szerbia és Görögország	290—301
XII.	Szerbia kivánja a várakat	302—330
XIII.	Tárgyalások Oroszország meg Francziaország közt a Balkán-félsziget sorsáról.	331—347
XIV.	A várak átadása.	348—393

MÁSODIK KÖTET.

I.

Új korszak.

1860—1862.

Milos fejedelem halálával a szerb fejedelemség történelmének legfontosabb szakasza ér véget. Alapjában e szakasz már az 1839 ik évvel végződik, hogy megújúljon húsz év múlva, mely időt a fejedelemség az állami életről való vegyes fogalmak proczesszusában élt át. Egybevegyűlt itt a régi és új korszak: a pátriárchálitás a felvilágosúltság kezdetével, az olygarchia mindenhatósága a liberálizmusra való törekvéssel. Milosnak a trónra való visszatértével ez áramlat megszakadt, hogy nem egészen két évnyi rövid idő alatt ismét helyet adjon az egyeduralmi abszolutizmusnak, mely a maga egész auktoritásával újból a nemzeti eszme szolgálatába állott.

Mihálynak trónra-léptével új állami formák kaptak lábra, új irányokat fogadtak el. Benn törvényszerűség lépett az autokráczia helyébe; künn mind az, mit az események az elvek erejénél fogva kivivtak, a programmból ki lett törűlve s egy fő pontban krisztálizálódva.

Mig Milos azon működött, hogy a porta elismerje a trónörökösödés elvét, Mihály e kérdést speciális házi törvény által eldöntöttnek tekintette, a belügyi viszonyok megszilárdításában keresvén számára garancziát; mig Milos azon működött, hogy a porta fölmentse őt az 1838-iki (alkotmányról szóló) hattiserif alól, s ismerje el Szerbia önálló állami konstituálódásának jogát, Mihály e kérdést az időre bizta, gyökeres szervezéséhez fogván az országnak, specziális törvények utján. A végleges állami függetlenség nagy kérdésének sikere czéljából minden törekvését legelső sorban a Szerbiában, a várakon kivűl, megtelepedett muzulmánok maradása ellen

irányozta, azután pedig maguk ellen a török megszálló hadi csapatok ellen is. Ez vala Szerbiában a török hatalom, melyet minden más előtt meg kellett törni, természetesen ama fokozatosság ösvényén haladva, melyet a dolog természete hoz magával.

Még az irányok is különböztek, melyekben e két szerb fejedelem haladott. A deputációk Milos orgánumai valának úgy az ő második, mint első uralma alatt; a tárgyalásokat közvetetlenül folytatta a portával, kevesebb tekintettel lévén a garantirozó hatalmakra. Mig Mihály a maga utjait az új idő követelményeihez és a nemzetközi helyzethez szabta, mely Szerbia számára megteremtette a párizsi szerződést (1856.) Kellő számba vette a nagyhatalmakat is, melyek 1856-ban garanciájuk alá vették fejedelemségünk politikai lételét, s konczertjükbe vették az ottomán császárságot is, melynek szervezetéhez tartozott a mi államunk.

Röviden, Mihálylyal Szerbiában egészen új korszak állt be. Új, korszerű eszmék s tekintetek lőnek uralkodókká valamint a bel-, úgy a külügyi viszonyokat és kivánalmakat illetőleg is.

Midőn Mihály fejedelem kormányra lépett (1860. szept. 14.), proklámácziót adott ki, melyben majdnem hallgatással surrant át Szerbia külügyi viszonyaira vonatkozó nézőpontján. A fejedelemség vazallusi helyzete kizárt minden ilynemű manifesztácziót, valamint ezt kizárta az a szükség is, mely szerint semmiféle messzebbható szándéklatok se jöjjenek napvilágra a nemzeti idea szolgálatában. Nem véve tekintetbe a porta fentartásait, Mihály kihirdette, hogy a kormányt mint öröklő szerb fejedelem veszi kezébe, úgy a császári hattiserifek, valamint az örökösödésről való törvény értelmében; de nem mulasztotta el, hogy hozzátegye, miszerint az előirt berátért a portához fog fordúlni, oly szándékkal, hogy lelkiismeretesen teljesítse a kötelességeket, melyek hazánkra hárúlnak a szuzerén udvarral szemben.

A proklámáczió nagyjában arra szorítkozott, hogy márkáns vonásokban feltárja a belügyi irányt, melyet Mihály fejedelem a maga kormányzásában követni szándékozott. Előtte, ugymond, nehéz feladat áll. A belső

párttusák, a felebarát jogának nem tisztelése, a törvény lábbaltiprása és a hatalom semmibe-vétele, a boszú s üldözések dezorgánizálták hazánkat és nagyban hátravetették. A fejedelem azon szilárd elhatározással lép a trónra, hogy minde rosszat kiirtsa: hogy oly kormányt alapítson, mely képes legyen fentartani a maga tekintélyét, a törvények hatályát s a nyert jogok tiszteletét, s a mely, megvetvén a boszút s üldözést, egyesíteni fogja maga körűl mindazokat, kik szeretik hazájukat s ohajtják ennek előmenetelét. Ezért a fejedelem megbocsát minden politikai vétséget s a feledékenységnek enged át minden politikai áthágást; felhiv mindenkit, hogy a törvény oltalma alá helyezkedjék. Igéri, hogy kormányának egyik első gondja lesz, hogy a legjobb módról gondoskodjék, miképpen a lehetőségig igazságot szolgáltasson azoknak is, kik azt gondolják, hogy az előző kormány által meg voltak károsítva, akár nyilvános, akár magán joguk megsértése által.

A fejedelem, bölcs és szerencsés fordulat által, sok tekintetben saját személyének a trónon való megjelenése által is, elérte, hogy a belső áramlatot abba az irányba terelje, mely nemsokára minden lelket megbékéltetett, kivévén egy jelentéktelen részét azon emberek körének, kik vagy megittasúltak az 1858-ik év nagy sikere által, vagy kiket a boszú érzelmei még akkor is kisértettek, midőn a szenvedélyek zápora már természetes medrébe tért vissza. A mit nem csillapíthatott le Milos állhatatlan önkénye, azt egy csapással elérte csupán közzététele Mihály államkormányzati elveinek. A régi ellenfelek végkép megnyugodtak s érdekeikben biztosíttattak, a jogtalanságokat, melyeket az „előző kormány“ alatt követtek el, nyomban helyrehozták Mihály fejedelem személyes áldozataival is, ki e czimen az államnak négyezer császári aranynyal járúlt segítségére;[1]) a fenyegetett érdekek megszabadúltak minden rettegéstől; az adminisztráczionális anarchia megszünt: helyreállt a „kormányzat egysége s a felelősség egysége“ — mint

[1]) „Srpske Novine“ 1860.

akkoriban üdvözölték Mihály fejedelmet a tisztviselői kar nevében.[1]) A mi pedig legfőbb, mig az apa uralma alatt a fejedelem akarata volt a legfőbb törvény, most a fiú a törvényt hirdette ki legfelsőbb akaratnak.

Milos fejedelemnek nem egészen kétévi uralma után, melyet nem jellemzett az elvek és belkormányzat állandósága, ez alapelveknek, egészen természetesen, az új fejedelem eszélyessége s patriotizmusa iránt való hűség s bizalom legörvendetesebb visszhangjára kelle találniok. Nem volt ez többé a fiatal, első uralmakori (1839.) Mihály; benne most mindenki a perfekt férfiút látta, ki a számkivetés tapasztalata által megérlelődött, nagyvilági képzettséget nyert, a nemzeti hagyományokban megerősödött, ha a belső szabadság terén nem kevéssé volt is áthatva meglehetős adag arisztokratizmustól.

Első szerencsés lépéseivel megtisztítván a belső talajt, azon magaslatra emelkedhetett, honnan egy pillantást vethetett a szerb elem állapotára mindenüvé Szerbiaszerte, s vagy támogatását nyujthatta vagy részvételének tanújeleit, melyek fentartották reményét jobb és boldogabb napokra. Az időben messze, Suttorina körül, az Adriai tenger mellett, csiráját látta a harcznak, melyet Vukalovics Luka vezérlete alatt önnön szabadságáért kezdett a herczegovinai szerbek egy része. E harcz, belenyúlván az 1861. és 1862-ik évbe is, nem folyhatott le anélkül, hogy ne érezze a támogatás kezét, melyet neki, alkalmak adtán, Mihály fejedelem nyujthatott. A déli határon, Ó-Szerbiában, a török kormányzat kiüldözte a szerbeket a nisi pasalukból Szerbiába; ezeket az önkény 1861-ben annyira szorongatta, hogy ezrével kerestek és találtak vendégszerető fogadtatásra Szerbia anyai ölében. A Száva- s Dunától éjszakra az osztrák monarchia átalakulásának teljes proczesszusában leledzett. Napoleon támadásai megrendítették a Habsburgok monárchiáját, mely most az abszolut kormányzással felhagyni készült, melyhez az 1848-iki forradalom után folyamodott, s kisérletet tőn, hogy népeivel kibéküljön részben liberális, részben történelmi alapon. Ezen alkalmakat sem mulasz-

[1]) „Srpske Novine“ 1860.

totta el a fejedelem, hogy, a mennyire lehetséges vala, meg ne kisérelje azokat Szerbia hasznára fordítani.

Nem akarjuk azt erősíteni, hogy Mihály fejedelem valamely kész tervvel jött, melyből egymásután vett volna elő egy-egy intézkedést s vitte volna be az életbe; benne hazafias tettkészség élt, hogy felhasználjon minden alkalmat nemzetének javára, bárhol volt legyen, ezen hazafias szellemből pedig lassankint, a mint a körülmények megengedték, az ő nemzeti politikájának képe bontakozott ki. Minden idea, mely megérett, az ő szolgálatába szegődött; mindenki boldognak érezte magát, ha eszméivel, tudásával és szolgálataival az ő rendelkezésére állhatott.

A kor pedig már túlszárnyalta Milos fejedelem nézeteit s terveit. Mint már volt alkalmunk kifejezni, kétségtelen, hogy Milos fejedelem is, mint nagy szerb pátrióta, osztozott a vágyakban s keblében hordozta a hagyományokat, melyeket a szerb nemzet Koszovo óta teljes felszabadulása iránt táplál, de az ő tervei a törököknek Szerbiából való végleges kipusztulására és Szerbia autonomiájának teljes kifejtőzésére szorítkoztak; távolabbi lehetőségben az agg fejedelem nem hitt, eltelve keserű tapasztalattal, gyötörve fájdalmaktól, lenyűgözve a nehézségek által, melyekkel meg kelle küzdenie, hogy Szerbiát legalább a belügyi önállóságig vezethesse. Ha Szerbia hitt is Milos fejedelem hatalmában, e hitnek határt szabott az aggság s emberi gyöngeség.

Mindez más színben tünt fel Mihály fejedelemmel. Ugyszólván egész Szerbia hitte, különösen pedig az ifjabb nemzedék, hogy Mihály fejedelem semmiben sem ismer akadályt, hogy általa minden elérhető: úgy a teljes autonomia, mint Szerbia függetlensége, valamint az elnyomott testvérek felszabadítása. E közszellem vitte szárnyain előre a fejedelmet; e hit bizonyos fokig magát az öregebb nemzedéket is elfogta, mely az ő szolgálatában álla. A kor a szellemeket fölébresztette, az összehalmozódott vágyakat fölélesztette, ha erősebben is, mint az eszközök megengedték; az a kifejtőzött ideákat optimizmusra bátorította, mely addig nem vala ismeretes.

Ezen új áramlat jelöli a határvonalat is az atya meg fiú uralma közt. Ez áramlat következtében keltek

életre tervek, ragadtak meg alkalmakat és tettek lépéseket különböző alakban, úgy, hogy Mihály uralma hetedik évének befejeztével a Balkán félsziget egész hálózatával vala befödve a szerződéseknek, melyeket Szerbia kötött volt a keresztény államokkal: Montenegróval, Oláhországgal s Görögországgal, oly czélból, hogy együttesen működjenek közre nemzeti ideáljaik megvalósításán. Fényes kilátásaik nyiltak a balkáni népeknek; mióta a muzulmánok meghódították félszigetünket, keresztény népeinek szelleme soha sem emelkedett föl azon magaslatra, hogy a multnál és jelennél fogva rokon népek egyesülésében keresse üdvét. E téren Szerbia mindig találkozott Görögországgal és Montenegróval, mig elvégre Oláhország is ez utra lépett.

Miután ezen új korszakot fő vonásokban jellemeztük, áttérünk az egyes kérdések s események fejtegetésére.

Nyilvános és ünnepélyes kifejezést adott Mihály fejedelem a maga külügyi politikájának legelőször akkor, midőn átvette az invesztiturai berátot (1860. okt. 7.) Maga a berát nem viselte többé magán a konstantinápolyi kanczelláriának ködös karakterét: száraz, világos és határozott vala; hallgatással mellőzte az örökösödést, melyet a porta Mihálylyal, valamint atyjával szemben is, állandóan tagadott. Másrészt Mihály fejedelem sem tartotta magát többé a keleti czeremóniához, melyet a zultán fermánjainak olvasásánál szoktak volt rendezni. A felolvasás nem történt meg sem a várban, sem a vármezőn (Kálimegdánon); nem ment végbe sem a szerb, sem a török sereg jelenlétében. A fejedelmi udvarnál ment végbe a zultán küldöttének, Enisz bej, ezredesnek, Ozmán pasa, várbeli muhafiz — s a magasabb szerb tisztviselők jelenlétében, minden más parádé nélkül.

Az események helyes magyarázatát adta maga Mihály fejedelem, midőn, átvevén a berátot a zultán küldöttének kezéből, e szavakat mondá: „En recevant de vos mains le haut Bérat Impérial, je vous prie, m. le Colonel, d'assurer Sa Majesté que, fidèle à la double tradition de ma dynastie, je ne cesserai pas de professer les sentiments de loyauté et de dévouement envers

le haut suzerain de la Serbie, ainsi que de régner en Prince jaloux des droits et des institutions nationales.“ (Azaz: átvevén kezéből a magas császári berátot, kérem önt, ezredes úr, biztosítsa ő felségét, hogy, dynasztiám kettős hagyományához híven, nem fogok megszünni vallomást tenni a Szerbia m. sùzerénje iránt való lojálitás és odaadás érzelmeiről, valamint nem szünök meg uralkodni mint fejedelem, ki féltékenyen őrzi s védi a nemzeti jogokat s intézményeket.)

A fejedelem nézőpontját, ha nem is volt váratlan, az országban helyesléssel fogadták; jól kellett volna azt fogadni Konstántinápolyban is, mert Milos fejedelem irgalmatlan protestációi s jegyzékei után, melyek telve voltak fenyegetéssel s kesernyéssséggel, Mihály fejedelem nyilatkozata enyhének s higgadtnak tünt fel. Azonban Konstántinápolyban nem így fogták fel Mihály szavainak értelmét. A porta meg volt lepődve, mert Mihály fejedelemben európai diplomatát látott, tőle tehát a legnagyobb tartózkodást várta. Ha Milos hazafias törekvéseiről nem szívesen hallott is, nem félt annyira tőlük, a mennyiben az agg és beteges fejedelemben csak egy emléket látott, melynek megszámlált napjai nem engedék hogy föléledjen; Mihályban viszont a szerb trónon javakorában levő, állhatatos és szilárd jellemü férfiút látott. A nemzeti irányra való legenyhébb czélzat is komoly aggodalommal töltötte el. Fokozta ez aggodalmat a keresztény emigrácziónak Szerbiában való jelenléte, mely még Milos uralma idejéből maradt ott.

Más részről, a szerbiai várak körül megtelepedett törökök folytatták rendetlenkedéseiket, melyeket 1858-ig többé-kevésbbé büntetlenül követtek el. Elfoglalták a szerbek birtokait, meg-megtámadták a polgárokat, meg magát a szerb hatóságot is. Ez állapotok ellen Mihály fejedelem kormányának szigorú rendszabályokat kelle alkalmaznia.

Mindezen jelenség együttesen: a fejedelem mánifesztácziója a berát felolvasásánál, a keresztény emigráczió mozgalma, valamint a törökök kihágásai ellen Szerbiaszerte foganatosított rendszabályok, oly haragot keltettek a portában, hogy ez nem tartóztathatta vissza magát, hogy hivatalos orgánumában annak csipős kife-

jezést ne adjon, tele szemrehányással sőt fenyegetéssel is.

A Mihály fejedelem alatt való áramlat gyorsan haladt a visszavonás és összeütközés felé. A porta meglepődése oly nagy volt, hogy kihozta sodrából, ahelyett, hogy a krizist tisztán a saját érdekében enyhítette s föltartóztatta volna, oly utra tért, mely a válságot sietteté. 1860. november 7-én adta át berátját a fejedelemnek, nem egészen három hónap mulva pedig (1861. jan. 25.) megtámadta ezt nyilvánosan s kiméletlenűl. Mihály fejedelem, ekként kihíva, védekezett, és pedig ugyanazon téren, hivatalos organumában. Az európai politikai világ előtt szokatlan látvány tárúlt fel: nyilvános polémia a szuzerén s vazall között, elkeseredett harcz, mely vihart jósolt a távolból.

E polémia fontossága kívánja, hogy figyelmet fordítsunk rá, mert ez vala a döntő pont, mely összeütközésre vezetett.

A Journal de Constantinople 1861. jan. 25-én ezt irta vezérczikkében:

„Milos fejedelem halálával komoly belső bonyodalmak fenyegeték Szerbiát; nagy szakadás álla küszöbön, hogy megbénítsa e területet, s a szerb nemzet ismét veszélyben vala, hogy ama rettenetes görcsös vonaglásba essék, mely oly gyakran érte egyesek versenygése s nagyravágyása következtében.

„A dolgok ez állása senki előtt sem vala ismeretlen, arról egész Európa értesűlt.

„Ily körülmények közt a m. porta, vezérelve a szerb nemzet iránt (melynek kiváltságai fölött annyi századok óta őrködik éberen) — a szerb nemzet iránt való gondoskodása által, melyet soha sem vont meg, s a melynek a történelem több alkalommal fényes bizonyítékait nyújtja, hogy biztosítsa ez ország nyugalmát, elfogadta Mihály fejedelemnek, mint a boldogúlt fejedelem utódjának (successeur) megválasztását.

„Ettől fogva egymás után követtek el bizonyos tetteket, melyek, hogy nap-nap után folytatódtak, felette kedvezőtlen véleményre hangolhatnák a császári kormányt. A nemzet jogait, kiváltságait s az öröklés rendjét gyakran fenyegetik önké-

nyes (abszolutisztikus) rendszabályok által, melyek az országban megütközést s elégületlenséget idéznek elő s a melyek azt czélozzák, hogy elfeledjék az adminisztrativ föltételeket, melyek alatt ez ország kormánya mindig állott, s ép így a jogokat is, melyek védőszárnya alatt a nemzet azokat fenn is ohajtja tartani.

„Legfőképpen, mig a m. porta szüntelenül erőlködik, hogy a jog és igazság alapján rendet s jó kormányzatot létesítsen Boszniában, hogy kiirtsa a gonoszságokat s hogy ezeket a legnagyobb szigorúsággal fenyítse, hogy minden kerületet a legszigorúbb ellenőrzés felügyelete alá vessen: addig Szerbia határain valóságos rablóműveleteket folytatnak.

„Ezek a szervezett rablások, kisérve természetesen ugyanazon egy uralkodó alattvalói közt való rendetlenkedés- és gyűlölködésre ingerlés által, nem maradhattak sokáig észrevétlenül a felsőbb hatalom előtt, mely sajnos meglepetéssel vehette észre, hogy a kihivás és garázdálkodás e rendszerét azon emberek űzik, kik, miután a szerb határon átmenekűlnek, teljesen büntetlenül maradnak.

„A rendetlenségek, melyeket annyira sajnálni lehet s melyek oly gyakran megújúlnak a mai viszonyok közt, midőn a porta minden törekvése oda irányúl, hogy megszilárdítsa a rendet, igazságot és saját területén az állapotok egyöntetűségét, fontossággal birnak, melyet nem szabad félreismerni, s Mihály fejedelemnek bizonyára kötelességének kell tekintenie, hogy azok szigorúan meg legyenek büntetve, még mielőtt szüntelenül megújúló műveleteikből mindazon következmények állhatnának elő, melyeket fölszíthatnak. E feladat a fejedelemre nézve annál könnyebb lesz, ki egészen európai nevelésénél fogva nem lehet élénken nem érintve az ügy ily mibenléte által, mert a szerb nemzetnek nem lesz semmi része a türelem ama rendszerében, mely Szerbiából hozzáférhetetlen menhelyet csinálna a gonosztevők számára, energia és önakarat hiányában.

„A császári kormány erélyesen el lévén határozva, hogy a belügyi téren gyors lépéssel haladjon a refor-

mok utján s hogy semmi áldozattól se rettenjen vissza, hogy a császárság alattvalói közt, különbség nélkül, elterjedjen a jólét, de a kötelességérzet is, — kevésbbé mint bármikor hajlandó türni, hogy éppen a saját határain követhessenek el gyilkosságokat, rablást és lázadásra való bujtogatást, kivált ha ez olyan tartományokból indúl ki, melyek az ő szuverénségének tutori oltalma alatt élnek.

„Egyik, meg a másik részről is a bűnösöket, kiket annak rendes módja szerint ilyeneknek találnak, ki kell szolgáltatni vagy megbüntetni, mert szükséges, hogy a rendzavarók ne szokjanak azon gondolathoz, hogy a porta birodalmában rendetlenségeket követhetnek el, azután pedig könnyen kisikolhatnak kezei közől.

„A császári kormány, miután a belső nyugalmat mindenütt a császárságban biztosította, semmi áron sem gondolja megengedhetőnek, hogy Boszniát új fondorlatok s véres zavarok állandó tüzhelyévé tegyék.

„Végre, még kevésbbé képes megérteni, hogyan mehetnek végbe ezen fondorlatok s rendetlenségek éppen a hatalom magatartása következtében egy oly terűleten, mely azt gondolja, hogy az európai felvilágosúltság jótéteményével a császárság többi pontjánál jobban van megáldva.“

A porta támadásai nagyon rossz hatást idéztek elő Szerbiában; különösen Mihály fejedelem érezte magát sértve szíve mélyéig. Alig foglalta el a kormányt, megtámadva látta magát a portától, mely őt hibáztatja, hogy abszolutizmusával fenyegeti Szerbia örökösödő kiváltságait, még mielőtt ideje volt volna, hogy bármit is kezdeményezzen a belső életbe vágó törvényhozás terén, mig ezzel ellentétben az ottomán kormány maga magát úgy mutatja be, mintha Szerbia jó géniusza volna, mely emberemlékezet óta őrt áll a szerb nemzet jogai fölött. A porta most sem hagyott fel a kettéosztás politikájával, melylyel, Milos fejedelem alatt, elválasztotta a nemzeti kivánságokat az uralkodói kivánságoktól s Boszniában való rossz kormányzatáért egész Európa előtt a felelősséget a szerb hatóságokra hárította, fölhánytorgatván nekik, hogy pártfogásuk alá veszik a rabló garázdálkodást s hogy a boszniai határon békétlenkedésre s lázadásra szuttyongatnak.

Nem kelle sok szót vesztegetni, hogy napvilágra jöjjön a gondoskodás, melyet a porta viselt a szerb nemzet fölött Koszovotól Karagyorgyevicsig és Milosig. Tudja azt az egész világ a történelemből, tudja a hősregékből, melyekben a szerb nép apróról-cseprőre ecseteli a muzulmán gyöngédséget annak közélete („saját kiváltságai“) iránt, hite s imaházai iránt, szokásai s tüzhelye iránt. S midőn a porta semmiféle bizonyítékát sem adta gondoskodásának, melylyel a szerb nemzetet illetőleg előhozakodott, a szerb felelet, lenyomva a „Srpske Novine“[1]) egész czikksorozatában, mindazon lépésre emlékeztetett, melyeket Konstantinápolyban tettek, hogy fentartsák sértetlenül a kiváltságokat, melyek Szerbia számára császári hattiserifek által valának elismerve, mégis nemcsak hogy nem lehetett semmi eredményre jutni, hanem ellenkezőleg, a porta nem szünt meg pellengérre állítani s vádolni minden szerb fejedelmet, kiket a nemzeti jogokra nézve oly mérvben tüntetett föl veszedelmesebbeknek, a mily mérvben valamelyikük azok fentartásáért gyakrabban járt közben s azokkal élénkebben foglalkozott. Minden lépésre, melylyel Szerbia a porta elé járult, új sebeket vágtak kiváltságaiba. A gyakori és világos kérdésekre körmönfont keleti feleletek érkeztek; a porta minden alkalmat felhasznált, hogy megcsonkítson vagy megszorítson egy-egy nemzeti kiváltságot, hattiserifeinek magyarázatában majd ezt, majd azt a megszorítást szúrván közbe. Itt ezennel körülményesen meghányjuk mindazon három kérdést, melyeket Milos fejedelem a maga halála előtt kisérlett meg elintézni s rendezni Konstantinápolyban egy külön deputáczió által, névleg pedig: a trónörökösödést, az ország önálló konstituálódását s a várak körül letelepedett muzulmánoknak Szerbiából való kimenetelét.

Nem látjuk szükségesnek, hogy itt e kérdések jogi megvitatásába bocsátkozzunk, a mint azok a szerb hivatalos lapban vannak kifejtve. Eléggé megvilágítja azokat az emlékirat, melyet, mint láttuk, a szerb küldöttség 1860. áprilisben adott át a portának. S mivel a porta támadásaira való ezen felelet ugyanazon tollból folyt,

[1]) „Srpske Novine“ 1861. január.

mint a szerb küldöttség emlékirata is, hát a csaknem azonos érvelés megújításával hasztalanúl fárasztanók az olvasó figyelmét.

Egyébiránt Mihály fejedelem nem is fektetett nagy súlyt arra, hogy az örökösödés és alkotmány kérdéseit megvitassa a portával; e kérdések egyike már törvény által volt rendezve, a másikat pedig a fejedelem fentartotta, hogy maga hozza tisztába a nemzettel. Ő, valamint további működésében, mint később látni fogjuk, úgy a portával való polémiájában is legtöbb figyelmet fordított a harmadik kérdésre, a szerb várak körűl megtelepedett muzulmánoknak Szerbiából való kiköltözködésére. Miután tehát a szerb felelet rövid pillantást vet e kérdés történelmi alakulására, részletesen ecseteli azon állapotot, melyet a szerbiai muzulmán népesség fegyelmetlen magaviselete teremtett. A mennyiben a páros viaskodást nyilvánosan viselték, a fejedelem azt akarta, hogy Európa elé tények kerűljenek, a melyek ezt meggyőzhessék annak szükségességéről, hogy a muzulmánok Szerbiából kitelepíttessenek, ha ezt nem lehetett elérni csupán jogi érvekkel. Ezért legyen megengedve, hogy a polémia e részénél hosszasabban időzzünk, mert nincs tudomásunk, hogy valahol ekként, a maga egészében volna feltüntetve a kép, melyet a szerbek s muzulmán polgártársaik közt való viszonyok tárnak elénkbe 1842-től egészen az 1860-ik évig.

„Ahelyett, mondja a szerb hivatalos lap, ahelyett, hogy a szerbekre tekintenének, és hogy az emberi fejlődés természeténél fogva befogadnák szelid erkölcseiket s méltó szokásaikat: a szerbiai muzulmánok, mint valami utonálló haramiák, kezdtek élni a szerb élet, becsület és vagyon rovására. Országunk, melynek belső kormánya nap-nap után rendezte a mindennemű viszonyokat, ezekben előmenetelének örökös akadálykövét találta. A hol csak valának törökök, velük járt a lehetetlenség is, hogy fentartsuk a rendet, a lehetetlenség, hogy megmentsük a szerb vagyont, azonfelűl pedig mindennap szemmellátható példák bizonyították, hogy senki személye sem vala biztonságban.

„Policziális rendszabályaink csupán a törökökre nézve voltak hatálytalanok; ők valának az egyedűliek,

kik megvetvén a rendet, megvetvén az általánosan behozott előirást, nem szüntek meg országszerte járni utlevél nélkül, haramiák módjára. Egyedül Belgrád-, Sabácz- és Uzsiczében rendőrségünk minden törekvése a policziális és egészségügyi rend megszilárdítására gyümölcstelen maradt (nem is említve Szokol vidékének némely részét, mely joghatósága körén kivül esik). Itt még temetők láthatók a városok közepén bizonyos helyeken, itt még nem lehet piaczokat nyitni, az utczákat mindenütt kikövezni; itt még a ragályos tisztátlanság büze érzik az utczákon; itt még kivilágítatlan helyeken járnak éjszaka. E városokban főleg, még csordát lehet látni, mely bitangúl barangol, kárt okozván a szénakazlakban, a szántóföldeken s a legnemesebb gyümölcscsel beültetett kertekben; itt még behatol az emberek házába is, sőt magukba, az elegáns árúkkal díszített boltjainkba is. Mig a mi lakosaink az emberi életre s a közbiztonságra nézve veszélyes dolgok tartásában korlátozva vannak: a törököknél bár mikor lehet találni mérget és lőport nagy mennyiségben egy helyt. Városainkban még csak a törökök viselnek fegyvert s a szerbekkel való legkisebb összeszólalkozásnál ingerülten csoportosúlnak; csak ők futtatják még a város utczáin végig lovaikat; az éjjeli őrségeknek nem engedelmeskednek; nyilvános vásárokon megzavarják a rendet; röviden, még csak a muzulmánok nem ismernek Szerbiában hatalmat.

„Ily módon nemcsak rendőri tekintetekben gördítenek akadályokat a polgári életviszonyok törvényes rendje elé hazánkban; hanem azon első naptól fogva, midőn ki kellett volna költözködniök, nem szünnek meg szerb lakótársaik verítékén és szorgalmán élősködni, elvévén, meglopván és kirabolván törvényes vagyonukat. A sűrű erdőségekkel borított Szerbia különösen azon vidékeken van kiirtva, hol törökök laknak. Számos esetet lehetne fölhozni részint a szokoli vidékről, hol három, négy, öt sőt több száznyi makktermő fát egyszerre ledöntöttek, részint a fetiszlámi vidékről, részint a sabáczi erdőségről, melyet, egész rendekben sőt százával vágván ki a termő fákat, semmivé tettek, olykor saját tulajdonképpeni szükségletükre, gyakran a maguk spekulácziója czéljából, de leggyakrabban kárörömből és rosszlelkűségből. Mig a

szerbek, törvény által korlátozva, kényszerűlve voltak rőzsét és száraz galyakat hordani az erdőből, mig a legkisebb erdőirtásért fogságot s rabságot szenvedtek: a törökök büntetlenül gyujtogatták a százados tölgyeket, országunk legnagyobb gazdagságát s irgalmatlanúl pusztították a jegenye- s bükkfa-erdőt Uzsicze körül Tárától Iviczáig s csakhamar tönkretették. Szokol vidéke, különösen pedig a básztávi, czárini, slyivovai és más községek, melyek, szerencsétlenségükre, a szokoli határral szomszédosak, majdnem végkép meg vannak fosztva azon jótéteményektől, melyeket nekik egykoron gazdag erdeik nyujtottak. Sabáczban is a Száván való hajózás megkönnyíti a muzulmánoknak, hogy könyörtelenül elhurczolják a várba vagy távolabbra is elszállítsák nyers erdőnket.

„Nem elégedvén meg, hogy kiapasztják jólétünk fő forrását azáltal, hogy erdőnket kiirtják, — még földjeinket is rablómódra elfoglalják. Igy 1857-ben kiderült, hogy a fetiszlámi törökök, azon kivül, hogy használatukra a vár mögött jelentékeny földterületet engedtek át, még 300 napi szántóra terjedő részint tiszta, részint berkekkel borított földet vettek birtokba. Igy Szokol vidékén ama területen fölül, melyet számukra a szerbek könyörületéből, mig ki nem költözködnek, használatúl engedtek át, békeszerető polgárainktól még 1000 ekényi földet csikartak ki. Sokszor csapatonkint törtek elő falvaikból, parasztjaink szántóföldjeit feldúlták, az embereket kiirtott földbirtokaikról fegyver-tüzeléssel üzték el, azután pedig maguknak tulajdonították el. Rátámadtak embereink csordáira, főleg pedig sertéseire s ezeket egész nyájakban semmisítették meg. Igy a mult hónapban a szokoli törökök az erdőben valóságos hajtóvadászatot rendeztek a sertésekre s 26 darabot öltek le; a községi halászati helyeken erőszakkal halásznak, a halászat bérlőit pedig a folyókon jelentékenyen megkárosítják. Földjeiket nem veszik körül külön kerítéssel, hanem embereink nyáját odabocsátják, aztán elfogják s a szerbeket iszonyúan megbirságolják, fizettetvén 20, 30 és 40 piaszternyi kártérítést. Szegény parasztunk, kinek két tulka a maga és családja fentartásának utolsó eszközéül szolgált, gyakran azon szerencsétlen helyzetbe jut, hogy magát e

támasztól is megfosztva lássa. Utánjárás nélkül is tudja, hogy azok bőrét fel fogja ismerhetni a török mészárszékeken.

„Az enemű erőszakoskodások haraggal töltenek el mindenkit, a ki hall felőlük. De ezzel még nincs kimerítve a szerb muzulmánok gonosz mestersége. Ők embereink szántóföldjein levágták az éretlen kukoriczát; pinczéikben az italt rosszlelküségből kifolyatták és búzájukat 50—100 kévénkint a lángok martalékának adták át szántóföldjeiken; mi több, vannak esetek, hogy boszúból embereink házait is felgyujtották, mint az 1857-ik évben egy ember magában székvárosunkban is gonosz indulatúlag tüzet vetett házainkra.

„Ámde nemcsak a rend s honfitársaink vagyona van ily veszélyeknek kitéve; nem elégednek meg muzulmán polgártársaink csupán vagyonunk elkobzásával, hanem kénytelenek vagyunk még becsületünkkel meg életünkkel is dédelgetni, tőlük már egyszer vérrel megoltalmazott hazánkban való maradásukat. Nincs nap, nincs hónap és hét, melyben orvfegyverük alatt el nem hullana egy-egy ártatlan áldozatunk. Ha a Drina hullámai, ha a Száva vagy a Duna habjai egy-egy hullát hoznak alá, eleve bizonyos, hogy az egy áldozat, melyet a törökök tettek el láb alól e világból vagy sötétben vagy alattomban. Midőn az egész ország a legzavartalanabb békének örvend, csak Belgrád, Sabácz, Szokol és Uzsicze körűl villognak a handzsárok, hallszik a fegyver-ropogás; csak a sabáczi vár alatt, Klenák körűl és Misáron, csak Dorcsolon, csak Gyetinye és Szokol körűl bukkannak fel holttestek.

„A muzulmánok nem szemelnek ki harczképes szerbeket, hanem legtöbbnyire gyönge nőket s erőtlen gyermekeket. Ime például 1855-ben a legkegyetlenebb módon konczolták fel az áldott állapotban levő Vaszilját, lyuboviai Tokovics János feleségét. 1856-ban egy török maga székvárosunk alatt megtámadott egy nőt, s megbecstelenítette és kifosztotta. Ime a napokban Uzsicze alatt megöltek két gyönge fiucskát, a mi, egész világ tudja, nem első dolog. Nagy az ő gyilkosságaik rovása s még nagyobb a nők és gyermekek fölött való erőszakoskodások következtében, melyeket

ha feltárnánk, minden keresztény léleknek meg kellene borzadnia!

„Fölösleges megemlíteni, hogy a szerb hatóságok, visszatartóztatván a sértetteket és károsodottakat a jogos haragtól, rendes uton kivánták a török hatóságoktól, hogy a kárt megtérítsék s a gonoszságokat megbüntessék. A szerbek teljes készséget tanúsítottak a jó viszonyok fentartására. Uzsicze, Szokol és Sabácz részére vegyes bizottságokat ajánlottak s tagokúl a maguk részéről a legbékeszeretőbb embereket hozták szóba. Mind hiába! Minden szerb készség megfeneklett a török hatóságok ellenkezésén s őszinteség-hiányán. Még nincs rá példa, hogy szerb bíróság török és szerb ember között különbséget tett volna: a török medzslisz előtt, törökkel való perben, nincs rá eset, hogy a szerb megtalálta volna igazát. A török hatóságok, melyek közönséges, elfogúlt benszülöttekből voltak összeállítva, nem csupán részeseknek tanúskodtak a polgári jognak szerb emberrel szemben való lábbal tiprásában, hanem példákkal mutatható ki, hogy még bűntársai is voltak a szerb ember személyére való támadásnak. 1855-ben Zaimovics Szálko, fegyverrel kezében, elfoglalta embereinktől Szokol környékén a földeket, és Szálko büntetlenül maradt! 1856-ban Szálko késsel kezében torkon ragadta slyivovai Makszimot, s elvette pénzes erszényét. És ki ez az utonálló Szálko? Szálko a szokoli medzslisz tagja, ki Ali aga, várparancsnok védő szárnyai alatt, legnagyobb gonosztevő s haramia létére, szabadon jár-kel a világon. A török őrcsapat, melyet egy tiszt vezet, hogy városunk török kerületében fentartsa a békét s biztonságot, betöri a boltokat s kifosztogatja; a török tolvajok védelmet találnak a várakban, a mi tolvajaink üldözve a törvény keze által, menedékhelyet keresnek és találnak ott. A török gonosztevők végre még hatóságainkra is törnek, mint példáúl 1856-ban három rendőrügynökünket sebezték meg, kik egy kávéházban le akarták csillapítani a czivódást, melyet ugyanazon gonosztevők kezdtek volt. S a gyilkos oltalmat talált a várban s kijött a várból, hogy embereinkkel újból daczoljon! Bizonyos Uszko nevezetű 1858-ban megsebesített egy ifjút, egy másikat pedig megölt s Uszko ma is szabadon jár a városban!

„Lehet-e csak elgondolni is, hogy a szerbek egykedvűen viselik ez igazságtalanságokat és törvénytelenségeket? Lehet-e képzelni, hogy ily illegális állapotból béke és szeretet fakadjon? E török kihivásokra általános mészárlás volt volna már régen a felelet, ha a szerb hatóságok vas kezekkel, ha sértett szivvel is, nem tartják vissza a népet, mely több izben önmaga akart bíráskodni támadói fölött, midőn ezek hatóságaitól orvoslást nem kapott. Az utóbbi gyakori összeütközések Sabáczban s a mult évi augusztusi véres jelenet Belgrádban azt a feleletet adják, hogy lehetetlen már továbbra is a törvény határai közt megtartani a népet, melynek nem adják meg a törvény oltalmát. És csakugyan, rendőrségünk minden ügyessége s erélye mellett, csupán a rendes hadseregnek volt lehetséges e nyáron kiszakítani a török rendbontókat a mélyen megsértett szerbek kezéből.

„Szerbia soha sem szünt meg komoly előterjesztést tenni a magas portának annak égető szükségéről, hogy a szerb nemzet jogainak eredetileg megállapított álláspontjához kell visszatérni; különös figyelmet fordított a gyógyszerre, mely megszüntetné a törökök és szerbek szüntelen torzsalkodását Szerbiában, hogy ne ismétlődjenek ez országban a szerencsétlen sziriai jelenetek. E czélból Milos fejedelem a mult évben külön deputácziót küldött Konstantinápolyba, melyet „Zs. d. K.“ ugyanoly üdvözléssel fogadott, a minőt most is küld nekünk. Fontos megemlíteni, hogy akkor is a nemzet ügyét elválasztotta a fejedelemétől, s a deputáczió küldetését mint a fejedelem személyes szükségét tüntette föl a világ előtt. Divide et impera — volt az ő politikája akkor is, valamint most is. Hogy „Zs. d. K.“ a magas porta nevében beszélt, megmutatta e misszió kimenetele, mert öthónapi tárgyalás után a deputáczió kénytelen volt a szerb nemzet nevében tiltakozást adni be a határozat ellen, mely szinleg úgy nézett ki, mint elégtétel, valójában pedig mitsem tartalmazott többet, mint azt, mit a protestáczio jelölt meg“.

Szemünk előtt állván a török önkény eme képe, most már teljesen elképzelhetjük az állapotot, melyből a császárság s fejedelemség között való összeütközés kelet-

kezett. De nem csupán a várak körűl megtelepedett muzulmán lakosok magaviselete volt az, mi a szerb főváros bombáztatására vezetett, melyhez mi emlékiratainkban már egy évvel közelebb jutottunk; muzulmán szomszédaink önkényével párhuzamban járt a török hatóságok közreműködése is minden vonalon, a konstántinápolyi központi kormánytól kezdve le egészen a török határmenti területeken lévő mudirig. A mint egyszer uralkodóvá vált a kölcsönös bizalmatlanság, Konstantinápoly és Belgrád közt napról-napra merültek föl vitás kérdések. A belgrádi vár parancsnoka csakhamar ellenséges magatartást kezdett tanúsítani; addig elfeledte vala, hogy a belgrádi várat a legközönségesebb gonosztevőknek is megnyitotta. Sem az idegenben való török diplomácziai képviselők, sem a belföldön való császári hatóságok nem akarták tisztelletben tartani a szerb utleveleket, mig végre maga a porta is egy oly politikai rendszabályhoz nyúlt, mely ellenséges szándékait napvilágra hozta: közvetetlenül a szerb határon csapatonkint kezdte letelepíteni a vad tatár és cserkesz elemeket.

Mindezen kérdést a legautentikusabb módon fejtette ki a szerb hivatalos lap a porta orgánumával való polémiájában. Kénytelenek vagyunk erre visszatérni; ezzel teljesebbé teszszük a képet, melyet az imént feltártunk, s minden oldalról fel fogjuk foghatni a viszonyokat, melyekből a szerb-török nyugtalanság keletkezett.

„Mig ekként a m. porta nem találta szükségesnek, hogy legkisebb ügyet is vessen a nemzet kivánságaira: ágensei országunk belügyi önállóságán új sérelmeket ejtettek, a szerb jogokba való beavatkozás terén annyi buzgalmat tanúsítottak, hogy úgy tünt fel, mintha czéljuk a Szerbiával való összetüzés volt volna. Így például a párizsi török követ manapság is elveszi utazóink szerb utleveleit s a magáéit tukmálja rájuk, ha minden kétségen kivűl áll is ama szerb jog, mely szerint saját kormányuk utleveleivel mindenütt utazhatnak. Így a belgrádi vár muhafiza tavaly, a hattiserifekkel s az eddigi szokással ellentétben, a városi sánczok három helyén egy-egy ágyút állíttatott fel, ellátta őrséggel s őrökkel, s vonalat emelt, mely a vár falaihoz való

lépést határolja. Nem a legközönségesebb kihívás-e ez a harczra?

„Nem éppen ilyen színben tünik-e fel, midőn a muhafiz a városban rendőri szolgálatot megkisérel végezni a szerb alattvalók fölött; midőn a vegyes őrcsapatokba a megállapodáshoz képest nem egyezik bele; midőn a szerbek és muzulmánok közt kellő formában kötött szerződéseket megsemmisíti; midőn várát mindenkinek megnyitja, ki benne menedékhelyet akar találni?

„Ez utóbbi esetben érdekes lesz tudni, mily módon történnek e szökések:

„A mult évben egy egyéniség, ki egy kerületi hivatal pénztárát megdézsmálta s rendőri felügyelet alatt volt, kiszakította magát a rendőri felügyelet alól, a várig hatolt, hol előtte a kapút kinyitották s a gonosztevőt befogadták a várba még egy más társával együtt. Midőn másnap a muhafiz előtt megjegyezték, hogy a gonosztevők a várban menedékhelyet találtak, azt felelte, hogy a várban nincsenek, sem nem juthattak be éjjel a várba, mert a vár kapújának kulcsai éjjel nála állanak. De midőn a gonosztevőket az osztrák hatóság, tisztelvén a nemzetközi jog alapelveit, Zimonyból ide tolonczolta, ezek a mi hatóságunk előtt elismerték, hogy ugyanazon éjjel, a melyről szó van, a várban voltak, onnan pedig a török hatóság tudtával Zimonyba mentek át.

„Ép így szökött a várba egy rendbontó a mult év február 3-án. Hatóságunk sürgetésére a török hatóság azt felelte, hogy a szökevény nincs ott, husz nap mulva pedig a szökevény maga állott elő s megmutatta hatóságunknak az irásbeli bizonylatot, melyet számára a török hatóság adott ki konstantinápolyi utjára, ezen levél kiséretében: „Uram! Sziveskedjék elfogadni Konstantinápolyba szóló utlevelét s némi költséget Viddinig, hogy utazhassék, azaz 18 frt 80 krt o. é. Szerencsés utat kivánok önnek. Barátja: Rasid A.

„Nem lennénk egyhamar készen, ha belebocsátkoznánk a török hatóságoknak nemzeti jogainkba való minden beavatkozása elszámlálásába. Az összeütközések oly gyakoriak, hogy tulajdonkép nem tudjuk, mikor nem fordúltak elő; hogy pedig honnan származtak s mit vonhattak maguk után, azt legjobban fogja meg-

mutatni a levél, melyet maga a fejedelem helyettese, a külügyminiszter volt kénytelen 1860. nov. 29. konstantinápolyi követünknek küldeni s mely így hangzik:

„Uram!

Ritkán dicsekedhetett a szerb kormányzat az ide küldött török pasák magaviseletével. Ők soha sem tudták magukat beletalálni helyzetükbe itt Belgrádban, sem nem tudtak a szerb kormányzattal való viszonyokban oly állást foglalni el, mely hozzájuk hivatalos jellegükhez képest illő volna, s melyet a szerb kormányzat elismerhetne. A török császárságban elfoglalt állásunkról való téves ideákkal tele, még mind emlékezvén Szerbiában való nem régi korlátlan uralmukról, szüntelenül valami uralkodói állást követeltek Szerbiában, úgy a maguk, mint általában a törökök számára. Állásuk e bal felfogásából keletkeztek az összeütközések s egyenetlenségek egyaránt. De ha a kormányzat eddig sem dicsekedhetett az itteni muhafizokkal, még sem talált magukviseletében annyi következetességet és számítást, mint a mennyit talál mintegy két év óta. Ez azt engedi sejtenünk, hogy ez ellenségeskedések nem származnak személyesen a muhafiztól, hanem hogy azok a Konstántinápolyban ellenünk foganatosított politika jelenségei. Azért ragadja meg Ön az első alkalmat, hogy erről Ali pasával beszéljen.

„Az itteni muhafiz nyilt ellenségeskedései bizonyára nem fognak nekünk ártani, de akközben szítják a nemzet szenvedélyeit s gyűlölségét, melyeket csillapítani kellene. Hogy aztán mily eszélyes az itteni muhafiz magaviselete, legjobban lehet megitélni a gyakorlati siker után. Vizsgálja meg a porta, a közvélemény, vagy a diplomáczia hány esetben adott a pasának igazat, melyekben a köztünk s a pasa közt való összeütközéseknek legfontosabb következményei lehettek, s ez után itélje meg, mennyire eszélyes továbbra is ily uralom mellett maradni. Mi czélja lehet, midőn oly ügyből, minő a policzia (a rend és biztonság ügye) Dorcsolon, fontos kérdést csinál? Mit jelent az, hogy erőszakos lépéseket tesz, melyek az egész várost lángba boríthatják, azért, hogy a szerb házat emel ott, hol már volt háza, és pedig

nyilvános dokumentum alapján? Íly aprólékosságokkal nemcsak hogy semmit sem érhetni el, hanem csak élesebb alakot ölt a köztünk való ellenségeskedés, és ezek előkészítik a katasztrófákat, melyeket a jól irányzott politika bizonyára nem kívánhat. Az okos politika itt: beletalálni tudni magát a már megteremtett s a porta akaratától nem függő helyzetbe. A porta azon törekvésének, hogy ily kedvezőtlen terrenumon magára nézve jobb helyzetet teremtsen, mint a milyen fölött rendelkezik, csak ellenkező hatása lehet. Egyetértvén azon kérdésekben, melyek ránk is meg a portára nézve is fontosak, soha sem kellene bennünket ily aprólékosságoknak elválasztaniok. Ekközben a porta az, mely csak ily aprólékosságokban tesz engedményeket. Neki elég, ha megóvja Szerbiában az elvet; mi pedig nem elégedhetünk meg csupán az elvvel, sem nem téveszthetjük szem elől nemzetünk aprólékos ügyeit sem. A porta nem kívánhatja a szerb kormánytól, hogy iránta őszinte és odaadó legyen, ha alaptalan és kicsinyes igényeivel ezt minduntalanúl kényes helyzetbe hozza nemzetével szemben. Mig tartanunk kell a porta akadékoskodásaitól, és a mig nem látjuk a porta politikáját, mely megőrizvén azt, a mi rá nézve lényeges és elvi fontosságú, a jó egyetértés kedvéért feledékenységnek engedi át az aprólékosságokat és túlhajtott igényeket: addig természetesen nem állhat fenn közöttünk a bizalom politikája.

„Ime mint volt Szerbiának mindig oka panaszkodni, hogy legdrágább kiváltságai nemcsak hogy feledésbe mentek, hanem még minden alkalommal kiméletlenűl megsértetnek s megcsonkittatnak. Hát van-e valami tény, mely azt bizonyítaná, hogy az a kérelem s alázatos előterjesztés határait áthágta volna? Annyi csábító alkalom vonúlt el Szerbia fölött, és sohasem engedte magát letéríttetni az igaz utról. Sem a görög forradalom, sem az 1828-iki háború Oroszországgal, sem azon nagy fölkelések, melyek Szerbia közvetetlen határain törtek ki, sem a rettenetes krími háború, sem sok más, gyakran fölmerűlt mozgalom, melyekről Európa nem is tud sokat, de a melyek azért nem valának kevésbbé csábítók, nem téríthették le Szerbiát a császárság ér-

dekei iránt való szigorú törvényesség s lojális magatartás utjáról.

„Ahelyett, hogy a zultán ellenfeleihez szegődött volna, Szerbiának soha sem volt más politikája, mint semleges politikája. Mi több, Milos fejedelem első uralmának története telve van bizonyítékkal, mint nyujtott a m. portának még anyagi segítséget is, a császárság érdekeinek erkölcsi támogatása pedig soha sem maradt el Szerbia részéről, valahányszor meg kellett előzni vagy lecsillapítani a zavargásokat Szerbia határain.

„Nos, ahelyett, hogy ezen annyira fontos szolgálatokat a nemzet törvényes kivánságainak megvalósításával ismernék el, Konstantinápolyban soha sem szüntek meg Szerbiának tulajdonítani mindazon zavargásokat, melyek a határokon fölmerültek. Ép így ezuttal is im a hivatalos orgánum új rágalmakkal illet bennünket, Szerbiára s hatóságaira hárítván azt az elégületlenséget, mely a császárságban folyton mutatkozik.

„Mi a haramiaság védői, mi a császárság lázadói akkor, midőn az egész világ békét ül, s békések akkor, midőn az egész világ fegyverben áll!“

Ezután a szerb hivatalos lap áttér annak bizonyítására, mi mindent kellett elviselnie a szerb határnak a törököktől.

„Magának a m. portának is volt alkalma nekünk igazat adni ama rablásokért, melyeket az ő területéről ellenünk intéztek, midőn 1851-ben kerületi előljárónk a kruseváczi kerületből való megkárosodott emberek nagy csapataival ment át az arnautákhoz s az ellopott nyájat az arnautáktól visszavette, a nisi pasa pedig ágyúkat szögeztetett ki, hogy a rablókat engedelmességre szorítsa. Előfordúlt-e hasonló rabló-garázdálkodás Szerbia részéről is? Ám ha ez események régibb keletűek, Konstantinápolyban nem lehet ismeretlen, a mit Szerbia az utolsó években, sőt az utóbbi napokban is, a császárság szomszédos tartományaitól elvisel. A mult évig a török sereg határunk egész hosszában vala elhelyezve, a Drina torkolatától egész a Timokig minden fontosabb helyen. A mennyire köztudomású, el volt helyezve Novi-Pázárban is, Vucsitrnoban, Prisztinában, Baocze falúban, mely csak egy órányi távolságra fekszik Jánková-Klisszurától, Kursumlijában, Leszkovácban, Prokuplyében, Pirotban, Nis-

ben stb. Mindenütt bizonyos támadó állást foglalt el. Némely, Szerbiába vezető, utat nyitott, másokat megjavított, ezek körül az erdőket kivágta, hidakat emelt stb.

„Természetes, hogy ily nagy hadseregnek határunkon való szokatlan jelenléte nemzetünkre okvetetlenül a legkellemetlenebb hatást gyakorolta, melyet török részről eredő hírek valóságos nyugtalansággá növeltek. Mindenfelől hallatszott, hogy e sereg arra van rendelve, hogy Szerbiára törjön. Ez értelemben nyilatkozott úgy Törökország egyes határmenti helyeinek lakossága, valamint maga a sereg is, melynek egyes katonái minden alkalommal ellenséges magatartást tanúsítottak velünk szemben, azzal fenyegetőzvén, hogy egy napon Szerbiára törnek. S már határunkon a szükséges előintézkedéseket is megtették vala: a határmenti falvak lakói a gyönge háznépet már elrejtették volt erdei menedékhelyeken. Majdnem két évig tartott az ügyek ez állása és Szerbia úgy tétette magát, mintha tudomása sem volna ekkora kihivásról!

„Mi több, midőn Szerbia határait rendezték, világosan kimondták, hogy határai: „Ivicza orma vonalán a Drina folyóig; a Drina mentében a Száva folyóig", s mégis julius 3-án a török sereg Nagy-Zvornikból átkelt a Drinán Szákárba, tehát oly helyre, melyet a törökök csak visszaélésből birtokolnak s állítják fel őreiket a mieink ellenében. És ezen oly komoly esetben, midőn Szerbiának joga van elégtételt követelni a határsértésért, arra szorítkozik, hogy egyszerű előterjesztést tesz a m. portának az ily eljárás kellemetlen következményeiről".

Nem fárasztjuk tovább az olvasók figyelmét azzal, hogy a szerb panasz-okmányt ama károk felsorolásában is kövessük, melyeket a határos török területekből okoztak a szerb lakosoknak. Elég megemlíteni, hogy azok csupán egy évben 275.111 grost (piasztert) tettek ki!

„Mindez nyilvánosan történik. A rablók daczolnak embereinkkel, a török hatóságok pedig büntetlenül hagyják őket. Árilyi és moráviczi kerületekbeli lakosaink annyira ki vannak fosztva és még nap-nap után fosztogattatnak, hogy kénytelenek voltak kérelemmel járúlni engedélyért, hogy innen bárhová telepedhessenek. A nyomorúságos állapot, melybe határmenti szomszédaik miatt jutottak, annál könnyebben érthető, mivel ők a hatóság részéről

jogorvoslatot nem kapnak, önmaguknak pedig nemcsak hogy nincs megengedve hogy elégtételt szerezzenek, hanem, ha ezt meg is kisértenék, mint például az utóbbi napokban történt, országunk viszonyainak rendezettsége nem tűri, hogy a törvény szigora alá ne essenek. Nem látszik-e ebből legjobban, mely részen vannak a rabló garázdálkodások napi renden, melyeket nekünk hánynak a szemünkre; nem látszik-e, hogy embereink a török rablóktól meg törvényeinktől is szenvednek, a törökök pedig azt teszik, a mit akarnak; nem látszik-e, hogy a mi embereinket fosztogatják is, büntetik is, a törökök pedig fosztogatnak is meg büntetlenül is maradnak."

A szerb kormány szigorú rendszabályokat adott ki mindig a rend fentartása végett a határon, mindig, még Milos fejedelem másodszori rövid uralma alatt is *több izben*, az újabb időből pedig a szerb hivatalos orgánum hoz egy köriratot, melyet Mihály fejedelem belügyminisztere adott ki a határmenti előljáróságoknak 1861. január 2-án, hol a többi közt ez áll:

„*Ha alattvalónk megkisérti, hogy határmenti szomszédjának személyére és vagyonára rátámadjon, ugyanazon következményeket kell tapasztalnia, melyek őt elérnék, ha saját törvényeinket sértené meg. Hatóságaink pedig, ha büntetlenül hagyják őt, felelősek érte, mint ha a mi törvényeink sérelmét hagynák megboszúlatlanúl.*

„Ily módon jogorvoslatot szolgáltatván általunk megsértett szomszédainknak, teljes jogunkban áll ellenünk intézett támadásaikat visszaverni és megbüntetni a nemzet egész szigorával, mely jogai iránt öntudatos, és kész, hogy tisztelje s becsülje a másét.

„Ily nézőpontból tekintvén mindazt, a mi a határon történik, világos, hogy a mi részünkről nem követhetnek el önkényes boszút sem azok fölött, kik országunkba csapnának tolvajlás vagy egyéb törvénytelenségek kedveért. Ha valaki gonosz szándékkal átlépi a határt, a hatóságok mindig hálára lesznek érdemesek, ha elfogják őt, és biztonságban tartván, jelentést tesznek s a további utasításokat bevárják; mert számtalan panaszunk meg nem hallgatása a török hatóságok által kötelességünkül

rójják, hogy a bűnösökre a pozitiv törvények minden szigorát alkalmazzuk, tekintet nélkül vallásra és alattvalói illetékességre. Ha a bűnöst nem lehet elfogni, fegyverrel szabad megtorolni a határsértést; ha a fegyver sem érheti el, semmi áron sem szabad áthágni a határ sérthetetlenségét, azon át is üldözvén őt; hanem a maga utján jelentést kell tenni, s ő fensége kormánya majd gondoskodik a módozatról, mint nyerje el a mikor-akkor a gonosztevő azt, a mit megérdemelt.

„Ha komolyabb támadások fordúlnának elő a határon, komolyabb védekezést is kell kifejteni. Mily módon kell a védelmet foganatosítani, ismeretes az 1841. jul. 21-iki, 950. sz. rendeletből (Gyüjtemény II. 121. l.) Azért e rendeletet az őröknek szigorúan meg kell hagyni.

„Ámde őrködvén ekképpen a fölött, a mi a miénk és tisztelvén azt, a mi a másé, nem mondhatunk le egy kötelességről, melyet maga az emberiesség parancsol ránk. Néha ugyanis megtörténik, hogy testvéreink a szomszédos tartományokból nem viselhetvén el a török elnyomást, melyet maga a porta is keményen megfenyítene, ha arról igazán meggyőződhetnék, hozzánk, a mi védőszárnyaink alá menekűlnek. Ajtót zárni az ekképpen szenvedő testvérek előtt: hűtlenség lenne a kötelesség, az emberiesség s kereszténység iránt. Állíthatja az érdekelt fél, hogy e keresztény szenvedések költöttek, hitelt adhatnak e félnek, kik azokat távolról hallják; ámde mi, kik közvetetlen szomszédok vagyunk, minden nap saját szemeinkkel látjuk a végső inségbe taszított népet és saját füleinkkel halljuk szerb testvéreink szívszaggató jajszavát, üldöztetését s kínoztatását, — mi legalább, kik tudjuk, mi a török járom, nem tagadhatjuk meg tőlük testvéri vendégszeretetünket. Mi nem fogjuk őket szuttyongatni, nem fogjuk csalogatni, de ha területünkre lépnek, ők szabad fiai e földnek, mely őket befogadja, de a melynek békéjét s törvényeit viszont köteles tisztelni s nem gondolni többé boszúszomjas terveikre, hanem megszakítani minden további összeköttetést a régi szülőfölddel. A menekűlt szenvedők a kerületi előljáróság elé vezetendők, melynek azokat a határtól el kell távolítania vagy számukra foglalkozást találnia.

„Csak egy osztálya van az embereknek, melynek még kellene tagadni az ily oltalmat, ezek pedig a kriminálisták. Mihelyt hitelesen meggyőződik az előljáróság, hogy valaki valamely gonoszságáért való büntetése elől menekült hozzánk, rendes uton a török hatóságnak fogja visszatolonczolni, mert, ha a szenvedő ártatlanság előtt nem zárhatunk ajtót, semmi tekintet sem birhat rá bennünket, hogy a gonoszságnak is menedékhelyet adjunk.“

Szerbia mindig kiszolgáltatta a bűnösöket a török hatóságok kivánatára; mi több, minthogy a gonosztevőket ritkán keresik is a török hatóságok, hanem inkább azok, a kik tőlük valami kárt szenvednek, hát Szerbia maguknak a panaszosoknak a kivánságára is a bűnösöket Törökországba tolonczoltatta, valahányszor meggyőződött bűnös voltukról. Ez irányt követte Mihály fejedelem uralma alatt is, komolyabban, mint bármikor. Legjobb bizonyságot tesz erről a fejedelem külügyminiszterének a konstantinápolyi szerb követhez 1861. január 27-én intézett eme hivatalos okmánya:

„Uram!

„Ön hivatalosan jelenté, hogy nem volt képes a portánál kieszközölni, hogy kiadja nekünk Dobrnyáczot, és hogy önnek Ali pasa azt felelte, hogy a porta nem szándékozik Szerbiának kiadni a kriminális szökevényeket, mert az ilyeneket Szerbia sem adja ki a portának. A szerb kormány legkevésbbé sem gondol arra, hogy tovább is sürgesse a portától Dobrnyácz kiadatását; de semmiképp sem fogadhatja el Ali pasa azon leczkéjét, hogy Szerbia sem adja ki a portának a kriminális szökevényeket. Ha a szavaknak mindenütt egy a jelentésük, akkor mi bátran mondhatjuk, hogy eddig sem vettük oltalmunkba a porta kriminálistáit s ezentúl sem szándékozunk őket oltalmunkba fogadni. E részben Mihály fejedelem kormánya soha sem akar hátrább állani más kormányoknál. Mi mindig felszólítottuk az itteni muhafizt, most pedig felhivjuk a portát is, hogy példákkal bizonyítsa be nekünk, mikor védtük mi a kriminális vétkeseket. Csakhogy a szerb kormány nem tekinti kriminális vétkeseknek azon nyomorúltakat, kik az erőszak és üldözés elől nálunk

keresnek menedékhelyet. Ezeknek mindenkor adott menedékhelyet és az emberiesség s keresztény kötelességek nem is engedik meg neki, hogy azt valaha tőlük megtagadja. Ne téveszszük össze a szavak fogalmait, akkor a dolog tisztába lesz hozva.

„Felhivom önt, hogy Ali pasa előtt a legelső alkalommal ez értelemben nyilatkozzék.“

Végre a szerb panasz-okmány felhozta a porta politikáját a tatároknak a határon való letelepítése körűl, s miután nem régiben hivatalosan dicsekedett, hogy a benszülöttek örömmel járúlnak a beköltözködők fogadására, Szerbia bizonyítékokkal mutatta ki, hogy a benszülöttek „öröme“ hivatlan vendégeik iránt akkora vala, hogy egész falvak fordúltak a legközelebbi szerb hatósághoz azon kérdéssel: elfogadja-e őket mint letelepülőket, mert nekik saját házaikban való maradásuk immár lehetetlen. Ezek beszélték, hogy házaikat kényszerűségből a tatároknak kelle átengedniök s hogy ennek következtében 2—3 keresztény család egyetlen egy rosszabb házba költözködött. Élelmül a keresztények fejenkint kötelesek voltak adni 200 oka rozsot, 5 oka paszulyt, 3 oka hagymát, egy oka sót, fél oka vajat stb. S ha mindez nem vala oly minőségű, a milyent kivántak, a hivatlan vendégek rajtaütöttek s méltatlankodtak az inséges benszülötteken.

Igy beszélték ezt el szenvedő testvéreink, s hatóságaink békét tanácsoltak nekik s engedelmességre intették, mert kétségtelen, hogy a keresztény falvaknak Szerbiába való ezen emigrációját balúl fognák fel s arra magyaráznák, mintha szerb részről bujtogatták volna fel; hogy pedig a keresztények helyzete megjavúljon, magának a császárságnak érdekében, a fejedelem külügyminisztere, Mihály fejedelem parancsára, utasította Szerbia konstantinápolyi képviselőjét, hogy a m. porta figyelmét azon veszedelmes következményekre irányítsa, melyeket e sanyargatások szülhetnek. Ime maga az irat, a mint hangzik (1860. decz. 23.):

„Uram!

„Ön előtt ismeretes a szerb kormány hagyományos politikája, melyet a Törökországbeli, velünk szomszédos szláv tartományok ingerültségének s elégületlenségének

jelenségeinél követett. Ön tudja, mily különös, komoly gondja volt rá boldogúlt Milos fejedelem kormányának, hogy az elégületlenség utóbbi tünetei alkalmával, melyek oly erősen valának érezhetők határainkon, elitélő s lojális magatartásával csillapítólag hasson. Ez utról akkor sem tért le, midőn Konstántinápolyból, elismerés meg hála helyett, a bennünk való bizalomnak ellenünk intézett legalaptalanabb hirei érkeztek ide. A szerb kormánynak az a meggyőződése, hogy ily magatartásával eddig már több ízben fontos szolgálatokat tett a m. portának, s azok, a kik jól ismerik a helyi körülményeket és viszonyokat, soha sem fogják azokat tőle megtagadni.

„Ámde bármily nagy a szerb kormány lojálitása, az csak akkor működhetik sikerrel, ha a porta komolyan támogatja. E meggyőződésben a szerb kormány azt hiszi, hogy csak a porta iránt való lojálitásának bizonyítékait fogja adni, ha figyelmessé teendi mindazon intézkedésekre, melyeknek rossz hatásuk lehet. Az események logikája oly erős, hogy éppen nem lenne politikus dolog vele komolyan számot nem vetni.

„Ön tudja, hogy a viddini pasalukban több száz tatár család van letelepítve 2—6 órányi távolságra határunktól. E tatárok bolgár falvakban vannak letelepítve, bolgár házakban elhelyezve s többé-kevésbbé bolgárok költségén élnek.

„Ily idegen elem megtelepítése a bolgárok között rémületet s kétségbeesést idézett elő nemcsak azon helyeken, hol tatárokat telepítettek le, hanem távol a keresztények között határaink hosszában. A hirek, melyek a tatároknak a nisi pasalukban és azon túl való további letelepítéséről szárnyalnak, még inkább növelték a rémületet s kétségbeesést. — Ily állapotban aztán semmi sem lesz természetesebb, minthogy azok, kiket a rémület felzaklatott, szemeiket Szerbiára fordítják s benne keresnek menedékhelyet. Ezen oldaláról véve a dolgot, a szerb kormány nem tekintheti a tatárok foganatosított kolonizációját egyébnek, mint politikai rendszabálynak. Ez szemeink elé tárja a természetes és kikerűlhetetlen következményeket, mi pedig mitsem vagyunk képesek ellenük tenni, bármily kellemetlenek reánk nézve. Mert nemzetünk szimpátiája a vele rokon szomszéd-nemzet

iránt oly természetes és erős, hogy semmiféle kormány sem vehetné magára, hogy vele nyilt harczba bocsátkozzék.

„Nem feszegetem e kolonizácziót tisztán a mi nézőpontunkból. Kivivott helyzetünk — és a porta akarata abbeli állandóságának tudata, hogy amazt sértetlenül fenn is fogja tartani, oly erős, hogy az semmi gondot sem okozhat nekünk minmagunkért. Én azt csupán az összes császárság nézőpontjából vettem.

„Sziveskedjék e tárgyról egész nyiltan értekezni Ali pasa őnagyméltóságával. Csupán azt adja hozzá, hogy ez nem akar lenni részünkről sem panasz sem tiltakozás. A szerb kormány közelből látja e kolonizáczió hatásait, előrelátja s tényleg érzi is már kikerülhetetlen következményeit s az egész császárság érdekében hivja föl erre a porta figyelmét. Szilárd meggyőződésünk, hogy ezuttal is szolgálatot teszünk a portának.

„Legjobban fogja tenni Ön, ha ez iratot franczia nyelvre lefordítja s Ali pasának felolvassa s a másolatot is nála hagyja, ha kivánandja".

Mihály fejedelem kormányának ily eljárásánál lehet-e valami emberségesebb és lojálisabb? „A szerb kormány közelből látja e kolonizáczió hatásait, előrelátja s tényleg érzi is már kikerülhetetlen következményeit s az egész császárság érdekében hivja föl erre a porta figyelmét". Mindez nem lehetett ismeretlen akkor, midőn az ottomán porta hivatalos lapja oly nagy sérelmeket bocsátott világgá Szerbia és uralkodója ellen. Honnan tehát mindez?

Valahányszor hasonló jelenetek adódtak elő Konstantinápoly részéről (pedig ez nem az első eset), a közvélemény Szerbiában nem tekintette másnak, mint ama kettős czélból való számításnak, hogy egyrészt az ottomán hatóságokról elhárítsák a felelősséget azon eseményekért, melyek a császárságban napról-napra előfordúlhatnak; másrészt pedig, hogy elhitessék Európával, miként a fejedelemség politikai álláspontja nagy akadálya a békének a Keleten, s hogy ezzel lehetetlenné tegyenek egy kormányt,

mely egyedűl, lételével is már napfényre hozza az idegen adminisztráczió hibáit.

„Ez a titkolt czél! sem a rablások nem képezik a porta hivatalos organumának a bibéjét, milyenek, mint láttuk, a mi részünkön nincsenek is, sem a szökevények, mert nem lehet előtte ismeretlen, hogy azok Szerbiában egészen veszélytelenek a császárság érdekeire nézve, és hogy Szerbiának e tekintetben sokkal komolyabb sérelemről vannak bizonyítékai. Nem „a gonoszok mindenkori gyülőhelye Szerbia," hanem a szenvedők menedékhelye. Ellenkezőleg, a belgrádi vár, mint fönnebb kimutattuk, igenis gyülőhelye az igazi gonoszoknak, kik a nemzet pénztárát kirabolják. S mig a muhafiz itt megnyitja előttük a kapúkat, a konstantinápolyi ottomán kormány fentartja őket, társaságukat növeli mindennemű elégületlenekkel s így teremt Szerbiában közvéleményt, ha mindjárt igaztalant is, minthogy Konstantinápolyban az a szándék, hogy fentartsanak bizonyos embereket, kiket mindig fel lehetne használni Szerbia minden kormánya ellen.

„Szerbia újabb története állandóan arról tanúskodik, hogy mindannyiszor, valahányszor az ottomán kormány menedékhelyet s védelmet nyujtott a szerbiai zavargások kolomposainak, kikerülhetetlenül bekövetkeztek az országos katasztrófák. Így volt ez az 1839-ik évben, így 1842-ben, így 1858-ban is.

„E gonosz, de múló, eredményeknek a szerb nemzetben a konstantinápolyi politika iránt való némi bizalmatlanságot kellett szülniök, mely talán túlhajtott, de nem lehet ki nem menteni.

„Ezzel ellentétben, valahányszor menedékhelyet nyujtott a fejedelemség a szomszédos török területekből való politikai elégületleneknek, saját területén tartván őket vissza, kiszámíthatatlan bajoktól lett megóva a császárság."

Hosszasan időztünk Szerbia s a porta közt való ezen eszmecserénél, mert nagyobb fontossága volt, mint a mily fontossága szokott lenni egy közönséges polemiának. Az európai zsurnálisztika akkoriban Mihály fejedelem manifesztumának nevezte el, a mi valójában volt is. A porta a fejedelmet elég meggondolatlanúl

provokálta, ez pedig habozás nélkül vette föl a kesztyűt s világosan és határozottan jelölte meg a császárság és fejedelemség kölcsönös viszonyait; jellemezte úgy, a mint tényleg fennállottak, de jellemezte azokat úgy is, a mint jogilag kellene fennállaniok. Ez Mihály Szerbiájának politikai programmja volt, mely Európa színe előtt fennen hangoztatta:

1. hogy Szerbia jogait teljes tisztaságukban kell életbe léptetni, ködös magyarázat- s minden korlátozás nélkül;

2. a portának meg kell elégednie Szerbiában az elvvel, a nem fontos kérdésekben pedig konczessziókat kell tennie; viszont a szerb kormánynak nem szabad megelégednie csupán az elvvel, mert nem szabad szem elől tévesztenie a nemzet aprólékos ügyeit sem; és

3. a keresztények előtt, kik a rossz kormányzat következtében a császárság szomszédos területeiről elmenekűlnek, Szerbia ajtaja tárva-nyitva áll, mert máskép járva el hűtlenséget követne el a kötelesség, az emberiesség s a kereszténység iránt.

E programmot egy vagy más módon, de végre kellett hajtani. Szerbia részéről oda volt dobva egy szó, mely sejtetni engedé, hogy az a végső eszköztől sem fog visszariadni. A hivatalos jegyzékben, melyet fönnebb láttunk, a fejedelem kormánya azt üzeni a portának, hogy, felfogása szerint, a belgrádi erőd muhafizának ellenségeskedései nem származnak tőle személyesen, hanem hogy azok a Szerbia ellen Konstántinápolyban foganatosított politikának megnyilatkozásai. Ily magatartás következtében csak élesebbé válik az ellenségeskedés köztünk s előkészíttetnek a katasztrófák.

Ez volt ama szó, mely a helyzetet jellemezte: a katasztrófa csakugyan közelgett is!

Meg kell jegyeznünk, hogy a fejedelem még nem ohajtotta az összeütközést, nem is ohajthatta. Az ország védelmi eszközei még nagyon elégtelenek valának, az ő rövid uralma pedig, mely alig számlált nehány hónapot, munkásságát minden oldalon abszorbeálta. A fejedelem azt ohajtotta, hogy a dolgoknak egészen természetes

fejlődést engedjen, határozottan, de mérséklettel haladván előre s mitsem hirtelenkedvén el. E szándéktól vezérelve, azt határozta el, hogy legelőször megkisérli, nem lehetne-é a portával való viszonyokat diplomacziai uton hozni tisztába; ez volt egyébiránt azon ut, melyet ki sem kerűlhetett, anélkűl, hogy mindjárt kezdetben saját ellenfele részére ne döntse el az igazságot. A fejedelem tehát Konstántinápolyba küldte Garasanin Illést azon feladattal, hogy folytassa a missziót, melylyel Milos fejedelem alatt a deputáczió vala megbizva, de hogy azt szűkebb határok közt folytassa.

A trónörökösödés kérdése, mint tudjuk, a deputáczió tárgyalásai közben határozott ellentállásra talált Konstántinápolyban; folytatni annak megvitatását, azt jelentette volna, hogy új ellenszegülésnek tegyük ki magunkat. S minek is? A hattiserifekben az el van ismerve s még visszavonhatlanúl áll, a személyes restauráczió következtében pedig (1858) olybá volt vehető, hogy elvileg is restauráltatott (visszaállíttatott.) Egyébiránt, ha Milos fejedelem, ki egész haláláig első uralma korszakának fogalmai közt élt, rendkivűli fontosságot helyezhetett is e kiváltság új szentesítésére a porta részéről, Mihály fejedelem, a maga nemzedékével együtt, tudta, hogy e kérdésnek jelesűl csak az országban lehet gyakorlati értéke, ezt pedig a nemzet megadja neki minden tekintet nélkűl arra, nyert-e amaz megelőzőleg szuzeréni szánkcziót vagy nem. A trónörökösödés kérdése tehát ki volt zárva a megújított tárgyalásokból.

Ép így az ország alkotmányos szervezésének kérdését sem vették be a Garasanin Illésre bizott misszióba. Tudjuk, hogy ezt sem intézték el Konstántinápolyban úgy, a mint Milos fejedelem indítványozta, és tudjuk az okokat, melyek miatt Mihály fejedelem, ismeretes iratával, határozottan elleneszegűlt, hogy azt azon ajánlat értelmében oldják meg, melylyel a porta Szerbiának a tervezet kezdeményezését hagyta, de magának s a garantirozó hatalmaknak fentartotta az utolsó szót a fejedelemség alkotmányát illetőleg.

Fenmaradt tehát még a harmadik kérdés, melyre a fejedelem minden figyelmét központosította. Garasa-

nin missziója a szerbiai várak körűl letelepedett törökök kiköltözködésének kérdésére szorítkozott, az egyetlen kérdésre, melyet sürgősnek tekintettek, mert Szerbia közbékéjére nézve immár veszélyessé kezdett válni. Ennek tárgyalása vala okvetetlenűl szükséges, mert ezt nem lehetett egyoldalúan elintézni, anélkűl, hogy véres összeütközésre ne kerűljön a dolog, az ország belsejében minden bizonynyal, a határán pedig minden valószinűség szerint. S e kérdésnek is a fejedelem korszerűbb alakot adott, nem kivánván, hogy muzulmán polgártársaink Szerbiát elhagyják, hanem maradjanak tűzhelyeiken, azonban vessék alá magukat a fejedelemség juriszdikczijának. A kérdést ezen alapra fektetvén, a fejedelem számba vette ama nézőpontot, melyet eléje szabtak az emberiesség s a kor szelleme, nemkülönben azon tanácsot is, melyet a diplomáczia, főleg az orosz és szárdiniai, adott Milos deputácziójának Konstantinápolyban. Általában, a fejedelem oly föltételekhez kötötte a megújított tárgyalásokat, a melyek azt czélozták, hogy a sikert megkönnyítsék; nem mulasztotta el, hogy gondot fordítson a személy megválogatására is, mely Konstántinápolyban kedves lenne. Ezért bizta is azokat Garasaninra, ki éppen akkor tért vissza egy másik misszijából, mely fontosságánál fogva szintén megérdemli, hogy közbevetőleg nehány szóval megérintsük.

Az 1861. évben államjogi alkudozások folytak a magyarok és Ausztria között; a magyar országgyűlés együtt volt, de még semmi megegyezésre sem juthattak. A magyarországi szerbek közt szintén mutatkozott némi szellemi mozgalom, mely hajlandó vala a magyarokkal való egyetértésre. A nevezetes 1848. év óta lefolyt tizennégy évi keserű tapasztalás új nézeteket szült a szerbeknél is meg a magyaroknál is annak szükségességéről, hogy egymást kölcsönösen megértsék. Szerbiában a régi ántipátiák helyét szintén jobb hangulat váltotta fel a magyarok iránt. Ily irányban fujt a szél a közönségben meg a kormánykörökben is. Nekünk úgy látszott, hogy a bécsi abszolutizmus bukása megkönnyítené a mi helyzetünket is a Keleten, mert, gondoltuk, bárhogyan legyenek a magyarok hangolva a keleti kér-

dés iránt, az ő egyetértésük a magyarországi szerbekkel egyrészt, másrészt pedig az egy szinvonalra emelkedő liberális Ausztria a liberális Magyarországgal nem folyhatnak be oly károsan a keleti kérdésbe, mint azt a czentrális, abszolut Ausztria tette Metternich és Bach alatt, kik a nemzetiségeket egymás ellen ingerelték. Végre maga Mihály fejedelem is, utolsó éveit Szerbiába való visszatérése előtt a magyar arisztokráczia köreiben élvén át, innen nősűlvén is, személyesen nagyon jól vala hangolva a magyarok iránt. Úgy látszott, hogy mindunta lanúl előkészíti a szerbek s magyarok közt való egyetértést.

E szellemi áramlatban Mihály fejedelem elhatározta, hogy formaszerűen közvetítsen a szerbek és magyarok között. Akkortájt Garasanin véletlenűl (fia betegsége miatt) Bécsben tartózkodott. A fejedelem engem hozzá küldött, azon utasítással, hogy kisértsünk meg teljes egyetértést hozni létre a szerbek s magyarok közt, ránk hagyván, hogy mi magunk válaszszuk meg az e czélra vezető alkalmas utakat s módokat. Ez 1861. márczius havában volt.

A magyar kanczellár akkor Vay báró vala. Garasanin meg én meglátogattuk őt s eléje terjesztvén a fejedelem által nekünk adott utasításokat, kifejtettük annak szükségességét, hogy a magyarok s magyarországi szerbek egyetértésre jussanak, s bizonyítani kezdtük, hogy nem kis szolgálatot tenne, mind Magyarországnak, mind általában a monárchiának, ha összehivná a szerb nemzeti kongresszust és megnyitná az egyezkedés, az egyetértés utját. A misszió kényes vala, mert bármily mérvben volt a népek békéje s megnyugtatása a czélja, akkor még demokratikus és revoluczionális íze volt, a népek testvériségét véve alapjául, melyhez még nem szokott hozzá az abszolutizmusban megcsontosodott Bécs. A dolog a maga egész kényességében vettetett föl, midőn Vay báró ezt a kérdést intézte hozzánk: „Felhasználhatom-é ezen közleményt ő felségénél?“ Maga a kérdés is azt tanúsította, hogy misszionk oly delikát vala, hogy egy miniszter nem tudta, hová legyen vele: közölje-e szuverénjével vagy ne? Mi kijelentettük, hogy misszionk inkább privát, mint hivatalos jellegű, de az

ő itéletére bizzuk, mit használhat föl belőle. A fejedelem nevében Szerbia részéről szimpátikus magatartást igértünk a császársággal szemben mintegy viszonajándékúl azon politikáért, mely kielégítené a szerb népet Magyarországon, ily igéretet pedig a monárchia ama zilált viszonyai között szívesen fogadtak.

Vay báró megigérte nekünk, hogy legközelebb lépést fog tenni az iránt, hogy a szerb kongresszust összehivják. E készség annyira meglepett bennünket, hogy nem tulajdoníthattuk kizárólag missziónknak, hanem azt tartottuk, hogy a dolognak már korábban elő kellett készítve lennie.

Azon látogatásnak, melyet akkor Garasanin maga tett ismerősénél, Bécsben az időtájt a politikai tekintetben legkiválóbb szerb embernél, Sztojákovicsnál, nem volt semmi eredménye, mert Garasaninnak úgy látszott, hogy határozottan ellene van a magyarokkal való minden alkudozásnak, a mint később be is bizonyúlt.

Bécsből való visszatértünkkor megállapodtunk Pesten. A fejedelem sógora, Hunyady László gróf, megismertetett bennünket a magyar vezérférfiakkal. Andrássy Gyula gróf meghivott vacsorára, melyre meg voltak még hiva Eötvös báró (a későbbi közoktatásügyi miniszter,) Podmaniczky báró (később a magyar országgyűlés elnöke) és Hunyady László gróf. Vacsora után beszédbe ereszkedtünk, mely 4—5 órán át tartott. Megvitattuk a magyarok s a magyarországi szerbek között való viszonyokat, nemkülönben a Magyarország és Szerbia közt való viszonyokat is. Ez utóbbiakat könnyen és gyorsan preczizíroztuk, mert úgy tetszett, hogy két szomszédos állam jó harmóniáját semmi sem fogja akadályozni, melyek Magyarország nemzeti kormányának helyreálltával, őszintén fogják egymást támogatni. De Magyarország belügyeit nem lehetett ily plátónikusan tisztába hozni. A szerbek szőnyegre hozták a vajdaság visszaállításának kérdését, a magyar előkelők pedig nyomban kijelentették, hogy „az államról az államban“ beszélni sem lehet. Végre azok a megyéknek nemzetiségek szerint való kikerekítését ajánlották, mely alakban a szerbek is biztosítva láthatnák saját nemzetiségüket.

Másnap meglátogattuk Deákot, kivel általánosságban cseréltünk eszmét s meggyőződtünk, hogy mindenben egyetért barátjaival: Andrássyval s Eötvössel.

Miután nehány napot töltöttünk ez ügyben Pesten, lejöttünk Újvidékre, hol a legkiválóbb szerbek éltek, képviselői azon pártnak, mely a magyarokkal való egyetértés alapján állott. Szvetics (Hadzsics János) és Miletics valának a mozgalom élén, s bár a fő eszmében egyetértettek, személyes ellentét választotta el őket. Megkisértettük, hogy kibékítsük őket, ámde tudvalevő, hogy szerbeket békéltetni nem könnyű feladat s így a mi kisérletünk is minden nagyobb eredmény nélkül maradt.

Miglen mi még Újvidéken időztünk, hire érkezett, hogy már kiadták a császári rendeletet a szerb kongresszus összehivásáról. A nemzeti ügy mind jobb kilátást nyert. Rövid idő mulva a kongresszus is egybegyűlt Karlóczán. Mihály fejedelem, ohajtván, hogy tovább is figyelemmel kisérje s a mennyire lehet, vezesse a magyarországi szerbek ügyét, engem rendelt ki hogy a gyülés ideje alatt Karlóczán legyek s hogy érintkezésben álljak Rajacsics pátriárchával s a nép képviselőivel, kik a magyarokkal való alkudozás mellett lesznek.

Midőn a kongresszus megnyilt, mi megadtuk tanácsunkat Száván-túli testvéreinknek egy „Hang Szerbiából“, czimű röpiratban. Ha egy pontban sem tanácsoltuk nekik, hogy adják fel jogaikat a vajdaságra és az elkülönített autonom territoriumra vonatkozólag, úgy találtuk, hogy az egyetértés az adott viszonyok közt csak úgy lehetséges, ha e kérdések akkor elhallgattatnak; de itt sem hozakodtunk elő programmal, hanem mindenkor hagytuk, hogy ők maguk találjanak alapot az alkudozásra, s azt a pártot támogattuk, a mely hajlandóbb vala az alkudozásra. E párt élén állottak Szvetics és Miletics, a kik kisebbségben voltak, azon párt élén pedig, mely a magyarokat mellőzni akarta s csak Bécscsel akart alkúba bocsátkozni, Sztojákovics álla, tanúlt, érdemes és ékesenszóló ember, de Bach-korszakbeli hivatalnok, s mint ilyen, meglehetősen egyoldalú. Mellette állt a gyülés többsége, mely főkép a hivatalnoki karból verődött össze.

Bécsben nagyon rossz szemmel néztek Szerbia köz-

reműködésére e fontos kérdésben s ezért Filippovics tábornok, ki Zimonyban parancsnokolt és császári biztos vala a karlóczai gyülésen, gyakran támadott rá Szerbiára és reám, mint annak képviselőjére, ki a pátriárchánál fejedelmi irattal annak rendje s módja szerint voltam akkreditálva. Helyzetem nagyon kényes vala, s talán el is tűrtem volna, ha akkori belügyminiszterünk, Krisztics Miklós, bizalmasan tudtára nem adta volna Filippovics tábornoknak, hogy ő a tábornoknak a legelső alkalommal, midőn Belgrádba jönne, megfizetne a bántalomért s szégyenért, ha a karlóczai szerb képviselő legkisebb méltatlanságot szenvedne a cs. és k. kormánytól.

Sztojákovics nem állhatta meg, hogy el ne itélje a szerb kormány magatartását a szerb-magyar kérdésben. E szellemben irt Mihály fejedelemnek elég csipős levelet, ez pedig azon levéllel felelt, melyet én voltam hivatva kiállítani.[1])

Mivel nem lehet itt helye, hogy tovább is nyomon kövessük a gyülés munkálatainak folyamatát, csak arra szorítkozom tehát, hogy hozzáadjam, miszerint a megegyezés, melyet Pesten a magyar vezéregyéniségekkel a Szerbia s Magyarország között való viszonyokat illetőleg kilátásba helyeztünk, hosszú időn át irányadó maradt, a megegyezés második pontjára vonatkozólag pedig Andrássy gróf, midőn vele 1868. elején mint miniszterelnökkel Budán találkoztam, úgy nyilatkozott előttem, hogy az megvalósíthatatlannak bizonyúlt. Szerinte sehol sincsenek Magyarországon szerbek oly nagy számmal, hogy önmaguk képezhetnének egy megyét; legnagyobb tömegben laknak a sajkás-kerületben, különben pedig vagy egyes falvakban vannak elszigetelve, vagy itt is elvegyűlve más nemzetiségekkel. —

Mielőtt az én karlóczai küldetésem véget ért volna, Garasanin konstántinápolyi küldetése kezdetét vette.

A fejedelem rendkivüli követe 1861. ápril havában Konstántinápolyba indúlt, a szerb kormány pedig hozzálátott, hogy előkészítse az állam belső szervezésének

---

[1]) Ez átiratnak valószinüleg Mihály fejedelem meg Sztojakovics irásai közt is meg kell lennie.

munkálatait, mely téren első helyen állott az ország alkotmányos átalakításának kérdése.

E tekintetben a munkának kettős irányban kelle haladnia: künn és benn.

Midőn Mihály fejedelem trónralépett, Marinovics Jánost az államtanács tagját, a garantirozó udvarokhoz küldte, hogy üdvözölje őket s hogy tudtukra adja trónralépését. E formaszerű küldetés mellett egy másikat is kelle végeznie Marinovicsnak, mely a fejedelemség belső konstituálódására vonatkozott. Marinovics feladata volt kifürkészni, kedvező lenne-é a diplomácziai hangulat arra, hogy az 1838-iki alkotmányt azon alkotmánynyal váltsák fel, *melyet Szerbia maga-magának adna a porta s a garantirozó hatalmak minden közreműködése nélkül.*

E szellemben készítették elő a talajt a hazai sajtó utján is. A hivatalos „Srpske Novine“[1]) két czikksorozatot hozott, melyeket külön önálló füzetekben is lenyomattak „*Zakonítost*“ (Törvényszerűség) és „*Reforme u Srbiji*“ (Reformok Szerbiában) czim alatt. Ezekben analizálták és szigorú kritika alá vetették a porta által oktrojált 1838-iki alkotmányt; feltárták az alapokat, melyeken Szerbia utalva volt magának korszerűbb s előhaladottabb szervezeti törvényt teremteni, s kifejtették általánosságban, az irányt, melyben a reformokat meg kelle indítani. Hogy ne essünk ismétlésekbe, nem fogunk itt visszatérni az alkotmány kritikájára, melyet már ismerünk Milos küldöttségének emlékiratából, miután mind e két röpirat ugyanazon tollból folyt, melyből az emlékirat is; hanem futó pillantást fogunk vetni azon ideákra, melyek előidézték Mihály reformjainak ezen hivatalos előkészítését. Ebben segítségünkre lesz, ha megismerjük az áramlatot, mely éppen akkor kapott erőre, s még magánál az uralkodó fejedelemnél is, legalább nagyjában, tetszésre talált. Főbb vonásaikban vevén elő az eszméket, ez volna a sorrend, melyben azokat a fejedelemség hivatalos orgánuma napvilágra hozta:

„*A törvényt jelentvén ki legfelsőbb akarat-*

---

[1]) L. az 1861. szept. 27-től okt. 4-ig és 29-től nov. 5-ig terjedő, 117—120. és 131—134. számokat.

nak Szerbiában, Mihály fejedelem fölismerte a czélt, melyre újabb történelmünk félszázad óta törekszik. Mindenki, ha figyelemmel kiséri a gyakori mozgalmakat, melyek Szerbiában merűlnek föl, kénytelen kérdezni: vajjon ez erős és nagyon komoly rázkódásoknak van-e valami mélyebb jelentőségük; vajjon merőben személyes jellegűek, avagy valamely eszmét képviselnek-e, mely talán még a szenvedélyek ködhomálya által van borítva s nem is vehető ki tisztán?

Az emberi dolgok soha sem járnak egyetemes idea nélkül, mely azokat létrehozza. Ez egyszer imilyen, másszor amolyan ruhában jelenik meg, majd ezen, majd azon egyéniséget választván kifejezőjéül. Előáll, küzd, legyőzi az akadályokat, szünetel, elrejtőzik, és újra megjelenik, külsejében gyakran elváltozva, de lényegében mindig ugyanaz. Alaptalan azt gondolni, hogy az emberi események az embereken, mint saját tengelyeiken, fordúlnak meg; alaptalan, mert honnan van, hogy a már egyszer tapasztalt eseményeket újból meg újból tapasztaljuk, csakhogy más szereplők képében? Honnan van az, a mit nálunk gyakran lehet hallani, hogy az újabbkori szerb történelem vissza-visszatér? Ez ismétlődésben semmi egyebet nem kell látni, mint ama sark-idea küzdelmét, mely akadályokra bukkan, s a szabadon maradt téren visszatér, hogy új erőre keljen.

Nem szükséges bizonyítgatni, hogy az idegen által elnyomott népeknél e fő eszme semmi más, mint a felszabadulás után való sovárgás. Az minden más eszme fölött uralkodik, ha pedig megvalósúl, azon jelleinnél fogva, mely minden nemzetnél más és más szokott lenni, különböző alakban jelentkezik. Némelyek ilyenkor a szabadság szervezése után sovárognak, mások az anyagi felvirágzás után, egyesek a hadi dicsőség sikerei után, ismét mások a szellemek békés meghódítása után. Mindez összefüggésben áll a különböző körűlményekkel s a historiai hagyományokkal.

Mi is, miután felszabadításunk művét befejeztük s körűlvettük a szükséges biztosítékokkal kivűlről, legelőször arra a gondolatra jutottunk, hogy belső állapotainkat rendezzük. Nem annyira arra voltunk tekintettel,

mennyi szabadságot fogunk adni magunknak, mint inkább arra, hogyan fogjuk azt megszilárdítani, mely határok által megjelölni. A törvényszerűség megalapítása vala fő gondunk.

E zászló alatt, öntudatosan vagy öntudatlanúl, harczolunk mindnyájan. Kiki meghozza a maga áldozatát tehetségéhez s hivatásához képest. Természetes, hogy e harczba belevegyűlnek a szenvedélyek s ilyen vagy olyan szinezetet adnak neki, de az elv fennáll, ha az érte küzdők megfogynak és fegyvereik megtompúlnak is. Új erők támadnak ekközben és folytatják a művet, új utakat és fordulatot készítvén elő. Minden epochának megvan a maga szimboluma s vezére. Az öntudatos emberek meggyőződésből csatlakoznak hozzájuk, a többség czélt lát a szimbolumban s öntudatlanúl hozza meg áldozatát.

Egy egész nemzedék pusztúlt el e küzdelemben. A derék fiak sirjai szét vannak szórva országszerte, mindenfelé emlékeztetvén, miért estek el ez áldozatok. Az ifjuság ez idea befolyása alatt növekedett föl, a kik pedig a megfogyott nemzedékből megmaradtak, élesztették az öntudatot, mely egyszer gyöngébben, másszor erősebben munkált: minden hozzájárúlt, minden közreműködött, hogy a törvényszerűség eszméje megérlelődjék. Eseményeink logikája vala ez. Ámde e törekvés homályban és bizonytalanságban hányódott, mint a vitorla és kormány nélkül való hajó a végtelen tengeren. Nem voltak bástyák, melyek azt fentartották, — sem kéz, mely vezette volna. Azért önálló szkupstinánk első tette az volt, hogy e nemzeti intézményt megerősítse. A törvényszerűség legjobb biztosítékának tartották ezt, vagy legalább a szkupstina képezhette volna azt a nyitott mezőt, melyen újból meg újból megnyithatták volna a törvényszerűségért való harczot.

Nem szabad összetéveszteni a törvényszerűséget a szabadsággal. Ebből az emberek nem kivánnak sokat, megelégesznek egy kisebb részével is, ellenben azt egész teljességében akarják. Szabadság nem állhat fenn törvényszerűség nélkül, ez pedig amazt korlátozhatja is. Mindennek alapja azon szenvedélyben rejlik, melynélfogva az emberek élénken és telhetetlenül sová-

rognak, hogy egymás közt egyenlők legyenek. Innen az a csodálatos jelenség, hogy a francziák, 1789-iki szabadságeszméik után, megelégedtek I. Napoleon uralmával, ki nekik szabadság helyett törvény előtt való egyenlőséget adott.

Hogy a törvényszerűség megszilárdúljon, hatalmas biztosítékokat kell számára emelni. A mely nemzetek föl tudták ez orvosságot találni, a legszerencsésebbek s legzavartalanabbak, mint például az amerikaiak és angolok. S mily biztosítékaink vannak nekünk a törvénytelenség ellen? Majdnem semminők, Mihály fejedelem adott szaván és ismert jellemén kivül. Annálfogva, hogy azokat feltaláljuk, nagy és fontos kérdésnek kell lennie, melynek mindnyájunkat őszintén s komolyan kell foglalkoztatnia.

Legégetőbb szükség, hogy Szerbiának szervezeti törvénye legyen, mely magában foglalná az élet akadálytalan fejlődésének alkalmas tényezőit s a törvényszerűség szilárdabb biztosítékait.

Mindenekelőtt az igazság kezéből vegyük az első biztosítékot. Bíróságaink legyenek függetlenek, bíráink elmozdíthatatlanok. Esztelenség a birákra nyomást gyakorolni, mint ez nálunk vala, és megszégyenítő s méltatlan dolog azt látni, mint versenyeztek ők maguk hivatlanúl is abban, hogy a kormány inyje szerint biráskodjanak. De ily megaláztatás közepette, mely olykor bennünket ért, van vigasztaló példa is. Büszkeséggel fogunk mindig visszaemlékezni, mily hősileg őrizték meg biráink függetlenségüket némely törvénytelen miniszteri rendeletekkel szemben. A bíróság előtt meg kell hajolnia az adminisztrácziónak, melytől el kellene venni az elválasztott juriszdikczió kiváltságát. A hivatalnokot ne állítsa törvény elé csak az adminisztráczió, melynek takargatásai már visszaélésekké fajúltak, különösen ha a hivatalnokot ezen vagy azon párt támaszának tekintik. A privát és hivatalos kihágás között ne legyen különbség, hanem valamint a magán, úgy a hivatalos kihágásokért, minden egyes polgár is, minden időben, törvény elé állíthassa a kormány ágensét s kényszerítse őt,

hogy tisztelje a törvényt. Senki se engedelmeskedjék az embernek, hanem az igazságnak és törvénynek; de azért a hivatalnokokat is meg kell védelmezni a rágalmak s alaptalan vádaskodások ellenében.

A miniszteri felelősséget mindenütt úgy tekintik, mint legjobb fegyvert az önkényes adminisztráczió ellen. Nincs rá példa, hogy bárhol is annyi önkényességet követtek volna el büntetlenül, mint nálunk. A miniszterek a törvényeket ki nem hirdették, a miniszterek a törvényeket nemcsak hogy kijátszták, hanem lábbal tiporták s megengedték, hogy alárendeltjeik is ugyanazt tegyék. Emlékezünk, mily buzgalommal döntötték le a személyes biztonság védveit; emlékezünk, hogyan fosztották meg adminisztráczionális uton az embereket úgy polgári mint nyilvános jogaiktól s ugyanazon uton őket rabságra is hurczolták. Mondhatni, hogy azon törvénytelenségért, melyet Szerbiában véghezvittek, a felelősség legnagyobb része a miniszterekre hárúl, s mégis ők senkinek sem valának felelősek! Egyetlenegy komoly példa mindenkit elrémítene, a ki hajlandó lenne ellentállani a közakaratnak. E felelősséget az egész hivatalnoki testületen logikusan kellene keresztülvinni, olyképpen, hogy senki kettőnek ne legyen felelős, e felelősség pedig a miniszterben tetőzzön.

Nos, a nemzeti szkupstina nem első helyen áll-e, midőn a törvényszerűség biztosítékairól beszélünk?

Ez ősi nemzeti intézmény fentartotta magát a szerbeknél minden időn át. S miután a szerbek függetlenségüket elveszítették volt, még maguk a török kormányzók sem merték, hogy legalább lokális szkupstinákat ne hivjanak össze, melyeken a nemzet panaszait meghallgatták.

Az 1804. évi szerb fölkeléstől fogva egész újabbkori történelmünkön keresztül, úgy Karagyorgye mint Milos alatt, összeköttetésben találjuk ez intézményt a nemzeti élet minden fontosabb kérdésével.

Ily legyőzhetetlen vágyódás után, hogy az megszilárdúljon s állandó instituczióvá alakúljon, a szkupstina 1858-ban teljesen elérte czélját. E sikert örömmel üdvözöljük, bár nem hallgathatjuk el, hogy a szkupstina belső szervezete még jelentékeny fejlesztést s tökéletes-

bítést kiván, mert nem nehéz kimutatni, hogy az mai alakjában a bajok kiapadhatatlan forrásává válnék. De mint intézmény, nagy nyeresége hazánknak. Így fogta föl ezt mindig Milos fejedelem is. Ő, ki azt mindenkor állandó intézménynek tekintette, nem mulasztotta el, hogy második uralma idején is nagy gondot ne fordítson rá. Új uralkodónk is méltó helyet jelöl ki számára proklámációjában. A törvényszerűség elvéhez következetesen, azt újonnan szentesíti.

A nemzeti dynasztiának uralomra való visszahelyezésével a szkupstina a törvényszerűség aktusát hajtotta végre; de a nagy téren keresztül, melyet magának hagyott fenn, nyitva hagyta az utat, mely a törvénytelenséghez is vezet. Semminémű gátakat nem emelt, melyek feltartóztatnák az áramlatot a törvénytelenség felé, mitsem tett, a mi a szenvedélyeket csillapítaná. Miután a törvényszerűség harczterévé alakúlt, a törvény fölé emelkedett, a ki pedig ily magasra hág, az már átlép a törvénytelenségbe. Ha azt akarjuk, hogy a szkupstinai intézményben a törvényszerűség kellő biztosítékát teremtsük meg, akkor polgártársunknak, ki a szkupstinára megy, hogy bennünket megvédjen a kormány túlkapásaitól, nem szabad a kormányt is meg bennünket is ostrom alá fognia, hogy demokrácziai zsarnokságot hozzon létre, hogy elfödje hátával a demagóg uralomvágy fonák manöverjeit, még kevésbbé pedig hogy fölemelje a legkegyetlenebb deszpotizmus szavát, a felelősség nélkül való tömeg deszpotizmusát!

Ezért a szkupstinai intézmény logikaibb, tökéletesebb s gyakorlatibb szervezésének az előttünk álló fontosabb reformok egyikének kellene lennie.

A sajtónak szabadnak kellene lennie, korlátozása pedig egyrészt külön törvényes kauczióban, másrészt a hirlapi konkurrencziában állana, mert legnagyobb féktelenségében is sohasem veszélyes a fölvilágosúltságra és igazságra nézve. A hirlap-kiadás munkája legyen egyszerűsítve és megkönnyítve, az ily szabad forgalom legjobb eszköz lenne, hogy a sajtó hatása ne legyen káros, mivel önmaga által fojtaná el saját kihágásait.

De milyen biztosítékokat adunk mi a magunk részéről a törvényes magaviseletre? Mit jelent mindezen garanczia, melyeket fölsoroltunk? Miben állanak azok? A törvényekben. A törvényeket akarjuk tehát megvédeni törvények által. Csodálatos garanczia! Úgy tünik fel, mintha az ember magát önmaga által önnönmaga ellen akarná biztonságba helyezni!

Azért is mondják a törvényekről, hogy erkölcs nélkül mitsem érnek. Minek a legjobb törvények, ha nem tisztelik? A nápolyi királyságban a legjobb törvénykönyvet hozták be, a minő csak lehet Európában, a franczia törvénykönyvet, s mégis azt láttuk, hogy a két legnagyobb európai flotta Nápoly alá evezett, hogy a megsértett törvényeknek visszaállítsák hatályukat s érvényességüket, mig másrészt látunk országokat, melyekben a legboldogabban élnek és előhaladnak oly törvények alatt, melyek egészben véve nem a legliberálisabbak. Mondják, hogy Anglián kivül nincs ország, melyben a liberális törvényeknek nagyobb keverékét találnók az abszolut törvényekkel, mint a középkor maradványaival, s mégis mily nagy itt az előhaladás, mily nagyok a törvényszerűség garancziái! S honnan e szokatlan jelenség? A művelt erkölcsöktől, ama szokástól, mely minden angolnak a vérébe ment át, hogy tiszteljék a törvényeket. Innen vannak is az angoloknál oly szilárd garancziák, melyeket a törvény sérthetetlensége czéljából maguknak felállítottak.

S képesek vagyunk-e mi is adni ily garancziákat magunkról? Meg kell bizonyítanunk. Jövőnk tegyen jobb tanúságot e képességünkről, mint multunk a minő kezességet nyujt ez iránt. Mert szomorúság fog el bennünket, ha arra gondolunk, mikép mi mindnyájan, midőn törvényt akarunk másoknak, nem akarjuk azt magunknak is, midőn pedig magunknak akarjuk, nem akarjuk azt másoknak is.

Szükséges, hogy a törvény tiszteletének szükségessége átmenjen meggyőződésünkbe, vérünkbe, erkölcsünkbe; legyen a törvény szava előttünk szent és mindenek fölött álló, s a midőn szenvedünk is, ha ez a törvény akarata, viseljük el örömest, tudván, hogy az igazság nyer szentesítést, a melynek

nevében fogunk mi is oltalmat találni, bármikor lesz rá szükségünk. Ekkor lesznek csak garancziáink, melyeket fönnebb elsoroltunk, ama szilárd bástyafalak, melyek oltalma alatt biztonságban fogjuk élvezni a törvényszerűség áldásait, ily nemzeti tudat nélkül pedig a legerősebb uralkodói akarat terméketlen marad, a legjobb törvények holt betűk lesznek, melyek előtt a szenvedők szava a pusztában elhangzó szó marad mindenkor".

A második röpiratban („Reformok Szerbiában") azon utak és módok vannak kifejtve, melyeket Szerbiának követnie kellene alkotmányos átalakulásában, valamint általában politikai és szocziális reformjaiban. Szükséges lesz, hogy az eszmék eme lánczolatát is itten kivonatban föltárjuk; mert a fejedelemség konstituálásának kérdése, mely Mihály fejedelem trónralépésekor napi renden lévő feladatainak egyik első helyét foglalta el, kikerülhetetlenül füződött Szerbia nemzetközi helyzetéhez. Természetes, hogy reánk nézve a külügyi viszonyok fejtegetésénél nem lehet közönyös a szellem sem, melyben Szerbia új alkotmányának épülete készült.

Minden kor, mondja a „Reformok" irója, valamit örökségül nyer a megelőző időkből. Ez örökségből új vivmányok sarjaznak ki, ebben vernek gyökeret s fejtőznek ki, és midőn idejük elérkezik, meghozzák gyümölcsüket is. A változásokat, melyeket ily természetes proczesszus utján érünk el, reformoknak nevezzük. Szerencsések ama nemzetek, melyek azokat körültekintéssel, belátással valósítják meg; nagy érdemüek azon uralkodók, kik felfogják a kor jelszavát s nem akadályozzák az emberi ideák folyamatát!

Ha e változások természetes uton jönnek, hasznos reformok; ha erőszakkal és rázkódtatással járnak, zendülés meg forradalom a nevük. Tisztelet az előrelátásnak, mely szükségességüket jó eleve megsejti, de dicsőség, háromszoros dicsőség a szilárdságnak, mely azokat visszatartja attól, hogy tévutra jussanak! Láttál-e csöndes, áldásos esőt, mely mindenütt termékenyítőleg hat, a hová csak elhat; s láttál-e záporesőt, midőn a termékeny mezőket elárasztja s a földet mégis megáztatlanúl hagyja? Amazok bölcs és termékeny reformok, emezek

pedig olyan reformok, melyek mindent romba döntenek, sehol sem hagyván nyomot maguk után.

Midőn 1789-ben a franczia forradalom eszméi fölviharzottak Francziaország felett, nem álla gát útjokban. Elárasztották az egész Nyugatot. Azonban hagytak-e mindenütt áldásos nyomokat is, átment-e minden az életbe? Hol vannak a kommunizmus ideái, hol ama borzalmas theoriák, hol Robespierre új vallása? Mindez természetes medrébe tért vissza. A zápor nem hagyott mély nyomot, ellenben ama csöndes, termékenyítő eső, mely századokon át beharmatozta a franczia czivilizáczió áldáshozó mezeit, a szabad nemzetek mai boldogságának fenséges biztosítékait hagyta; korlátlan jogot hagyott az embernek, hogy birtokával rendelkezzék; a személyes szabadság tiszteletét, a bíróságok függetlenségét hagyta, nemzeti képviseletet, szólás-szabadságot hagyott: vivmányokat, melyek nem a forradalomból álltak elő, hanem azon század békés munkásságából, melyet a felvilágosúltság századának neveztek el, ez a tizennyolczadik század. Negyven évvel ezután a felforgató eszmék új kitörése tapasztalható. A mi első izben viharként vonúlt Európán keresztűl, annak az 1830-ik évben gyümölcsözőbb eredményei voltak. Mind Spanyolország, mind Portugália, mind Dél-Németország át voltak hatva az új ideák mozgalmától. De ha akkor meg is szilárdúlt a polgári alkotmányosság, nem maradtak el az exczessusok sem, melyeknek mindig nyomában szokott járni a visszahatás. A mi az új mozgalomban életrevalónak és gyümölcsözőnek bizonyúlt, fenmaradt; de oda lett minden, a minek a fenmaradásra nem valának biztosítékai. Tizennyolcz év kellett ezután, hogy még egy árdagály és apály álljon elő. Az 1848-ik évben a mozgalom nem állapodott meg a Földközi tengernél, nem a Rajnánál; elhatolt egészen határainkig. S néhol a reákczió az egyoldalúság túlkapásaival szemben, mint Magyarországon, újból meghiúsította a sikert, másutt a mozgalom az új eszméket valósággal diadalra juttatta, de csak oly dolgokban, melyek meghiggadtak s termékenyítők valának, mint Poroszországban. Csak egy nemzet lőn oly szerencsés, hogy teljesen élvezze az

újkor vivmányát: az olasz nemzet. Ennek reformjai nem alúlról támadtak, nem rázkódás és forradalom utján, hanem a felvilágosúlt koronásfő zászlaja alatt keletkeztek. Az uralkodó maga a reformbajnokok első sorába állott, e szép ország összes népei pedig köréje sereglettek. S most, midőn a zavar felszabadulásuk müvét fenyegette, a mozgalom élére állt s ellene szegűlt a bomlás- és rombolásnak. Olaszország eseményei igazolták a régi igazságot: ha azt akarod, hogy fölneveljed a forradalom gyermekét, ragadjad ki karjaiból, mig el nem nyeli.

Ily tényekkel szemben habozhatunk-e, mely uton haladjunk?

Olvastam valahol, hogy egy bizonyos rabbi hogyan magyarázta tisztán lelki nézőpontból az isten parancsolatát: tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű lehess a földön. A fiú, ki hallgat szüleire, mondá a tiszteletre méltó rabbi, saját hasznára fordítja ezek tapasztalatát, bölcseséget és életet merít az elmúlt századokból, az állhatatlan pedig, a ki azokat lenézi, csak a maga gyönge tapasztalatával él; ez mindig gyermek marad.

Most, a reformok előtt, melyeket nekünk az új uralkodó proklámációja megigért, az a feladatunk, hogy visszatekintsünk saját multunkra és más nemzetek fejlődésére is legyünk tekintettel, azután hogy határozzunk, melyik irányt fogadjuk el. Vajjon maradjunk-e nyugton dédapáink ágyán, melyről, irtózván minden újítástól, nyugalmasan fogunk gyönyörködni minden ósdi s elmúlt dolgon, s keresztbefont karokkal meg fogunk elégedni saját állapotunkkal azért, hogy őseinknek sem volt tudomásuk jobbról s mégis éltek; vagy talán még azért is, hogy minden szükségletünket ki fogja pótolni a megszokás édessége, melyben az újítások bennünket megzavarhatnának? Vajjon így-e, avagy szakítsunk-e a világ és századok tapasztalatával s valami kalandos logika után indúljunk, mely semmiféle czél előtt sem állapodik meg; merűljünk-e az agitáczió hullámaiba, mely bennünket szüntelen forrongásban fog tartani, melyből semmi állandó sem születik? Vagy végre lépésről-lépésre fogunk-e előhaladni, s nem sértvén egy osztály érdekeit a másik

kedvéért, belátással és körültekintéssel meg nyugodtan fogjuk-e megvalósítani a. legmerészebb reformokat?

E három ut az, melyek kereszteződésénél állunk ez idő szerint. Ha nem akarjuk, hogy a rabbi értelmezése szerint állhatatlan gyermekül tünjünk fel, ki megveti a századok tapasztalatát, hanem állhatatos fiú gyanánt, ki nem tagadja meg szülei vérét, de sőt hasznára fordítja a multnak tanácsait: akkor ama harmadik ut a mi utunk, a reformok utja, az előhaladás utja.

A ki tehát a haladás igaz barátja, annak nem szabad lennie sem maradinak sem demágógnak; a ki meg akarja könnyíteni azon feladatot, melyet új uralkodónk elénkbe tűzött, hogy „a kor szellemének s az ország szükségleteinek“ megfelelő reformokra tegyünk szert, annak nem szabad sem félrendszabályokat sem a rombolás theoriáját vallania, hanem a biztos és bátor lépés szükségességét.

A reformok, melyek valamely országban megvalósíthatók, nagyon különbözők, de valamennyit vagy politikai vagy társadalmi reformokra lehet visszavezetni.

Mennyire nem teljesek politikai intézményeink, eléggé kifejtettük, kutatván a törvényszerűség biztosítékait. Ezenfölül valami következetlen praxis annyira felforgatta fogalmainkat, hogy bajos eltalálnunk, mi áll most törvényeinkben, és micsoda nem áll.

A dolgok ezen állásában mi lehet más az orvosság, mint a tiszta és világos, állandó és következetes praxis, melynek feladata lenne, hogy visszaállítsa a fogalmak megzavart rendjét, mint a hogyan új uralkodónk, a törvény szentségének visszaállitásával, immár visszaállította az egymás közötti társadalmi viszonyok terén való bizalmat.

Ugyanekkor előttünk áll a feladat, hogy gyökeres átalakításokat eszközöljünk politikai intézményeink roskadozó épületén. Ez lenne az első reform azon eléggé keserű tapasztalat után, melyet a „Törvényszerűségről“ való sorokban fejtettünk ki. Hogy e reformnak teljes sikere legyen, fő kérdés reánk nézve, milyeneknek kell lenniök ez intézményeknek: tartsuk-e meg a mostani állapotot, a szükséghez képest megjavítva, vagy törül-

jünk el mindent s fogadjunk el oly intézményeket, melyek új alapon állanak? Legyen-é szkupstinánk tisztán törvényhozó testület a tanács nélkül vagy ezzel, de ekkor a másik ház jelentésében, mint például Görögországban meg Szárdiniában?

A mi mostani fejlődésünk az átmenet állapotát tünteti föl, intézményeinknek is tehát átmeneti jelleget kell ölteniök. Ezért szükséges megtartani mind a tanácsot, mind a szkupstinát, de mindkettőt előhaladottabb és tökéletesebb alakban. Így haladván elő, nem kezdenők a farkánál, hanem a szarvánál.

Aligha fogja valaki kívánni, hogy bebizonyítsák neki a tanács tökéletesebb szervezésének szükségességét, szemben ismeretes fogyatkozásaival. Ennélfogva csak azon lehet közreműködni, hogyan pótoljuk ki ezeket?

Az erről való elmélkedés messzire vezetne bennünket, mégis a mennyiben három legfontosabb momentumra vezethető vissza minden, hát mi e háromra fordítanók is figyelmünket, névszerint:

1. E testületet kizárólag a törvényhozó hatalomra kellene szorítani. E czélból el kellene esniök mindazon rendszabályoknak, melyek bizonyos határozatlan attribuczióket hagynak számára, pl. hogy „törvényt lásson, hogy segítse a fejedelmet" stb., mert az ily általános kifejezések megkönnyítik a hatóságok között való összeütközéseket s csak az újságok türik meg, nem pedig az alkotmányok, hol mindennek pontosan meg kell jelölve lennie, s bizonyos határokra szorítkoznia.

2. Nagyon hasznos lenne elmélkedni azon okok felett, melyek miatt e testületnek soha sem volt meg az az önállósága, melylyel hivatásánál fogva birnia kell. Honnan van pl., hogy a mi tanácsunknak árnyéknak kellett mindig lennie, mely gyakran egy-egy főúr nyomában járt és soha sem állt a maga lábán. Ahelyett, hogy önálló, törvényhozó testület volna, mindenkor valakinek eszköze vala.

3. A tanács személyi oldalának szintén mély megfontolás tárgyát kellene képeznie. Mint mindenütt, nálunk is meg kellene jelölni a kategoriákat, melyekből vennők a személyeket a tanács számára. Ez által garancziákat nyernénk tisztességüket, hazafiasságukat s képességüket

illetőleg. S a határozatlan föltételek, melyeket mai alkotmányunk ir elő a tanácsnokok megválasztására vonatkozólag, csak zavarba hozzák az országot, eme legfőbb országos intézményből pedig marha-delelőt csinálnak, hová embereket küldenek nyugalomba.

A törvényhozást voltakép a fejedelemre s a tanácsra, — a nagyobb, általános nemzeti érdekű kérdésekben pedig még a szkupstinára is kellene ruházni. Abba a csoportba tartoznak pl. a polgári adminisztrátiv törvények stb., emebbe pedig az adóról, a földbirtokok elidegenítéséről, az ország eladósodásáról stb.-ről való kérdések. Ily módon a szkupstina a tanács és fejedelem támogatására lenne, mint harmadik politikai intézmény.

Valamint tehát reánk nézve a bíróságok függetlensége, a birák elmozdíthatatlansága, a miniszteri felelősség, a jól szervezett szkupstina és a szabad sajtó, másod sorban a törvényszerűség garancziái valának, úgy emitt a jól rendezett tanácscsal egyetemben önmagukban véve előhaladást és hasznos reformokat képeznek, a társadalmi átalakulásra nézve pedig alapot, melyre a kormány támaszkodhatnék, hogy szilárd lépéssel tovább haladjon.

Ha igaz, hogy azon ország van legjobban szervezve, melyben az előhaladás összes ideái szabadon terjedhetnek: éppen oly igaz, hogy megvalósításuknak is azon föltételekhez kell kötve lenniök, melyek az emberi társadalomra nézve a rendnek s a józan, de biztos előhaladásnak zálogát képezik. E biztosítékokat, azt hiszszük, a fő intézmények átalakításában találtuk fel oly szellemben, a mint ezt megjelöltük; mert nyilvánvaló, hogy az emberi fejlődésre szükséges kétféle erők: az alkotó és fentartó erők takarékoskodók.

Gondolni sem lehet rá, hogy valaki el is számlálhassa mindazt, a mit hazánkban tökéletesbíteni kellene. Ily követeléssel csak az léphetne föl, a ki azt a téves meggyőződést osztaná, hogy az emberi fejlődés folyamatát be lehet rekeszteni. Századok óta állanak fenn országok, századok óta alakúlnak újjá, s mégis azt tapasztaljuk, hogy folyvást jönnek létre hasznos reformok.

A szocziális előhaladásnál csupán az irányról lehet beszélni, melyben azt foganatosítani kellene.

Nem kell gondolnunk, hogy egy pillanat alatt képesek vagyunk véget vetni mindennek, a mi akár a valóságban, akár képzeletünkben gyarló volna. Nehéz vala például fentartanunk a községi csűröket, tehát inditványozták: fel kell hagyni a csűrökkel, ha elkallódik is harmincz millió oka rozs és ha veszendőbe mennek is az épületek, melyek mintegy két millió grosba (piaszterbe) kerültek; nehéz vala kímélnünk az erdőt, tehát indítványozták: fel kell hagyni az erdei taksákkal; nehezünkre esett, hogy nem kaptunk, a mikor akartuk, községi földeket, tehát indítványozták: hogy vissza kell állítani a földbirtok-foglalás ősi kiméletlen szokását.

Igy értelmezzük-e a reformokat? Igy halad-e előre Belgium?

De hát ti, fogja valaki nekünk mondani, vajjon ti, kik, kezetekben a történelemmel, reformokat sürgettek, nem tudjátok-e, hogy az előhaladás évkönyvei szerint rombolással lettek végrehajtva a legnagyobb változások?

Való igaz, hogy rombolással is eszközöltek javításokat, de drágán, nagyon drágán, és hol? ott, a hol hadat üzentek a százados előitéleteknek és kiváltságoknak. Mi is, a mig kellett rombolni, romboltunk; megszüntettük a visszaéléseket és sokban a dolgok új rendjét állapítottuk meg. De az elhirtelenkedett változások nem maradhattak nagy túlzások nélkül, melyeknek most rendes medrükbe kell térniök, hogy alávessük a hideg meggondolásnak.

Ezenfölül hová vinnének bennünket a rombolások? az ábrándok és csalódások, a reménykedések s rettegések, a képzelgések és látszatok forgatagján keresztül oda jutnánk, a hol már nem lenne sem rendszabályunk, sem legfőbb törvényünk, a hol semmiben sem hinnénk, a hol minden alkotás nélkül maradnánk. Az előhaladás czimén hátramennénk, mert mindabból, mit idáig mondottunk, az látszik, hogy rendkivüli rendszabályok nem lehetnek az előhaladás rendszabályai. Mi azt tartjuk, hogy a törvényszerűség állapotát nem lehet elérni sem rendkivüli bizottmányok, sem

rögtönitélő bíróságok által. Im ott a példa a franczia terrorizmus történelmében. Ma az egyiknek statárium, holnap a másiknak, s a nemzet virága vesztőhelyre jut, miután felváltva egyszer üldöző, másszor pedig üldözött vala. Nem az a csoda, hogy az üldöző mindig a becsület szavára hivatkozott, hanem az a csoda, hogy ez nem volt képmutatás; ily sivár vala a lelkiismeret, ily tévelyedettek a lelkek, hogy a mocsok neve is erény vala! Távol legyenek tőlünk oly intézmények, melyek azon időhöz hasonlók, mely, mint Saturnus, saját gyermekeit falja fel! Azok, ha találnak is egy-egy bűnöst, ki egyébként a dolgok rendes folyamatának ködében maradt, saját országuk életét alapjában megrendítik. Távol legyenek tőlünk a rögtönös rendszabályok, melyek megingathatnák társadalmi viszonyaink kölcsönösségét!

* * *

Ez eszméket, Szerbia alkotmányos átalakulásáról, nyilvános sajtó utján terjesztették (1860.) szeptember- és októberben, legott Mihálynak trónra-lépte után, s még mielőtt elbocsátotta volna Milos ministereit. Ha könnyű volt is felfogni, hogy Mihály nem használhatta Milos orgánumait, mindazáltal a fiú, atyja iránt való kegyeletből, elhalasztotta e dolgot, mig le nem teltek a gyász első napjai. Csak a hatodik héten tartott párásztosz (rekviem) után (1860. okt. 27.) nevezte ki Mihály fejedelem a maga miniszteriumát, mely oly különböző és ellenséges elemekből állott, hogy első találkozásukkor nem is üdvözölték egymást.

Mindnyájan azt hitték, hogy a „Törvényszerűség“-ben s a „Reformok“-ban kifejtett eszmék Mihály fejedelem irányát jelzik. E meggyőződést vallották a fejedelem új miniszterei is, és némelyek közülök, a saját szakjukban, elő is kezdték készíteni a reformokat e szellemben. De csakhamar kiderült, hogy a fejedelem, ha általánosságban helyeselte is a tónust s az irányt, melyeket ama publicziszikai röpiratok ajánlának, mégsem osztozott teljesen azok végeredményeiben.

A fejedelem hozzálátott az alkotmányos átalakítás művéhez. Proklámácziója után mindjárt az első napok-

ban elhivatta Bécsből Sztojákovics ügyvédet s azon feladattal bizta meg, hogy elkészítse az alkotmány teljes tervezetét. Sztojákovics, feladatának fontosságához képest, nagyon hamar volt készen. Munkája alakilag kifogástalan vala, alapjában véve azonban azon sarkalatos törvények egyszerű kodifikációjára szorítkozott, a melyek már fennállottak, nem vivén be Szerbia intézményeibe semmiféle új tényleges dolgokat, sem semminémű lényeges javítást. Minden, a mi már megvolt, új szentesítést nyert, kivéve a porta befolyását, mely előtt minden ajtó bezárúlt. Kétségtelen, hogy Sztojákovics vagy ismerte, vagy kitalálta a fejedelem belső meggyőződését, midőn a belső reformokat régi kerékvágásukban hagyta, a fő figyelmet pedig feladatának nemzetközi részére fordította.

Ekközben Marinovics missziója is véget ért. Ő a garantirozó hatalmaktól, különösen pedig Oroszországtól, azt a tanácsot hozta, hogy ne változtassák meg a fejedelemség egész alkotmányát, minthogy ily kisérlet ellenzésre találna a portánál is, meg a garantirozó hatalmak többségénél is; hanem hogy járúljanak hozzá az országnak specziális törvények utján való konstituálásához, minden vitatkozáson kivűl hagyván az 1838-iki alkotmányt. Mihály fejedelem, ki az összeütközés elhalasztását ohajtotta, magáévá tette az orosz kabinet tanácsát s elrendelte, hogy a specziális alaptörvények tervezetét elkészítsék. Ez emléklapok irója maga is fel volt híva, hogy e munkálatok előkészítésében közreműködjék s a kijelölt határok közt a nemzeti szkupstina és az államtanács újjászervezésének tervén dolgozott. E munkák sok módosításon mentek keresztül, midőn pedig végre a fejedelem elnöklete alatt egy ülésben azokat megerősítették, elhatározták, hogy Úrszine-változásakor 1861. aug. 6. a nemzeti szkupstina Krágujevácban összeüljön, eléje pedig hogy a következő négy alaptörvényt terjeszszék: 1. a nemzeti szkupstináról; 2. az államtanácsról; 3. a nemzeti hadsereg szervezéséről; és 4. a vagyoni állás szerint való adóról.

II.

Belgrád bombáztatása.

1862.

A török-szerb viszály, mely belgrád bombáztatását idézte elő, nem érthető meg, mig egy pillantást nem vetünk — ha mellesleg is — az 1861-ik évben, Úrszine-változásakor tartott szkupstinának nevezetes határozataira. E fontos nemzeti gyülésnek kettős nagy eredménye volt. Új életre keltvén a régi, vagy közzé tevén az új országos intézményeket, Szerbiát bensőleg átalakította, külügyi politikájának pedig erőt adott s világosan megjelölte az irányát.

Csakhamar összeülvén az 1858-iki események után s az 1859-iki kisasszonynapi szkupstina után, az Úrszine-változáskor tartott szkupstinának nem lehetett föladata, hogy folytassa a megrázkódtatást, hanem hogy szilárd, rendületlen alapot rakjon le a reformok számára, melyek összhangban lennének a nemzet igazi rendeltetésével. A négy alaptörvény: a nemzeti szkupstináról, az államtanácsról, a vagyonállás szerint való adóról és a nemzeti hadseregről, négy oszlopát képezi a dolgok új állásának, melyet az szentesített.

Nem tagadható el, hogy e törvényekben is lehet emberi tökéletlenség; ez az adott esetben annál természetesebb, mert a szívekben élénken munkált a vágy, hogy egy felindult korszak hibáit helyrehozzák, mely, a jó után való nem kisebb vágya mellett, hibázott. Az emberi fejlődés nehezen találja el a középutat; szerencsés, ha nem zárta el az utat maga előtt a további haladásra. E hibába hamarább esik bele az elhirtelenkedés, melynek nehéz visszatérnie a középhez, mint a megfontolás, mely előtt mindig szabad az ut, hogy rá lépjen,

ha hátramarad. A mérséklet e jellegét viseli magán elvitázhatatlanúl az Úrszine-változásakor tartott szkupstina munkája. Ha ez, a liberálizmus nézőpontjából, nem elégítette is ki az összes tüzes hazafiak kivánságait, legkevésbbé sem zárta el az utat a javúlás és további fejlődés elől, mely annál hatalmasabb és biztosabb leszen, mennél töprengőbben és óvatosabban közeledett a szabadság utolsó védőbástyáihoz.

Az Úrszine-változásakor tartott szkupstina pontosan megállapította az államtanács attribuczióit; megvonta a határokat a legfelsőbb állami intézmények közt; szentesítette a miniszteri felelősség és a szabad sajtó elvét, bizalommal tevén ezt le az uralkodó kezébe további gondozás végett; megvetette az adó igazságos kivetésének alapját és számtalan kérdésre irányozta tekintetét, melyek a nemzet életébe vágók.

Ez eredmények különböző nézőpontból mérlegelhetők, de egy nézőpontból sem lehet eltagadni nagy jelentőségüket.

A szkupstina, mely uralkodójával szemben oly nagy készséget tanúsított a belső reformokra, nem mutathatott kisebb vágyakat az iránt sem, hogy az ország nemzetközi helyzetét is tisztázzák és rendezzék. A trónbeszédre adott felelete a legnemesebb érzelmektől van áthatva, melyek nem csupán a szuzerén udvarhoz való országos viszonyokat, hanem az egyfajú testvérek szenvedéseit is felölelik, a kik Szerbia ölén kerestek akkor menedéket és oltalmat. A szerb nemzet e gyülésen nagy aggodalomban látszott lenni saját házi nyugalma iránt is, mert mindazon kilencz kerület képviselői, melyek a török határ mentében feküdtek, ezt az előterjesztést tették a szkupstinának, a mint következik:

„Az ottomán kormány egy bizonyos idő óta körülövezte a szerb határt, a Timok torkolatától a Drina torkolatáig, nagy hadsereggel, mely jobbára basibozukokból áll. E rendszabályokra semmi sem szolgáltatott okot az ország belsejéből vagy nemzetünk részéről, miután nálunk minden tekintetben teljes béke és rend uralkodik. Nemzetünk, kivált a határszéleken, nyugtalankodik s kénytelen maga is ily rendszabályokhoz nyúlni és a határ fölött fegyveres kézzel őrködni, ez pedig nemcsak terhes

reá nézve s akadályozza dolgaiban, hanem még nagy bajt idézhet elő, ha az emberek a határnak oly terhes őrizete, még inkább pedig a török sereg kihivó magatartása fölött elkeserednek s kivánni fognak e kényelmetlen s gonosz állapotoktól megszabadúlni oly eszközök által, a minőkkel azt tehetik."

A helyzetén ekként aggódó nemzetnek lehetetlen volt föl nem éreznie az eszközök szükségességét, melyek által magát biztosíthatná.. Innen van, hogy valóságos lelkesedéssel fogadta el a tervezetet, melyet a több izben kifejezett nemzeti vágyak következtében eléje terjesztettek a nemzeti hadsereg felállításáról. 50.000 katonának kellett azonnal megkezdenie a gyakorlatot s ugyanannyinak lennie tartalékban, hogy azokhoz csatlakozzanak, ha a nemzet lételét veszélyek fenyegetnék bármely oldalról. Régtől fogva nem volt Szerbiában semmiféle intézmény oly népszerű, mint ez. Valami sötét előérzet azt sejtette mindenkivel, hogy a szerb szabadság fáját nemsokára meg kell védeni az ellenséges támadásoktól.

Mig ekként uralkodó és nemzet találkoztak egymással a hazafias érzelmek terén, Garasanin I., a fejedelem rendkivüli követe, Konstantinápolyban tartózkodott, kinek missziója vala, hogy a szerbiai várakon kivül letelepedett törökök kitelepítéséről szóló hattiserif végrehajtásán buzgólkodjék. Emberiesség nézőpontjából, melyet maga a kor elénkbe szabott, Szerbia felajánlta a portának azt az engedményt, hogy e törökök maradjanak az országban, ott, a hol vannak, de hogy szerb juriszdikczió alá helyeztessenek. Erre szorítkozott ama küldöttség missziója, melyet 1860-ban Milos fejedelem küldött Konstantinápolyba, de a mely, félévi tárgyalás után tiltakozást volt kénytelen átadni s elhagyni Konstantinápolyt.

Csöppet sem volt szerencsésebb Mihály fejedelem követe sem. Ezuttal Mihály fejedelem jónak találta, hogy elfogadja fentartással azt, a mit 1860-ban elvetettek. A belgrádi törökök megmaradásának kérdése eldöntetlen maradt, mert a porta a belgrádiakra nézve egy vegyes török-szerb bíróságot ajánlott, melynek a szerbek és törökök közt való összeütközéseket t ö r ö k t ö r v é n y e k s z e r i n t kellett volna elintéznie! A porta abbeli ajánla-

tára vonatkozólag, hogy az irreguláris sereget a várakban nizámok váltsák fel, a fejedelem követe azt az utasítást kapta, hogy vesse el, a várakon kivül levő muzulmánokra vonatkozólag pedig a portának különös okai voltak, melyekkel alább fogunk megismerkedni, hogy el ne fogadja a javaslatba hozott engedményt, hanem hogy eléje helyezze a kitelepítést. Ezért létrejött a megegyezés, mely szerint azt oly vegyes (török-szerb) küldöttség által kell elintézni, a milyet még az 1830 ik évi hattiserif ir elő.

Ezen eredményt előrelátták Szerbiában, de még nem vala ismeretes, midőn Mihály fejedelem 1861. aug. 7-én tudomására hozta a szkupstinának e rendkivüli misszíót, megjegyezvén, hogy most a fényes portán múlik, hogy méltányolja azon nagy érdekeket, melyek őt vezérelték e lépésnél; azonban bármily kimenetele légyen e követségnek, adta hozzá a fejedelem, nem szünik meg gondja lenni, hogy a szerzett nemzeti jogok megvalósítása egyike legyen kormánya legfőbb feladatainak.

Ily ünnepélyes igéretet tőn az uralkodó a nemzetnek, a nemzet pedig a trónbeszédre való feleletében úgy találta, „hogy egészen természetes, mikép egy Obrenovics hazájának politikai jogait sem feledhette el. A szerb nemzet, úgymond a felirat, a maga szkupstináin két izben fejezte ki a legünnepélyesebben abbeli ohaját, hogy politikai jogait végre-valahára teljesen megvalósítsák. A mit két izben mondott, azt most harmadszor ünnepélyesen megerősíti; de ezuttal, e czimen, még határtalan rendelkezésére is bocsátja magát Fenségednek s kész követni Fenségedet mindenüvé s mindenkor, úgy tettel, mint vagyonával, valamint életével".

Ez nem kevesebb, mint határtalan felhatalmazása az uralkodónak (carte blanche) nemzete részéről, mely előre kijelenti hozzájárulását mindenhez, a mit a fejedelem, az ország politikai jogainak czimén, foganatosítani akarna.

Azonban a nemzeti képviselők alig tértek vissza

tüzhelyeikhez, Konstantinápolyban fölemelték tiltakozó szavukat a határozatok ellen, melyeket amazok Kragujeváczban aláirtak. A nagyhatalmak képviselőinek egyik konferenciáján, melyet a dunamenti fejedelemségek egyesítése tárgyában tartottak, Ali pasa, akkori nagyvezér, kijelentette, hogy a m. portának oka van elégedetlennek lennie Szerbiával. Az eszes német, Goltz gróf, porosz követ, nem találván a panaszban semmiféle határozott adatokat, azt kivánta, hogy a török miniszter behatóbban magyarázza meg szavait, mert különben a követeknek lehetetlen ily általános panaszszal kormányaiknál előállaniok, s Ali pasa Mihály fejedelem magatartására (attitude) és általánosságban az Úrszine-változásakor tartott szkupstina határozataira hivatkozott.

E kisérletet Ali pasa kétségkivül azon szándékból tette, hogy kilesse a hatalmak hangulatát azon diplomácziai eljárással szemben, melyet a porta Mihály fejedelem ellen készített elő, de e lépésnek akkor nem voltak távolabbi következményei. Ali pasa ez alkalommal mitsem formulázott, de mivel a porta azon időben abban fáradozott, hogy fegyveres beavatkozásra nyerjen jogot Oláh- és Moldvaországban, elég világosan lehetett megérteni, hogy Ali pasa azt szondirozta, nem lenne-é e tervbe vett jog Szerbiára is kiterjeszthető.

Nem találván visszhangra a konferenczián, a török miniszter külön beszélgetést folytatott Szerbia felől a követekkel, a mikor is némelyek közülök azt bizonyítgatták, hogy a szerb ügyek nem veszedelmesek, s tanácsolták neki, hogy Mihály fejedelmet ne üzze a végletekbe, de Ali pasa nem titkolhatta el abbeli félelmét, hogy Mihály fejedelem személyileg veszedelmes Törökországra nézve.

A portának az Úrszine-változásakor tartott szkupstinai határozatok ellen való tiltakozása alkalmából Mihály fejedelem ez emléklapok iróját tette ügynökévé Konstantinápolyban, ajánlván neki, hogy mielőbb induljon utnak a nemzet azon határozatainak megvédése s megmagyarázása végett, melyekben ő maga is, mint szkupstinai titkár, közreműködött. 1861. november 3-án az új szerb képviselő immár helyén volt Konstantinápolyban.

Ekközben Garasanin visszatért Szerbiába, nekem pedig arra kellett gondot fordítanom, hogy a porta mielőbb küldjön ki egy biztost, a kinek, a szerb biztossal egyetemben, hozzá kellett volna fognia a törökök kitelepítéséhez; s miután szóbeli előterjesztéseim eredménytelenek maradtak, (1861.) decz. 4-én hivatalos jegyzékkel fordúltam a portához, melyre ez megigérte, hogy a biztost nemsokára kiküldi.

Ámde csakhamar kitünt, hogy a portát legkevésbbé sem foglalkoztatta a vegyes bizottság gondolata, melynek az ő kötelezettségeit végre kellett volna hajtania. Ugyanazon hónap közepe táján az osztrák meg angol konzul tudtára adta a szerb kormánynak az Úrszine-változásakor tartott szkupstina határozatai ellen emelt török tiltakozást.

E lépés magát a konstántinápolyi diplomácziát is meglepte, mely azt hitte, hogy a porta az első kudarcz után agyon fogja hallgatni a dolgot, annál inkább, mert a szerb külügyminiszter nyomban a szkupstina után ennek határozatait külön jegyzékben sietett megmagyarázni, melyet a portának is, meg a garantirozó hatalmaknak is átadtak, s a szerb barátok körében kellő méltánylással fogadtak.

A porta nem tevén semmi jelentést a konstántinápolyi követeknek, nem tevén semmi jelentést a szerb kormánynak sem arról, hogy mi a véleménye a neki küldött felvilágosító jegyzékről, a mit mindenképpen meg kellett volna tennie, a maga képviselői utján a nagyhatalmakhoz fordúlt, panaszt emelve a fejedelmi trónörökösödés, a Szerbia belső szervezése terén eszközölt változások s a szerb nemzeti sereg kiképzésére vonatkozó határozatok ellen. A két első pont nem kis gondot okozott a portának, de a nemzeti sereg volt a török nyugtalankodás legfőbb forrása.

Az angol és osztrák kabinetek úgy találván, hogy a török tiltakozás helybenhagyható, belgrádi konzulaik által szóbeli közlemény (verbális nota) alakjában kijelentették a szerb kormánynak, hogy a fejedelem a szkupstinával együtt téves uton jár, midőn oly gyökeres változtatásokat tesz az ország alkotmányán, nem vetvén számot a szuzerén s garantirozó hatalmak jogaival: mi

több, az államtanács szervezetéről szóló X. czikk, mely szerint a fejedelem a nemzet egyedűli képviselője az idegen hatalmakkal szemben, arra a szándékra mutat, hogy Szerbiából „független“ államot akarnak csinálni. Ezért Szerbia, mint e két hatalom találta, csak úgy lehet méltó Európa előzékenységére, ha a törvényesség utjára tér vissza és azon intézmények határaira szorítkozik, melyeket a hatalmak garancziája alá helyeztek.

Belgrádban ekközben új miniszterek léptek az ügyek élére. Hrisztics Fülöp, a fejedelem helynöke és külügyminiszter, meg barátjai lemondtak a kormányról, mivel nem értettek egyet Hrisztics Nikolával, a belügyminiszterrel, némely belügyi államkérdést illető nézetekben. A miniszterium élére Garasanin I. jött, ki Nikolát is megtartotta társaságában, mint belügyminisztert.

E változás Konstántinápolyban a legkedvezőbb hatást idézte elő. Ali pasa kijelentette Mihály fejedelemnek a porta megelégedését a szerencsés választás fölött. De a változást Szent-Pétervárott sem fogadták kedvezőtlenül; mert Garasanin, alkalmazkodván Mihály fejedelem politikájához, mindjárt kezdettől fogva sikerrel közeledett Oroszországhoz s kezdett fölhagyni a Nyugatra való támaszkodásának politikájával, minek következtében Vlangaliban, az orosz főkonzulban, szíves előzékenységre talált.

E jóindulatú fogadtatás csak megkönnyíthette Garasaninnak a feladatot, hogy védelmezze a nemzeti sereget s hogy ellentálljon az együttes tiltakozásoknak. Mindenekelőtt azonban meg kellett tudni, hogyan fogadták a többi hatalmak a török tiltakozást, a mi nem sok időbe került. Napoleon minisztere Thouvenel, a párizsi török követnek oly feleletet adott, mely a szerbeket teljesen kielégítette, a császár konstántinápolyi követe pedig megújította kormányának felfogását, mely a szkupstinai határozatokban nem talált dologi fontosságot (gravité réelle). Gorcsakov herczeg még határozottabban utasította vissza a portát. Az örökösödés, jegyezte meg az orosz miniszter, Szerbiának már rég óta megszerzett és eddig sehol sem tagadott joga; a változásokat, melyeket Szerbia saját intézményeiben tett, Oroszország szerb belügyi kérdésnek tekinti; midőn pedig a török képviselő megjegyezte,

hogy e változások sértik azon jogokat, melyek sérthetetlensége fölött a porta a nemzet érdekében készörömest őrködik, azt felelte a herczeg, hogy a porta e dologban talán nem akar katholikusabb lenni a pápánál (plus catholique que le pape), miután a szkupstina a nemzet. A nemzeti sereg védelmére fölhozta a herczeg, hogy ez intézmény a rendet és Szerbia biztonságát czélozza, mely eddig mindig saját tűzhelyének mególtalmazására szorítkozott.

A mennyire kellemes volt a szerbekre nézve azt tapasztalniok, hogy jól vannak védve, épannyira kedves volt rájok nézve, hogy ekkor először látták, hogy az orosz diplomáczia örökösödésük elvét is védelmezi.

A porosz konzul semmiféle lépést sem tőn Szerbiában, hogy világosan jelezze, miszerint a porosz kormány, ha nem akarta védeni a szerb határozatokat, nem csatlakozott a török tiltakozáshoz sem. Olaszország pedig, melyet a porta kikerült, feleletet adott a szerb jegyzékre, melyről fönnebb szó vala, jóakarólag helyeselvén minden szerb határozatot, kivévén a Szerbia határán levő obszerváczionális török sereg ellen irányzott szerb tiltakozást, a mit, Ricazoli báró véleménye szerint, minden kormánynak jogában áll megtenni saját határán.

A nemzeti hadsereg intézményét tehát Ausztria és Anglia ellen kellett védelmezni, különösen pedig ez ellen, mert az első, bár mennyire nem szívesen nézte Szerbia hadi reformjait, nem különítette volna el magát a többi hatalmaktól, ha nem volt volna Anglia. Ezzel kellett kiállani az egyenlőtlen harczot.

Ausztria a nemzeti had szervezését összeköttetésbe hozta az itáliai mozgalommal. A Száva és Duna partjain már Garibáldit látta.

Megfoghatatlan, hogy komoly és tapasztalt emberek gyakran válnak képzelgőkké, mint a minő maga az együgyűség. Garibáldi nevének varázs-erejével csodákat művelhetett Itáliában, hol a nemzet azonnal melléje állt; de ki ismeri Garibáldit Montenegróban, Herczegovinában, Szerbiában? Ki menne itt utána, ha csak nem hozna magával elegendő hadat? Prokesch bárót nagyon nyugtalanította a forradalmi reputáczió, mely az új szerb miniszter-elnökre ragadt, azonban megnyugodott, midőn

Bulwer Garasanint úgy mutatta be, mint egészen konzervátiv embert, Ali pasa pedig legjobbindulatú véleményét fejezte ki róla. Úgy az angol, mint a török diplomaták bizalmuknak adtak kifejezést, melyet a rendkivüli szerb követ konstantinápolyi tartózkodásakor beléjök önte.

E részről Anglia sem intézett támadást az ügy ellen. A szerb nemzeti seregben látott mélyen átgondolt terveket a Törökországban fennálló rend ellen.

Meggyőződvén, hogy a kibuvó nem idéz elő semmi hatást, élvén azzal csupán a nagyok és hatalmasok, a kiknek hisznek (mivel nem mernek nekik nem hinni), én, a magam felelősségére, oly érvekhez fordúltam, melyek azelőtt nem valának szokásban. Azt gondoltam, hogy élőszóbeli megbeszéléshez kell folyamodnom, mely meg is győzhessen. Nem titkoltam az angol követ előtt, hogy Szerbia jobb és boldogabb jövőre gondol, de legkevésbbé sem ringatja magát abban a csalódásban, hogy a maga erejével érje el azt, hogy a Kelet képét megváltoztassa: nem fogja az eseményeket provokálni, de nem kivánja, hogy a pillanat készületlenül találja. Nem oly könnyelmű, hogy olyasmit kövessen el, a mi koczkára tenné kivivott állását, sem nem akarja egy csöppet sem, hogy bensejében bármely idegen befolyásnak engedjen tért, csak hogy egyik uralmat a másikkal cserélje föl. A mig csak lesz az a mi sorsunk, mondám, hogy valakinek uralma alatt legyünk, mi a törökét minden másnak elébe teszszük. A szerb kedélyek sem buzognak oly nagy ellenségeskedéssel Törökország iránt, hogy az elhomályosítaná érdekeiknek még fölismerését is. Mi több, a szerbek belátják, hogy vannak körülmények, a melyek közt érdekeik összhangzók a törökökéivel, s készek lennének azokat a törökökkel vállvetve oltalmazni. Ilyen lenne pl. az az eset, ha igaznak bizonyúlna valakinek abbeli terve, hogy Boszniát vagy valamely más török provinczíát valamilyes kárpótlásúl valakinek másnak juttassák. Nem akarom azt mondani, hogy ezt valami, Törökország iránt való, szimpátiából tennők, hanem mivel érdekünkben állana ellene szegűlni a politikának, mely holnap minket is vehetne sorra, kik szintén az ottomán császárság kiegészítő részét képezzük.

A védelem ezen nyilt módja hatást gyakorolt az ellenkező körökre, Mihály fejedelemnél pedig helyeslésre talált.

A felvilágosítások közt, melyeket a portától kaptam, a zultán minisztere sejtenem engedé, hogy minden gyűlölség Mihály fejedelem személye ellen irányúl. Emellett kényszerűségből s inkább szinleg mint őszintén, ha nem is takarta, megelégedett azon kijelentéssel, hogy a nemzeti sereg létesítése, kapcsolatban a jelenségek egész halmazával, el nem fojthatja a porta gyanakodását.

Ekközben a szerb kormány megnyugtatni törekedett a hatalmakat s megadta az angol és osztrák konzulok verbális notájára a feleletet. A szerb ügynöknek azt az utasítást küldte Konstantinápolyba, hogy e felelet másolatát átadja a portának s e lépés következtében a porta szinleg megnyugodott; de az angolok még nem csillapodtak le teljesen. Ezek még mindig rettegésben voltak s a törökök előtt azt hajtották, hogy Szerbiában katasztrófát készítenek elő Törökország számára.

Mivel biztos nem jött Szerbiába, ez alkalmat szolgáltatott nekem, hogy 1862. márczius 23-án egy második jegyzéket is intézzek a portához, emlékeztetvén, hogy a dunai hajózás megnyilt, mely télen át szünetelt, s hogy a biztos már elindúlhat Szerbiába, az idő pedig kedvező arra nézve, hogy a dolgot a hely szinén megvizsgálják.

Ámde a porta, kimeríthetetlen lévén a huzavona és mesterkedés fogásaiban, holmi kifogásokkal állott elő szüntelenül. Először azt felelte, hogy biztosúl bizonyos Száid effendi van kiszemelve, midőn pedig a hajózás megnyilt, — ismételt, közvetett és közvetetlen sürgetés következtében az volt a második, új felelete, névszerint, hogy más személy van kiszemelve, a kit ki kell nevezni; ezután azt jelentette, hogy Ali bej van kinevezve, ha akkor még semmiféle okmány nem vala is kinevezéséről.

A porta barátjai nem kételkedtek őszinteségében, hanem mindent szokott lassúságának róttak fel, én pedig azt jelentettem Belgrádba, hogy már szégyenlem a sok kunyorálást. Mindamellett, új utasításokat kapván, új lépéseket tettem, tudtára adván Ali pasának,

hogy méltóbb nyiltan megvallani, ha nem szándékoznak biztost küldeni, mint holmi kifogásokhoz folyamodni. S mi volt erre a pasa felelete? Ő, a biztosnak két nappal Szerbiába menetele előtt, ezt be fogja jelenteni!!

Ily eljárás mellett lehetett-é arra gondolni, hogy a biztos, ha mindjárt jött is volna Szerbiába, valamit végezzen. Azonban már eléggé kiviláglott, hogy a porta csak azon eszközökön jártatta az eszét, melyek által elutasítsa a szerbek s a garantirozó hatalmak képviselőinek sürgetéseit, kikhez közbenjárás végett fordúltam. Lelke mélyében valamire várakozott. Vagy a montenegrói harcz szerencsés kimenetelére számított, hol az időtájt támadólag lépett föl, vagy valami belső rázkódást várt Szerbiában, melyet legott az Úrszine-változásakor tartott szkupstina után kombinált, a belgrádi erőd kormányzójául Asir-pasát küldvén, kanczellariájának egyik emberét, ki be volt avatva intim politikájába s ennek módjaiba. A török nagyok aggodalmas nyilatkozatokat tettek az emberek hangulatáról Szerbiában, s a következményekről, melyeket az új adórendszer vonhat maga után, egyes személyek viszonyairól s helyzetéről az országban. Hihető-e, hogy e kandiság atyai gond kifolyása vala, melyet a török miniszterek Szerbiával szemben szoktak volt affektálni?

Ekközben újból kitört a herczegovinai szerbek harcza a törökök ellen, mely télen szünetelt. Vágyaiban minden szomszédos rokon nemzet a szerb testvérek mellé állt. S mialatt a porta abban a hiedelemben volt, hogy e forrongás ellen az őrvonalban kell gyógyszert keresnie, Szerbia ellen is kezdett rendszabályokat alkalmazni. Segítséget nem nyakatekert, megvesztegethető és zsarnoki adminisztrációjának megjavításában kereste, hanem, mint rendszerint, úgy találta, hogy Szerbia létele a kutforrása minden rossznak. Fázli pasa volt kirendelve, hogy kordont vonjon Szerbia körűl. Ez néhol megszaporította a sereget, máshol újból állított hadat több határmenti helyen, az egész boszniai határ hosszában pedig gyujtóanyaggal bevont magas póznákat állíttatott, melyeknek egy pillanat alatt tűzzel kellett volna jeleznie mindenfelé a legkisebb veszélyt, mely Szerbia felől fenyegetett

volna. Valami kiderítetlen csellel a török katonák, többnyire basibozukok, szerb ruhába öltözködtek át, bejárták a keresztény házakat s fölkelésre szólították a keresztényeket Mihály fejedelem nevében s azután az elámítottakon méltatlankodtak.

Midőn a szerb bizonyítékok, melyek szerint tüzet olajjal nem lehet oltani, a portánál eredménytelenek maradtak, Szerbia nem nézhette összetett kezekkel, mint övezi körül a porta szuronyokkal és a féktelen basibozuk elemmel. A nemzeti hadsereg még csak papiron volt, de a porta a maga eljárásával arra indította a szerb kormányt, hogy szervezésére élénk gondot fordítson. Szerbiában ennélfogva hozzáláttak az újonczozáshoz, hadkiegészítő osztályokat alakítottak a nemzeti hadsereg számára s ezt lassankint be kezdték gyakorolni a fegyverforgatásban. Ez még inkább felszította a porta érzékenységét. A török bizalmatlanság rendszabályait követték a szerb bizalmatlanság rendszabályai.

A bizalmatlansággal párhuzamosan haladtak a rekriminácziók. Ha valamely bűnös Szerbiából, a hatóság keze által üldözve, Törökországba futott át, a porta e jelenségben csapatokat látott, a háború kezdetének tekintette. „Ha háborút akarnak, üzenjék azt meg nekünk becsületes módon, de ne küldjenek reánk csapatokat", ordította nekem Ali pasa, én pedig felvilágosítottam, hogy nincs ok a nyugtalankodásra: hogy a dolog nem egyéb, mint vihar egy pohár vizben; hogy Szerbia, ha a bűnös átmenetele egyik részről a másikra a háború kezdete vagy maga a háború, ez esetben szüntelen harczban áll Törökországgal, mert ily jelenségek nem most először adódnak elő, hanem ha a dolgot komolyabban veszszük, akkor egy tekintet a határszéli állapotokra elegendő, hogy megmutassa, ki foglal el a másikkal szemben támadó (aggressziv) állást?

Egy szerb csapatnak Törökországba való átmenetelét csakhamar követte egy arnauta csapat, mely a kruseváczi kerületbe tört s melyet harczban legyőztek. E jelenséget úgy magyarázták Szerbiában, mint török represszáliát.

E pillanattól fogva valóságos diplomácziai háború vette kezdetét Szerbia s Törökország között. A diplo-

máczia előtt egyik fél a másikat úgy tüntette föl, mint kihívót. Szerbia félelme annál alaposabb lehetett, mert Törökország mindenfelől reá szögezte fegyverét, a belgrádi várba pedig szüntelenül szállíttatta ausztriai részről a lövőkészletet, mig a szerb kormány semmiféle komoly harczi előkészületeket nem tett, a mint ezt nemsokára az események nagyon is megmutatták. S miért vádolta Törökország Szerbiát? Mert valósággal rettegés meg hipokrizis fogta el, és azon is fondorkodott, hogy a diplomácziát maga iránt hangolja, azt bizonyítgatván előtte, hogy Szerbia a fölkelés küszöbén áll, hogy reá nézve minden rossz Szerbiától származik, hogy ez „az ő egészséges testén fekély, mely körül az egész bőr gyuladásba jön".

A turkofil diplomáczia nemcsak hogy nem tartotta vissza a portát e tévelygésektől, hanem még megerősítette azokban. Az osztrákok, mint már mondottuk, féltek Garibáldi terveitől s e részről nem levén nyugtuk, nemcsak hogy nem várták, hogy a porta őket szuttyongassa, hanem ezzel szemben ők maguk játszták e szerepet. Azután mindenképpen észre lehetett venni, hogy a konstántinápolyi internuncziáturában nagyobb vala a forradalmi tervektől való rettegés, mint magában Bécsben. Az angolok megint azt gondolták, hogy Szerbia azon a ponton áll, hogy valami változást idézzen elő, megvallván emellett, valamint a porta is, hogy mindez Garasanin miniszter-elnöksége alatt történik, kiről más magatartást tételeztek föl.

Mig e perpatvar a garantirozók itélőszéke előtt folyt, az összeütközések már nagyban mutatkoztak Szerbiában. Szokol körül a törökök, féktelenségükben, nap-nap után elkövettek kihágásokat; egész odáig jutottak, hogy a rágyevoi járás előljárójára rálőttek. A török hatóság a legjobb akarat mellett sem volt abban a helyzetben, hogy megzabolázza őket. Azt gondolták, hogy csak rendkivüli rendszabályok segíthetnének. Áldozatok már előfordúltak itt is, meg Uzsiczében is, és Belgrád kapúi körül is sötét felhők tornyosulának. Itt, a Sztambul-kapúban, a nizámok kiragadtak a szerb rendőr-tisztviselők kezéből két török kihágót, kiket a külvárosból a török rendőrség elé vezettek. Kevésbe mult, hogy akkor vért nem

ontottak. A feszült viszonyok, valamint a külügyi események nagyon fölingerelték a kedélyeket. Mindemellett azt hitték, hogy Belgrádban nem kerülhet komoly összeütközésre a dolog, ehelyett mindenki Szokoltól remegett, hol egyre tartott a félig-meddig már hadi állapot.

A végső szükség azt kívánta, hogy biztost küldjenek, ennek jövetelére pedig a remény kisebb vala, mint bármikor. Bajos volt azt gondolni, hogy a porta a keresztény népek forrongása közepette mintegy 15.000 muzulmánt fog kitelepíteni Szerbiából, az ügy halogatása pedig már átlépte a veszedelem határát.

E nehéz körülmények közt Mihály fejedelem, egy miniszteri ülésben, nyiltan szemére lobbantotta miniszterének, hogy a biztos kiküldetése ügyében semmi komoly lépést sem tesz, mire ez azonnal kiadta utasítását a konstántinápolyi ügyvivőnek, hogy tegye meg az utolsó lépést.

Május 22-én, Ali pasával való találkozásomkor, végrehajtottam a vett utasítást. Kifejtvén a tényeket egyenkint, kijelentettem, hogy a szokoli vidék a kikerülhetetlen kitörés küszöbén van s hogy ezért komoly rendszabályok szükségesek, névszerint pedig: 1. a biztos haladéktalan elindulása, és 2. a szokoli töröknek a legnagyobb féken-tartása, mig a kitelepítés kérdését végleg el nem intézik.

Ali pasa azt gondolta, hogy elég lesz, ha ezuttal is oly feleletet ad, mint mindig, de midőn engem a határozatlan kifejezés ki nem elégített, előadtam neki, hogy Szerbia mindent megtett, hogy rábirja a portát a hattiserifek végrehajtására, de ez, bár ünnepélyes igéreteket tőn, mitsem foganatosított, mi által a fejedelemség jogainak igazat adott volna. Az események ekközben oda fejlődtek, hogy az ügyek állása nagyon súlyossá vált. Ily helyzetben a szerb kormánynak nem szabad elfelednie, mivel tartozik mind önmagának, mind nemzetének. Nem szabad megengednie, hogy Szerbia egy vidékén az anarchia üsse föl fejét bizonyos emberek eljárása következtében, a kik itt minden országos jog ellenére tartózkodnak. Ha tehát a porta továbbra is visszatartaná a biztost, a fejedelemség kormánya kényszerítve lenne, hogy kihirdesse a szerb jurisz-

dikcziót a muzulmánok fölött, kik a várakon kivül tartózkodnak, elég határidőt engedvén nekik, hogy eladhassák javaikat s elhagyhassák Szerbiát, ha ezt ohajtanák. A szerb kormány nem ismeri félre a lépés fontosságát, melyet tenni szándékozik, de inkább akarja még e rendszabálynak is a felelősségét magára vállalni, mint hogy bevárja a komoly következményeket, melyek ez állapotból kikerűlhetetlenül elő fognak állani.

A nyugodt Ali e kijelentésre csupa láng és tűz lett. „Önök tehát, felelé, ellenségeinknek jelentik ki magukat! Tudja meg és tegyen róla jelentést, hogy mi ily aktust véres sérelemnek fogunk tekinteni (comme un affront sanglant)".

De minden haragja mellett úgy látszott, hogy e lépés czélhoz vezetett. A török miniszter lecsillapúlt s megigérte, hogy a biztos az első gőzhajóval el fog indúlni, ennek pedig ugyanazon hónap 28-án kellett megtörténnie.

A siker, melynek Belgrádban örvendtek, csak látszólagos vala. A biztos nem ment el, mint vártuk, sem május 28-án, sem 31-én, sem junius 4-én, mely napokon a gőzhajók Konstántinápolyból indúltak. Más sorsot készített elő a porta Szerbia számára.

A belgrádi pasa megkettőztette az őrséget a városi kapúkban, olyan állásba helyezkedett, mintha minden pillanatban támadni akart volna, a török városbeliek pedig éjjel fölfegyverkezve voltak láthatók, a mint az utczákon kóboroltak. E jelenségek mind együttvéve csak ingerelték a szerbeket. Szokol most már elvesztette veszélyes fontosságát Belgráddal szemben. Itt a szerbek s törökök közt hol egy, hol más helyen minden nap előfordúltak összetüzések. Egy szerb megölt egy törököt tisztán csak azon vágya kielégítése végett, hogy törököt öljön. Május 24-én megint összeütközést provokáltak a nizámok a Stambul-kapúnál, bezárták a kapút és fölfegyverkeztek. Mivel úgy látszott, hogy minden tervszerűen történik, mert két nappal azelőtt megvizsgálták, bezárhatók-e a kapúk, a szerb kormány másnap kényszerítve volt rá, hogy külön jegyzékben a hatalmak belgrádi ügynökeinek figyelmét azon veszedelemre irá-

nyítsa, mely a városban tényleg beállt, appellálván nehéz helyzetében a hatalmak bölcseségére s jóindulatára s kérvén, hogy az emberiesség érdekében, úgy a szerbek mint a törökök érdekében mielőbb véget vessenek e természetellenes állapotnak.

E jegyzéket a belgrádi konzulok szivesen fogadták, de nem minden kormány és konstántinápolyi képviselőik is. Az angol követ, midőn nem birhatta rá kollegáit, hogy azt elitéljék kollektive, megcselekedte azt maga egy külön iratban, melyet a szerb ügynökhöz intézett, Rechberg gróf pedig táviratban jelenté Konstántinápolyba, hogy nem csodálkozhatik eléggé a szerb jegyzéken, mely egy szónyi sajnálkozást sem tartalmaz azon események fölött, a melyekről szól.

A diplomáczia tehát nem keresett orvosságot, melyért Szerbia folyamodott. Valamint gyakran képtelen radikális eszközökkel élni, ez esett meg rajta most is. Reá nézve fontos vala, hogy Garasanin nem sajnálkozott az események fölött, melyekről panaszkodott, a többi mind kisebb jelentőségű vagy éppen semmi fontossága sem vala. Mintegy hagyta, hogy tovább beszéljenek az események, melyeket a porta készített elő.

Fontos vala minden belgrádi összeütközésnél, hogy ezek nem az erlijáktól (városbeli török polgároktól) származtak, hanem a nizámoktól, a kiknek mintegy feladatuk volt, hogy megteremtsék az ürügyet a katasztrófára, mely nem sokáig késett.

Junius 3-án, vasárnap délután, midőn az egész világ, kiki merre, szétment, a nizámok összevesztek a közkútnál egy szerb ifjúval s megölték őt. A szerb rendőrség dragománja, ki egy tiszttel s két csendőrrel a hely szinére sietett, a török rendőrség mellett haladt el és menet közben korholni kezdte a törököket eljárásukért, e pillanatban a török rendőr-laktanyából megnyiltak a fölszerelt lövőrések s tűz áradt reájuk. A dragomán halva terült el, egy csendőrt pedig megsebesítettek.

Ezen esemény jeladás volt az általános harczra. Ez kezdetét vette s folyt az egész éjen át, legdühöngőbb volt a dzsámiák körül, az utczákon és a város kapúinál, melyek közül kettőt, a Száva- és Városkapút, már a megelőző este szétromboltak.

Feladatunkúl tűzvén ki, hogy az események fejlődésében az indító-okok és legközelebbi eredményeik előadására szorítkozzunk, mellőzzük minden egyes mozzanat elbeszélését. Még mindenkinek él az emlékezetében, hogy hajnalban, a konzulok közbenjárására, főleg pedig Garasanin miniszter fáradozása következtében, megszünt e harcz, melyet mindkét fél nagy elkeseredéssel viselt. Az erőd muhafiza s a szerb miniszter által aláirt egyezség véget vetett a vérontásnak. Megállapodtak, hogy a török őrségek a szét nem rombolt kapúktól s a muzulmán lakosok a városból a várba vonúljanak, a szerb hatóság pedig hogy kezességet vállaljon a városban hátramaradt muzulmán birtok biztonságaért, mely időközben, a harcz alatt, sokat szenvedett a szerbek zsákmányolása következtében, valamint a szerbeket is azon törökök, kik a várba vonúltak, nem kevésbbé kifosztották s leöldösték.

S ha az egyezség értelmében be kellett is szüntetni a lövöldözést úgy az egyik, mint a másik részről, az erlijják még mindig lövöldöztek házaikból. Csak délutáni négy óratájt állott teljesen helyre a rend, melyet az éjszakán át példásan fentartottak. De másnap, junius 5-én, hajnalban egy-egy puska-dördülés hallatszott a várból s mennél jobban megpitymallott, annál sürűbbé vált. Mindamellett a szerb hatóság azt tanácsolta a városbelieknek, hogy nyissák ki a vásártért, a mit ezek meg is kezdtek tenni. Ekkor a pasa egy embert küldött a várból, hogy magához hivassa a konzulokat meg Garasanint. Ezek már össze kezdének gyülekezni a rendőrségnél, melyből, hát mögött hagyván a várat, nagyszámú kiséret indúlt el, hogy eltemesse az elesett drágománt és csendőrtisztet, a kit még vasárnap este megöltek a nizámok, midőn őket biztonságuk czéljából a várba kisérte. Egyszerre csak mozgalom támadt a városban. „A törökök jönnek ki a várból“, szárnyalt a hir mindenfelé; erre fegyver-ropogás hallatszott, ezután pedig megdördűltek a várbeli ágyúk a városra.

Ötödfél órán át ontották a városra a rettenetes tüzet, mely inkább borzasztó, mint veszedelmes vala. Délután két óratájt megszünt, de este nehány perczre ismét megujúlt. Nagy zűrzavar keletkezett a belgrádi lakosság

közt, mindazáltal gyorsan összeszedelőzködtek a hős bajnokok s fegyvereikből viszonozni kezdték a várbeli ágyúk rettenetes dörgését. Mindenki csodálkozott és álmélkodott, mert az egyezség után azt gondolák, hogy békésen kipihenhetik a rázkódást, mely mindent fölforgatott. A szerbek elkeseredése minden mértéket meghaladt, midőn meghallották, hogy a várban nincs semmiféle zendülés, a mint ezt föltételezték, hanem hogy a várost a muhafiz parancsára bombázzák. Vászics, osztrák ügyvivő, ki Zimonyon át a várba jutott, azt az ajánlatot hozta, hogy a pasa nem fogja többé bombáztatni a várost, ha a szerbek nem támadják meg a várat, s hogy magához hivja a konzulokat; de ezek, félretevén minden más érdeket, melyeket itt képviseltek, az emberiesség méltó érzetében, irásbelileg azt felelték, „hogy nem érintkezhetnek oly emberrel, ki megszegte hitét s ki oly barbár módon támadt rá a városra minden ok nélkül". E tény elég felelet mindazon kifogásokra, melyekkel a törökök később előhozakodtak, hogy a szerbeket tüntessék föl úgy, mint támadókat. E nemes nyilatkozatban előljárt Longworth, angol konzul, ki, fájdalom, később kénytelen volt más irányt követni azon utasítások következtében, melyeket számára Konstantinápolyból küldött sir Henri Bulwer.

A bombáztatás borzalmas jelenete Mihály fejedelem távollétében folyt le, ki utban volt azon kerületekben, melyeket még nem látogatott volt meg.

A porta tehát ágyúkkal és bombákkal felelt a szerb figyelmeztetésekre, hogy biztost küldjön; a bombáknak kellett kiirtaniok azon „fekélyt, mely körül az egészséges török test gyuladásba jött". De vajjon a bombáztatás nem volt-e maga a pasa elhirtelenkedésének a tette? A könnyű és gyors közlekedő eszközök mellett, melyek manapság a világnak rendelkezésére állanak, nehéz elhinni, hogy egy alárendelt ügynök a maga felelősségére vehet ily szélső rendszabályt, s a portának vele való későbbi bánásmódja is bebizonyította, hogy ő annak régebbi utasításait hajtotta végre. Mi több, éppen e barbárság napján, s előbb, mintsem annak hire Konstantinápolyba érkezett volna, a porta külügyminisztere kijelentette nekem, hogy a pasának ki van adva az uta-

sítás, hogy feleljen (riposter), ha a szerbek rá támadnának „a török házakra vagy a várra"; de a vár békésen viselte magát az egész véres éjszakán át vasárnapon, az ágyúk hallgattak hétfőn, hallgattak kedden is reggeli kilencz óráig, és csak midőn az elesett áldozatokat a sirhoz kisérték, a legmélyebb nyugalom és csend közepette, dördűltek meg. Semmi ok sem merült föl tehát a szerbek részéről a bombáztatásra; ezt csak Konstántinápolyból jött parancsra hajthatták végre, a hol talán azt gondolták, hogy kedvező az alkalom, hogy Szerbiát egy csapással egyszer-mindenkorra ártalmatlanná tegyék; a legkevesebb, a mit ohajtottak, az vala, hogy a kapúkat ismét elfoglalják, a mennyiben a nizámok az első ágyúszóra, mint mondottuk, a városba akartak hatolni.

Akár egy, akár más kivánság vezérelte a portát, a hatás, melyre számított, elmaradt: a város szerb kezekben maradt, Szerbia pedig? „Ha, mondottam mindjárt másnap Ali pasának, ha Asir pasa azt gondolta, hogy megdöntvén Belgrádot, Szerbiát dönti meg, akkor csalódott: Szerbia nincsen Belgrádban". És csakugyan, Szerbia felelete a belgrádi ágyúk szavára eléggé megmutatta, hogy a szerb helynök igazat beszélt.

Konstántinápolyba a bombáztatás hire csak este érkezett meg. Én a garantirozó hatalmak összes követeihez leveleket intéztem a Boszporusra, közbenjárásukat kérvén a portánál, hogy a bombáztatást beszüntessék, magam pedig ugyanezen ügyben személyesen siettem Bulwerhez, kinek akkoriban a portára legnagyobb befolyása volt. Az angol követ, kit a dolog meglepett, mint valamennyi kollégáját is, kérésemre, éjjel Peráról a Boszporusba Ali pasának azt a javaslatot küldte, hogy az ellenségeskedéseket beszüntessék; ugyanezt tették az orosz és franczia követek is. A törökök szomorúaknak és bánatosaknak mutatták magukat, éjfélig a miniszteri tanácsban maradtak és, hogy elejét vegyék a nagyobb elégtételnek, elhatározták: hogy Asir pasát leteszik, hogy Vefik Achmed effendi rendkivüli biztosként Belgrádba menjen, hogy a dolgot megvizsgálja, Ali bej pedig hogy szintén Belgrádba, saját missziója (a várakon kivül megtelepedett törökök kitelepítése) végett indúljon.

Másnap a belgrádi konzulok már megkapták az utasítást, hogy szüntessék be az ellenségeskedést. Hogy ezt kieszközöljék, megállapodtak, hogy egyikük a várba megy, ketten sátrak alatt a Kálimegdánon foglalnak állást, ketten pedig a városban maradnak, hogy ekként nagyobb biztonság kedvéért a két ellenséges fél közé álljanak.

A fejedelem, ki a bombáztatás éjjelén Sabáczból a városba sietett, másnap a törvényhozó testülettől korlátlan hatalmat nyert. Belgrádra és környékére nézve ostromállapotot hirdettek, az egész országban pedig rögtönitélő bíróságokat a zsákmányolás és rablás ellen. Ez utóbbi rendszabály fő indító-oka az volt, hogy bizonyos haramiák, Groczkánál, rá támadtak az osztrák futárokra (kurir), kik közűl kettő el is esett.

Belgrádban a környékből összesereglett 20.000 emberre virradt föl a nap, miután azonban e tömeg inkább akadályúl szolgált, mintsem használt, csak a kiszolgált katonákat szólították be, a nemzeti seregből pedig csak a belgrádi kerületet. Ily módon Belgrádban a rendes sereggel együtt mintegy 15.000 ember állhatott fegyver alatt. Ezek elhelyezkedének a várral szemben s elfoglalták a barrikádokat, melyeket nehány pillanat alatt emeltek volt a támadás napján. A rémület első perczében Belgrádban csak védelemre gondoltak. Mindenfelől észre lehetett venni a török sereg mozdulatait a szerb határ felé, különösen pedig Viddin és Bosznia felől, hol csak Belyinában 5000 nyi nem rendes hadsereg gyűlt össze. A szerb várakban a törökök támadó állást foglaltak el, kivált pedig Uzsiczében, hol kijöttek a várból, elárasztották a környező magaslatokat s elvágták a Bájiná kertjéhez és Boszniához vezető utat. A hol lehetett, megszaporították a várbeli őrséget, mint Fetiszlámban.

A felvilágosítások, melyeket a porta mindemellett a szerb reklámáczióra adott, fanyarok valának. Ha a viddini kormányzó mozgósította seregét, ő, felelte Ali pasa, kötelességét teljesíti; ha az uzsiczei törökök kijöttek a várból, tették ezt, hogy éhen ne haljanak a vár falai között; ha a szokoli törökök hidakat vertek a Drinán, ők, elszigeteltségükben, összeköttetéseket kerestek saját természetes elemükkel.

Ily beszéd legkevésbbé volt békeszerető. Ezért junius 11-én Garasanin táviratot küldött Konstantinápolyba, mely a többi közt így hangzott: „Ha a porta nem ohajt bonyodalmakat teremteni s ezeket növelni, azonnal föl kell hagynia a hasonló demonstrációkkal; máskülönben, ha békében állunk is a szuzerénnel, kénytelenítve leszünk védelmünkre rendszabályokról gondoskodni, minden fenyegetett ponton".

Bárha e távirat alakjával szemben Ali pasa nem kevesebbet, mint haraggal teljes elitélését fejezte ki, a lépésnek hatása volt, mert a török miniszter akkor először hagyott alább a tónussal s biztosításokkal állott elő, melyek czélja a megbékéltetés vala.

Minden oldalról türelmetlenséggel várták, mily fordulatot vesz az ügy. A mennyire Vefik effendi missziója magában véve nem sokkal kecsegtetett, ép annyira kétségessé tette azt már maga a biztosnak indulatos jelleme is mindenki előtt, a ki őt közelebbről ismerte. Általános volt a nézet, hogy a választás alkalmatlan személyre esett. Vefik azonban oly módon kezdte meg dolgát, mely a portát kielégítette, igen, a mely ezt meglepte és elragadta. A biztos Garasanint a vár kapújában fogadta; a szerb kormánytól irott nyilatkozatot csikart ki, melylyel föntartotta a porta jogait, a kérdés eldöntését pedig a diplomácziára hagyta. Ez esetet élénken elitélték a heves pátrioták köreiben. Azt beszélték, hogy Szerbia gyöngeséget tanúsít, tulságosan sokat okoskodván, hogy mint legyőzött a győző fogadására megy, annak bizonyságaúl, hogy föltétlenül megadja magát a portának s a diplomácziának.

Ha mindenkit meglephetett is, hogy a megtámadott járúl a maga támadója elé azon kivánsággal, hogy a megszakított viszonyokat helyreállítsa, e kárhoztatások mégis nagyon szigorúak valának. A zavar és rémület első perczében, melybe Szerbiát a váratlan esemény belesodorta, a szerb kormánynak mindenekelőtt arra kellett gondolnia, hogy az ország erejét összegyüjtse s csak ekkor határozza el magát valamire.

Garasanin nyilatkozata a biztosnak első és utolsó érdeme volt kormánya előtt e bonyodalomban, mivel Vefik, indulatos hányavetiségével, csakhamar napvilágra

hozta ügyetlenségét, azt kivánván pl., hogy ne csupán némely belgrádi szerb lakosokat, hanem még a szerb minisztereket is vizsgálatának alávesse. Igen, annyira oktalan volt, hogy egy, a szerb kormányhoz intézett, jegyzékében azt mondta, hogy „az 5 császára megbocsát a szerbeknek a multért".

A belgrádi ágyúk hangja felrázta a diplomácziát. Ez fölserkent álmából s kezébe vette az ügyet. Egyszerre csak az hallatszott, hogy azon működnek, hogy Ausztria haddal elfoglalja Belgrádot, szuronyainak oltalma alatt pedig hogy európai biztosok vizsgálják meg az összeütközés okait. Ez Russel lord indítványa volt. Hogy az inicziátivát a porta tette-é, nem tudjuk, de bizonyos, hogy az indítványnak nem volt ellene.

De hát mit kellett kideríteni a konzulok ténye mellett, mely eléggé megbizonyította, hogy Asir pasa megszegte az egyezséget? Lehetett-é a vizsgálatnak valami praktikus haszna? Tegyük föl egy pillanatra, hogy a szerbek a hibásak: a bombáztatás volt-e a módja, hogy a nagyon is fölingerült kedélyeket lecsillapítsák? Mi több, a bombáztatást a mai korban, ily körülmények közt, nem is tekintik többé háborúi rendszabálynak, hanem egyszerű boszúnak. Ezenfelül ki tudja, hogy az okkupáczió nem talált volna-é ellentállásra s jelt adott volna az általános harczra a Dunánál!

Így gondolkodhatott a franczia kormány, midőn azon eszmére jött, hogy konferenczziát ajánljon, melyen a garantirozó hatalmak képviselői megállapítanák azon rendszabályokat, melyek sürgősek lennének, hogy megakadályozzák a junius hó elején fölmerült sajnos események megújulását.

És azon hónap közepe táján a hatalmak abban egyeztek meg, hogy tanácsolják a portának, hogy ez Konstántinápolyban a garantirozó hatalmak képviselőivel konferenczziát tartson, „mely a Belgrádban eszközölt vizsgálatnak eredményét vizsgálná fölül". Midőn a képviselők összejöttek, hogy megbeszéljék, hogyan hivják föl a portát, hogy a konferenczziához hozzájárúljon, abban állapodtak meg, hogy azonos jegyzék által tegyék azt meg, de legott a felhivó ok-

mány szerkesztésénél kiderült a különbség, mely őket elválasztotta. Az angol-osztrák tervből úgy látszott, mintha Szerbia ellen kellene összehivni a konferenciát, mig a franczia-orosz okmány azt kivánta, hogy a belgrádi eseményeket megfontolás alá kell venni. Ez egyenetlenség következménye volt, hogy mindegyik a saját tervezetét irta alá, az angol meg osztrák pedig még az által is elkülönűltek egymástól, hogy az első a garantirozók konferenciájáról beszélt, a második pedig csak az öt nagyhatalmat említette, ki akarván zárni Olaszországot, melyet Ausztria akkor még nem ismert volt el.

Előre lehetett tudni, hogy a konferenczia nem lesz inyére a portának. Ez attól mitsem várhatott, hacsak nem ama rossz akarat elitélését, melyet azáltal tanúsított, hogy harmincz éven át végre nem hajtotta kötelezettségeit Szerbia iránt, hanem nyitva hagyta a forrásokat, melyekből az utolsó összeütközések is származtak. Attól félt, hogy „az események megújúlását“ meg lehet „akadályozni“, s hogy e jogczimen neki valami áldozatot is kell hoznia. Hogy ily áldozat Törökországra nézve is hasznos lenne, nem kell bizonyítgatni; de tudvalevő, hogy nem szokása a portának, hogy a dolgokat egyetemesebb nézőpontokból vizsgálja: az ő gondja mindig a mára irányúl és a külügyi látszatra. Ezért a kabinetekhez fordúlt, kivánván:

1. Hogy biztosítsák számára a status quo-t Szerbiában, mert a szerbek, állítá, roppant hadi készületeket tesznek, sereget állítanak és barrikádokat, lapjaikat proklámáczióKkal töltik tele, megszállják a várakat, azt sem engedvén meg, hogy ezek élelemmel lássák el magukat, daczára annak, hogy a porta a maga seregét a szerb határoktól eltávolította és Szerbiába biztosokat küldött, hogy a kedélyeket lecsillapítsák;

2. mig a kormányok közt el nem döntik a kérdést: részt fog venni-e Olaszország a konferenciában, — valami „ideiglenes szervezést“ módoljanak ki, melynek az ügy végleges eldöntéseig kellene érvényben lennie; és

3. hogy a porta keze szabad legyen, ha a szerbek őt megtámadnák.

Nem szükséges magyarázni, mire czélozott a porta

e fogásaival. Mindenkinek azt a kérdést kell fölvetnie: hiszen ha a portának előre biztosítják a status quo-t, mely a bombáztatásnak is szülő-anyja volt, minek akkor a konferenczia? Ez oknál fogva a török lépést sehol, még magában Londonban sem fogadták jól. Általában elitélték, hogy a porta előre kiván biztosítékokat, de Európa, mely még eléggé nem ismeri a keleti diplomáczia finom ravaszságát, talán nem is figyelte meg, hogy e lépés súlyja az „ideiglenes szervezés" kivánalmában rejlett, melyre nézve a porta talált volna módot, vagy legalább keresett volna rá módot, hogy véglegesítse.

E lépés vissza lett utasítva, Orosz- meg Franczia-ország pedig még megjegyezték, hogy fentartják maguknak a jogot amaz indító-okok elbirálására, melyekből Törökország azt következtetné, hogy Szerbia ellen valamit tehet.

Mig a porta az ügyet ekként elhúzta, hivatalnokainak indiskréczió ja következtében hire terjedt a követségeknél, hogy valamiben töri a fejét. Ez a valami nem volt más, mint Szerbia belső állapotának felforgatása: valami kisérlet Mihály fejedelem ellen.

De, úgy látszik, belátván, hogy e reménye csalékony, s mindenünnen szorítva, julius 8-án kijelenté a porta hivatalosan, hogy rááll a konferenczia egybehivására, a hozzájárulás okmányában kifejezvén mindamellett fentartásait. Figyelembe véve, ugymond, hogy a forradalmi manöverek s az ellenségeskedés jelei Szerbiában szaporodnak s tovább huzódnak; hogy folytatódnak a hadi készületek, melyek az adott biztosításokkal ellenkeznek: a porta kénytelen kijelenteni, hogy ily körülmények közt minden tárgyalás és minden rendezés nemcsak hogy csorbát ejt a szuzerén udvar és garantirozó hatalmak méltóságán, hanem még ellenkezik azon nagy nemzetközi aktus szellemével is, mely a maga garancziája alá vette Szerbia intézményeit. Ezért a zultán kormánya azt gondolja, hogy mindenekelőtt ez állapotok megszüntetése szükséges. Emellett a porta, mint leginkább érdekelt fél, s ezer meg ezer alattvalójának kellvén megvédenie jogait, életét s vagyonát, nem nézhetné, ugymond, egykedvűen, ha az utolsó nyugtalanságok

bujtogatói, daczára az ő békés magatartásának, rátámadnának, váraira vagy alattvalóira. Ez esetben, azokra hárítván a felelősséget, kik megszegnék kötelezettségeiket, abba a kényszerhelyzetbe jutna, hogy oly eszközökhöz folyamodjék, melyek megóvnák várai- és alattvalóinak biztonságát.

Ez vala, némi tekintetben, még amaz első óvás, melyet közvetetlenül a kormányok előtt fejeztek ki, s természetes volt, hogy itt is helyén vala azon megjegyzés, melylyel Franczia- meg Oroszország kijelentették, hogy fentartják maguknak a jogot, hogy elbirálják a porta jövendő elhatározásának indító-okait.

III.

A kánlüdzsei konferenczia.

Julius 10-én megnyilt a konferenczia Kánlüdzsében, Fuád pasa nagyvezér nyaralójában.

Törökországot Fuád pasa képviselte Ali pasa külügyminiszterrel, a garantirozó hatalmakat pedig az ottomán portánál alkalmazott képviselőik helyettesítették. Olaszország szintén képviselve vala, mert Ausztria megelégedett, hogy kijelentse, mikép annak követét nem tekinti olasz, hanem szárdiniai meghatalmazottnak.

A kabinetek közt való tárgyalások némi megegyezésre vezettek, de ez még távol álla attól, a mit a szerbek eszköznek tekintettek, mely által elejét vegyék a junius havi jeleneteknek. Thouvenel, franczia miniszter, Russel lorddal Londonban való személyes találkozásakor, némi közeledést hozott létre a két kormány között, mindazáltal a választó fal, mely őket elkülönítette, nagy vala, később pedig kiviláglott, hogy egyenetlenség is fordúlt elő közöttük.

A mint a konferenczia Konstantinápolyban megnyilt, Thouvenel, a portának adandó tanácsok természetét vizsgálván, a kabinetekhez fordúlt s reményét fejezte ki, hogy méltányolni fogják a szerb panaszokat azon állás ellen, „melyet a törökök foglalnak el Szerbiában az 1830-iki hattiserif ellenére.“ Nem tagadja a porta jogát a szerb várakban való őrségek tartására s nem lát más pressziót, melyet ez esetben a portára lehetne gyakorolni, azon kivűl, hogy kifejezzék előtte a hatalmak tanácsait s figyelmeztetéseit; azonban elvárja, hogy az be fogja látni, mennyivel hasznosabb lenne rá nézve, ha maga akarna magának Szerbiában oly helyzetet teremteni, minő az oláh fejedelemségekben és Egyptomban van.

Thouvenel azt hitte, hogy Russel lord is hajlandónak mutatkozott vala, hogy magáévá tegye e felfogásmódot, vagy legalább azt, hogy engedjenek át némely, Szerbiában elszórt várakat, ha nem is nagyobb részüket, de csakhamar kiderült, hogy az angol miniszter nem mutat készséget, hogy odáig kövesse a franczia minisztert.

Ily kilátások között nyilt meg a konferenczia. Szerbia a megnyitás előtt egy okmányt adott át a portának is, meg a garantirozó hatalmaknak is, melyben oly szervezetet kér, mely elejét venné az összeütközések ismétlődésének, s nem formulázva kivánságait, bízik a hatalmak „bölcseségében s igazságosságában.“

Minden jel arra mutatott, hogy Mihály fejedelem és kormánya között nem uralkodott teljes egyetértés azon kérdés fölött, hogy mit kell tenni, világos pedig, hogy e kérdés volt a legfontosabb. Hogy mennyire elhatározó vala Mihály fejedelem álláspontja, legjobban fogja megmutatni sajátkezű irata, melyet (1862.) junius 18-án intézett hozzám Konstantinápolyba. Az így hangzik:

„Követ úr!

„Minden látható és láthatatlan jelenség után itélve, azt mondhatnám, hogy a holt kötelék, mely köztünk s a törökök közt fennáll, nem fog megoldódni, mig karddal át nem vágjuk. Én e lehető és valószinű eventuálitásra készülök, és pedig örömtelt szivvel, daczára annak, hogy e készületemmel nem találok visszhangra legközelebbi környezetemben, a mint kellene, hogy találjak a mai viszonyok közt. Ekközben azt mondom Guizot úrral: „vous épuiserez mes forces, mais vous n'abattrez pas mon courage“.

A mig török várak vannak Szerbiában, addig sem ez nem tehet előmenetelt, sem nekem nem lehet benne maradásom. Nekem legalább úgy látszik.

Üdvözölvén önt, maradok

jóakarója
Obrenovics M. M.

Ezen irat tartalma
csak önnek szól.

Mihály fejedelem különös parancsára Szerbia kívánságainak oly értelemben kellett kifejezést adni, hogy a várak Szerbiában lerontassanak, de a konstántinápolyi ügyvivőnek annyi óvatosságot ajánltak az okmány átadásánál, hogy az ügynek gyors fejlődése a konferenczián, fölöslegessé tette a szerb jegyzék átadását. Elegendő, gondolták Belgrádban, ha élő szóval fejezzük ki a barátságos hatalmak képviselői előtt, hogy a várakat Szerbiában le kell rontani. Mindenesetre sajnálatos, hogy így esett meg a dolog, mert nem volt nehéz átlátni, hogy amaz okmány elmaradása káros lesz Szerbiára nézve: ily okmány örökös tiltakozás volt volna a szerbiai török várak megmaradása ellen. Midőn e tiltakozás az egész szerb nemzet lelkében élt, ily körűlmények közt legkevésbbé sem kellett vonakodni, hogy annak haladéktalanúl formaszerű hivatalos kifejezést is adjanak.

A konferenczia első ülésén a török teljhatalmazottak, harmadszor is, megújították Szerbia ellen való panaszaikat, arra hivatkozván, hogy az 80.000 embert állított fegyver alá, hogy maguk a várfalak alatt történnek a támadásra való előkészületek stb.

A hosszas török támadásra a hatalmak képviselői mindnyájan abban egyeztek meg, hogy belgrádi konzulaikat távirat utján felszólítják, jelentsék ki Mihály fejedelem kormányának, mikép reménylik, hogy a kormány mitsem fog tenni, a mi megváltoztatná az akkori helyzetet, s hogy a nemzet fölött meg fogja őrizni tekintélyét, mely szükséges, hogy azt visszatartsa a török császárság jogai és tulajdona ellen való minden kisérlettől; a török képviselők pedig biztosításaikat fejezték ki a konferenczián, hogy a porta semmit sem fog tenni, a mi Szerbiát fenyegetné s a szerb alattvalóknak akár életét, akár vagyonát veszélyeztetné.

Legott ezen első ülésen észre lehetett venni a szellemet, mely később összes tanácskozásain végiglengett. Senki sem időzött oly kérdéseknél, mint a minő a törökök tartózkodása a várakon kivűl: ily kérdéseket olybá vettek, mint a melyeket Szerbia már megnyert. A váraknál tört meg a konferenczia egyetértése. Az orosz meg franczia követ azt állította, hogy magára a

portára nézve lenne hasznosabb, ha azokat átadná. A török miniszterek ellene voltak, hivatkozva a szerződésekre s a szuzerensségre. De ez, felelték nekik, nemcsak meg nem gyöngűlne, hanem ellenkezőleg, elhárítván az összeütközés okait, előállanának a kivánt feltételek a béke s a jó viszonyokra nézve a vazall és szuzeren között. E tanácsok támogatására példa gyanánt felhozták az oláh fejedelemségekben s az Egyptomban való állapotokat.

Az angol követ a török képviselőknek segélyére jött, kijelentvén, hogy az angol kormány, még ha Törökország rá is állana, tiltakoznék az ellen, hogy az a várakat átadja. De ellenezvén ekként a várak átadását s elitélvén a szerbeket, az angol követ nem mulasztotta el, hogy nyiltan ki ne fejezze sajnálkozását, hogy Törökország halogatta a biztos kiküldését s a dolgot idáig juttatta.

Ilyen vala a tanácskozás szelleme. De éppen így nyilatkozott meg ez első ülésen a konferenczia fizionomiája is. Labanov herczeg legkevésbbé sem kimélte a törököket, mig Moustier márki enyhébb volt nálánál a szavakban. Prokesch báró a kifejezésekben élénk vala, a tárgyban pedig Bulwert engedte maga elé, ki rendszerint csöndes vala.

A törökök közűl Ali pasa lobbanékonyabb volt Fuádnál.

Wertern báró, porosz képviselő, és Greppi gróf, olasz helynök, hallgattak.

E fizionomia mind végig nem változott meg, kivéve, hogy a harmadik ülésen Greppi gróf helyét átengedte Carracciolo, rendes olasz követnek, a ki, minél mélyebben hatoltak bele a tárgy fejtegetésébe, annál nagyobb részt vett a tanácskozásban, és pedig egészen a Szerbia iránt való jóindulat szellemében, mert kormányától kapott utasításai azt tüzték eléje, hogy azon követhez csatlakozzék, ki legtöbbet kiván Szerbia számára.

Csak szerb meghatalmazottat nem láttunk a konferenczián, bár, a szerződések és hattiserifek értelmében, a szerb ügyeket mindig a szerb küldöttségekkel való megegyezés alapján szokták volt tisztába

hozni. Ezuttal is joga volt Szerbiának, hogy képviselve legyen. Törökországgal való pörében Szerbia azt látja, hogy ellenfele az európai biróságban foglal helyet, neki magának pedig mint pörös félnek sincs szava: ítélnek fölötte és elitélik kihallgatatlanúl is.

De nem volt minden alap nélkűl, hogy a szerb kormány nem gondoskodék, hogy legalább felvilágosító szózatot intézett volna a konferencziához, mert ha meggondoljuk, hogy az efféle kivánság legyőzhetetlen akadályra talált volna, nem lehet nem helyeselni, hogy nem kisérlették meg a lépést, melynek sikertelensége előre bizonyos vala.

Vefik effendi, török biztos, igaz, szólott a szerb miniszternek arról, hogy Belgrádból valakit Konstantinápolyba küldjenek s ugyanakkor Konstantinápolyban is, a portán, meg az angol követségen az a kivánság hallszott, hogy maga a szerb miniszterelnök menjen oda, természetesen nem hogy helyet foglaljon a konferenczián, hanem hogy tagjainak megadja a szükséges fölvilágosításokat. Mihály fejedelem nem osztotta sem az angol, sem a porta nézetét, hanem elébe helyezte, hogy miniszterét az ügyek élén Belgrádban hagyja, s megelégedett, hogy a konstántinápolyi rendes szerb ügyvivő képviselje Szerbiát e fontos pillanatban is. S nem tagadható, hogy azután a tapasztalat bebizonyította, hogy illőbb is volt, hogy a rendes ügyvivő futkosson, könyörögjön, adjon felvilágosításokat, mint a miniszterelnök, ama súlyos körűlmények között, hivatalos állásának tekinteteit gyakran feláldozván, hogy, ha tolakodással is, igazi világításba helyezhesse az eseményeket, az ellenfél czélzatos elferdítése ellenében azokat igazolhassa, a téves fölfogásokat pedig magukkal a barátokkal szemben is megjavíthassa.

A konferenczia, semmi alap sem lévén, melyen a munkát megkezdhette volna, fölhivta a portát, hogy a második ülésen terjeszsze elő indítványát, bár már az első ülésen sok tag mélyen meg volt győződve, hogy semmiféle eredményre sem fognak jutni, mert nagy ellentétek merűltek föl.

De a török képviselők akkor sem terjesztettek elő

semminémű indítványt, hanem előadták Szerbia ellen való panaszukat, mely magában foglalta a biztos által eszközölt vizsgálat eredményét, igazi keleti szinekkel ecsetelve. E terjedelmes okmány[1]) előadja, miként Szerbiában régtől fogva nem kevesebb van készülőben, mint a háború Törökország ellen. Költött tényekkel, sőt részletekkel is, ügyesen vázolja, mint van kitéve a vár rendszeres támadásoknak, úgy, hogy a konstántinápolyi diplomáczia számos tagjában megrendűlt a bizalom, melyet a szerbek ártatlanságába helyeztek; megrendűlt annyival inkább, mivel a szerb „hivatalos előterjesztés", melyet nekik Belgrád bombáztatásáról adtak át, felületes vala s nem bocsátkozott bele mélyebben az események fejtegetésébe.

Jellemző vonása a török panasznak, hogy elkülöníti a nemzetet az uralkodótól s mig a nemzetet mentegeti, az uralkodóra hárítja a bűn egész súlyát. Hogy megmutassa, „miszerint a nemzet a törökökkel mindig szép összhangban élt", a köztiszteletben álló szerb férfiakra hivatkozik, és „a mennyiben", ugymond, „Garasanin egyike ezeknek a legfelsőbb fokon", a porta idézi, a mit az nem sokkal azelőtt monda: „Belgrádban az elmúlt husz év alatt a szerbek s törökök közt nem fordúlt elő kettőnél több összeütközés s egynél több gyilkosság." Mindenki könnyen beláthatja, hogy ezzel különbséget tett a porta Obrenovics uralma- s a vrácsári (Karagyorgyevics-féle) uralom közt; de a mi ennél még ravaszabb fogás, az az volt, hogy magának Obrenovics miniszterének szavaira hivatkozik Obrenovics ellen!

Az angol konzul táviratának közzététele alkalmából, Garasanin, hogy megczáfolja e török idézetet, a konstantinápolyi szerb képviselőnek külön okmányt küldött, melyet szintén átadtak a nyilvánosságnak, de csak angol nyelven.

Ily befolyások alatt fogtak tetthez. Tervezet helyett a porta panaszszal állott elő a szerbek ellen, barátai pedig hathatósan támogatták.

Végre sir Bulwer Henri azt indítványozta, a mit a belgrádi török biztos ajánlt, ez pedig: hogy Szerbiában

---

[1]) Nyomatott „Vid napján", 1862. aug. 21.

visszatérjen a normális állapot, hogy a barrikádok lerontandók, a sereg föloszoljon, stb. S valamint a belgrádi biztost ajánlatával elutasították, úgy járt az angol követ is a franczia meg orosz képviselők ellentállásával szemben, kiknek sikerült bebizonyítaniok, hogy ily rendszabályoknak a végleges szervezést követniök kell, nem pedig megelőzniök.

Midőn e manöverek sem találtak visszhangra, egyszerre a dologra tértek, s miután a törökök nem formuláztak volt semmiféle indítványt, hát az angol követ terjesztett egyet elő.

Félbenhagyván itt az ülések rendjét, az angol indítvány elemzésébe bocsátkozunk s úgy fogjuk követni az ügy továbbfejlődését.

A mit az angol követ, akár élőszóval, akár írásban javasolt, a következő gondolatmenetre vezethető vissza:

A bonyodalom Szerbiában kölcsönös bizalmatlanságból támadt. Ezt úgy lehet elkerűlni, ha megerősítjük a vár biztonságának s a szerbek és törökök elkülönítésének új szervezetét. Ezt meg úgy lehet elérni, hogy a török városrészt lerombolják, a szerbeket pedig, kiknek benne ingatlan birtokuk van, a porta kártalanítsa, valamint a szerbeknek is kártalanítaniok kellene a törököket, kiknek a szerb városrészekből kellene kiköltözködniök. Az ezáltal megürűlt tért a vár felől sánczczal vennék körűl, mely a vár rayonjának határát jelölné, a városnak pedig kétharmadrészét tenné. A szerbeket a törököktől el fogják különíteni, ha ezek a városból kiköltözködnek, s a rayonon kivűl a kormányzás jogát kizárólag Szerbiának hagyják. A portának köteleznie kellene magát a hatalmak előtt, hogy nem fog folyamodni a bombáztatáshoz, mig a várat meg nem támadják, Szerbiának pedig, miután földrajzi helyzeténél fogva csak egy (osztrák) részről lehet megtámadva, mely esetben a portával együttesen védekeznék, nincs szüksége, hogy a porta engedélye nélkűl 12.000 főnyi seregnél nagyobbat tartson.

A mi a Szerbia belsejében levő várakat illeti, az angol követ úgy találta, hogy a következők hagyandók meg: Fetiszlám, mely a viddini védelmi rendszer alkotó

részét képezi; Szendrő, mint hadászati pont a Dunánál; és Sabácz, mint strategiai hely a Szávánál. Egy bizottság megvizsgálná, háramlik-e valami haszon Szokol és Uzsicze váraiból, s ha e két erőd az általános védelem nézőpontjából nem lenne égetően szükséges, le kellene rombolni s többé föl nem építeni.

Bulwer megjegyezte, hogy a belgrádi rayont erődítményekkel kellene körűlvenni, de e pont oly nagy ellentállásra talált, hogy maga az internunczius is kijelenté, hogy új erődítések nem szolgálhatnak eszközűl, hogy békesség jöjjön létre.

A mi a várakon kivűl letelepedett törököket illeti, ezeknek három hónap alatt ki kellene költözködniök, határidő, melyen belűl meg kellett volna oldani minden más kérdést is, mely ebből foly.

Kétségtelen, hogy az angol javaslat a török meghatalmazottakkal való megbeszélés alapján készűlt, mert hosszabb megvitatás után Fuád pasa kijelentette, hogy a porta, követve barátainak és szövetségeseinek tanácsait, kész megtenni minden lehető engedményt s ezért rááll:

1. hogy megtegye a szükséges biztosításokat a város biztonságát illetőleg a vár részéről;

2. hogy lerombolja a török városrészt a fönnebb jelzet módozatok mellett;

3. hogy lerombolja Szokol és Uzsicze várait, de nem a többit is, bár amazok a császárság védelmi rendszere körébe tartoznak; s végre

4. hogy kitelepítse a várakon kivűl megtelepedett törököket.

Midőn Törökország mindez engedményt megteszi, adta hozzá Fuád pasa, nem kis engedményt tesz: feláldozza 5000 belgrádi nemzetebelijét, lerombolja a török városrészekben a muzulmán dicsőség számos emlékét; magára vállalja a kárpótlás megfizetését, s mindezt merő békeszeretetből. S hogy a béke meg is szilárdúljon, szükséges, hogy Szerbia is adjon a maga részéről biztosítékot, ez pedig nézete szerint abban állana, ha a szerb haderőt az angol követ indítványához képest, 12.000 emberre szállítanák le. Ezenkivűl a nagyvezér azt kivánta, valamint az angol követ is, hogy Szerbia

kártalanítsa a zsákmányolás következtében kárt vallott törököket.

A franczia és orosz követ kijelentették, hogy a felajánlott konczessziókról értesíteni fogják kormányaikat, a mi pedig a szerb haderő szervezetét illeti, megjegyezték, hogy a konferenczia nem illetékes arra, hogy e kérdésbe bocsátkozzék. De a porta, ha akarja, fordúlhat a kormányokhoz, mint akkor is tette, midőn e haderőt felállították, s kitetszett, hogy kormányaik nem osztják az ő meggyőződését.

Említeni sem szükséges, hogy az angol és osztrák követ hathatósan támogatta a török ajánlatot. Az olasz meghatalmazott egyetértett a franczia és orosz képviselőkkel, a porosz pedig, ki megmagyarázhatatlan hallgatásba merűlt, élénken volt impresszionálva Fuád sima szavai által. Mi több, bár utasításai a szerbekre nézve kedvezők valának, jóllehet azok felhatalmazták, hogy még a párizsi szerződés 29-ik czikkének a megváltoztatását is aláirhatja (mely a portának biztosítja a jogot, hogy a szerb erődökben őrségeket tartson), egy ülésen azt indítványozta, hogy a (török) hadügyminisztertől kell kérni véleményt a várakra vonatkozólag! Általában, magatartása a török hasznára vált, s hogy Sabácz továbbra is a porta kezében maradt, sokban tulajdonithatni ez ügyvivő passzivitásának, kiről azt hitték, hogy Prokesch báró befolyása alatt állott.

Megtudván a vita mibenlétét, én a konferenczia tagjainak figyelmét a következő pontokra hivtam fel:

1. Mely alakban fejeznék ki Belgrád városára vonatkozólag a garancziát, vajjon t. i. ennek a párizsi szerződés 29. czikke alá kellene tartoznia, vagy máskép formuláznák; nem kellene-é közelebbről meghatározni a vár megtámadásának fogalmát, s a hatalmak nem tartanák-e fenn maguknak a jogot, hogy mérlegeljék az okokat, melyek által a vár indíttatva érezné magát, hogy a várost megtámadja;

2. Mig Törökország Szerbiától anyagi garancziákat kiván, leszállítani ohajtván ennek hadseregét, az ennek csak erkölcsieket kinál;

3. Szokol és Uzsicze lerombolásával Törökország csupán egy, és pedig jelentéktelen részét szünteti meg

azon pontoknak, melyekből összeütközések támadhatnak, s oly lépést tesz, mely Szerbiára nézve nem konczesszió, hanem az azon várak körül letelepedett törökök kitelepítésének természetes következménye, miután bennök sereget nem is lehet tartani; mig ezzel ellentétben Törökország megtart minden várat a folyók mentén, melyeknek ágyúi alatt maradnak a népes és legélénkebb szerb városok; és

4. A zsákmányolás kölcsönös volt a harcz idején, ha tehát elfogadják a kárpótlás elvét, szükséges, hogy ez is kölcsönös legyen.

A konferenczia, e pontig jutván, nem tehetett több lépést. A tárgyalásokat közvetetlenül a kormányok közt kezdették meg. Az orosz és franczia követeknek utasításuk volt, hogy ne irjanak alá semmiféle egyezséget, mely nem biztosítaná Szerbia részére legalább valamennyi kisebb várnak a lerombolását: vagy tehát nekik kettejüknek kellett új utasításokat kapniok, vagy angol és osztrák kollegáiknak.

Ekközben a franczia követ jónak találta, hogy egy ülésen megismertesse kormányának *irásban* kifejezett álláspontját. Legfontosabb ez okmányban, hogy Franczia-ország, ha csak ohaj alakjában is, *nem csupán a kis várak, hanem magának Belgrád várának is a fenmaradása ellen nyilatkozik*. Franczia-ország kijelenti, hogy Belgrád vára nem szolgál egyébre, mint hogy nyomást gyakoroljon a városra és a szerb kormányra, miután maga azon hatalom is, Ausztria, melynek ellenében eredetileg rendelve van, fenmaradása mellett nyilatkozik. Általában, a franczia követ azon álláspontra helyezkedik, mely illő a *garantirozóhoz*. Mig az angol mindent, a mit előterjeszt, azért tesz, hogy a *várat biztosítsa*, a franczia a városnak biztosítását is kivánja. Ezért akar is úgy anyagi, mint erkölcsi garancziákat biztonsága érdekében, ohajtja, hogy a szerb városrészbe török ember ne hatoljon végső szükség nélkül, közte s a vár között ne legyen semmi sáncz; nem követeli a (várakon kivül megtelepedett) törökök kitelepítését, hanem *szerb juriszdikcziót* fölöttük, az összeütközések forrásául a *kétféle hatóságot* állítván, *nem pedig hogy e két faj nem türheti egymást*.

A kisebb várakról végre azt mondja, hogy múlhatatlanúl szükséges azokat lerontani, annál inkább, mivel Törökországnak semmi hasznára sincsenek.

Ez alapos okok, nagy müvészettel kifejtve, nagyon megdöbbentették a törököket s barátaikat. Bulwer, kalapjával az asztalt verdesvén, felkiáltott: „hiszen mi hátrafelé haladunk, ahelyett, hogy egymáshoz közelednénk!“ Erre Moustier kijelentette, hogy sajnálja, miszerint egymástól oly távol estek, mig minisztereik Londonban egyetértettek. E megjegyzést az angol követ, becsülete ellen (bonne foi) intézett tiltakozásnak vett s föltette magában, hogy oly instrukciókat eszközöl ki, a melyek szellemében működött.

Lehetséges, hogy Angolország rá is állott volna, mint Thouvenelnek Londonban látszott, hogy Uzsiczén és Szokolon kivül még valamely kisebb várat (ha nem minden kisebb várat is) leromboljanak. De e pontban legtöbb akadályra találtak osztrák részről. Prokesch báró kijelentette, hogy elhagyná a konferenciát, ha a folyómenti várak dolgában engednének. Csodálatos jelenség! Ausztria éppen azon várakat védelmezi, melyek ellene vannak emelve. Ha valami képes gyanút vonni annak Törökország iránt való barátságára, úgy bizonyára ez esemény az. Nem kell-é itt kérdeznünk: vajjon nincs-e szándékában, hogy e várak a mikor-akkor az övéi, az ő kezei közt legyenek, hogy ezekből egyrészt a dunai hajózás szabadságát fenyegesse, másrészt pedig a szerb nemzetet tartsa kéz alatt? Bár mint álljon a dolog, világos, hogy a konferenczia Ausztria érdekében működött, mit a konferenczia tagjai maguk is átláttak. Maga Bulwer is elismerte, bizalmas beszélgetés közben, hogy *nem török, hanem osztrák dolgot végeznek*. Az osztrák képviselő egyébiránt ezt nem is titkolta. Nyiltan kijelenté a konferenczián, hogy *a szerbek minden nyeresége Törökországban feltüzeli az ausztriai szerbeket*. Ausztria tehát nem is leplezte, hogy őt nem Törökország foglalkoztatta: kizárólag a saját érdekeivel törődött, nem pedig, miként Franczia-, Orosz- és Olaszország, azzal, hogy szolid alapokat találjanak, melyeken a szerb-török érdekeket kiegyenlítenék, a mit, e hatalmak meggyőződése szerint, elérnének, mihelyt a

porta Szerbiát oly helyzetbe juttatná, a milyenben van oláh szomszédja; mert már maga a különbség, mondták a konferenczián, melyet vazalljai között tesz, idézi elő Szerbia iránt azon hangulat hatását, melyet a mostoha anya érez a mostoha gyermek iránt.

A kormányok közt való tárgyalások csöppet sem mozdították elő az ügyet; ott is ugyanazon nehézségek merültek föl, mint a konferenczián. Francziaország, előrelátván a siker lehetetlenségét, azt javasolta Mihály fejedelemnek, hogy álljon el Belgrád lerombolásának szándékától, anyagi garancziákat igérvén neki azáltal, hogy a várnak a város felé eső előrészét rombolnák le.

Erdekes tudni Mihály fejedelem egyéni nézetét e franczia javaslatról, minek okáért itt közöljük sajátkezű iratát, melyet julius 21-én hozzám, Konstantinápolyba intézett:

„Követ úr,

A mult héten nálam volt Tastu úr, a franczia konzul, Thouvenel úr meghagyásából, hogy megkérdezzen, ráállanék-e a következő arrangement-ra köztünk s a törökök közt: hogy a törökök Szerbiából kiköltözködjenek s minden várat leromboljunk, Belgrádon kivül, melyet a város felől le kellene szerelni s a melyben az őrséget nehány száz emberre kellene redukálni (ő éppen százötven embert mond! nem gondolva meg, hogy a törökök ily javaslaton nevetnének). Én azt feleltem neki, hogy nem találom, hogy Szerbiának elég szátiszfákcziót adnának minden szerbiai vár lerombolása nélkül, s hogy mi nem is lehetünk megnyugtatva mindaddig, a mig fennáll a belgrádi vár, melyből minket bombáztak; de hogy, végre, elfogadom Thouvenel úr indítványát, mint minimumot, melyre köztünk s a törökök közt való egyenetlenség szorítható, és ezt egyedül azért fogadom el, mert Thouvenel úr ajánlja, fentartván magamnak a jogot, hogy megjegyzéseket tehessek, ha arra kerülne a sor, hogy ezen arrangement részleteit megvitassák, melyet én en principe elfogadok. Ezt csak önnek hozom tudomására, hogy ez iránt tájékozódhassék.

Nekem úgy látszik, hogy az angolok, látván a mi készülődésünket, nem akarom mondani, megijedtek, hanem mindenesetre meghökkentek. Ez okból én legközelebbi

környezetemnek nem győzök eleget prédikálni a készülődésről, mintha holnap a törökökkel már hajba kapnánk. Nem szenved kétséget, hogy komoly készülődésünk okozza a mérsékeltebb tanácsokat, melyeket barátai adnak a portának.

Elvárom, hogy mielőbb küldje vissza beszédem brouillonját, melyen belátása szerint tegyen javításokat. E napokban én is változtattam rajta és hozzá adtam valamit. Így például, úgy találom, hogy kimerítőbben s részletesebben kell ecsetelni a törökországi keresztények szenvedéseit, és pedig nem azért, hogy a hallgatóközönséget, mely előtt e beszédet fogom tartani, nagyon megindítsam; hanem a külföld kedvéért, melynek e szenvedésekről nincs helyes fogalma, s a melynek részvétele sokszor többet ér, mint nehány fölvegyerzett zászlóalj.[1])

Üdvözölve önt, maradok
jóakarója
Obrenovics M. M.

Francziaország, mig Belgrádban azon működött, hogy Mihály fejedelem ráálljon ezen indítványra, Poroszországgal együtt ostrom alá vette Oroszországot is, hogy ez is fogadja el, ha legalább még a sabáczi várat át akarnák engedni. Oroszország nem különíthetvén el magát a hatalmaktól, engedett s ráállott; de az ellenfelek e minimumra is súlyos föltételt szabtak. Kijelentették, hogy úgy ebben, mint sok másban engedékenyebbek lennének, ha a másik részről beléegyeznének, hogy a szerb haderőt leszállítsák; s miután ezt el nem fogadhatták volna a béke veszélyeztetése nélkül, a tárgyalások azon pontra tértek vissza, a melynél valának a konferenczia megszakítása előtt.

Ez időben Montenegro kimerült s béke után áhitozott. Szerbiában irányadó körökben az egyenetlenség szelleme ütötte föl fejét. Nem ismeretlen dolog, hogy Mihály fejedelem már a viszály kezdetétől fogva el volt határozva, hogy háborút indít, ha nem kapna kielégítő

---

[1]) Azon beszédről van itt szó, melylyel a fejedelem ki akarta hirdetni az országban, hogy háborút indít Törökország ellen. Közöljük azt e fejezet végén.

határozatot a konferenciától, de Garasanin, más kollegáival, kivévén a belügyminisztert, úgy vélekedett, hogy a bonyodalom békés megoldása Szerbiára nézve a legelőnyösebb. Ha a fejedelem elhatározná a háborút, ő is ráállana, de szavazatát, mondá, nem adná a háborúra.

A vélemények ez eltérése később is kitünt. A legfelsőbb körökben két párt keletkezett, melyek közül egyik a béke, másik a háború mellett volt. Az első párt hívei békét hirdettek nyilvánosan az utczákon s kikaczagták mindazokat, kik a háború mellett voltak. Még azt is beszélték, hogy a nép nem akar háborút s hogy maga-magától szét fog oszlani. És csakugyan, szeptember 3-án, a nemzeti sereg három zászlóalja fellázadt, vagy felváltást, vagy háborút követelvén. De a szerb nemzet becsületére, a sereg nem kivánta azt, hogy haza menjen, hanem hogy ne tespedjen tétlenségben.

E békeszerető propaganda az ország belsejében is kezdett terjedni, s ha nem is talált visszhangra, a világ, elfáradva a bizonytalanságban, bárminő határozatot kivánt.

Gonoszak valának e jelenségek, rosszak és kárhozatosak a nemzeti ügyre nézve; de legrosszabb volt, hogy azok oly pillanatban merültek föl, midőn az ügyet a kormányok vették bonczkésük alá, Konstantinápolyban pedig az utolsó szót készültek kimondani Szerbia sorsa felett. Midőn a legnagyobb egyetértést kelle tanúsítani, Konstantinápolyba oly hirek érkeztek, melyek az ellenfeleket ellentállásra buzdították.

A háborúról s békéről mindenkor különbözők lehetnek a vélemények, mert bár minők a kilátások, a harcz kimenetele mindig bizonytalan, Ha tehát a sikertől függött is, hogy határozottan megtudják, vajjon a tüzre tüzzel kell-é felelni: bizonyára az egész világ egyetérteni fog abban, hogy az ügyet, ha már egyszer a diplomáczia kezébe ment át, oly szilárd magatartással kelle támogatni, melynek minden pillanatban kellett volna emlékeztetnie a szerb szándékok komolyságára.

A portának lehetetlen volt nem tudnia, az ügyek állását Szerbiában; lehetetlen volt nem tudnia, hogy Párizsban békét akarnak s hogy ehhez képest e kivánságnak vetik alá a tárgyalásokat is. Ez által felbátorítva, fegyverének Montenegróban való sikereitől felbuzdúlva, ba-

rátaival ellentállott a további engedményeknek, Thouvenel tehát utasította Moustiert, hogy álljon rá, mit a porta ajánlott, különös figyelmet fordítván Belgrád városának biztonságára.

Ehhez képest Moustier, Labanov herczeggel egyetértve, elkészítette a jegyzőkönyv tervezetét, melyet benyujtottak a konferenciának. Ezen javaslat abban különbözik az angol javaslattól, hogy nem engedi meg azt, hogy a bombáztatás a törvényes védelem eszköze; hogy anyagi garanczákat kiván a város biztonságára nézve; kivánja a szerb juriszdikcziót a törökök felett, nem pedig kiköltözködésüket az országból, s ajánlja, vizsgálják meg, vajjon Szokolon és Uzsiczén kivül nem ronthatók-e le más kis várak is.

Valamint a többi pontra nézve nagyobb vagy kisebb volt közöttük az összhang, úgy e négy pont vált a komoly mérkőzések tárgyává.

Mintegy alapúl, hosszasan feszegették érveiket a bombáztatás törvényessége mellett és ellen. Maga Bulwer is kijött volt már szokott flegmájából, de nem vala képes maga után vonni Moustiert is, ki a leghevesebb vagdalkozások közepette is megőrizte nyugalmát. A bombáztatás barátai haragjukban annyira megfeledkeztek magukról, hogy kérdésbe vonni sem engedték annak törvényességét; ámde az orosz és franczia követek, látván, hogy legkevésbbé sem kerülnének ki győzelmesen e diplomácziai harczból, ha az ellenfeleik által ajánlott alap fogadtatnék el, kijelentették, hogy kilépnek a konferenczából.

Mig a török barátok ekkép vállvetve ellentállottak ellenfeleiknek a konferenczián, Belgrádban a császári biztos oly fenyegetéssel teljes hangot vett föl, hogy már többé alig hihetett valaki a bonyodalom békés kimenetelében, különösen azon percztől fogva, midőn Vefik effendi sánczokkal kezdte erősíteni a várat, melyeket a város-mezőn kezdett hányatni a Viddin-kapú irányában. Ezért Mihály fejedelem julius 23-án kelt sajátkezű iratával odautasított engem, hogy gondom legyen rá, mikép a konferenciát megnyujtsák, hogy Szerbia minél több időt nyerjen hadi készületeire. Ez irat így hangzik:

„Követ úr,

A törökök kezdik, de nem, eltévesztém a szót, a törökök nem szünnek meg gonoszban törni a fejüket ellenünk, mit a tegnapi táviratból kivehetett. Egész eljárásuk után itélve, szándékuk bennünket überrumpeln, akár hogy a konferenczia határozata rájuk nézve nem a legjobban üt ki, akár ellenkezőleg, az olyan, hogy mi nem elégedhetünk meg vele. A konzul úrnak, sőt magának L. Bulwer úrnak[1]) minden tegnapi megjegyzése a török eljárások ellen, melyek a konferenczia első ülésének határozataival ellenkeznek, Vefik effendinek egyik fülén bement, a másikon kijött. Minden argumentácziója abban resummálódott, a mit Tastu úrnak szüntelen felelt: „Ön úgy vélekedik, én pedig megint így vélekedem.“ S ezért, ha nem remélném, hogy Thouvenel indítványából, melyről az önnek tegnapelőtt irt levelemben van szó, semmi sem lesz, nyomban magamhoz hivatnám Tastu urat s azt mondanám neki, hogy Thouvenel úr indítványához való hozzájárúlásomat tekintse comme non avenu; mert mint az említett tegnapelőtti táviratból láthatta, a szerb kormányzat legjobb akarata mellett sem lenne lehetséges nekünk egy födél, egy szerb ég alatt békében maradnunk a törökkel.

Én nem látok más kibuvót (s e belátás tegnap óta az én békeszerető környezetemre is átragadt), mint háborút a törökökkel, és pedig, magától értetődik, une guerre à mort. De érkekünkben áll, hogy a most folyó békéltetés ezen entre-acte-ját még meghosszabbítsák. Ezért szükséges, hogy ön az irántunk jóakaró garantirozó hatalmak követeinél arra fordítsa a figyelmet, hogy a tanácskozások elnyúljanak, a miben, félek (a táviratból következtetve, melyet tegnap Bulwer nagybátyjától Konstantinápolyból kapott), nehezen fog sikert arathatni.

Üdvözölve önt, maradok
jóakarója
Obrenovics M. M.

---

[1]) Lytton-Bulwer, a konstantinápolyi követ unoka-öcscse, a bécsi angol követség titkára volt, s az időben Belgrádban tartózkodott, mint a konzul helyettese.

Mihály fejedelem kívánsága, hogy a konferenciát megnyujtsák, Konstantinápolyba későn érkezett, mert a diplomáczia már türelmetlenül várta, hogy az ügynek végire járjon s az orosz és franczia követeknek fönnebb említett fenyegetései is, melyek szerint ki fognak lépni a konferencziából, azt idézték elő, hogy a szerbek ellenfelei alábbhagytak a tónussal, kitörülték programmjukból a bombáztatás „törvényességét“ s a tanácskozást folytatták.

Az orosz-franczia tervezetnek a kisebb várakról való pontja csakhamar megszünt, az anyagi garancziákról való kérdés pedig nehezen s késedelmesen haladt elő, minek utána a „morális“ garancziákra, vagyis az igéretek és biztosításokra nézve a törökök soha sem is támasztottak nehézségeket. A franczia követ kivánta, hogy a belgrádi vár előrészét lerombolják, melynek „félhold“ alakja van, azt bizonyítván, hogy Vauban régi rendszerében épült s hogy csak gyengíti a várat, mert ha e rész elesik, a támadó kezébe adja az erőd többi részét is.

A törökök hosszú ellentállás után azt kivánták, hogy megvizsgálják a dolgot s úgy „határozzák el“, lerombolhatnak-e valamit a belgrádi várból, a mit el is fogadtak, de úgy, hogy az ügyet legelőbb egy katonai bizottmány vizsgálja meg, melyet tisztekből állítanának össze, kik közül minden garantirozó hatalom egyet-egyet jelölne ki, a porta pedig kettőt, s ezek egyike szerb tiszt legyen. A török teljhatalmazottak határozottan ellene szegültek a szerb tiszt jelenlétének, s Thouvenel felhatalmazta Moustiert, hogy engedjen, abban bizván, hogy a szerb érdekek különben is jól lesznek megvédve.

E feladatot ugyanazon küldöttségre bizták, melynek a belgrádi vár rayonját kelle megállapítania. A konferenczia kötelezte a szerbeket, hogy, e czimen, engedjék át a város egy részét, mely török mahala (városnegyed) néven ismeretes, daczára, hogy benne majdnem annyi szerb ház vala, mint török. Folytatását innen a Bárják-dzsámiáig a katonai küldöttség itéletétől tették függővé. A törökök bizonyítgatták, hogy nem akarják szerb kezekben hagyni először a főbb dzsámiákat, mi-

dőn pedig ezeket megnyerték, a többieket sem, hogy a muzulmánok ez engedékenységet ne fordíthassák az ottomán kormány ellen. Valójában mindent azon titkos szándékból tettek, hogy később okuk legyen azt kívánni, hogy szerb városrészeket is áldozzanak fel, mint a melyek szükségesek, hogy a vonalat kiigazítsák. Nagyban megkönnyítette e kívánságot az, hogy az osztrák követnek arról volt tudomása, miszerint a szerbek alig várják, hogy házaikat jó áron átengedjék, s mivel én ezt tagadtam, a török mahalán kivűl eső szerb házak lerombolását megbeszélés végett a két kormányra, a szerb és török kormányra hagyták, mert ha akadna is valami rosszlelkű szerb, ki saját hazája kárára spekulálni akarna, a kérdés, mint a mely az egész nemzetet érdekli, a kormányra tartozik, nem pedig egyes polgárokra.

A szerb juriszdikcziót nem fogadták el, hanem a törökök kiköltözködését az országból. A török teljhatalmazottak azt erősítették a konferenczia előtt, hogy a muzulmánok nem is akarnának szerb törvények alatt maradni, bár a kiköltözködésnél kiviláglott, hogy sokan közűlök szivesen maradtak volna javaikon, ha a török kormány azt meg akarta volna engedni. Egészen más, mélyebbreható tekintetek tartották vissza a portát a szerb juriszdikcziótól. Félelmet gerjesztett benne az elv, hogy a muzulmánok keresztény törvények alatt álljanak, melyek oltalma alatt csakhamar kimüvelődnének, hol mint polgárok, mint hivatalnokok, mint szkupstinárok szerepelnének; egy szóval, hol az ő életük élő kontrasztot képezne a rájának, s maguknak a törököknek is az életével a császárságban. Csak így lehet megmagyarázni, hogy a porta elvetett egy rendszabályt, hogy ez valami bajt ne hozzon reá a muzulmánság részéről, s elébe helyezte, hogy nemzetének annyi ezrét a költözködés bajainak tegye ki, magát pedig e szerencsétlenek átkainak, kik most szét vannak szórva Boszniában és Ruméliában; kitette magát e jelenet következményeinek, mely a muzulmánokra általában csak rossz hatást gyakorolt, a kereszténységet pedig, ellenkezőleg felbátorította és boldog reménynyel töltötte el.

Egyébiránt, a juriszdikcziót nem is lehetett szemére hányni a portának, miután a kiköltözködés megfelelt a hattiserifek szellemének.

Legviharosabbak voltak a szerb nemzeti seregről folyt vitatkozások. Törökország kijelenté, hogy Szerbiának 80.000 embere áll fegyver alatt: ha a jövőben is fentartja azokat, a porta kénytelen lenne a szerb határon 40.000-nyi sereget tartani, a mi ártana finánczviáinak s összeütközésekre adhatna alkalmat. Ali pasa példáúl hozta fel az oláh fejedelemségeket, melyeknek hadi létszámát nemzetközi uton állapították meg. „Rombolják le", felelte neki Labanov herczeg, „a várakat Szerbiában, akkor a szerbek sem fogják bizonyára ellenezni, hogy seregük létszámát leszállítsák."

Én kijelentettem a konferenczia tagjainak, hogy a legbékésebb szerb sem merne e pontban engedni. Ha a szerbek, mondám, megtámadnák a törököket, a porta logikája következetes volna, de amazok a megtámadottak, el kell-é tehát veszíteniök még a védelem eszközét is? A törökök ostromlásával, hogy Szerbiát lefegyverezzék, nemcsak hogy nem térhet vissza a kivánt bizalom, hanem még növelik a kételkedést és gyanakodást.

Mindamellett a szerb-barátok nem voltak képesek rá nem állani, hogy a kérdést a jegyzőkönyvbe vezessék, de úgy, hogy eldöntetlen maradt. Előbb azt ohajtották kifejezni, hogy Szerbia s a porta között bizalmas és barátságos tárgyalásokat lehet folytatni azon tárgyakról, melyeket a konferenczia előre nem látott, sőt a nemzeti hadseregről is, hogy mekkora lenne szükséges az ország biztonságára (sécurité). Az ellenfél a nyugalom (tranquillité) szót ajánlta, mint a mely a hattiserifek terminus technikusa, mit el is fogadtak, de ezen hozzáadással: „a hattiserifek szellemében." Az ellenfelek nehezen állottak rá e hozzáadásra, félvén, hogy a hattiserifek különbözőképpen magyarázhatók. És valóban, a magyarázat csak az első indítvány értelmében lehet helyes, mert az 1838. évi hattiserif elismeri a szerb fejedelem fővezérletét a hadsereg fölött, mely a belső rend és nyugalom fentartására szükséges, és hozzá teszi: s „minden támadás ellen való védelemre."

A nagy vitából, melyet e kérdésben folytattak

keletkezett ama szóbőség, melyet a jegyzőkönyvnek a katonaságra vonatkozó fejezetében találhatni. Az angol követnek a francziával való kölcsönös vagdalkozásából, mely utóbbi e helyen nem kis művészetet tanúsított, a szavak gazdagsága oly mérvben halmozódott fel, hogy a gondolat e fejezetben szinte elvész. Csak ha szétszedjük e tömkeleget, mely majdnem az ellenmondásig fokozódik, látszik meg, hogy ezt akarja mondani: ha Szerbia a maga seregét leszállítja (megkisebbíti), Törökország is megfogja kisebbíteni a szerb várak hadi megszállását.

Hozzá kell adnunk, hogy a franczia meg orosz képviselők kijelentették, hogy ők azt, a mi a nemzeti seregről mondatott, a porta egyéni nézetének tekintik, mely semmiben sem köti a hatalmakat a hattiserifek magyarázatában, ha előállana a magyarázat szükségessége, miután a konferenczia világosan s egyenest ez okmányok szellemére hivatkozott.[1])

E fárasztó s hosszúra nyúló vitatkozásokból került ki nagy lassan a konferenczia munkálata. Még csak egy ülés volt hátra, hogy még egyszer s utoljára átvizsgálják és aláirják.

Nagy rémületemre megtudtam, hogy a kész okmányban nem volt megszabva a törökök kiköltözködésének határideje, és hogy a zsákmányolásban megkárosított muzulmánok kárpótlására kerek összeget akartak megállapítani, mely terhet csupán a szerbeknek kellett volna viselniök.

Senki figyelmét sem kerülheti ki e két pont fontossága. Szerbia már határidőket is nyert a törökök kiköltözködésére vonatkozólag s ez mégis több mint 30 esztendőn át huzódott, most pedig, annyi áldozat után, e garancziája sem volt meg. E mellett Szerbiának a károkért kárpótlást kelle fizetnie, őt magát pedig ki is zsákmányolták, meg is bombázták, s még sem kap semmi kárpótlást, hanem fizetnie kell támadójának oly módon (kerek összegben), mintha hadi sarczra ítélnék!

Ezért azon voltam, hogy az (úgynevezett) enged-

[1]) L. Thouvenel-nek 1862. szept. 6/18-án kelt körözvényét, melyet kinyomtattak az 1863. „Srpske Novine“ 12-ik számában.

ményeket határidők által biztosítsák; hogy a torlaszok lerontását, melyről a jegyzőkönyv bevezetésében van szó, akkor eszközöljék, midőn a porta Szerbiának anyagi biztosítékokat nyújt és, ha a magán károkat meg kell téríteni, a kártérítés kölcsönösen és bizonyítékok szerint történjék. Mivel a franczia követtől kellett várnom legerősebb támogatást, azért irásban is előadtam neki az ügy fontosságát,

Belgrádban kijelentették a konzuloknak, hogy a szerb kormány magáéivá teszi megjegyzéseimet, de a franczia konzul bajosan hitte, hogy a kérdés oly módon oldható meg, a mint fönnebb kifejtettük.

Magától értetődik, hogy a jelenet csakugyan megfoghatatlan is volt, miután mind kevesebbre szálltak alá, de megmagyarázható, ha tudjuk, hogy a szerbbarátok ereje már kimerült. Oroszország állása Törökországgal szemben, a krími háború után, nem engedett oly nagy befolyást konstantinápolyi képviselőjének, mint a mily nagy befolyása vala a franczia követnek, de ez sem diadalmaskodhatott semmiféle nagyobb nehézségen orosz barátjának támogatása nélkül, ki őt rendszerint előre bocsátotta. Az olasz követ, bár utasítása volt, hogy ahhoz szegődjék, a' ki leginkább fogja Szerbia pártját, még kevésbbé volt abban a helyzetben, hogy a kezdeményezést megragadja. A porosz követ magatartása elitélés tárgyát képezte annyira, hogy Gorcsakov herczeg Szent-Pétervárott a nagyhatalmak képviselőinek egy ülésén oly hevesen kelt ki Wertern báró ellen, hogy Goltz gróf, akkor már porosz követ az orosz udvarnál, kérte, „hogy kimélje a király képviselőjét", bár maga (Goltz) is konstantinápolyi társának eljárása által kellemetlenül volt érintve Szerbia iránt való barátságos érzelmeiben. Megmaradt még a franczia követ, orosz barátja társaságában, mint fő menedéke Szerbiának e nehéz viszonyok közt.

Moustier ékesszólása sok nehéz föltételt hárított el a szerbekről, melyeket rájuk erőszakoltak volna; az ő müvészete kieszközölt számukra egy-egy oly előnyt, mely magának a franczia kormánynak is felülmúlta a várakozását, Moustier ezuttal is, bár kimerült a részletekben, elfogadta megjegyzéseimet s az utolsó ülésen

csakugyan kierőszakolta a törökök kitelepítésének négy havi határidejét. Ép így, értesülvén jegyzékemből, mily fájdalmas hatást tenne a szerbekre egy kerek összeg fizetése a törökök számára, kiktől ők semmi kárpótlást sem kapnának, ha a zsákmányolást mindkét részről üzték is, azonfelül pedig sok török dologra talált a hatóság, melyeket természetben lehetne megtéríteni, Moustier előállt a kölcsönösség elvével, de nem volt képes keresztülvinni, hogy ez elvet a bombáztatás által okozott károkra is kiterjeszsze, mivel Fuád pasa kijelentette, hogy előbb tenné le a nagyvezérséget, mint hogy erre ráállana.

Könnyű megérteni, hogy a törökök nem annyira a kártérítéstől féltek, hogy e pontban oly ellentállást tanúsítottak: attól tartottak, hogy ily beléegyezésük által közvetetlenül el ne ismerjék abbeli hibájukat, hogy a várost bombázták. S csakugyan, később volt róla szó, hogy a zultán hajlandó volt volna, miszerint saját jószántából megtérítse a bombák által okozott károkat, de a dolgot agyonhallgatták, mert Szerbiában semmi készség sem mutatkozott rá, hogy e kegyet elfogadják.

Végre nem volt sikere abbeli törekvésemnek, hogy az anyagi garanciákról való kérdés eldöntését a garantirozó hatalmak részére is fentartsák, ne pedig kizárólag a porta részére, melynek a jegyzőkönyv e jogot hallgatólag meghagyja. A konferenczia tagjai már ki voltak merülve s mielőbb ohajtottak véget vetni e véget nem érő vitának.

A tizedik és utolsó ülésen, augusztus 23-án, aláírták a 12 czikkből álló kánlüdzsei jegyzőkönyvet. Ideje, hogy röviden összegezzük a tartalmát.

Szokolt és Uzsiczét leromboljják; kivévén a várakat, a törökök kiköltözködnek Szerbiából mindenünnnen, még Belgrád városából is. E nyereség jogilag nem új, hacsak ilyennek nem tekintjük a törökök eltávozását Belgrád városából. Tudvalevő, hogy az 1830-iki hattiserif értelmében az összes törököknek, kik Szerbiában a várakon kivűl maradtak, ki kellett költözködniök, még Belgrád városából is, egy év alatt; de ezt nemcsak végre nem hajtották

a kitüzött határidő alatt, hanem azt látjuk, hogy az 1833-iki hattiserif e határidőt meghosszabbítja öt évre, Belgrád városában pedig a törököket meghagyja mindenkorra, úgy állítván oda a dolgot, mintha a szerbeket csak megtűrnék, hogy a törökök mellett éljenek. E változást a szentpétervári kormánynyal való megegyezés alapján eszközölték, mely, mint az orosz kutfők hangzanak, hat ismert kerületnek Szerbiához csatolásáról való tárgyalásai alkalmával a törököknek hagyta Belgrád városát cserében három területért: Gurguszovácz-, Szvrlyih- és Alekszináczért, melyekre vonatkozó jogát a szerbeknek a törökök tagadták.

Ama két várnak, Szokol és Uzsiczének, lerombolása tagadhatatlanúl nyereséget képez, bár az is áll, hogy a török seregnek azok falai közt való maradása anyagilag lehetetlenné vált volna, ha a törökök, kik azok körűl laktak, kiköltözködtek volna azon törvény értelmében, melyet Szerbia számára az 1830. és 1833. évi hattiserifek biztosítanak. A szerb jog végrehajtásának tehát e pontokon azon természetes következményt kellett volna maga után vonnia, hogy e két erődöt különös határozat nélkűl is föl kellett volna adni.

Ennyi mindössze a haszon, melyet Szerbiára az 1862. aug. 23 iki jegyzőkönyv hozott. Ezek tényleges nyereségek, ha jogilag, mint mondottuk, nem egészen újak is.

Ámde ez előnyöket drágán fizettük meg. Mindenekelőtt Szerbiának föl kellett áldoznia székvárosának jelentékeny részét a vár megerősítése czéljából; kárpótlást kelle fizetnie az azon zavarban megkárosított törökökért, mig a bombáztatás által Szerbiának okozott áldozatok- és károkért semmi kárpótlást sem kapott. Megnyomorított fővárosa kereskedelem, hitel nélkül maradt; egy másik (Uzsicze) majdnem egészen fölperzselve; az állami deficzit 400.000 aranyra rugó rendkivűli mellékadóval zárült. Mindezek betetőzéseűl, basibozukok helyett rendes hadsereg jött be Sabácz, Szendrő, Fetiszlám váraiba, Belgrád pedig új haderőt kapott. Egy szóval, a kis várakbeli némely rendetlen csapatok helyett Szerbiát rendszeres török megszállásnak vetették alá összes váraiban.

Ily végzést hozott szeptember elején a császári fer-

mán Belgrádba. Mihály fejedelmen múlt eldönteni: elfogadja-e azt, vagy ne.

Nem fogadni el a császári fermánt, semmi mást sem jelentett volna, mint harczra szállni Törökországgal. Vajjon lehetséges volt ezt abban az időben megtenni? Hogy erre feleljünk, emlékeztetnünk kell az ügyek állására Szerbia megtámadásakor, hogy lássuk, milyen volt az állapot akkor, midőn a fermán Belgrádba érkezett. Montenegro a bombáztatás idején a leghevesebb harczban állt Törökországgal. Ágyúk dörgése üdvözölte Czettinjén a junius 5-iki véres napot. Montenegróban, igaz, alig 15.000 ember volt fegyver alatt, de az akkor még erős és ki nem merült Montenegro közreműködése eleget használt volna Szerbiának. Bolgárországban a belgrádi ágyúk hangjára nyomban kezdtek csapatok alakúlni, melyek a Balkánon szertecsatangoltak. Ottó király, különösen a naupliai fölkelés után, akarva nem akarva, nem mert volna nem menni „a nagy idea“ után.

Emellett Törökország különben is meglehetősen kritikus helyzetben vala. Szerbiában az ügyek még ziláltak voltak, s Krétáról sem szállingóztak békés hirek. Mindezen felül, finánczíális válsága egyike volt a legveszélyesebbeknek. A kölcsön, melyet akkoriban a londoni Devo-házzal tárgyalt, minden pillanatban meghiúsúlhatott a hirre, hogy Szerbia a zászlót kibontotta.

A divánban tanácsot tartottak, mely azt mutatta, hogy maguknak a zultán miniszterеinek sem volt bizalmuk a császárság állapotai iránt. „Vegyük elő legelőször“, mondá Fuád pasa, nagyvezér, vegyük legelőször fontolóra a pénzügy és hadsereg állapotát, azután az ország állapotát, s úgy döntsük el a dolgot.“ Maga a sejk-ül-izlám sem habozott, hogy engedékenységet tanácsoljon. „Tegyünk, mondá, a mit csak kell tenni csakhogy a tüz ne terjedjen.“

Ilyen látványok tárúltak föl az összeütközés kezdetén. De szeptemberben a helyzet már jelentékenyen megváltozott. Montenegro le volt győzve s kimerült; a bolgár csapatok szétoszoltak. Angol aranynyal vonták ki a forgalomból a káim (papir pénz) mesés összegeit s Törökországot megmentették a csődtől. Kevéssel ezután Görögország is, letevén Ottó királyt, Anglia karjaiba

vetette magát, mely akkoriban a legnagyobb törökbarát vala.

Mindez, igaz, megváltozhatik egy országban, hol az időközben fölmerült események intézik a történelmet, de bajosan állhat az be gyorsan és nyomban. Maga Európa is, bármennyire békés volt a szituáczió, akadályokat gördítvén, nem avatkozott volna annyira bele a szerb mozgalomba juniusban, mint a mennyire ez szeptemberben volt lehetséges. Mi több, nem kell szem elől téveszteni még egy fontos, talán legfontosabb körülményt. Juniusban a hatalmak meg voltak oszolva: semmiféle aláirás nem kötelezte őket, hogy védelmezzék Törökországot barbár tettével szemben. A barátok nyiltan és gáncs nélkül támogathatták a megtámadott szerbeket. Mennyire használhatott volna a szerbeknek e morális támogatás! De mindez szeptemberben már nem volt lehetséges. Igaz, hogy Szerbia azon működött, hogy a barátságos hatalmak képviselői ne irják alá a félrendszabályokat, a mit félig-meddig meg is igértek, de a hatalmaknak sem nem szokása, sem nem érdeke, hogy magukat elszigeteljék. Ezek akkor aláirták a kanlidzsei jegyzőkönyvet, melyet a porta legott elfogadott. Szabad volt-e Szerbiának azt elvetnie és fegyverhez nyulnia? A jog, mely addig az ő részén vala, átment volna formálisan a török részre a hatalmak erkölcsi támogatásával együtt; legalább nyilvánosan és törvényesen mitsem vethettek volna ennek szemére azok, kiknek itéletét ez elfogadta.

A dolgok ily állásában Mihály fejedelemnek nem volt szabad sokáig haboznia, elfogadja-é Európa határozatait Az összeütközés kezdetén Szerbia készültsége nem volt elegendő, hogy megindítsák a háborút; a konferenczia berekesztésekor a fejedelem még forradalomra gondol, de belátta a változásokat, melyek a helyzetben a nyáron át beálltak. Szíve telve volt haraggal, de „késő!“ hangzott a fatális szó. Fenmaradt még számára, hogy arra gondoljon, mikép méltósággal fogadja a jegyzőkönyvet, és fentartásokkal, hogy nyitva álljon előtte az ajtó; mélyen magába zárkózva tehát, hallgatott. Hallgatása megijesztette az ellenfeleket, miért is sir Bulwer Henri, féltvén a maga

diplomácziai szülöttét, Belgrádba sietett, hogy jelenlétével megkönnyítse annak elfogadását s innen rémülten jelentette Konstántinápolyba, hogy minden a fejedelem személye részéről forog veszélyben.

Mihály fejedelem elfogadta, kellett elfogadnia a konferenczia határozatait, de méltósággal fogadta, tiltakozott ellenök és kijelentette Törökországnak, „hogy a határozatilag kimondott szervezésben nem lát új érát bizalmas és szíves, állandó és tartós kötelékekkel".

Mihály fejedelem mellett ráállt az ország is a békére, mert hazafias uralkodójába vetett bizalma rendületlenül állt. Nem kell elfeledni, hogy az ország azon meggyőződésben állt melléje, hogy a goszpodár csakhamar fel fogja hivni, hogy boszúlja meg a véres sérelmet. Hogy mennyire nehezére kellett esnie, hogy e hazafiúi kötelességet nem róhatta le azonnal, legjobban lehet látni a beszédből, melyet a Törökországgal való háború esetére készített vala. Közöljük e helyt e fontos okmányt, mint legvilágosabb bizonyítékát a nagy hazaszeretetnek, mely a fejedelem keblét eltöltötte:

„Testvérek!

„Midőn a szerb nemzet visszahelyezte a trónra az Obrenovicsok dynasztiáját, első lépése volt, hogy ennek figyelmébe ajánlja a maga megszerzett, elismert és biztosított, de meg nem valósított jogait. Ez ohajt nem egyszer fejezte ki, hanem minden nemzeti szkupstinán.

„Hogy mit tett dicső emlékű atyám e téren, nem szükséges mondanom: mindnyájan tudjátok, hogy utolsó lehelletekor is kérdezősködött a deputáczió sikere iránt, melyet Konstantinápolyba küldött volt.

„Midőn tetszett a gondviselésnek, hogy Szerbia sorsát kezembe tegye le, a nemzet megbizottai a velem való első találkozáson megújították ez ohajokat s én akkor mondám: „szívemen fekszik, hogy, ha Szerbiának új előnyöket nem vivhatok ki, legalább azon jogokat őrizzem és valósítsam meg, melyeket atyám szerzett nagy fáradsággal". És valóban, a mióta kormányra léptem, a mai napig, a legélénkebb gondot fordítottam arra, hogy teljesítsem a nemzet örök-meghagyását. Ettől el nem állottam: nem kivántam semmiféle új politikai

vivmányokat; a leglelkiismeretesebb törvényesség utján maradva, azon fáradoztam, hogy a még 30 évvel ezelőtt szerzett jogok megvalósúljanak. Ámde minő visszhangra találtam az ottomán portánál? Ha az összes magas garantirozó hatalmak tanácsolták is a zultán minisztereinek, hogy ne mulaszszák el ma annak teljesítését, a mit már mióta kellett volna teljesíteniök; ha konstantinápolyi követeim által a kérelem s bizonyítás minden utját-módját merítettem is ki, fáradságom hasztalan maradt. A magas portának nehány hónap kellett ahhoz, hogy meggondolja, mit fog felelni követemnek, ki ez ügyben Konstantinápolyban fél évet töltött; nehány hónap kellett, hogy biztost találjon, kinek ide kellett volna jönnie, hogy velünk együttesen végrehajtsa a Szerbiában jogtalanúl megtelepedett törökök kitelepítését; nehány hónap kellett, hogy az ez ügyben immár kirendelt biztost mással váltsa fel; végre ennek a második biztosnak is, hogy elkészűljön az utra, több hónap kellett, mint a mennyi nap kellett volna bármely más állam hivatalnokának. Ekként a napról napra, hónapról hónapra kieszelt közönbösség és rosszakarat módot talált rá, hogy a szerb nemzet elvitázhatatlan jogai ma is, harmincz év után, nem egyebek, mint holt betű a papiron.

Érzéketlen vala a m. porta a szerb áldozatok iránt, melyek Szokol és Uzsicze körűl estek el, a bajok iránt, melyeket ti szenvedtetek muzulmán szomszédaitotoktól Belgrád, Szendrő, Fetiszlám és Sabácz alatt. Szenvedésteitek túlhaladták türelmetek határát, de az igazságos haragot visszatartottam saját kebelemben, mert még reméltem a porta igazságosságát és vártam feleletét.

Ily helyzetben valánk, midőn junius 5-én volt alkalmunk meghallani ezt a feleletet. Milyen volt e felelet? mi történt e napon a szerb fővárosban, a szerb fejedelem székhelyén, a garantirozó hatalmak megréműlt képviselőinek a szemeláttára? Kell-e még az én számból hallanotok, mint ontották azon a napon a belgrádi vár ágyúi nehány órán keresztűl a végpusztúlás tüzét a városra, romba döntve és lángba borítva a polgárok házait, megsemmisítve vagyonukat, melyet éveken át gyüjtöttek fáradsággal, hogy békével élvezzék, s lábbal

tiporva a kereskedelmet és hitelt? Ime, testvérek, ez volt az igazi felelet a mi igazságos kívánságainkra, melyet nekünk a porta küldött azon átkozott falakról, melyek körűl atyáink vére patakokban folyt, hogy már egyszer föltartóztassák azt a vadúl dühöngő kardot, melynek fő feladata mindig az vala, hogy mindenkit ketté vágjon, ki nem akar rabja lenni; hogy feltartóztassák a kardot, melyet midőn kovácsoltak, arra szánták, hogy fegyverűl szolgáljon mindennek a kiirtásában, mely magában és magán hordja a keresztény jelleget, az előhaladás jelét, az istenadta felvilágosúltság jelét.

„Ime, ezt értük mi meg, utódai azon hősöknek, kik abban a meggyőződésben estek el, hogy a hazáról a barbár igát lerázzák; ezt értük meg, miután annyi éven át néztük, hogy a török várak a szabad Szerbiában a gonosztevők védőhelyeivé váltak, a magán és állami pénztárak tolvajainak menedékeivé, minden gonoszindúlatúnak állandó lakóhelyeivé, kik azokban a pasákkal komplottokon törik a fejüket, hogy a szerb fejedelmeket elüzzék, s azokból, mint kigyófészekből, kibujjanak, hogy kifőzött terveiket végrehajtsák!

„Kétségbeesésükben tehát, hogy nem lehet fondorlatokkal Szerbia előhaladását megakadályozni, a tűzhöz és rombolásliez folyamodtak nyiltan, hogy azt végkép elpusztítsák! S mit tettem én ily gonosz szándékú támadás után? Megint visszatartottam igazságos haragotokat, mely boszúért kiálta; megint érintkezésbe léptem a portával. Nem hagyván el e pillanatban sem a mérséklet utját, mit kivántam a portától a hazánkon ejtett szörnyű sérelemért? Semmit többet, mint a mennyi szükséges, hogy egyszersmindenkorra megszünjék az ily borzalmak ismétlődésének lehetősége: kivántam, hogy lerombolják azon várakat, melyek Szerbiát, mint valami szörnyeteg, végveszélylyel fenyegetik.

„Tehettem-e én, kinek lelkén fekszik a nemzet boldogsága- és szerencsétlenségeért való felelősség, kinek a kezébe tette le a nemzet a maga sorsát, tehettem-é, merhettem-é, hogy kevesebbet kivánjak? Bizony nem. Ámde a porta, ahelyett, hogy sajnálattal belátta volna, mikép az ő basája bennünket, mint mártirokat, ok nélkűl, minden előzmény nélkűl támadott meg, hogy legalább

a gyermeket menthessük meg (a mit az itt tartózkodó konzulok bizonyítottak és megerősítettek); ahelyett, hogy méltányosan viszonozza a mérsékletet, melyet az egész világ igazol, és hogy a hatalmak tanácsára teljesítse igazságos kívánságainkat: a porta Vefik effendi biztosa utján kijelenti egy iratban, melyet miniszteremhez intézett, „hogy a császári kormány feledi a szerbek hibáit a multban“!!!

„Halljátok, szerbek! Asir pasa nálatok gyujtogat és rombol, a császár pedig nektek elengedi hibáitokat! Meghajolhatunk-e az ily kegyelem előtt?!

„Szerbek! Az igazságtalanság után, mely bennünket ér, a szégyen után, mely reánk hárúl, mindennek utána nincs számunkra előhaladás a török ágyúkkal szemben, nincs Szerbiának békéje, mig egy talpalatnyi földje van, melyen a törökök uralkodnak.

„A közvélemény a mi pártunkon van, igaz ügyünk kétségkivül visszhangra fog találni az egész művelt világban, a hol pedig az igazság, ott bizonyos a győzelem.

„Látjátok, testvérek, hogy én a törököknek hadat üzenek! Én veletek és előttetek fogok lenni, kivánván mindnyájatoktól, különbség nélkül, feltétlen engedelmességet, ezt kivánnom pedig feljogosít ama nagy bizalom, melyet a szerb nemzet mindenkor belém helyezett.

„Szerbek! a hidat, melyen most veletek átmegyek, magam mögött felégetem, hogy rajta vissza ne vonúlhassunk.

„Szerb katonák! a világ, mely eddigi eljárásunkat figyelemmel kisérte s igazságosan mérlegelte, most még erősebben szegezte ránk szemét, hogy lássa, az a nemzet vagyunk-e, mely megérdemli szimpátiáit s jóindulatát, a mai kor öntudatos gyermekei vagyunk-e? Rajtunk a sor megmutatni az egyiket is, meg a másikat is: meg fogjuk neki mutatni azáltal, hogy harczolni fogunk, követelve a magunkét, nem rabolva és perzselve, hanem az elnyomott, örök gyalázatúl rájának nevezetteknek vigasztalást és szabadságot hozva, a legyőzött ellenségnek pedig keresztény törvényeink oltalmát és biztonságát. Hősökhöz illik a nagylelkűség és

felűlemelkedés a legyőzött ellenségen, s igazi keresztényekhez az irgalom.

„Atyám 1815-ben atyáitok elé lépett, a zászlót a földbe ütötte s mondá: „im itt vagyok, itt pedig a harcz a törökökkel!“ Ma itt állok én, Milos fia, ki elétek járulok, az ő bajtársainak fiai elé, meztelen karddal kezemben, elvetvén magamtól a hűvelyt, mig veletek együtt be nem fejezem szent, nagy feladatomat.

„Milos fia előtt a szerbek élén nem állhat más ut, mint a győzelem és dicsőség utja!

„Előre, testvérek! Előre, katonák! Velünk az isten!“

IV.

Szerbia s a porta Belgrád bombáztatása után.

1862—1864.

Az 1862. évi szept. 24-iki proklámáczióval Mihály fejedelem kihirdette, hogy elfogadja a szervezést, melyet Belgrád bombáztatása következtében eszközöltek „a szuzerén udvar s valamennyi garantirozó hatalom összhangzó határozata értelmében.“ E szervezés magában foglalta a kánlüdzsei konferenczia határozatait, melyeket kimerítően kifejtettünk a megelőző fejezetben. Mig a fejedelem (szept. 21.) feleletében azt irta a nagyvezérnek, hogy „a határozatilag kimondott szervezésben nem lát új érát bizalmas és szíves, állandó és tartós kötelékekkel“, addig a nemzethez intézett proklámáczióban tartózkodóbb, s utal a császári fermánra, melyet a konferenczia jegyzőkönyvével együtt átadtak a nyilvánosságnak. Mi több, a fejedelem nyiltan elismeri a proklámáczióban, hogy a szervezés (a hatalmak részéről), ha nem felel is meg teljes mérvben az ő vágyainak és várakozásainak, mindazáltal Szerbia némely, eddig meg nem valósított jogának teljesítését foglalja magában elvitázhatatlanúl, valamint némely új vívmányokat is.

Másnap (szept. 25.) a fejedelem átvette a császári fermánt; a torlaszokat, melyeket a vár ellenében védelmül állítottak, lerontották, a (nemzeti) sereget elbocsátották. Az országba visszatért a rendes állapot.

A tüz el volt oltva, de a seb, melyet az hagyott, mélyen behatolt a Szerbia és a porta között való viszonyokba. Midőn a portára mentem, hogy kijelentsem, miként Mihály fejedelem elhatározta, hogy „nem tesz ellenvetést a konferenczia határozataira“, Ali pasa a

megelégedésnek szinte némi tüntetésével fogadott. Nekem nyujtva kezét, „most, mondá, skrupulus nélkül foghatunk kezet.“ Amióta az egyenetlenség megszülemlett, ez volt a második esemény, mely a portát kellemesen lepte meg. Valamint váratlanúl kedves volt reá nézve a visszhang, melyre mindjárt a bombáztatás után biztosa, Vefik effendi Belgrádban a szerb kormány részéről talált, úgy most a rendes állapotok visszatértével megnyugodott — nem azért, mintha már korábban is nem volt volna reménye a béke visszatérésére, hanem mivel Bulwer Belgrádból e reményében megingatta.

Úgy a nagyvezér, mint a külügyminiszter valami új éráról beszéltek nekem, mely viszonyainkban mostantól beáll, azonban — akarva vagy nem akarva — csalatkoztak; mert ha Belgrád bombáztatása csakugyan „új“ érát hozott is, az nem volt a béke és bizalom érája, mint azt a török miniszterek ohajtották, hanem érája volt „új“ — hidegségnek és feszültségnek. A kánlüdzsei konferenczia határozatai pedig távol attól, hogy a véres események megújúlása ellen írt találtak volna, ellenkezőleg, félrendszabályaikkal a porta és Szerbia közt való új bonyodalmak kovászát hagyták hátra.

Mihály fejedelem az új helyzet eme komolyságát nem is takarta a porta előtt. Azon iratra való feleletében, melylyel a nagyvezér közölte vele a konferenczia határozatait, ezeket (szept. 21.) megjegyzésekkel kisérte, melyekben sajnálkozott:

„1. Hogy a bombáztatás tettét, mely annyi szerencsétlenség oka, nem rosszalják, sőt itéletet sem mondanak fölötte sem közvetve, sem közvetetlenül. Mig azt kivánják, hogy kárpótoljuk a veszteségeket, melyeket a törökök szenvedtek a bombáztatás következtében, ennek ártatlan áldozatait legkevésbbé sem veszik tekintetbe s kárpótlás nélkül szomorú sorsukra hagyják. Szerbia legfőbb sérelmét annyi vész okát a mindenféle bizalmatlanságnak jövőben való forrását semmi tekintetbe sem vették.

„2. Ha be is bizonyították, hogy a belgrádi várat nemcsak hogy nem támadták meg a szerbek, hanem az maga támadt rá a védtelen városra, azért mégis arról gondoskodtak, hogy anyagi rendszabályokkal a város kárára amannak biztonságát és erejét növeljék. Miután

kijelentették, hogy a vár rayonjának kiszélesbítése végett szükséges, hogy az úgynevezett török részt lerombolják (melyben, mellesleg mondva, több a nem-török ház, mint a tisztán török) azon vonalig, mely Seich-Hasszán kápolnáján és Ali pasa dzsámiáján át a Dunáig érne, a jegyzőkönyv felhatalmazza a katonai bizottságot, hogy a lerombolás vonalát kissé továbbra tüzheti ki, ha a m. porta úgy találná, hogy az elkerűlhetetlenűl szükséges, így aztán a város rombolása tulajdonképi szükség nélkűl egészen váratlan terjedelmet öltene, és mindenesetre a többi városrészek szabad terével való összeköttetés nélkűl. Mi több, a jegyzőkönyv ajánlja a szerb kormánynak, hogy állapodjék meg a török kormánnyal az iránt, miként fogják kárpótolni azon nehány házat, a tisztán szerb városrészből, melyekre nézve illetékes birák szükségesnek találnák, hogy a vár rayonját kiegészítsék. S így Szerbia nemcsak hogy megcsalatva látja magát jogos várakozásában, hogy oltalmat nyerjen a vár részéről való további támadás ellen, hanem még szerb házakat kellene föláldozni a vár előnyére, s a szerb kormánynak magának kellene közreműködnie abban, hogy még borzasztóbbá váljék a fenyegetés, mely már egy ízben büntetlenűl megvalósúlhatott.

„3. A mi az egyes erkölcsi garanciákat illeti, melyek a jegyzőkönyvben a provokálatlan támadás megujúlása ellen vannak felhozva, a közelmúlt események szomorú tapasztalata eléggé megmutatta, hogy a császári kormánynak magukban véve nagyon jó szándékai meghiúsíthatók, a mennyiben tetteket lehet fölmutatni, melyek nem igazolhatók, s a melyek bűnös elkövetőit mégsem büntették meg, sem nem kárpótolták azok áldozatait“

Alább, az előadás folyamában meg fogjuk mutatni, mint álltak elő nehézségek a kánlüdzsei határozatok végrehajtásánál; mint támadtak belőlük új meg új bonyodalmak, melyek radikális döntést vontak maguk után, vagy véres összeütközés vagy békés megegyezés utján.

Akközben egy esemény adta magát elő, mely, alig hogy helyreállt a béke, kevésbe múlt, hogy új összeütközést nem vont maga után. Ez nem Szokolban tör-

tént, hanem Uzsiczében. Szokolt lerombolták, muzulmán lakosságát pedig kitelepítették minden nagyobb nehézség nélkül; Uzsiczében ellenben vér is, tüz is, áldozatok is fordúltak elő, mig eredményre jutottak.

Négy nappal a kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyvének aláirása után nagy tüz ütött ki. A törökök lövöldöztek a várból és dzsámiákból, a szerbek pedig szintén tüzeltek alkonyatig, ha szigorú utasítás volt is kiadva, hogy csak a defenzivára szorítkozzanak. A gyanú a törökökre esett, hogy kihivók valának, mert ők saját házaikat is gyujtogatták, a szerbeket pedig akadályozták, hogy oltsák a tüzet, alkalmasint azon szándékban, hogy, mint Ali pasának magyaráztam, feláldozzák a várost, melyet el kellett hagyniok; de a török miniszter nem fojthatta magába abbeli kételkedését, hogy valaki a saját tulajdon házát képes legyen fölgyujtani.

Midőn az uzsiczei összeütközés hire Belgrádba ért, a kormány Zsábárácz ezredest küldte oda, hogy megakadályozza az ellenségeskedés továbbfejlődését, Ali bej, török biztos pedig ugyanezen feladattal egy tisztet, Achmed béget küldte ki; de már másnap a kerületi előljárónak sikerült összeállania az usziczei mudirral, ki megigérte a béke fentartását, mit a maguk részéről a szerbek is megtettek. A békét csakugyan meg is tartották tiz napig, de szept. 3-án este a törökök orozva rátámadtak a szerb őrségre, melyet egyetértőleg a török biztossal állítottak fel, s az őröket rendre megölték. Ez új lövöldözésre adott okot, mely 4-ig, délelőtti 10 óráig tartott. A mieink közül elesett 7, halálos sebet pedig kapott 27.

Miután a béke helyreállt, többé nem is zavarták meg, de a kedélyeket nyugtalanította az a hir, hogy a török sereg Boszniából a szerb határhoz huzódik, azzal fenyegetvén, hogy az uzsiczei törökök segítségére jön. Ha lehetett is hinni Ali pasának, ki előttem e hirek alaposságát tagadta, midőn lépéseket tettem nála, hogy a sereg mozgósítását abbahagyják: e hirek mégis nyugtalanították a szerbeket s táplálták bennük az ingerültséget, az uzsiczei törököket pedig ellenséges magatartásra serkentették, melyet minden érthető czél nélkül tanúsítottak.

Egyébiránt a konstantinápolyi diplomáczia köreiben ez esemény nem is okozott nagy szenzácziót; maga az ingerült Prokesch is úgy találta, „hogy a nehézségek egészen természetesek". Én pedig ismervén a rendszabályok elégtelen voltát, melyeket a diplomáczia alkalmaz, azt irtam (szept. 13.) Garasaninnak, hogy a viszonyokhoz képest kell a dolgot végezni. Mindenkor, irtam neki, annál több vivmányra teszünk szert, mennél kevesebb kérdést hagyunk elintézés végett a diplomácziára, mert afelől előre is bizonyosak lehetünk, hogy itélete, mint rendszerint, a mi kárunkra fog kiütni.

Ekközben az esemény meghozta a maga gyümölcsét. A porta sürgős utasítást küldött biztosának Belgrádba, s ez javaslatot tett a szerb kormánynak, hogy az usziczei várat a konferenczia határozata szerint nyomban lerombolják, muzulmán lakosait pedig Boszniába telepítsék. Szeptember 10-én Garasanin és Ali bej ehhez képest a konzul jelenlétében aláirták a konvencziót, másnap pedig Jeremics Gájá, állami tanácsos és Ali bég, portai biztos Uzsiczébe utaztak, hogy dologhoz lássanak, melyet minden további akadály nélkül be is fejeztek.

Kitelepítvén Szokolt és Uzsiczét, a bizottság feladata teljesítésében fennakadt Zvornik és Szákár előtt, mert a török biztos azon ürügygyel állt elő, hogy nincs utasítása, hogy e helyeket is kitelepíthesse. Ecsetelni fogjuk később e helyek történetét, melyek újabb külügyi életünkben nem jelentéktelen szerepet játszanak, ezuttal csak arra szorítkozunk, hogy jelezzük, mikép itt vettük észre először, hogy a porta azon kötelezettségek elodázását akarja, melyeket a konferenczia reá rótt. E szándék, hogy tudniillik a világos jogból huza-vonával kérdést csináljanak, még inkább kiderült, midőn Ali pasa új panaszokat kezdett emelni Szerbia ellen. A kánlüdzsei jegyzőkönyv aláirói előtt arról panaszkodott, hogy Mihály fejedelem úgy viselkedik, mintha ismét háborúra készülne. Ali pasa arra a tényre hivatkozott, hogy a nemzeti sereg gyakorlását folytatják; hogy Szipben megerősítik az ágyútelepeket, melyeket a bombáztatás idején emeltek, a szerb lapok pedig hogy telve

vannak nagyon ingerült fenyegetésekkel Törökország ellen.

Úgy látszott, hogy ismét bele kezdtünk bocsátkozni a rekriminációk azon fázisába, melyben a bombáztatás előtt valánk, mert, mint akkor is, a porta panaszpontjai vagy költöttek, vagy túlzottak voltak, vagy egyszerűen a mi jogainkba avatkoztak. Így most is a szipi ágyútelepek megújításáról való hir egyszerűen költött vala. Ha a nemzeti sereg gyakorlása folytatódott, Szerbia senkinek sem kötelezte magát, hogy azt be fogja szüntetni; a belgrádi lapok fenyegetődzései pedig egyszerűen a félhivatalos „Konstántinápolyi Journal"-lal való polemiára vezethetők vissza, mely lap védelmet provokált a támadás és sértés ellen.

Beállott már a november hónap is, a mint ekként garantirozóink itélőszéke előtt egymást támadtuk és egymás ellen védekeztünk, a konferencziális határozatokat pedig jóformán csak annyiban hajtották végre, a mennyiben az uzsiczei véres események azokra nyomást gyakoroltak. Azon időben a porta új tápot nyert a kételkedésre s gyanúra. Ez új esemény fontos és a béke fenmaradására nézve veszedelmes volt, névszerint, a fegyvereknek s általában a hadi szükségleteknek szerb részről Oroszországban való beszerzése.

November 7-ike körül hire érkezett Konstántinápolyba, hogy Viddin környékén a „Rábotnik" nevű orosz gőzhajó megfeneklett, mely ólommal és salétrommal megrakodva, Szerbia felé vala utban, rakományát pedig a török hatóság elkobozta. A rakomány valami franczia kereskedő háze volt s ily módon Orosz- meg Francziaország is érdekelve valának, hogy a hajót a rakománynyal együtt megszabadítsák; de midőn még nem is tudták, hogy végre is minő sors várhat a „Rábotnik"-ra, november 13-án más, sokkal nyugtalanítóbb hirek érkeztek. Azt jelentették, hogy több mint 450 szekér fegyver ment át Oroszországból Moldvába, és szerbek által kisérve, némelyek szerint Szerbia felé tartottak, mások szerint pedig Szerbia felé is, meg Bolgárország felé is. E hir valóságos tüzvész gyanánt hatott.

Konstantinápolyban azt gondolták, hogy e fegyve-

reket a bombáztatás idején rendelték meg, de annak eredetét korábban kell keresnünk. A mint az Úrszine-változásakor tartott szkupstinán (1861.) elhatározták, hogy behozzák a nemzeti sereget, legott arra is kezdtek gondolni, hogyan fogják azt fölfegyverezni. Azon időben a tilalom Ausztria részéről, hogy Szerbiába fegyvereket szállítsanak, majdnem megszakítatlanúl fennállt s a pénzáldozatok mellett az átvitelnek szinte áthághatatlan akadályait kellett leküzdeni. Némely kisérletek, melyeket Mihály fejedelem első kormánya a franczia kormánynál tett, sikertelenek maradtak, de miután e kisérlet nem volt politikai jelentőség nélkül, hát nem sikolhatunk át rajta, hanem itt mellékesen megérintjük. A tárgyalásokat Jokics Manó vezette, ki az Úrszine-változásakor tartott szkupstinán alelnök vala. Ez nagyon vonzódott a francziákhoz, a kikhez temperámentumánál fogva hasonlított is; és kellően jártas lévén nyelvükben, abban fáradozott, hogy Szerbiát összeköttetésbe hozza Franczia országgal a kereskedelmi és politikai viszonyok terén is. Mindjárt a szkupstina után Párizsba menvén, onnan a külügyminiszternek azt jelentette, hogy a franczia kormány megengedi, hogy fegyvertáraiból 25.000-re rugó fegyvermennyiség megvásárolható, s miután rövid idővel azelőtt a görög királyságnak is, gyári áron alúl, szintén a saját fegyvertáraiból 20.000 fegyvert adott el, mi e jelenséget fontosnak s politikai nézőpontból reánk, keleti keresztényekre nézve jóindulatnak magyaráztuk, mert úgy gondolkoztunk akkor, hogy a hatalmas franczia kormány akár akarja, akár csak türi, hogy föl legyünk fegyverezve, — mindenképpen jól hangoltnak látszik irántunk, a mivel meg lehetünk elégedve. Ekként már ábrándoknak kezdtük magunkat átengedni s nekem már utasításom volt, hogy közöljem a portával, hogy e fegyverzet a Boszporuson át fog menni. De midőn meggyőződtem, hogy a franczia követnek semmiféle utasításai sincsenek e vásárlást illetőleg, abban állapodtam meg a követséggel, hogy a közlést elhalasztom, mig a franczia támogatás bizonyossá nem válik, mert ha ez részünkre a Konstántinápolyon keresztül való szállításkor nem lenne biztosítva, több volt, mint valószinű, hogy fegyvereinket vagy elkobozták volna, vagy legjobb

esetben Francziaországba visszaszállíttották volna. Ekközben kitünt, hogy maga a vásárlás is kérdés alatt áll. Thouvenel, Napoleon külügyminisztere, távirat utján azt felelte Moustiernek, hogy a franczia kormány igéretének, melyre a szerbek hivatkoznak, nincs semmi alapja, s hogy a franczia kormánynyal nem is folyt tárgyalás e vásárlásról. November 18-án közölte velem Moustier Thouvenel feleletét s kijelenté, hogy nincs felhatalmazva semmiféle támogatásra a fegyvereknek a Boszporuson átszállíttását illetőleg.

Világos, hogy a franczia kormány, ha kész volt is, hogy Szerbiának, a mint Görögországgal tett, saját árzenáljaiból nehány ezer fegyvert engedjen át, nem volt hajlandó odáig menni, hogy áldozatkészsége miatt magát a legkisebb felelősségnek is kitegye a porta előtt, s gyorsan visszahuzódott, miután valószinűleg közelebbről megtudta, minő gáncsokra találna Konstántinápolyban, ha az átszállitás oltalma által magát nyilvánosan kitenné.

Ezen, Francziaországban való sikertelenség után, a szerb kormány még más, bár merőben hiábavaló lépéseket tőn, hogy fegyvert szerezzen a nemzeti sereg számára, mig végre sikerült kieszközölnie, hogy az orosz fegyvertárakból kaphat jelentékeny mennyiségű fegyvereket. Csak a szállítási s egyéb mellékes költségek estek a mi terhünkre, maguk a fegyverek pedig semmi áldozatunkba sem kerültek.

Ezek valának azon fegyverek, melyek november első felében (1862.) a portát nyugtalanították s neki és a követségeknek három hónapon át gondot és dolgot adtak. A tárgyalások oly érdekfeszítők valának, oly különböző átalakuláson mentek keresztül, hogy a hatalmak viszonya azon időben a Kelethez általában, Szerbiához pedig különösen nagyon jelentős, azért azt gondoljuk, hogy nem lesz haszon nélkül, ha azokat körülményesebben napvilágra hozzuk. E följegyzések is talán némileg megvilágíthatják a történelmet, a melynek meg fog kelleni mutatnia, mily nehézségekkel kölle megküzdenie, mily bajosan bontakozott ki nemzeti feladatunk.

A porta, mihelyt megtudta, hogy a fegyvereket behozták Oláhországba, azt követelte Cuza fejedelemtől, hogy azokat kobozza el. Támogatták a portát Ausztria

és Anglia, melyek konzulainak a fejedelem azt felelte, hogy neki a dologról nincs semmi tudomása, de ha a hir igaznak bizonyúl, a fegyvereket el fogja kobozni, de „ezuttal“ nem fogja kiadni. A fejedelem ugyanis néhány hónappal előbb Galaczban kobozott vala el és adott volt át a portának bizonyos fegyvereket, melyeket franczia hajókon hoztak be s Olaszország használatára voltak szánva, s emiatt Francziaország előtt annyira rossz szinben tünt föl, hogy a francziák az ő tettét a denunczi á czió nevével bélyegezték. E körülmény sokat tett arra nézve, hogy Cuza fejedelem ez alkalommal óvatosabban járjon el. Igaz, ő Mihály fejedelemnek is előzőleg szavát adta, hogy a fegyverek átszállításának nem fog ellene szegűlni, de a ki ismerte ezen, különben érdemes fejedelem állhatatlan jellemét, az nem helyezhetett belé bizalmat. Nem hihető, hogy a mi fegyverünket is kiadta volna a törököknek, a hogy az olaszszal tett, egyetlen szó azonban Francziaország részéről elegendő volt volna, hogy a fegyvereket elvegyék s Oroszországba visszaszállítsák.

A franczia kormány szava ez alkalommal is irányadó vala ügyeinkre nézve. Rövid idővel azelőtt, igaz, Thouvenel, úgy a mi-, valamint általában a nemzetiség elvének barátja, megbukott, helyét pedig mint Napoleon külügyminisztere, Drouyn de l'Huys foglalta el, ki által Ali pasa el volt ragadtatva, azt várván, hogy az vissza fogja állítani a török-franczia barátságot; de Ali öröme rövid ideig tartott, mert az első okmány, mely Konstantinápolyba érkezett, az új miniszter aláirásával, arra emlékeztette a portát, hogy ne hetvenkedjék Montenegróban, melyet akkoriban békére kényszerített vala, hanem hogy hagyjon fel a váracsokkal és országutakkal, melyeket Montenegró-szerte szándékozott emelni; Moustier pedig a maga részéről azt a felvilágosítást adta Konstantinápolyban, hogy a miniszter-válság a császár olaszországi politikájából foly, de hogy az keleti politikáján mitsem változtat.

Az oláh ügyvivőt Konstantinápolyban akkor Kállimáki titkár helyettesítette, egy fiatal, nagyon udvarias és szolid moldvai. Én a fegyverekről szóló első hirre, vele vállvetve, arra fordítottam gondot, hogy általa Cuza

fejedelmet visszatartsam az elkobzástól, később pedig utasításom is volt a kormánytól, hogy az oláh ügyvivővel egyértelemben járjak el.

Kállimáki azt jelenté Cuza fejedelemnek, hogy Franczia- és Oroszország támogatni fogják őt, ha elhatározná magát arra, hogy ellenszegűljön az elkobzásnak. E támogatásról pozitiv biztosítékunk nem volt, de hát nekünk az orosz hangulatot nem is volt nehéz bizton eltalálnunk, Francziaországét pedig következtettük egyrészt magatartásából a Keleten általában, másrészt onnan, hogy Moustier, jóindulattól vezérelve, pontosan értesíttette magát a fegyverek ügyéről. A fejedelem ekként felbátorítva, utasította ügyvivőjét, hogy jelentse ki a portának (nov. 25.), hogy ő a fegyvereket, nem tudván kezdetben kiéi s hová vannak szánva, elkobozta, de midőn a bukareszti szerb képviselőség hivatalosan jelenté, hogy a fegyverek a szerb hadseregnek vannak szánva, a fejedelem elrendelte, hogy a lefoglalást abba kell hagyni, annál inkább, mert a szerb fejedelem is külön iratban ugyanily jelentést tett az oláh fejedelemnek. Midőn Kállimáki hozzáadta, hogy fejedelme meg van győződve, hogy a portával szemben a leglojálisabban járt el, midőn gondja volt rá, hogy végére járjon, hogy a fegyverek ne legyenek a császárság provinciáinak szánva, — Ali pasa azt felelte neki, hogy ez nevetséges lojálitás, mely ellen a porta tiltakozni fog, és kivánta, hogy az a maga közleményét irásba foglalja.

Mindjárt a fegyverzár megszünésének kihirdetése után a porta (nov. 27.) Várnán keresztül négyezer katonát indított útnak, kik közül 500-nak Sumlában kellett maradnia, 3500-nak pedig Viddin felé mennie. E hadkiküldés, az év ama szakában, sehogy sem volt tekinthető szokott rendszabálynak, hanem mint a mely Szerbiára, vagy legalább fegyvereire irányult.

Az ügy már komoly jelleget öltött. Ezért Konstántinápolyból azt táviratoztam Belgrádba, hogy égetően szükséges, hogy a fegyvert mielőbb a Dunán átszállítsák. De hasztalan volt minden intézkedés, melyet a szerb kormány ez értelemben alkalmazott, az oláh pedig támogatott: az időjárás nedves vala, a szállító eszközök gyöngék s számra nézve elégtelenek s így a szállítás

nagyon szaporátlanúl haladt előre. Az időjárás a portának kedvezett. Fel is használta, hogy a diplomácziai eljárás minden szálát mozgásba hozza, a hatalmakhoz közvetetlenűl segélyért fordúlván. S csukugyan, deczember kezdetén nemcsak az angol és osztrák konzulok, hanem a porosz is, meg a franczia is, Cuza fejedelemnek kollektiv jegyzéket adtak át, melyben követelik a lefoglalást s kivánják, hogy kikutassák a fegyverek származáshelyét s rendeltetését.

E lépés annál nagyobb fontosságot nyert, mert ugyanazon időben a nagyvezér, megint a maga részéről, irásban fordúlt Mihály fejedelemhez, szintén felvilágosítást kivánván a fegyver rendeltetéséről, valamint Cuza fejedelemhez is, minden hibát Szerbiára hárítván s kifejezvén reményét, hogy az oláh fejedelem nem fogja megengedni, hogy területét megsértsék, hanem, ha nem lenne hajlandó a porta kivánságára (hogy a fegyvereket elkobozza), felhivja, hogy vele együtt fordúljon a garantirozó hatalmakhoz.

Hogy a franczia konzul azon társaságban volt, mely tiltakozott, ez ránk nézve a legkellemetlenebb meglepetés vala. Minden jel arra mutat, hogy Cuza fejedelem, tapintatlan beszédével, kényszeríté Francziaországot, hogy ez a többi hatalmakhoz csatlakozzék, melyek iránt kevésbbé voltak hajlandók; mert midőn az az angol és osztrák konzuloknak felvilágosításokat adott, abban fáradozott, hogy azt az eszmét emelje ki, mintha e franczia-orosz fegyverek a czélra volnának szánva, melylyel e két hatalom bir a Keleten. A fejedelem valószinűleg azt gondolta, hogy így kell értelmeznie Kállimáki buzdítását, holott sokkal okosabban járt volna el, ha az ügyet országa vámfüggetlenségének nézőpontjából védelmezte volna. Így aztán kényszerítette Francziaországot, hogy ez ellenfeleink sorába álljon, csak hogy lemossa magáról a gyanút, melyet az meggondolatlanúl reá hárított.

Most reánk került a sor, hogy a hatalmakhoz forduljunk, megkisértvén egyetértésüket lerontani, különösen pedig Francziaországot tőlük eltéríteni. Ez oknál fogva magam kértem Moustiert, hogy vegye ki e társaságból

konzulját, leginkább félvén az ő befolyásától Cuza fejedelemre. Mindenütt bizonyítgattam, hogy ezen vásárlás ideje (a bombáztatás ideje) nem rejt magában semmiféle harczi czélokat s hogy a fegyvereket az arzenálokba fogják elhelyezni; végre hogy a szerb kormány nem oly oktalan, hogy bármily fegyveres vállalatokba bocsátkozzék, mit pár hónappal azelőtt sokkal szerencsésebb körülmények között kisérelhetett volna meg, nem pedig most, midőn a legyőzött Montenegro oltalmat keres Bécsben, Görögország pedig teljesen átadta magát Anglia kezeibe.

E védekezés hitelre talált a baráti körökben, de nem a turkofil diplomáczia köreiben. Erskine, ki Bulwert helyettesíté, nagy fontosságot tulajdonított a nagyvezér s a bukareszti konzulok lépésének s a helyzetet nagyon komolynak tartotta. Egy összejövetelünk alkalmával, midőn magam fáradoztam abban, hogy arra a meggyőződésre birjam, miképen mi soha sem álltunk távolabb a harczi tervektől, ő nyiltan fenyegetett, hogy Montenegró sorsára jutunk. Mi nem fogunk, mondám, senkit sem megtámadni, ha pedig a portának szándéka lenne, hogy bennünket megtámadjon, mint Montenegrót, mi védekezni fogunk, s ha le leszünk győzve, abban a reményben bukunk el, hogy a mikor-akkor újból feltámadunk, a mint hogy már egyszer négy századon át valánk török iga alatt, s a gondviselés megsegített, hogy újra talpra álljunk.

Ez is politika, mint minden más, felelé nekem hidegvérűen az angol diplomata.

Nem kisebb nyomást gyakoroltak Cuza fejedelemre a konzulok, különösen az angol és osztrák konzulok, s a fejedelem, maga is meglepetve a franczia konzul magatartása által, konstántinápolyi ügyvivőjét rögtön utasította, hogy adjon felvilágosítást: hol merítette informácziói t, melyek oly nagy ellenmondásban állnak a franczia ügyvivő tetteivel. Voltak pillanatok, midőn kétséges volt, nem fog-e maga a fejedelem is a különböző fenyegetések hatása alatt a maga irányelvében megingani; mindamellett állhatatos maradt. Konstantinápolyi ügyvivője, utasítást kapván, hogy a garantirozó hatalmak képvise-

lőivel is közölje a feleletet, melyet a portának adott, okmányban tette ezt meg (decz. 4.), mely azt mutatja, hogy Kállimákit a fejedelem kérdése egy csöppet sem ijesztette meg. Abban, többi közt, ezt mondja: „Si à la suite des déclarations dont il est fait mention dans cette note, la S. Porte, à l'aide des raisons spécieuses, continue á exiger la saisie des armes, on ne saurait attribuer son insistance qu' à des vues déguisées dont il est impossible de garantir l'équité". Az ügyvivő e sorai maguk után vonták az angol képviselő feleletét, ki azokban „a porta iránt való kevéssé jóindulatú birálatot" talált, s figyelmeztette azt, hogy az angol kormány nemcsak osztja a porta nézeteit, hanem még utasította bukareszti ügyvivőjét, hogy csatlakozzék barátaihoz s hogy éreztesse föl az oláh kormánynyal a komoly veszedelmet, melynek kiteszi magát, ha tovább is visszautasítja a szuzerén hatalom oly törvényes kivánságát.

E nehéz körülmények közt döntő fontosságú vala fegyvereink sorsára nézve azon lépés, melyet Mihály fejedelem tőn. Decz. 4-én távirat utján fordúlt a nagyvezérhez s a garantirozó hatalmak külügyminisztereihez. E táviratokban a fejedelem visszautasítja magától a fegyvervásárlás miatt támadt gyanút; hivatkozik a kötelezettségek tiszteletében nyilvánúló lojálitására; és kifejti, hogy a vásárlást nem kell olybá venni, mint hadi készületet, sem mint a szuzerén ellen való ellenségeskedés tényét, hanem csak mint a rend s a közbiztonság szükségességét. A fejedelem kéri, hogy felvilágosítását igazságosan birálják el.

Csakhamar kezdtek feleletek érkezni Belgrádba Mihály fejedelem kijelentésére. A nagyvezér jelenté, hogy ő ugyanezen tárgyról posta utján irt a fejedelemnek s hogy várja feleletét. Az angol felelet tartalma s hangja nagyon fanyar és visszatetsző vala. Russel lord, konzula utján felelvén, mondja: „jelentse ki Garasanin úrnak, hogy ha Mihály fejedelem kormánya teljesen független volna is, még sem lenne joga, hogy a szomszéd tartomány megtámadására készülődjék. Minő bizonyítékei vannak neki, hogy a porta nem fogja végrehajtani a konstantinápolyi konferenczia határozatait? S

akarja-e azokat ő teljesíteni? Ha Mihály fejedelem nem hajtja végre kötelezettségeit, annak teszi ki magát, hogy lássa, mint támadnak ellene oly bajok, melyek reá nézve végzetesek (fatalisak) lesznek". De később egy iratában, melyet Longworthoz intézett, megkisérté, hogy enyhítse fenyegetéseit, melyekkel ő egyébiránt örömest élt a keleti kereszténységekkel szemben. Ez iratban azt adja felvilágosításúl, hogy a gyanú oka, mely miatt a fejedelem sajnálkozik a maga táviratában, a fegyverek nagy mennyisége, melyet Oláhországon át szállítottak, és a szállítás titokzatossága. „Ha, ugymond, a fejedelem a zultánhoz fordúlt volna s kívánta volna, hogy állapodjanak meg a sereg mennyisége iránt, melyet a konstantinápolyi jegyzőkönyvnek megfelelően tarthat, s ha kívánta volna, hogy a fegyvereket ezen czélra szabadon szállíthassa Oláhországon át: a porta minden valószinűség szerint nem gördített volna akadályokat e szándék elé, miután a fegyverek, mint a fejedelem mondja, a saját országában való rend és közbiztonság fentartására vannak szánva. Neki nem szabad halogatnia, hogy a konstantinápolyi jegyzőkönyv értelmében azonnal teljesítse kötelezettségeit".

Ha e felelet azt vette is czélba, hogy enyhítse az első felelet benyomását, Russel lord mégis ellenfelünk maradt, a fegyverek ügyében pedig néha nevetségessé is vált, ugyannyira, hogy Brunov báró, porosz követ azt jegyezte meg előtte, hogy ha olyan sokat kutatja, honnan jöttek a fegyverek, utoljára arra talál jönni, hogy Birminghamből jöttek, s kifejté előtte, mikép az nem politikai, hanem egyszerűen vám-kérdés, melynél a garantirozó hatalmak nincsenek hivatva, hogy közbenjárjanak. Ha ezek minden ilynemű vitába bele ártanák magukat, túllépnék a garanczia határát, melynek karaktere inkább politikai, mint adminisztrátiv; más szavakkal, beavatkoznának a belügyekbe, melyek reájuk nem tartoznak.

Szerencsére a többi garantirozó hatalmak nézetei jobbára sokkal kedvezőbbek valának. Mindjárt másnap (decz. 5,) Gorcsakov herczeg azt felelte Mihály fejedelemnek, hogy úgy a portának, mint a nagyhatalmaknak

sietett az ennek kijelentésében foglalt biztosításokat kézhez juttatni, mindenütt kinyilatkoztatván, hogy azoknak teljes hitelt ad. A porosz felelet nem kevésbbé volt kedvező. Bismarck jelenti Mihály fejedelemnek, hogy ennek távirata annyival kellemesebb volt a királyi kormányra nézve, a mennyiben az első adatokat (indiciumokat) nyujtotta a kérdésben forgó fegyver rendeltetéséről. Ez értesítés következtében ajánlottam bukareszti konzulunknak, hogy tudósítson azon körülményekről, melyek okot adtak a diplomácziai közvetítésre, az új rendeletig pedig hogy tartózkodjék minden további lépéstől". A legnagyobb türelmetlenséggel a franczia feleletet vártuk, mert, mint már említettük, Napoleon kormányának szava Konstantinápolyban döntő jelentőségű vala. S a felelet, melyet (decz. 5.) Drouyn de l'Huys a fejedelemnek küldött, csöppet sem maradt hátra a többi barátságos felelet mögött. Így hangzik: „A franczia kormány számos értesítést kapott, melyek azt adták tudtára, hogy a fejedelemségeken át fegyvereket és lőkészletet szállítanak ismert arányokban, ismeretlen rendeltetéssel és gyanús körülmények között. Elhatározva, hogy egész erejével segítse elő a béke fentartását, s nem tudván, vajjon e fegyvereket nem Fenséged hadseregének rendes fölfegyverzésére akarják-e fordítani, — az, egyetértve a többi szövetségesekkel, kénytelen volt ez ügyben Cuza fejedelemtől felvilágosításokat kérni. E törvényes gond mitsem foglal magában, a mi nem állana összhangban a szíves érzelmekkel (les sentiments affectueux), melyek Fenséged iránt lelkesítik Ő felségét, ki utasított, hogy ez érzelmek kifejezését megújítsam". És valóban, ez érzelmeknek megfelelő szellemű utasításokat kapott másnap Moustier is, melyek annál jelentősebbek valának, a mennyiben nyilt táviratként érkeztek hozzá. Drouyn de l'Huys figyelmébe ajánlja, hogy semmi lépést se tegyen, mig a porta rá föl nem hivja, és akkor is ne támogassa másképen ennek reklámácziót, csak ha a fegyverek elhiresztelt expedicziója a szerb miliczia (nemzeti hadsereg) rendes fölfegyverzésének mértékét túlhaladná.

Ez utasításoknak érvényt szerzett Moustier azon ügyes és baráti magatartás által, mely már előttünk a kánlüdzsei konferenczián való működéséből ismeretes.

Mihály fejedelemnek a garantirozó hatalmaknál tett lépése szemmel láthatólag a mi javunkra terelte az ügyet. Minden, a mire ez alkalommal szükségünk volt, az ő passziv magatartása vala, az ő hallgatása, mig a fegyvereket át nem szállítják az oláh területen. És ez most el volt érve. Moustier eddig is hallgatott, de kevésbbé volt tartózkodó Tilaus, a bukareszti franczia konzul is, kinek Cuza fejedelemhez való személyes viszonyai meglazúltak volt, s azt hiszik, hogy utasításainak határain túllépett. Most ez is visszavonúlt, meg a porosz konzul is. A porta reklámácziója mellett Bukaresztben csak az angol és osztrák konzulok maradtak. Ezek, kételkedvén a sikerben, azt ajánlták konstantinápolyi követségeiknek, hogy Cuza fejedelemnek ultimátumot adjanak át, de midőn a követek társaikat együttes föllépésre szólították föl, ezek föltették a kérdést: Ki fog az ultimátumnak érvényt szerezni, ha az oláh fejedelem alája nem veti magát? Ha ezt a portának kellene eszközölnie, mily támogatást igérnek neki barátai, ha az Oláhországgal is meg Szerbiával is összetűz? S miután egy hatalom sem volt hajlandó, hogy a keresztény népek ellen a zászlót kibontsa, vagy általában, hogy háborút provokáljon a Keleten, hát e kisérlet is dugába dőlt.

Azon időben a hadseregeket is kezdték mozgósítani a fejedelemségekben úgy az egyik, mint másik részén a Dunának, mert azt gondolták, hogy a porta, nem érvén el, hogy az expedicziót diplomácziai uton akadályozza meg, meg fogja kisérteni, hogy a fegyvereket erőszakkal is elkobozza, ha azokat a Dunán át szállítandják, emlékezünk pedig, hogy a fegyverekről szárnyaló első hirre nyomban új hadat indított Viddinbe. Most Cuza fejedelem is, részben azért, mert mélyen belement a dologba, főleg pedig, mert a franczia diplomáczia magaviselete következtében fölbátorodott, mely őt védelmezte, — most ő is indított némi hadat a Dunához, és a szerb kormány is küldött egy ágyúüteget némi sereggel Negotinba, hogy az átszállítást védjék. Úgy látszott, hogy az

összeütközés kikerülhetetlen; csak azt várták, mikor fogják hallani, hogy a fegyver eldördült.

Ezért a harag a török és turkofil körökben egyre növekedett úgy Szerbia, mint Cuza fejedelem személye ellen, sőt ez ellen sokkal inkább, mert azt beszélték, hogy a fejedelem, hadat küldvén a szerb határra, a dologból nemzeti kérdést szándékozik csinálni. S mig bennünket Montenegro sorsával fenyegettek, „minthogy az ügyeket egyszer már tisztába kell hozni", azt gondolták, hogy Cuzával, sok belső ellensége mellett, kik országában valának, tizenöt nap alatt végezhetnek. Ezért Erskine engem arra nógatott, tegyek fölterjesztést kormányomnak, nem ohajtaná-e a fejedelmet e nehéz helyzetből kiragadni, a mit én természetesen elutasítottam azon kifogással, hogy maga a fejedelem sem akarna külső presszió alá jutni, sem általában országa jogaiból engedni.

Nem tudni, vajjon Anglia-e, vagy Ausztria volt-e inkább ellenünk. Emlékezni fogunk, hogy a távirati feleletek sorában, melyeket fönnebb kifejtettünk, nem vala ott az ausztriai. Ez csak decz. 15-én érkezett a fejedelemhez levél alakjában, melyet Vászics konzul-helyettes adott át neki. Ez katholikus szerb vala; nagyon ravasz volt és összes renegát buzgalmát kifejtette, melyet nemzetbelieink rendszerint tanúsítottak, midőn idegen szolgálatot teljesítettek hazánkban. Átadván a fejedelemnek Rechberg gróf feleletét, kormányának utasításához képest maga is tett észrevételeket, s viszonfeleletet provokált, mely annyira fontosnak látszik nekünk, hogy nem surranhatunk át rajta anélkül, hogy azt részletesen elő ne adjuk, mert rendkivűl jellemzi akkori külügyi helyzetünket.

Miután a fejedelem azt mondta Vászicsnak, hogy megmarad azon biztosítások mellett, melyeket táviratában a portának is, meg a hatalmaknak is adott, megjegyzé, hogy bajos megértenie, hogy a garanciával csak Szerbia ellen hivatkoznak, holott az ép úgy a portára is kiterjed. Midőn Vászics e magyarázatot igaznak ismerte el, a fejedelem ezt mondá neki: „s mégis én önökről soha sem tapasztaltam, hogy a portánál is reklámáltak volna Szerbia iránt való kötelezettségeinek

végre nem hajtása ellen; hozzon fel nekem egyetlen egy példát, midőn Ausztria közbenjárt volna a portánál Szerbia javára! Mi annyi éven át reklámáltunk az 1833-iki hattiserif végre nem hajtása ellen, és ismeretlen előttem, hogy Ausztria valamikor a portához intézett tiltakozásainkhoz csatlakozott volna". Vászics ama megjegyzésére, hogy azok régi dolgok, melyek már el vannak intézve, s a melyeket illetőleg remélni kell, hogy többé nem fognak megújúlni, a fejedelem közbeveté: „bocsásson meg, azok ép e pillanatban kerűlnek szőnyegre", s rá mutatván Rechberg levelének egyik helyére, így folytatá: „önök engem a konferenciának a nemzeti sereg (miliczia) korlátozásáról való határozatára emlékeztetnek, és elfeledik, hogy a nemzeti hadsereg korlátozásának a maga corollaire je a török helyőrségek korlátozásában van stb., annyira feledik ezt, hogy, mig engem e pont miatt megtámadnak, azalatt megengedik, hogy gőzhajóikon török hadat és lövőkészletet vigyenek be a szerb várakba, ez pedig legkevésbbé sem látszik nekem egyenlő igazságnak". Miután a beszélgetés folyamán Vászics a fejedelem érveinek ereje által kényszerítve volt, hogy bizonyításának logikáját elismerje, mely szerint Ausztria csak Törökország érdekében reklámál, rá kerűlt a sor a fegyverek kérdésére, melynél a fejedelem kinyilatkoztatá, hogy „Ausztriának legalább e kérdésben kevesebbet kellene reklámálnia, mint bármely más hatalomnak; mert miután (1856.) irásbeli formaszerű, biztosítékot nyujtott nekünk, hogy országán át fog engedni egy bizonyos mennyiséget a Belgiumban megrendelt fegyverekből, s miután egy részt át is engedett, — a többi részleteket visszatartotta Zimonyban, Bécsben és Bodenbachban, s a szerb kormány, sok időt veszítvén el és sok nehézséggel küzdvén, kényszerítve volt, hogy visszaküldje a fegyvereket Belgiumba és hogy eladja nagy károsodással. Ha tehát mi ma azt kivánjuk, hogy nagy pénzáldozatok árán raktárainkban pótoljuk azon fegyvereket, melyektől Ausztria akaratából megfosztattunk, akkor Ausztriának bizonyára nincs joga, hogy ez eljárást nekünk bűnűl rójja fel". Vászics azt felelvén, hogy e körűlmény előtte ismeretlen, a fejedelem figyelmét a szállítás titokzatosságára terelte,

mely a hatalmakban gyanút kelt; de a fejedelem e tekintetben is visszautasított minden szemrehányást, mert megrendelvén a fegyvereket, nem is volt köteles, mondá, hogy megrendelését nyilvánosságra hozza, vagy hogy arról beszéljen azoknak, kik őt nem is kérdik, de a mint az ügy akadályra talált, ő feltárta az igazat mindenki előtt, a kit illetett, egy pillanatig sem késlekedve. Midőn pedig Vászics megjegyezte, hogy a fegyverek száma Szerbia szükségleteihez képest aránytalanúl nagy, a fejedelem ezt kérdezé tőle: „Hogy tudhatja ön azt? Tudja-e ön, mennyi fegyverünk van nekünk és mennyi érkezik, hogy ily következtetésre juthasson?“ Vászics elismerte, hogy csak föltételekből (suppositio) indúlt ki, a fejedelem pedig folytatta: „Önök reklámálnak azért, hogy szükségleteinkre fegyvereket vásárolunk, de ha mi, belefáradva az önök reklámáczióiba, arra határozzuk magunkat, hogy azokat az országban gyártsuk, ahelyett hogy idegenből hozassuk, a mint az ágyúkkal teszünk, állhatnak-e önök nekünk utunkban ekkor is anélkül, hogy meg ne sértsék autonomiánkat, melyre nézve önök kötelezték magukat, hogy kezeskednek érte? Vajjon maguk a hattiserifek értelmében, melyeket önök garantiroznak, nem létezik-e Szerbiában teljesen szabad kereskedelem? Vajjon még magán-személyeknek is nem volna-e joguk arra, hogy fegyvergyárat emeljenek Szerbiában stb. stb.? Vászics itt is elismerte a fejedelem érveinek logikáját, s megemlíté, hogy a fejedelem magaviselete rettegésben tartja a portát. „Hát ez elég ok? kérdezé a fejedelem. „Hányják meg a dolgot maguk között önök garantirozók, s ha úgy fogják találni, hogy a rettegés kimenti a helyes ösvényről való lelépést, akkor fogom tudni magamat mihez tartani. Így igazolják rendszerint a törökök magatartását. Magának Longworth úrnak szavai szerint, a kire nem gyanakodhatni, hogy a törökök ellen foglal pártállást, a törökök szüntelenül foglalkoznak hadi előkészületekkel. Itt helyreállítják a régi erődítvényeket, ott megint újakat emelnek, s majdnem mindenütt növelik seregük számát, és én képes vagyok ezt önöknek hivatalos adatokkal is megbizonyítani. Ők ezt akkor is tették, midőn nálunk szó sem volt arról, hogy nemzeti sereget szervezzünk, mindezt pedig

azon ürügy alatt, hogy a mi magunk-viselete nyugtalanítja őket. Midőn Asir pasa bennünket bombáztat, azt mondják, hogy egy ember hibája nem vonhatja maga után a kormány felelősségét. Az valóban gyönyörűséges állapot, a melyben mi leledzünk, hogy t. i. mindent, európai garanczia mellett, meg lehet magyarázni vagy igazolni egyszer félelemmel, másszor ismét egy ember személyes hibáival!"

A beszélgetés befejeztével a fejedelem szépen vált meg az osztrák helynöktől, megújítván decz. 4-iki táviratában foglalt biztosításait.

Ámde a diplomácziában a logikai érvek nem mindig a leghathatósabb eszközei a meggyőzésnek. Úgy kell lennie, hogy Rechberg gróf ez álláspontra helyezkedett, midőn Szerbia ellen új lépéseket tett. Talán Metternich herczeg sem működött oly rendszeresen az élet minden jele ellen, melyet Szerbia adott magáról, mint a császár ezen külügyminisztere. Midőn Mihály fejedelem ama nyilt felvilágosítása sem oszlathatá el a fegyverek rendeltetése iránt való kétségét, azt indítványozta a garantirozó hatalmak előtt, hogy a konzulok utján a szerb kormányhoz akár együttesen, akár egyenkint, szigorú figyelmeztetéseket tartalmazó jegyzéket intézzenek, mely négy fő pontot foglalna magában. A konzulokat utasítanák: 1. hogy kormányaik nevében vegyék tudomásúl a fejedelemnek decz. 4-iki táviratában foglalt békés biztosításait; 2. hogy kivánják, hogy a fejedelem tettekkel is bizonyítsa be a garantirozó hatalmak határozatainak tiszteletben-tartására, valamint a szuzerén hatalom iránt való engedékenységére vonatkozó biztosításait; 3. hogy azonnal szakítsa félbe a fegyverkezést, alávetvén magát a konstantinápolyi konferenczia határozatainak, különösen a mennyiben azok a jegyzőkönyv XI. czikkelyére vonatkoznak; 4. hogy jelentsék ki, hogy a hatalmak szigorúan fognak felügyelni kötelmeinek teljesítésére.

A mint látszik, Rechberg indítványának egész súlyja a jegyzőkönyv XI. czikkelyére esett, mely azon ohajnak ad kifejezést, „hogy Mihály fejedelem törekedjék eloszlatni az ijedelmet, melyet Szerbia új hadszervezése idézett elő Konstantinápolyban." Az volt a czél, hogy a

nemzeti sereg létszámát leszállítsák azon tárgyalások utján, melyeket a jegyzőkönyv ama czikkelye helyezett kilátásba; erre mindig czélozgattak, valahányszor azon kötelezettségekről beszéltek, melyeket a kánlüdzsei konferenczia Szerbiára rótt, ha e kötelezettséget Szerbiának formaszerűen nem is irták elő, hanem általánosságban meg van hagyva, hogy a porta és Szerbia bizalmas és barátságos eszmecsere utján megállapodásra jussanak, „mely, megszüntetvén úgy az egyik, mint a másik részről minden kételkedést s nem ejtvén sérelmet a fejedelemség semminémű jogán, megnyugtathatná a portát a haderő száma és rendeltetése iránt, melynek a hattiserifek szellemével összhangzónak kell lennie.“ Ezen utóbbi kifejezést czélzatosan függesztette a jegyzőkönyvhöz a franczia követ, mert a törökök s barátaik azt erősítették, hogy Szerbia csak akkora sereget tarthat, a mennyi a belső rend és nyugalom fentartására szükséges az országban, én pedig a követeket figyelmesekké tettem az 1838-ik évi hattiserifre, mely Szerbiát feljogosítja, hogy a rend „és az ország békéjének föntartására minden támadás és minden megháborítás ellenében szükséges hadsereget tarthasson.“

A garantirozó hatalmak követségeinél még barátaink is támadásokat intéztek ellenünk, hogy e kérdésben egyezzünk ki a portával s hogy az ne kerüljön a garantirozók konferenciája elé, mely azt a mi kárunkra dönthetné el, miután a körülmények reánk nézve nem valának kedvezők. Mi, felelém, készek vagyunk tárgyalásokba bocsátkozni és megnyugtatni a portát nemzeti hadseregünk voltaképpeni jelentősége iránt, a mint ezt eddig is minden alkalommal tettük; de ha a miliczia számát leszállítják, e kívánságot a gyakorlatban nem lehet megvalósítani, a mennyiben a miliczia nem rendes hadsereg, melynek katonáit szét lehetne bocsátani tűzhelyeikre, hanem oly emberekből áll, kik rendszerint saját tűzhelyeiken tartózkodnak. Fennállt az mindig Szerbiában, most csupán jobban van szervezve, s valamint a nemzeti gárdának sehol sem feladata, hogy támadjon, úgy a mi nemzeti seregünknek sem lehet ez a rendeltetése. A megvásárolt fegyverek az arzenálokba

jönnek, a miliczia pedig tüzhelyén van; mitsem képez mást, mint törvényt, melynek értelmében szükség esetén zászló alá kerül, hogy külső és belső veszélyek ellenében hazáját védelmezze. Ha tehát az országban van valami haderő, az teljesen fenn fog állani, ha annak számát akár leszállítják, akár nem; ha pedig a valóságban nincs, akkor csak képzelt dolgokat tárgyalnánk. Készek vagyunk tehát, hogy a portát megnyugtassuk, hogy reá nézve ily intézmény semmi veszélylyel sem jár.

Francziaország már a kánlüdzsei konferenczián határozottan visszautasított minden kisérletet, melyek azon intézmény ellen irányúltak, mely a mi gyámolunk, könnyen felfogható tehát, hogy most sem tehette magáévá Rechberg gróf indítványát, ki azt vette czélba, hogy halálos csapást mérjen reá. Ha tehát az angol kormány rá is állt az osztrák indítványra minden fentartás nélkül, a franczia kormány nem akarta azt magáévá tenni azon kényszerítő kifejezésekkel, melyekkel ama négy pontot formulázták. Drouyn de l' Huys, igaz, alapjában elfogadta az indítványt, de a konstantinápolyi követnek azt ajánlta, hogy oly szellemben állítsa össze, mely összhangban állana a franczia kormány eddigi nézeteivel.

Moustier ügyes tolla alatt, mely nekünk már Kánlüdzsében is nem kis szolgálatokat tett, ama négy fanyar pont baráti tanácscsá változott át. Itt az van mondva, hogy a franczia kormány megelégedéssel vette tudomásúl Mihály fejedelemnek decz. 4-iki táviratában foglalt biztosításait; hogy a fejedelem, visszautasítván a gyanúsításokat, melyek szerint támadó szándékot forralna, új bizonyítékát adta tiszteletének a garantirozó hatalmak határozatai iránt, és hogy kétségkivül nem fog vonakodni, hogy elejét vegye a porta félelmének s rááll az ezzel való barátságos tárgyalásokra a konstantinápolyi jegyzőkönyv XI. czikkelye alapján.[1])

A franczia követ már el is küldte vala e jegyzéket belgrádi konzulának azon ajánlattal, hogy átadja, többi barátai pedig hasonlóan cselekedtek. Azonban előttem ismeretlen, vajjon akár az, akár bármely más konzul

[1]) A ritkított szavak mutatják a franczia és osztrák nézetek közt való különbséget.

tett-e valamely lépést ez értelemben. Ausztriának, s vele együtt Angolországnak is, valószinűleg el kellett ejtenie a maga tervezetét, midőn látta, mily kevésre lett az visszavezetve a franczia tervezetben, s még kevesebbre az oroszban, melyet élőszóval s a legjobb indulatú kifejezésekkel kellett közölni, anélkül, hogy csak meg is említené a konstantinápolyi jegyzőkönyv XI. czikkelyét.

Ugyanazon napon (decz. 15.), midőn Mihály fejedelemnek ama fontos beszélgetése volt Vászics, osztrák helynökkel, amaz felelt a nagyvezér decz. 3-iki iratára is. A fejedelem ez alkalommal is megújította a biztosításokat, melyeknek táviratában adott kifejezést, hogy a vásárlást rend s a közbiztonság mindennapi szüksége nézőpontjából eszközölték s hogy az Szerbia részéről kizárja minden gondolatát a háborús előkészületeknek. A fejedelem továbbá hivatkozik a tiszteletre, melylyel kötelezettségei iránt viseltetik, de hozzá teszi, hogy neki a szuzerén iránt való kötelezettségei mellett kötelességei is vannak az országgal szemben, melynek élén áll, s nem hagyhatja, hogy csak akkor gondoljon az elővigyázat rendszabályaira, a rend és közbiztonság érdekében, midőn valamely kivűlről jövő fenyegetést már végrehajtanak. Azért mélyen megszomorították a kommentárok, melyekkel magatartását kisérték oly alkalomból, minő eddigelé soha sem adott okot reklamáczióra. Mert az nem első eset, hogy Szerbia idegenből látja el magát fegyverekkel, s eddig a m. porta ez ellen nem is emelte föl szavát, s még kevésbbé lehetett arra a következtetésre jutni, hogy az megsértése lenne azon intézkedéseknek, melyek a fejedelemségekre vonatkoznak. „Nehéz volna, mondja a fejedelem, megértenem, hogy Szerbiának joga lehessen a rend és közbiztonság érdekében hadsereget tartani, viszont hogy ne lehessen joga az arra szükséges eszközöket megszerezni.“ Áttérvén a fegyverek áthozatalának módjára, a fejedelem röviden megjegyzi, hogy az a szállító (liferans) dolga, s azt hiszi, hogy sem a portának nem lehet szándéka, sem neki nem lehet az kötelessége, hogy e tekintetben is a kérdés megvitatásába bocsátkozzék. A tény az, hogy

ő, a mint megtudta, hogy a szállítmány akadályokba ütközött, hozzá (a nagyvezérhez) is, meg Cuza fejedelemhez is fordúlt, kérvén, hogy ne gördítsenek akadályokat. Végre, előzékeny szavakkal fejezvén be iratát, a fejedelem kifejezi abbeli reményét, hogy a nagyvezér, mély bölcsesége által vezérelve, nem fog többé ez ügynek olyan fontosságot tulajdonítani, a milyennel nem bir és nem is birhat.

Leplezett aggodalommal fogadta a porta e feleletet, melyet Perában a császári kormányra nézve fanyarnak s megvetés-teljesnek tartottak; de hallgatott, mert támasza lassankint gyöngűlt, — gyöngűlt a diplomáczia buzgalma, melynek egyetértése hajótörést szenvedett Cuza fejedelem ellentállásán. A fejedelmet konstantinápolyi ügyvivője ez irányban mindegyre bátorította; legnagyobb érdem illeti azonban az ő ellentállásaért Francziaországot. A mint ez kivonta magát azon körből, mely Bukaresztben a fegyverek elkobzása tárgyában kollektiv jegyzéket adott át, az olasz követ utasítást kapott, hogy ő maga se tegyen semmit, mivel Francziaország ezt az ügyet egészen elejtette; Poroszország szintén visszavonúlt, mint már tudjuk Bismarck táviratából, Oroszország pedig mellettünk vala.

Mindezen hatalmak a portát szemmel láthatólag odahagyták; ez Anglia és Ausztria mellett magára maradt. Ezért most a fenyegetések s éles szavak helyét bizonyos elégiai hang foglalta el, melylyel akkor szokott élni, midőn magára marad. Sajnálkozott a követek előtt, hogy nem kértek engedélyt a fegyverek átvitelére, hisz azt megadta volna ezuttal is, mint „más alkalmakkor“ is megtette. De e sértődés alaptalan volt. Valahányszor, felelém a követségekben, bevihettünk fegyvert a porta mellett, mi ezt az iránt nem is kérdeztük, és valahányszor megkérdeztük, nem engedte meg, hogy a fegyvert Konstantinápolyon keresztűl vigyük. Így 1848. évben a szerb kormány azt kivánta, hogy a porta nekünk vagy eladjon vagy kölcsönözzön 5000 fegyvert, s ő elutasította ezt a kormányt is, mely előtte csöppet sem állhatott gyanúban; a krími háború idején pedig fáradságba kerűlt, mig kieszközölték az engedélyt, hogy csak 50 (ötven)

darab fegyvert szállíthassanak, melyeknek valószinűleg mintául kellett szolgálniok.

Belementünk már deczember hónap utolsó harmadába is, midőn reánk nézve a kilátások ily kedvezően alakúltak. Csupán materiális időre volt szükségünk, azonban a deczemberi természeti elemek ellenünk harczoltak. A szállítás fáradságosan és szaporátlanúl haladt előre. Akközben Konstantinápolyban egy jelenség adta magát elő, mely kissé megzavarta a portát.

A zultán egészsége akkoriban nagyon gyenge lábon állt; a mindennemű adomák, melyek a padisahról eláradtak az országban, megfosztották őt a kellő tekintélytől. Tanácsában legbefolyásosabb miniszter vala Mehmed-Ali pasa, tengerészeti miniszter. Mint a zultán veje (Abdul-Azisz növérét birta feleségül), az asszonyok révén jutott minden befolyáshoz a szerailban, midőn pedig ő kiesett a zultán kegyéből, a többi miniszterek összebeszéltek, hogy ne törődjenek a szuverén akaratával, hanem hogy azt tegyék, a mit maguk között elhatároznak. A zultánnak besugták, hogy alattvalói abban állapodtak meg, hogy őt tébolyodottnak nyilvánítsák ki és Abdul-Medzsid fiával váltsák fel. Ez elég ok volt arra, hogy rajtuk a legridegebb módon haragja egész hevét kitöltse, ugyanakkor pedig hogy az asszonyok ellen is fordúljon. Találkozván anyjával, kijelenté neki, miként nincs példa nélkűl, hogy a zultánnő-validok száműzetésbe mentek azért, hogy a politikába avatkoztak.

E jelenet után nagy miniszter-válság következett, melynek személyi jelentősége vala, mert sem a kül-, sem a belpolitikán mitsem változtatott, a mennyiben az elsőnek élén megmaradt Ali pasa, nagyvezérré pedig, azaz a minisztertanács elnökévé s belügyminiszterré Csámil pasa lett, ugyanoly szabású ember, mint a minők Fuád és Ali valának; azon iskola tanítványa volt, mely politikája alapjául vallja: hogy huzzon, halaszszon, foltozzon.

Ha tehát e miniszter-válságra elvileg nem is gyakorolt befolyást a mi kérdésünk, mégis ezt némileg megkönnyítette azáltal, hogy a portát zavarba hozta, nekünk pedig egy kis időt adott. Ekközben a fegyverek

a Dunához közeledtek s azokat a szerb partra szállították ép azon a helyen, mely csodálatos szintért képezett. Oláh-, Szerb- és Törökország hármas összeszögellésében három sereg állt, egymástól úgyszólván látó távolban: kettő hogy védje, a harmadik pedig, hogy akadályozza az átszállítást! S a fegyvereket mindazáltal békésen átvitték. Ép az 1863-ik újév napján hozták át az utolsó fegyveres ládát is szerb partra s egy puskát sem sütöttek el, ha volt is pillanat, midőn azt gondolták, hogy az összeütközés kikerűlhetetlen!

De ha vér nem folyt is, a diplomácziai harcz még nem volt befejezve; igen, ez csak most vált a legkomolyabbá. Még midőn a franczia követ elvetette az indítványt, hogy Cuza fejedelemnek ultimátumot küldjenek, a porta levette kezét a fegyverekről s azon eszközökről kezdett gondolkodni, melyek által a hasonló eseteket legalább a jövőben megelőzhetné. Az 1859. évi, Cuza fejedelem kettős megválasztása következtében kötött egyezményben egy czikkelyt talált, mely felhatalmazza, hogy bizottmányt hivjon össze a garantirozókból, bár mikor szükségesnek látszanék neki, hogy megvizsgáljanak valamely esetet, melyben az egyezmény (1858.) magyarázatában eltérés mutatkoznék a fejedelemség orgánizációjára vonatkozólag, s e czikkelyt hasznára akarta fordítani. De hát melyik az a czikkely, melyet *eltérőleg* magyaráznak? Ez oly kérdés volt, melyre senki sem tudott felelni, mert senki sem találhatott semmit, a mi elég alapot nyujthatott volna a bizottmány összehivására. Világos volt mindenki előtt, hogy a porta utatmódot keresett, melyen egyrészt megrendíthetné *az oláh egységet*, mely nélkül a fegyverek átszállítása bizonyára meg nem valósúlhatott volna, másrészt boszút akart állani Cuza fejedelmen. E terve mellett számított a garantirozó hatalmak idegenkedésére a fejedelem iránt, valamint magában Oláhországban a pártokra is, melyek, mint reméllé, alig várták az alkalmat, hogy őt uralkodójukkal szemben folytatott ellenséges terveiben támogassák. Állhatatlansága miatt, melyet a fejedelemnek szemére lobbantottak, a hatalmak nagyobb részének hajlandósága csakugyan nem volt számára biztosítva, a mi pedig a belső pártokat illeti, voltak, a melyek ellene

foglaltak állást általában véve, de voltak olyanok is, melyek a fegyverek kérdésében helyeselték eljárását, kivévén a demágogiát, mely rossz néven vette tőle. hogy megengedte, hogy annyi fegyver átszállításával a szláv elem erőre kapjon az oláhok minden kárpótlása nélkül.

Ausztria és Anglia annyira támogatták ez indítványt, hogy kezdetben úgy látszott, mintha Franczia-ország is magáévá akarta volna tenni. De a fejedelem Napoleon pártfogoltja vala, az oláh egység pedig azon épületanyag, melyből Francziaország bástyát szándékozott emelni Oroszország ellen. Ezért előre lehett tudni, hogy Francziaország nem fog ráállani, hogy a bizottmánynak azt tüzzék ki feladatául, a mire a porta czélozott, hanem Moustier azt kivánta, hogy a bizottmány feladata a fegyverek számának s rendeltetésének megvizsgálására szorítkozzék; számának azért, mert nem szüntek meg bizonyítgatni, hogy az óriási nagy, rendeltetésének pedig megint azért, mert azt beszélték, hogy a fegyverek szállítása több kiséret mellett szétszórtan történt, s nem hitték, hogy az összes fegyverek Szerbiába jutottak.

Ezen föltételek alatt Francziaország rá állott volna a bizottmányra, ha a porta nem kivánta volna, hogy még egy dolgot tüzzön ki feladatául, névszerint a kegyeletes helyeknek szentelt oláh kolostorok javainak kérdését, melyeket az oláh kormány elkobozott vala. Ezt fentartották a garantirozók megvitatásának azon esetre, ha az érdekelt felek nem tudnának megegyezni; de az oláh országgyűlés, nem véve tekintetbe a kegyeletes helyek panaszait, azt határozta, hogy e javadalmak jövedelmeit az állami budgetre kell fordítani. Majdnem egy millió aranynyal lett nagyobb az oláh budget minden áldozat nélkül. A portának ez esemény már azért sem tetszett, hogy Oláhország ily hatalmas eszközök által megerősödött, az alkalom pedig kapóra jött neki, s a szerzetesek panaszára Cuza fejedelemhez egy iratot intézett, melynek nemcsak hangja volt csipős, hanem még sértő kifejezéseket is foglalt magában, a fejedelem eljárását rablásnak nevezvén (Spoliation). Ezért az oláh képviselő nem akarta elfogadni ez iratot, hanem visszaküldte Ali pasának, ha ez nem áll rá, hogy kifejezésein

enyhítsen, Ali pasa pedig kijelenté, hogy ez eljárást véres sérelemnek tekinti.

E bonyodalom adott okot, hogy Bulwer, ki idő közben távollétéből visszatért, azt indítványozta, kétségkivül a portával egyértelemben, hogy a Bukaresztbe küldendő bizottmány a fegyverek kérdése mellett vizsgálja meg a kolostori javakról szólót is. Ellenfeleink ezen ügyetlen kivánsága azt idézte elő, hogy Franczia-ország most már egészen a bizottmányra vonatkozó indítvány ellen fordúlt. Eddig is akarata ellenére állott rá, most azonban határozottan ellene foglalt állást, midőn észrevette, hogy e bizottmányban úgy fog kelleni megjelennie, mint a keleti orthodox kolostorok érdekei védőjének.

Bulwer magához hivta ülésre a garantirozó hatalmak valamennyi képviselőjét (1863. jan. 8.), melyről biztosra vették, hogy bizonyos faja lesz a konferenczián-ak. Ő, mint a diplomácziai testület doyenje, csakugyan meg is nyitotta a tanácskozást, emlékeztetvén társait a portának a bizottmányra vonatkozó indítványára. Felhozták itt, hogy annak Bukaresztben nemcsak a fegyverek kérdését kellene megvizsgálnia, hanem a kolostori javakról szóló tárgyat is. ezzel párhuzamban pedig az Oláhországban letelepült idegenek panaszait is, mert Prokesch sajnálatának adott kifejezést, hogy ott az osztrák alattvalók, kiknek száma kétszázezerre rug, szüntelen üldöztetéseknek vannak kitéve. Moustier fölemlíté, hogy neki csak a fegyverek kérdéséről van tudomása, de hogy erre nézve sincs a porta részéről semmi nyilatkozat, midőn pedig megjegyezték, hogy ez kormányaikhoz fordúlt, azt felelte, hogy az nem mindegy. Ezután, magán tanácskozás alakjában, a dologra térvén s mellőzvén minden vitatását a jogoknak, Moustier támogatva olasz és orosz társai által, előadta, hogy a bizottmányból senkinek sem lehet haszna: sem Európának, sem Törökországnak, sem a fejedelemségeknek, mert senkinek sincs érdekében, hogy az ügyeket lángra szítsa. Ezért ő, mint a békéltetés eszközét, azt indítványozta, hogy Cuza fejedelem küldjön Konstantinápolyba külön a portához alkalmas egyéniséget, kinek minden felvilágosítást meg kellene adnia, melyet ez kivánna; ezzel ennek becsvágya is elégtételt nyerne.

Bulwer, ki Belgrádba való utazása óta kedvezőbb nézeteket vallott Szerbiáról s ennek fejedelméről, a társaság nem kis meglepetésére ráállott Moustier indítványára; ráállott Prokesch is, de az osztrák követ nem feledkezett meg, hogy Szerbiára azon kevéssé jóakaró szellemben gondoljon, melylyel az iránt bécsi minisztere viselkedett: azzal a kivánsággal állott elő, hogy ugyanazt tegye meg a szerb fejedelem is, a mit az oláh fejedelemnek is meg kellene tennie. Ez indítványt is majdnem elfogadták volna, ha Novikov, orosz követ nem szegűlt volna ellene. Midőn Bulwer e kérdéssel akarta berekeszteni a beszédet: „tehát ez indítványt is elfogadják?“ Novikov azt felelte, hogy elfogadja az indítványt, a mennyiben Cuza fejedelemre vonatkozik, s ezt is csak részben, kormányának jóváhagyásáig, mert nincs felhatalmazása, hogy bármily konferenciához hozzájárúlhasson; de nem fogadja el az indítványt a szerb fejedelemre vonatkozólag is, azért, mert bizottmányt csak Bukaresztbe kellett küldeni, nem pedig Belgrádba is, és mert a szerb fejedelem megadott a portának minden szükséges felvilágosítást s általában iránta előzékenyen viselkedett, Cuza fejedelem pedig még semminémű felvilágosítást nem adott. Moustier hallgatott, attól félvén, nehogy egyoldalú támadással megint a bizottmányra vonatkozó indítványra térjenek vissza, s csak azt jegyezte meg, hogy Szerbiára nézve nem oly sürgős a dolog, mint Oláhországra nézve.

Ez ülés után észrevettem, hogy a diplomáczia barátságos köreiben is uralkodóvá vált a meggyőződés annak szükségességéről, hogy mi is tegyünk valamit, hogy ez az ügy végre-valahára elaludjék, ámde e szükség mellett reánk nézve fönnállott egy másik is, hogy az ügy ami megaláztatásunk nélkűl érjen véget. A fejedelem távirata után, a nagyvezérnek adott (decz. 15.) felelete után, s a kérdésekre adott számos felvilágosításom után, magától értetődik, hogy a porta nem törődött az új szerb felvilágosítással, hanem azzal, hogy valaki udvarlására jöjjön a „gőgös“ Szerbiából, honnan, úgy tünt fel Ali pasának, csak „megvetés“ hárúl reá. E körűlményekre hiván fel a követek figyelmét, kételyemet fejeztem ki az iránt, hogy az indítványt

Belgrádban elfogadják. Erőszak által csak rosszabbá válnék viszonyunk a portához, a czél pedig ezt megjavítani; de ha várakozásom ellenére el is fogadnák Belgrádban Prokesch indítványát, kételkedem, hogy azt végre is lehessen hajtani, mert a portának „kedves“ személyt ohajtanak (agréable), én pedig nem hiszem, hogy valaki Szerbiában merné magára venni, Belgrád bombáztatása után is, a porta „kedves“ személyiségének titulását.

Midőn ekközben Cuza fejedelem azt felelte, hogy elfogadja a követre vonatkozó tanácsot és Konstantinápolyba Negrit küldi, a már jelzett czélra, én új alapot nyertem a védekezésre, megjegyezvén, hogy a fejedelem rendes ügyvivőjét küldi Konstantinápolyba, ki otthon, szabadságon vala s a hatalmak tanácsát minden lealáztatás nélkül teljesíti, mig nekünk „kedves“ embert kellene keresnünk, kinek konstantinápolyi utja magára vonná a figyelmet s általános elitélésre találna az országban.

Ezen okokat annyira méltányolták barátaink részéről, hogy más eszközökre kezdtek gondolni, melyek által elérnék, hogy „az ügy elaludjék.“ A tőlem és Novikovtól nyert eme felvilágosítások után, Moustier, miután végkép nem vethette el Prokesch indítványát, annyira enyhített rajta, hogy egészen más alakot adott neki. Dozon, franczia helynök által azt tanácsolta Mihály fejedelemnek, hogy tegyen valamit, a mi a portának kedves lenne, saját méltósága érzetét pedig nem sértené. Moustier azt tartotta, hogy égető szükség ily lépés által megelőzni Ausztriát, hogy ne térjen újból vissza saját indítványára. Prokesch volt az egyedüli, ki a maga indítványát a konferencziában elfogadottnak tekintette, s mindjárt másnap ez értelemben irt Belgrádba, s később, sok ostrom után, hozzá csatlakozott Bulwer is; midőn azonban megtudta, hogy Moustier mily „langyosan“ irt, Prokesch keservesen panaszkodott, hogy ezt vele nem közölték s hogy maga ily kathegorikusan ment bele a dologba, de valamint különbség volt köztük a konferenczián is, úgy, felelte Moustier, különbségnek kellett lennie köztük a végrehajtásban is. Novikov mindvégig ellene szegült Prokesch indítványának, mig végre egészen magán alakban nem juttatta érvényre, Carracciolo

márki, olasz követ pedig, és Stefens báró, porosz képviselő, Moustier táviratának tervét fogadták el.

Most reánk nézve előállt a kérdés: mily módon érvényesítsük Moustier tanácsát, kire lehetetlen vala komolyan nem számítanunk. Prokesch azt ajánlta, hogy a fejedelem küldjön Konstantinápolyba külön, a portának „kedves" személyt, még pedig a legfelsőbb társadalmi osztályból; Bulwer oda hajlott, hogy a fejedelem ez udvariassági tényt levélben tegye meg a portánál, de azon föltétel alatt, hogy e levelet a fejedelem egy adjutánsa nekem hozza, mint szerb helynöknek, s én adjam át a nagyvezérnek, mert, állította az angol követ, az ő kormánya, a parlament előtt való saját igazolása végett, kényszerítve van kívánni, hogy valamit tegyenek a portával szemben. Miután a császári diván elvesztette a dolog lényegét, azon működtek, hogy megmentsék számára a formát, — a látszatot; mi azonban a bombáztatás után nem is voltunk sok tekintettel a porta érzékenysége iránt. Reánk nézve itt az volt a fontos, hogy majdnem valamennyi garantirozó tanácsolta, hogy a porta iránt valami udvariasságot tanúsítsunk, még nagyobb fontosságú vala pedig az, hogy ama garantirozók sorában voltak barátaink is, és így kötelesek voltunk megóvni azon emberek álláspontját, kik nekünk mindig használni fognak, főleg pedig azokban az esetekben, midőn számtalan kérdés került eléjük, hogy azokat köztünk s a porta között elintézzék.

E nézőpontokra irányítván kormányom figyelmét, magamat is ezek vezéreltek. A franczia követ minden indítványt a minimumra szállított le; természetes volt tehát, hogy ránk nézve nem maradt más hátra, mint hogy az ő nézetét meghallgassuk az iránt, a miről azt tartotta, hogy a portát kielégítené, minket pedig nem alacsonyítana le, sem általában a viszonyokat el nem mérgesítené. E szellemben én megfontolás végett Moustiernek a következőket terjesztettem elő:

1. Gondolni sem lehet, hogy Belgrádban külön misszióra rálálljanak, melyet az internunczius tanácsol, azon okoknál fogva, melyeket fönnebb kifejtettem, s a melyek következtében a franczia követ nem is specifizált semmiféle módot a maga sürgönyében, hanem ő

fensége választására bizta. Ép így nem valószinű, hogy adjutáns küldésére fognak ráállani, a mit Bulwer tanácsol, mert egyrészt e parádénak nem lenne semmi gyakorlati haszna, a mennyiben azon esetben az adjutáns az egyszerű futár kötelességét teljesítené, másrészt pedig e küldetés hatása az országban ép olyan lenne, mint ha valamely „legfelsőbb körökből való“ egyéniséget küldenének.

2. Nincs rá ok, hogy a fejedelem a nagyvezérnek levelet irjon s hogy másodszor is felvilágosításokba bocsátkozzék, melyeket már két ízben megadott; hanem

3. Nem volna-é elég, hogy a miniszter, a fejedelem meghagyásából, nekem specziális instrukcziókat küldjön, melyek másolatát én átadnám a portának? Ily módon Szerbia részéről ugyanazon missziót végezném, a melyet Oláhország részéről Negri végez.

A franczia követ, miután megjegyzéseim fölött mindenoldalú tanácskozást folytatott első titkárával és első dragománjával, mint olyan egyéniséggel, a ki jól ismeri a török viszonyokat, jónak látta, hogy megjegyzéseim két utolsó pontját akként foglaljam össze, miként eléggé föl legyek fegyverkezve, s hogy azokból csak annyit használjak fel, a mennyi szükségesnek fog mutatkozni. A fejedelem, Moustier tanácsa szerint, levelet irna a nagyvezérnek, melyben kijelentené, hogy ügyvivőjének ajánlta, hogy a m. porta elé terjeszsze a szükséges fölvilágosításokat mindarról, a miről ez fölvilágosítást ohajtana, remélvén, hogy e lépésben lojálitásának új bizonyítékát fogja látni, mely elegendő lesz, hogy kételkedésének utolsó nyomát is eloszlassa, az instrukcziókban pedig kissé jobban lehetne belebocsátkozni a részletekbe, de nem volna megemlítve, hogy azokat ő fensége utasítására adják. Ha Negri bevégzendi misszióját, akkor, fogadtatása után, majd meglátszik, mennyire lesz szükséges, hogy abból mit használjanak fel: vajjon a fejedelem levelét is, meg instrukcziót is, vagy csak ezeket.

Novikov teljesen csatlakozott e nézethez. Ő általában az utóbbi tárgyalások alkalmával oly munkásságot fejtett ki, mely azt vette czélba, hogy rólunk a legkisebb megaláztatást is elhárítsa. Ezt föl lehetett fogni. Elhárítván rólunk a megaláztatást, ezt Oroszországról is elhárította,

mert Ali pasa főleg ennek tulajdonította is e bonyodalom okait és sajnálkozott, mikép Oroszország a portát sehogy sem hagyja békében. S az osztrák követ is ugyanazon kifogással utasította vissza az orosz ellentállást. Novikov személyesen is vonzódott a szerbekhez, s minket szíve sugallatából is védelmezett, ugyanakkor pedig óvta hazája méltóságát, mit Gorcsakov herczeg neki különös figyelmébe ajánlott, midőn a konstantinápolyi követséget rá bizta, emlékeztetvén őt, hogy „széles talapon áll, tehát magasan kell lobogtatnia Oroszország zászlaját".

Február elején Negri Konstantinápolyba érkezett s bevégezte misszióját úgy a portánál, mint a garantirozó hatalmak követeinél. Hogy az ő missziója nem oszlatta el a porta ellenséges indulatát, onnan lehetett mindjárt következtetni, hogy ez nem szünt meg különböző ürügyek alatt azon működni, hogy egy bizottmányt küldjön Bukaresztbe, melyet az oláh egység meg Cuza fejedelem ellen is szánt. Még a felvilágosítás közben is Ali pasa haragosan lobbantotta szemére Negrinek, hogy Cuza fejedelem szövetkezik Szerbiával, mely Törökországnak nem kiván jót, hanem keresi az alkalmat, hogy kikössön vele. Nem járt jobban a fejedelem követe az angol követnél sem, ki azt hangoztatta, hogy az ő missziója jelentőség nélkül való, ha nincs semmiféle okmány.

Ekközben én is megkaptam az instrukcziókat Belgrádból. Mihály fejedelem nem hajlott arra, hogy új levelet irjon a nagyvezérnek, kormánya azonban abban állapodott meg, hogy nekem az ő nevében kétféle instrukcziókat küld akként, hogy némelyek a garantirozók képviselőinek voltak szánva, mások pedig a portának. Az előbbiek az utóbbiaktól csupán formában különböztek, lényegileg pedig ugyanazon, már többször ismételt gondolat-menetet tartalmazták.

Midőn ez okmányt Ali pasával közöltem, s kifejeztem reményemet, hogy a m. porta meg lesz elégedve ily lojális lépéssel, meg nyilt szavakkal, melyek a legkisebb részlet iránt sem hagynak bizonytalanságban, mint pl. a fegyverek száma iránt: Ali pasa az felelte, hogy „meg van elégedve, a mi magát e kérdést illeti".

Nem tudom, folytatám, mi is lehetne más, a mi részünkről kételkedésre szolgáltatna okot? Hirek szárnyalnak, melyeket úgy az egyik, mint a másik fél rovására terjesztenek; de reménylem, hogy azon emberek, kik az ügyek intézésére vannak hivatva, nem fogják megnyitni fülüket e hireknek, hanem azon lesznek, hogy megbizhatóbb forrásokat keressenek informácziók számára. Magát e kérdést illetőleg pedig él bennem a remény, hogy e lépés be fogja zárni a barátságtalan viszonyok korszakát, és szivélyes meg bizalmas viszonyokat fog teremteni; mig nem szakítunk valahára a multtal, melyet mi is, a m. porta is sajnálunk, soha sem fogunk teljes egyetértésre jutni, melyet mindketten ohajtunk. „Ez igaz, felelé a pasa, ezt ohajtjuk mi is. Ezen okmányt, (melynek másolatát bekivánta s megkapta,) társaim s a zultán elé fogom terjeszteni, s reménylem, hogy jó hatást fog előidézni.“

Ilykép fejezvén ki magát, ez pedig Ali pasánál a jónál is többet szokott vala jelenteni, azon reményben zárta be a beszédet, „hogy mostantól fogva minden jobbra fordúl,“ a mit én is a magam részéről udvariasan viszonoztam.

A garantirozó hatalmak képviselőinél nem kevésbbé szerencsésen jártam; ezek gratuláltak a bonyodalom szerencsés kifejlése alkalmából. Csak az internunczius ismételgette megjegyzéseit, bizonyítgatván, hogy nem kellett a külön személy kiküldetésében valami megaláztatást látni, miután a legnagyobb szuverének is adnak felvilágosításokat, mint pl. mostanság „Poroszország köteles felvilágosítást adni az iránt: miért gyűjt hadat, s nem tartja e felvilágosítást méltóságán alúlinak.“ Prokesch tovább is belebocsátkozott úgy magunkviseletének, mint ez okmánynak a birálatába, hanem én tudtára ohajtván adni, hogy talán nem fog akarni buzgóbb védője lenni Törökországnak magánál Ali pasánál is, megjegyzém, hogy engem a császári minisztertől nyert felelet följogosit hinnem, hogy a porta lépésünkkel meg van elégedve; és meg van elégedve az angol követ is, ki most az ügyet befejezettnek tekinti. Ez észrevétel többet használt, mint a legerősebb okoskodás, mert erre Prokesch nyomban kijelenté: „ha a porta meg van

elégedve, s ha Bulwer is ugyanily meggyőződésben van, akkor én sem kívánok többé semmit sem, hanem magam is befejezettnek tekintem az ügyet.“

Így ért véget e diplomácziai bonyodalom, mely a portának is, meg a hatalmaknak is majdnem annyi gondot és dolgot adott, a mennyit maga Belgrád bombáztatása. Akkor is, most is három hónapon át heves vitákat folytattak a diplomácziában, s mekkora különbség vala az okokra nézve, melyek azokat előidézték: akkor a szerb székváros bombáztatása, most pedig nehány ezer fegyver átszállítása! A fegyverek azonban csak külső okot képezének, lényegében e harcz — Szerbia jövője körűl folyt. A porta s barátai lelkében ez alkalomnak kellett arra szolgálnia: hogy Szerbiát lealázzák, nemzeti hadseregét pedig megsemmisítsék vagy legalább leszállítsák, de Szerbia méltósággal kerűlt ki e válságból; nemzeti hadserege érintetlen maradt, 50.000 fegyver pedig — részint puska, részint kard — szerencsésen Szerbiába jutott. A fegyvereket később, a régensség idejében, Pibodi rendszere szerint alakították át s a nemzeti hadseregnek osztották szét.

Nagy hálával tartozunk a dolog e szerencsés kimeneteléért Franczia- meg Oroszország pártfogásának; nem kevésbbé kell tisztelnünk Cuza fejedelem emlékét is azon érdemeiért, melyeket ez oláh fejedelem irántunk tanúsított. Mihály fejedelem kifejezést adott hálájának, gazdag jutalomban részesítvén a fejedelemség összes közegeit, kik nekünk szolgálatot tettek, oláh barátjának pedig nagyértékű disz-kardot küldött ajándékba. Cuza fejedelem, nemzetének megmutatni ohajtván szimbolumát az új barátságnak, melyet Szerbiában szerzett, az első alkalommal, midőn megnyitotta a nemzeti képviseletet, derekára kötötte a szerb kardot, melyen a következő latin felirat ragyogott: amico certo in re incerta.

*
* *

A győzelem, melyet a szerb fegyverek kérdésében Oláhország és Szerbia arattak a porta fölött, nem múlhatott el anélkűl, hogy az ottomán kormány lelkében a harag

és boszúvágy mély nyomait ne hagyta volna. Ha az egyik harczmezőn szinleg békét kötöttek, megnyiltak a harcznak más szinhelyei különböző alakban. A szállítás befejezett ténye a mennyire fontos vala a fegyverek mennyiségénél fogva, melyet abban az időben finánczi-ális viszonyaihoz képest maga a porta sem volt képes könnyen beszerezni, annyival fontosabb még az által, hogy megtörte az utat a Szerbia és Oláhország közötti szorosabb viszonyok, sőt maga az álliánsz számára is.

Ezen indítékoktól vezérelve, s félelemtől áthatva, a porta most kifeszíteni kezdte hálóit úgy az egyik, mint a másik fejedelemség, — valamint ezek uralkodói ellen is; a miért nekünk is gyakrabban fog kelleni figyelemmel kisérnünk oláh szomszédunk sorsát is.

Oláhország ellen a portának merőben a belső állapotok szolgáltattak alkalmat, melyeket a nagyszámú honi trónkövetelők kizsákmányoltak, nem kis mértékben használván fel Cuza fejedelem gyöngeségét. 36 népképviselő emelt panaszt a fejedelem ellen a portához, mely élt az alkalommal, s február 11-iki jegyzékével az összes garantirozó hatalmak képviselőinek „figyelmét a fejedelemségek állapotaira hivja fel“. Szóbelileg Ali pasa azt a magyarázatot adta, hogy a jegyzék feladata csupán az, hogy hallják, mi történik ott, azonban senki előtt sem volt kétséges, hogy a hatalmak konferenciájának összehivása volt szándéka, hogy a Cuza elleni pártot felbátorítsa. Két nappal e jegyzék után (febr. 13.) Bulwer, mint a diplomácziai testület doyenje, csakugyan össze is hivta társait gyülésbe, szinleg egyéb ügyekben, voltaképpen pedig hogy megújítsa a bukaresztikomisszió küldésének kérdését. De a franczia követ még az ülés előtt értésére adta, hogy az ő kormánya e tervet ellenezni fogja, mivel a komisszió az oláhországi állapotok felfordulását s Cuza fejedelem bukását idéznék elő, Franczia ország pedig el van határozva, hogy az egyiket is, meg a másikat is fentartsa. Megingatva részben e kijelentés által, részben pedig az attól való félelem által, hogy Cuza helyébe valami idegen herczeg juthatna az oláh trónra, Bulwer elállott szándékától s a gyülésen a komisszió helyett azt indítványozta, hogy a bukaresztí

konzulok utján arra fordítsanak gondot, hogy a dolgok törvényes rendjét fentartsák. De mivel az ily tanácsot minden párt a maga szükségéhez képest értelmezné, a franczia követ azt kivánta, hogy a táviratban, melyet aztán nyomban elküldtek, hozzáadják még azt, hogy a fejedelemség jogai meg ne sértessenek. Valamint ezen hozzáadás, úgy mások által is, melyeket Moustier ügyes tolla iktatott a táviratba, ez ahelyett, hogy a fejedelem ellen intézett lépés volt volna, a mint azt a porta a maga barátaival ohajtotta, amannak javára ütött ki. Köztudomású volt Konstantinápolyban, hogy Bulwer, mióta visszatért Szerbiából, kevésbbé foglalt állást Mihály fejedelem ellen, inkább Cuza fejedelem ellen; mig Prokesch, nem ohajtván talán idegen herczeget látni a kormányon Ausztria szomszédságában, kevésbbé látszott rosszúl hangolva lenni Cuza fejedelem ellen, de Szerbia iránt állandóan határozottan ellenséges lelkülettel volt eltelve.

E diplomácziai demonstráczióval szemben Cuza fejedelem szilárdan és rendületlenűl tartotta magát. Megtudván a küldöttség tervét, ügyvivője által azt jelentette Konstantinápolyba, hogy ő képes fentartani a rendet s hogy a küldöttség nem szükséges; de ha ez eljönne s felbátorítaná a pártokat, ő el van határozva, hogy kérlelhetetlenűl ellenök fordúl, s ezért előre elhárítja magáról a felelősséget a rendszabályokért, melyeket kényszerítve lesz alkalmazni; mi több, elhárítja magáról a felelősséget azon eseményekért, melyek azon alkalommal benn és künn fölmerűlhetnének.

A fejedelem azon fenyegetőzése, hogy a pártok ellen „kérlelhetetlenűl“ fog fellépni, tetszett az osztrák követnek, de kevésbbé volt ínyére a portának s barátainak az, hogy „külső“ eseményekkel fenyegetőzött, a melyekkel, mint mindenki meg vala győződve, azon szilárd barátságra czélozott, melyet Szerbiával kötött volt.

Ez eseménynyel eloszlottak Cuza fejedelem feje fölött a felhők, de ez csak addig tartott, mig új alkalom adódott elő. Ekközben Szerbiában minden rendén vala. Szerbiában a talaj olyan volt, hogy sikerre semmiféle kilátást sem engedett holmi biztosoknak, mert Mihály

fejedelemnek nagy tekintélye volt, a bombáztatás ténye pedig az országban minden embert egyesített. Itt tehát messziről kellett a talajt előkészíteni. De a bombáztatás komoly figyelmeztetésül is szolgált, hogy nem szabad tétlenségben tespednünk. A fegyverek legutóbbi bevásárlásával még messze állt Szerbia azon ponttól, melyen gondolhatta, hogy befejezte a fölfegyverzés körül való feladatát; sok maradt még hátra, a mit e téren rendbe kellett hozni. Természetes, hogy az új áramlat, melyet a bombáztatás indított meg, gondot adott a portának s kihivta ellen-rendszabályait. Különböző kombinációk kezdtek támadni Törökország hadi szervezéséről. Elhatározták, hogy az egész haderőt Konstantinápolyból Ruméliába teszik át, a honnan szemmel tartanák Szerbiát meg Görögországot. Sumlában volt volna a főállomás, más három állomás pedig Szófiában, Nisben és Monasztirban volt volna. A mennyire a pénzügyi viszonyok engedték, egy pillanatig sem szüneteltek a hadi előkészületek, melyek között Izmail pasának 25.000 Miniéféle puskából álló ajándéka a legfontosabb nyereség volt.

Helyzetünk nagyon nehéz vala. Elkerülhetetlen szükség volt, hogy az országot mielőbb felfegyverezzék, de mivel Szerbia akkor még nem vala eléggé fölkészülve, hát nem mert nyilvánosan fegyverkezni, hogy ki ne hivja a portát, melynek helyzete velünk szemben annál szilárdabb volt, mert azon időben közbejött a lengyel fölkelés, hogy megoszsza barátainkat, Oroszmeg Francziaországot, s ezek maguk is minden befolyásukkal ránk estek, hogy a portát semmivel se provokáljuk. E szükségesség magunkra nézve is eléggé érthető volt, mert barátaink egyrészt maguk között levén meghasonlásban, másrészt pedig sürgősebb dolgokkal levén elfoglalva, nem nyujthattak nekünk elég támogatást, a mennyiben szavuknak, mint Moustier maga is mondta nekem, nem lehetett oly súlya, minővel máskülönben birt volna.

Mig ekként helyzetünk a legnagyobb óvatosságra intett, a porta mindent megmozdított, hogy minket s a görögöket, kiket szintén veszélyeseknek tartott, elszigeteljen a többi keleti népektől. Az egyházi vita, mely,

szerencsétlenségre, a görögöket s bolgárokat ketté osztotta, sikeresen játszott kezére, hogy új politikai irányát teljesen kifejtse. A fő per, mely akkor folyt, az egyetemes egyházi zsinat betöltésének kérdésére vonatkozott, s Ali pasa ezt a bolgárok javára döntötte el úgy, hogy a zsinatban való képviseltetés alapjául az egyházmegyei lakosság száma vétessék, mely mindenütt nagyobbára bolgár, s nem a régi szokás szerint az egyházmegyék száma, mint a görögök kívánták. Csomákov, a bolgár fővezér, ki addig Oroszország és Szerbia mellett állt szilárdan, az időtájt megváltoztatta irányelvét, annyira, hogy nekem is tanácsolta, hogy erősebben tartsunk össze Törökországgal, s hogy egyrészt várjuk be a nép nagyobb érettségét, másrészt pedig hogy szorítsuk ki a görög elemet túlhatalmas állásából, melyet a császárságban elfoglalt. Hasztalanok valának bizonyítékaink, hogy az egyházi kérdésnek a politikai mögé kell szorúlnia, a keleti népek viszálya pedig hogy bizonytalanságnak dobhatja őket oda, sőt talán meg is hiúsíthatja felszabadulásukat, — az új politikai hitvallás, melylyel a bolgár hazafiak álláspontjukat megváltoztatták, nem maradt csupán bizalmas körben, nyilvánosságra is kezdett jönni. A „Свѣтникъ“ (Világ) czimű bolgár lap azt nyiltan hirdetvén, magasztalá „a nemes ozmán-nemzetség“ türelmességét. De ha ez abbeli számításból történt is, hogy megkönnyítsék a sikert az egyházi kérdésben, legkevésbbé sem lehetett átlátni annak a szükségét, hogy ezt irják: „A Törökországgal való szoros kötelék meg fogja óvni a bolgárokat attól, hogy akár a szerbekbe, akár a görögökbe olvadjanak.

Ha kételkedni lehetett is, hogy ily politika visszhangra talált volna magának a bolgár nemzetnek a zömében, elvitázhatatlan, hogy az nekünk bizonyos események alakulásával akadályokat gördíthetett, mert azon emberek befolyása, kik a bolgár egyházi mozgalom élén állottak, e kérdésben oly elhatározó és mérvadó vala, hogy lassankint teljes antagonizmust hozott létre e két nemzet egyházai között, s attól lehetett félni, hogy politikai dolgokban is visszhangra találhatott volna.

Ép így fáradozott a porta azon is, hogy magához

vonja, tőlünk pedig elszakítsa Montenegrót. Márczius elején Konstantinápolyba jött Mátánovics szenátor Vácslik titkárral, hogy Ausztria pártfogása alatt helyreüsse az utolsó szerződés következményeit, melyet Montenegro kénytelen volt a saját kárára aláirni Törökországgal. A porta annyira előzékeny volt a deputáczió iránt, hogy Montenegrónak több engedményt tett, mint a mennyit ez kivánt. A régi káráulákat (őrházakat) átengedte s megigérte, hogy nem fog újakat építeni. Emellett a porta félmillió oka rozsot ajánlott fel Montenegrónak, a zultán pedig 250.000 grost (piasztert). Midőn a zultán a deputácziót fogadta, azt kérdezé, vajjon volt-e Montenegrónak az utolsó háborúban valami szerződése Szerbiával, s azzal fenyegetőzött, hogy maga személyesen fog hadat vezetni Szerbia ellen, ha ez megmocczan. A porta annál erősebben hitte, hogy sikerült magához vonnia a montenegróiakat, mert meg volt győződve, hogy azok az utolsó háborúban annyira kimerültek, hogy legalább 20 éven át képtelenekké váltak a háborúra. A török előkelők, valami különösen bizalmas hangot affektálván, a montenegróiakat a szerbek ellen ingereltéK. Így Omer pasa vallomást tett a küldöttek előtt, hogy a megelőző évi belgrádi események (Belgrád bombáztatásának) fölmerültével ügye oly rosszúl állt, hogy bizonyosan odaveszett volna, ha Szerbia fölkelt volna. Alig sikerült volna, mondá, saját fejemet megmentenem Scutariból. Az öreg Prokesch is ugyanazon szellemben támogatta török barátjait. Ugyanazon eshetőségről beszélvén, ő is azt mondta a montenegróiaknak: „ich weiss nicht, ob die Türkei diese Krisis überlebt hätte“. Konstantinápolyban is, meg Bécsben is akkor az a meggyőződés uralkodott, hogy a Szerbia és Montenegró közt való viszonyok az ellenségeskedésig vannak elmérgesítve, s mindent megtettek, hogy a montenegróiakat e hangulatban megtartsák.

Végre azon törekvésben, hogy Szerbiát és Görögországot elválaszszák a keleti népekkel való minden közösségtől, a porta azon időben még egy fontos rendszabályt foganatosított. A császárság minden vidékére biztosokat külde szét, kiknek feladatuk az volt, hogy megvizsgálják a nép állapotát s ellenőrizzék a hatósá-

gokat. Maga a személyek megválogatása bizonyította a szándék komolyságát, mert a biztosok között voltak találhatók Szubi bej, Vefik effendi és Dzsevdet effendi, megannyi komoly és fontos egyéniség. Valószinűleg tanácsolták ezt a portának, hogy kielégítse népeit, s hogy ezeket a Szerbiával való összetűzés esetén magának megnyerje, ugyanakkor pedig azt gondolták, hogy Törökországra nézve kedvező az alkalom, hogy a szlávokat elválaszsza a befolyástól, mely homályosan mindenütt fel-feltünt, vagyis Oroszországnak befolyásától, melyet akkor a lengyelországi események hoztak volt zavarba.

Egyedül Görögország maradt tehát, melyre ily körülmények közt számíthattunk; itt azonban a portát, minden közbenjárása nélkül, hatalmasan támogatták az események, melyek Ottó király bukása alkalmából adódtak elő. Több mint egy fél év telt el azon esemény óta s a királyság állapota oly általános bomlást tüntetett föl, hogy az anarchia szó sem vala elegendő, hogy azt teljesen jellemezze. Bourée, athéni franczia követ, így ecsetelte ez állapotot egy iratában, melyet Moustier velem közölt: „Mit kell találnia itt azon szegény királynak (akkoriban György királyt várták oda), ha ide jön? fegyelmetlen hadsereget, mely zsákmányolásra és rablásra adta magát; nemzeti testőrsereget, mely a maga nyegleségeivel felülmúlta a mi gascogneiainkat; képzeletbeli pénzügyeket, általános bomlást és demorálizácziót.“ Mondjuk, hogy Bourée, a ki nem görög-barátként volt ismeretes, túlságosan sötét képet rajzolt, de az állapotok csakugyan annyira fel voltak fordúlva, hogy maga Zánosz, a konstantinápolyi görög képviselő bevallotta, „hogy Görögországnak évek kellenek, mig kipiheni és összeszedi magát.“

Midőn bennünket a porta ekként hadával körülövezett, midőn ekként a viszály magvát hintette el köztünk s egyfajú testvéreink között, akkor újból kezdte régi játékát, rekrimináczióakat emelve ellenünk a garantirozó hatalmak képviselői előtt, hogy Szerbia szüntelenül háborúra készül s hogy az ő roszszára tör. Mindenütt azt hajtotta, hogy 100.000 embert állítanak hadi lábra; új erődítvényeket (sánczokat) emelnek, hogy ezek száma meghaladja a hetvenet; Csupriját

(várost) erődítik, az uzsiczei feldúlt várat újból építik, a kragujeváczi hadi gyárban olasz tisztek vezetése alatt éjjel-nappal 1500 munkás dolgozik; Cuza fejedelemmel szerződést kötöttek a szökevények kiadása iránt (traité d'extradition) abban a pillanatban, midőn ez hadának élére áll; Európaszerte ágitálnak, névszerint Julia fejedelemasszony által, ki Hrisztics F., államtanácsostól kisérve, egész halmaz törökellenes röpirattal árasztotta el Londont.

Mindezen tényező együttesen alkalmúl szolgált, hogy arra a következtetésre jussanak, hogy Szerbiában valami rendkivűli mozgalom van készülőben. Azt gondolták, hogy Szerbia valami eshetőségre készűl, ez pedig akár Törökország ellen irányúlna, vagy abban állana, hogy amaz az európai forradalom ügyébe volna beavatva. Ezen utóbbi következtetést Türr tábornoknak a Dunánál való megjelenéséből vonták le, továbbá az olasz tiszteknek a szerb hadi műhelyekben való jelenlétéből, sőt még abból is, hogy az olasz kormány átadta a nyilvánosságnak azon utasításokat, melyeket a maga ügyvivőinek adott a belgrádi vár-rayon kérdésében. Azt tartották ugyanis, hogy ekkora szimpátiákat Szerbia iránt azért hoznak napvilágra, hogy ez könnyebben kompromittálódjék s akarva nem akarva, a forradalom ügyébe sodortassék.

Magától értetődik, hogy a portával együtt éreztek a nyugtalanított Ausztria és Anglia, s talán hogy kevesebbet várjunk, soraikban volt Oroszország is. Ezt a lengyel bonyodalom kényszerítette, hogy elfojtson minden mozgalmat a Keleten, a mig kezei kötve vannak. Ezért Novikov nekem élénken s hosszan fejtegette annak szükségét, hogy tegyünk valamit a békétlenkedő porta megnyugtatására. Ennek leghatalmasabb s legkielégítőbb eszközéűl azt ajánlotta, hogy szüntessük meg a nemzeti sereg begyakorlását. Ez, így vélekedék, semmi csorbát sem ejtene nemzeti méltóságunkon, mert nincs példa nélkűl, hogy nagyhatalmak is hasonló lépéseket tesznek, midőn pl. felvilágosítást adnak hadi mozdulataikról, eltávolítják seregüket a határról stb.

Nem volt nehéz felvilágosítani a követet, ki részben a maguk kilátásaira való tekintetből beszélt, részben s nem kevésbbé, értünk való barátságból s gondos-

kodásból, sőt nem volt nehéz be is bizonyítani neki, hogy a gyakorlatok megszüntetése bizonyos körülmények között a nemzeti sereg megsemmisítését jelentené, — nehezebb volt azonban megnyugtatni azokat, kik bennünket hibáztattak vagy azért, hogy valóban előítéletet tápláltak irántunk, vagy azért, hogy számításból panaszokat emeltek ellenünk. Midőn e kellemetlen feladatban jártam az angol követségnél (junius 11.), Bulwer sajnálatának adott kifejezést, hogy valótlan tudósításoknak vagyok áldozata, és annyira meg volt győződve azon információk alaposságáról, melyekre a portával együtt támaszkodott, hogy kénytelen voltam neki felmutatni Garasanin iratát, melyben irja, hogy a múlt évtől fogva egy kapavágás sem történt a sánczok körűl. S minthogy az angol követ gyakrabban ismételte e szavakat: „nem mondanak önnek igazat", kénytelen voltam előtte megjegyezni, hogy ily pozitiv biztosításokkal egy kormány sem szokott játszani, már csak azért sem, nehogy meghazudtolja ügyvivőjét, kire máskor is szüksége van. Legnehezebb volt a követ előtt Julia fejedelemné misszióját védelmezni, mert ez összeütközésbe jött annak politikájával. Elismerte a fejedelemné magas egyéni képességeit; nem tagadta, hogy bizonyos párthíveket is szerezhetünk, mert vannak emberek, kiknek foglalkozása alkalmat keresni, hogy beszédeket tartsanak; de azt erősítette, hogy három rossz barátot nyerhetünk, öt jót pedig elveszíthetünk, legvégűl pedig, hogy a költségeket azok fogják fizetni, a kikről foly a vita, miután Angliában a külpolitika néhány ember kezében van. Ámde Bulwer, ha szellemes ember volt is, legalább most az egyszer nem találta el a valót. Olyan „jó" barátot, a milyenekkel birtunk Palmerston kormányában, „öt"-nél többet is adhattunk — nem „három", hanem egy új, de igaz barátért; s nem valósúlt meg az a jóslat sem, hogy Szerbia fogja a per költségeit megfizetni, hanem olyan eredményeket értünk el, melyeket, mint alább látni fogjuk, a porta legjobban tudott méltányolni.

E proczesszusban kiváló figyelemre volt érdemes hogy a török miniszterek soha sem mondták nekem közvetetlenűl, micsoda panaszuk vala ellenünk. Kénytelen

voltam tehát, annyi manöver következtében, magam állani elébük (jun. 27.). S Ali pasa, szokása ellenére, merészen vette föl a harczot. „Csakugyan, felelé nekem, valami rendkivüli fegyverkezést lehet észrevenni, s ennek czélja csupán vagy az Ausztria vagy a Törökország ellen való küzdelem. Az első nem valószinű, mert Szerbia nem félhet osztrák támadástól, miután a szerződések védelme alatt áll, Törökországtól pedig esztelenség volna, ha Szerbiára támadna, s megszegné kötelezettségeit és fölingerelné maga ellen Európát. Nem marad tehát más hátra, mint azt gondolni, hogy Szerbia nem fél támadástól, hanem maga akar támadni.“

„Ausztria, felelém, bizonyára nem is fél Szerbiától, nem szükséges tehát e témát fejtegetni sem, ha pedig hiba lenne a m. porta részéről, hogy megtámadja Szerbiát, — mennyivel nagyobb hiba lenne Szerbia részéről, hogy a császárságra támadjon, melynek az csak kiegészítő része? De hogy e kérdésre kerüljön a sor, tudni kellene előbb, van-e valami alapja, hogy azt föltegyük: látni kellene, alaposak-e a föltételek, melyeken ama következtetés nyugszik, hogy Szerbia fegyverkezik, s miben áll e fegyverkezés.“ Midőn a pasa szőnyegre hozta előttem a 100.000-nyi nemzeti sereget s a sánczokat, kifejtém, „miszerint a törvénynél fogva sincs több 50.000-nél, a mennyiben a nemzeti hadsereg két osztályá közül csak az egyiket gyakorolják, s azt sem mindenütt: a sánczokat illetőleg pedig, hogy Szerbia alig ezer négyzet mértföldnyi területű, s ha benne 70 sánczot képzelünk el, föl kellene tennünk, hogy a sánczok azt keresztül-kasúl szeldelik. Ki akarna ily nagyfokú gyanút vonni magára? Én reménylem, hogy nem lesz szükségünk sánczokra, ha pedig szükségünk lenne rájok, nem okosabb lenne-é, hogy azokat a szükség pillanatában emeljük, mint a mult évben is emeltünk? Ha nem hisznek nekünk, legalább ne tartsanak bennünket oly együgyűeknek.“

Végre előadtam a pasának, „mily hasznos lenne mindkét félre nézve megtudni, honnan szivárognak ki e hirek! Úgy látszik, mintha valaki czélzatosan terjesztené; úgy látszik, mintha volnának emberek, kik dolgaikat a mi rovásunkra végezik. Ha a görögök és bolgá-

rok versengnek, a mi nevünket hurczolják meg, egyik a másikat „Mihály fejedelem tervei követőjének“ nevezvén. Minők e tervek? Vajjon nincs-e valamely idegen érdekelve, hogy ne lásson bennünket a m. portával egyetértésben? Mindenki a saját hasznára zsákmányolja ki a helyzetet, melyet az események teremtettek számunkra a mult év óta. Nem kellene-é a magas portának arra fordítania gondját, hogy föltalálja a kezet, mely közénk nyulakodik?“

„Ön meggyőződésből beszél, felelé nekem Ali pasa, mint öntudatos ember, de, fájdalom, kénytelen vagyok hozzátenni, hogy ime három-négy év óta egy lépés sem történt, mely azt mutatná, hogy velünk egyetérteni akarnak; hanem ellenkezőleg a szerb lapok tért nyitnak mindennemű rágalomnak a porta ellen, különösen Boszniát illetőleg, s midőn mi panaszt emelünk, Garasanin vagy tagadólag, vagy kitérőleg felel. Londonban formálisan bujtogatnak ellenünk: ezt teszi egy személy, ki a fejedelemnét kiséri, egy első rangú hivatalnok (államtanácsos).“

Ezt a pozicziót vala legnehezebb védeni, mert itt nyilvános, megdönthetetlen tények beszéltek; de miután itt is azon voltam, hogy visszaverjem a támadást, a mennyire lehetséges vala, Ali pasa ezt felelé lehangoltan, szomorúan: „Nem akarnak barátságot, nem akarnak!“

„Igen, mondám, csakugyan van egy akadálya barátságunknak, az pedig K.-Zvornik. Ez reánk nézve a legnagyobb fontosságú, s mig ki nem ürítik, nehéz a barátságot elérni, bár mint ohajtsuk.“

„Fontos önökre nézve, de fontos reánk nézve is“, felelé nekem ő. „Ha elveszítjük K.-Zvornikot, el van veszve a vár is (Nagy-Zvornik), másrészt meg az hallszik, hogy Szerbia ezt el akarja ragadni, ily körűlmények közt bajos az ügyet eldönteni.“

Mellőzzük a további vitatkozásokat e kérdésben, melyet más helyen a maga egészében fogunk kifejteni, hogy pedig már itt megértettük, csak azért van, hogy általánosságban rámutassunk, mennyire ingerült volt a porta hangulata Szerbia irányában minden ponton.

Nehány nappal ezután (jul. 1.) jelentém Belgrádba,

hogy jelentékeny hadat küldenek Várnába, s kétségtelen, hogy ez expediczió ellenünk irányúl azon szavak megerősítéseül, melyeket szint azon alkalommal előttem Ali pasa kiejte ajkain, névleg pedig, „hogy őket a mi fegyverkezésünk arra kényszeríti, hogy kinyissák szemeiket".

Ugyanazon időben a porta jegyzéket intézett hozzám, melyben sajnálkozott, hogy a szerb lapok rágalmakkal illetik, holott azok csak a hatóságoknak visszaéléseiről s nyomásáról szóltak birodalomszerte, kivált pedig Boszniában. E panasz minket annál inkább meglephetett, mivel azon lapok is, melyek a török székvárosban jelentek meg, csöppet sem maradtak e tekintetben a szerb lapok mögött. Igy pl. a Courrier d'Orient azt jelenté ugyanazon időben, hogy Vefik effendinek az első helyen, melyet vizitácziója alkalmával meglátogatott, 6000 panaszt nyujtottak át, melyek közül ezer csupán Hasszán pasa visszaéléseire vonatkozott, ki ott kormányzó vala; hogy az egész környékből egyetlen ember sem maradt el, a ki nem jött volna panaszra, ugyannyira, hogy a panaszokra nem jutott bélyegzett papir, s ezt Konstantinápolyból rendelték meg.

A porta panaszaiból kitetszett a nyilvánvaló czélzat, hogy minden oldalról reánk hárítsa a felelősséget. Bizonyos mérvben félve nézhette is a hadi előkészületeket, melyek akkor csakugyan napi renden valának Szerbiában, de a portának lehetetlen volt nem tudnia, hogy Szerbia nem kívánhatott viszályt, sem a helyzetnél fogva, melyet számára teremtettek, sem azon körülményeknél fogva, melyeket III. Napoleon idézett volt elő Európában a lengyel fölkelés alkalmából, megkisértvén, hogy valamennyi európai államnak, még Éjszak-Amerikának is a szövetségét hozza létre Oroszország ellen. Félelmét tehát elnyomta a czél, hogy minél több terhelő dolgot kenjen ránk, hogy ezeket kedvező körülmények közt a maga hasznára fordíthassa a garantirozó hatalmak itélőszéke előtt.

Ezért a szerb kormány első kötelessége volt, hogy a porta panaszait visszautasítsa, a garantirozó hatalmak előtt pedig hogy gyöngítse s megczáfolja. E szellemben készítettem én el a belgrádi lapok ellen kiadott jegy-

zékre a felelet tervezetét s megkaptam Belgrádból a helybenhagyást, hogy azt átadhassam. Ámde nem kevésbbé volt szükséges, hogy egy okmányban a porta többi panaszait is megczáfoljuk. Ez okból Garasanin fel is hatalmazott, hogy az ő utbaigazításai alapján ily okmányt szerkeszszek utasítások alakjában, melyeket hozzám intézett, s hogy ezeket az ő nevében, a mikor szükségesnek találom, felhasználjam. E feladatom nem volt nehéz, mert Garasaninnak könnyű tolla volt, gyakran irt nekem, és elég ügyes dialektikája vala, tudott ő a bajban jól eszmélődni is.

Az utasításokat magam-magamnak csakhamar elkészítettem. Julius 11-én olvastam fel Ali pasának ez okmányt, melylyel, úgy tétette magát, hogy meg van elégedve, a minőnek majdnem mindig mutatkozott, valahányszor megnyugtatni iparkodtam őt felvilágosításommal. E miniszter kiváló tipusa volt az aláhanyatlott muzulmán büszkeségnek, ki, ha meg nem nyerhette a dolog lényegét, úgy tétette magát, mintha a korpáját is készpénz gyanánt venné, bár e bölcs török államférfiú jól tudta megkülönböztetni valaminek a gyümölcsét a héjától. Nem tőn nekem semmi észrevételt, ha úgy látszott is, mintha volt volna valami mondani valója, hanem megelégedett azzal, hogy bekivánja tőlem a másolatot, melyet neki utóbb át is adtam.

A barátságos hatalmak képviselői szintén kézhez vették felvilágosításainkat ellenvetés nélkül; nem így történt azonban Angolország és Ausztria képviselőinél. Ezek mindketten észrevételeket tettek előttem, főleg a nemzeti sereg ellen, különösen pedig az osztrák helynök, Ludolf gróf (ki később konstantinápolyi rendes követté is lett). Részben egyszerű helynöki állásánál fogva általában, részben pedig vérmérsékleténél fogva is, e diplomata velem való vitájában nagyon buzgó vala; élénk, mi több, támadó magatartást tanúsított. S jólehet, e képviselők kijelentették, hogy megegyeztek az iránt, hogy semmiféle támogatásban sem fognak bennünket részesíteni, mig nem teljesítjük kötelezettségeinket, melyeket a jegyzőkönyv reánk ró: én a magunk álláspontját akként jeleztem, hogy mi nem kivánjuk a portától, mint ez kivánja tőlünk, hogy előbb mi teljesítsük a

magunk kötelezettségeit, s hogy akkor lásson hozzá az a magáéihoz, hanem ohajtjuk, hogy minden kérdést, úgy az egyik mint a másik részről, egyszerre oldjanak meg.

Midőn az osztrák helynökkel értekeztem, azon meggyőződésnek adott kifejezést, hogy a szerb nemzetben nem is lehet tapasztalni a törökök ellen azt a gyűlölséget, melyet a szerb kormány tanúsít. E nézőpont nem volt új. Mi már egy másik helyen megjegyeztük, hogy a porta is azt gondolá, hogy rá nézve minden veszedelem Mihály fejedelem személyétől származik, s e meggyőződés ismétlését az ő barátai részéről nekünk tudomásúl kellett vennünk. És csakugyan valamint a bombáztatás idején a belső rázkódásoktól várt segélyt Szerbiában, úgy a viszonyok e feszültségében is szemeit e részre szögezte. Midőn bennünket haddal övezett körűl, midőn — nem minden siker nélkűl — szövetségest keresett ellenünk a császárságban s ezen kivűl, kereste azt Szerbiában is. Felhasználván belső surlódásainkat, gyakran élt ez eszközzel, talán sikeresebben, mint ha magához a fegyverhez nyult volna, most is tehát ahhoz fordúlt.

Midőn Milos fejedelem visszatért Szerbiába, egy maroknyi hivatalnokcsapat, többnyire a bukott dynasztia rokonsága, elrémítve az új kormány alantas közegeinek oktalan buzgósága által, a belgrádi várba futott (1859.) innen pedig Konstantinápolyba ment. A porta szívesen fogadta a szökevényeket és fizetést rendelt számukra, számítván, hogy valamikor hasznukat veheti. Midőn Mihály fejedelem, trónra léptekor, kihirdette proklámácziójában (1860. szept. 14.) az általános amnesztiát, e szökevények is visszatértek Szerbiába s némelyek közűlök államszolgálatot nyertek, mások pedig rendes nyugdijat.

Ez emberek békésen éltek a törvényesség oltalma alatt, melyet Mihály fejedelem kihirdetett. Most, hazájuk ölébe való visszatértük után három évvel, a porta megemlékezett egykori vendégeiről s kezdte őket előszedni. 1863. julius 6-án a nagyvezér Ali béghez, a belgrádi polgári biztoshoz, táviratot intézett, mely ekképpen hangzott.

„Midőn N. N. N. N. nevű szerbek a porta védelme

alá jöttek, ez fizetést rendelt számukra. Később azok visszatértek Szerbiába. Önt ezennel fölhivjuk, tegyen jelentést: alkalmazva vannak-e azok szerb szolgálatban; jól fogadta-e őket a kormány, vagy talán üldözi és megveti; hogyan viselkednek, illetőleg hogy vannak hangolva; mit művelnek; megérdemlik-e, hogy továbbra is huzzanak fizetést, vagy hogy ez tőlük megvonassék?

„Minderről a legpontosabbán s a leggyorsabban jelentést kell ide tennie".

E számos kérdezősködés eléggé bizonyítja, mily tervek foglalkoztatták akkor a portát Szerbiával szemben, bár az a maga lépését el akarta takarni azon kérdéssel: hogy az illető személyek megérdemlik-e, hogy továbbra is huzzanak fizetést? E kérdést annál inkább kell olybá venni, a mi, azaz egyszerű képmutatásnak, melynek czélja az volt, hogy elrejtse az igazi szándékot, mivel a szökevények közűl, kikről szó van, csupán egy (Trifkovics) nem akart élni Mihály fejedelem amnesztiájával, hanem továbbra is elfogadta a török fizetést, róla pedig nem forghatott fenn a kérdés Belgrádban, miután tovább is Konstantinápolyban élt.

S a Szerbia belső békéje, főleg pedig a Mihály fejedelem ellen intézett török lépés nem maradt minden hatás nélkűl; de azon társaságban, melynek a török távirat ama kedveskedő kérdései szánva voltak, csupán egy akadt, ki kész vala megtagadni szerb érzületét. Ugyanazon nyár folyamán a belügyminiszter csakugyan rá is jött némi titkos alkudozásokra, melyek a belgrádi várban Májsztorovics meg a török hatóságok közt folytak, ugyanazon év őszén pedig az országban némi zavargások jöttek napvilágra, melyek „Májsztorovics összeesküvése" nevén ismeretesek.

Ekként a harcz Szerbia és Törökország között megnyilt minden ponton. A porta néhol titokban támadott, mint ez esetben összeesküvés utján, néhol pedig nyilvánosan is, Szerbia számára a garantirozó hatalmak előtt ásván vermet; Szerbiának pedig, a körűlmények által kényszerítve, szüntelenűl védelmi állásban kelle magát tartania. Helyzetét súlyosbította Cuza fejedelem magatartása is. Mihály fejedelem, lekötelezve azon szol-

gálat által, melyet neki Cuza tett, minden alkalommal kifejezést adott hálaérzetének, Cuza fejedelem pedig, úgy külső, mint belső nehézségekkel küzdvén, azon volt, hogy e viszonyból minél több hasznot huzzon. Hivatalos okiratokban, meg ügyvivőinek utján, gyakran czélzott a szerb barátságra, melyet úgy tüntetett föl, mint a maga erejét s melylyel a portát fenyegette. Ez gondot adott Ali pasának, ki panaszkodott a követek előtt, hogy a szerb-oláh viszonyok komolyakká kezdenek válni, s hogy czéljuk nem kevesebb, mint hogy előkészítsék a hűbéres fejedelemségek elszakadását. Táplálták e hitet némileg a szerb ajándékok is, melyeket az időben (ősszel) Bukarestben szétosztottak, némileg pedig tisztjeinknek az oláh hadgyakorlatokon való jelenléte is, ugyannyira, hogy a szerb-oláh szövetségről szóló hirek utoljára általában valószinűekké váltak. Magában a franczia követségben is annyira hittek azok alaposságában, hogy nekem azt beszélték, miszerint mi nem akadályozhatjuk meg, hogy a dolog utoljára is megszünjék titok lenni; a portát pedig Moustier nem tudta megnyugtatni semmi jobbal, csak azzal, hogy el kezdte neki fejtegetni, hogy a Szerbia és Oláhország közt való viszonyoknak „csak a jövőre nézve lehet fontosságuk“. Még talán legenyhébben jellemezte az ügyet Brassier de Saint-Simon gróf, porosz követ, ki egy alkalommal, midőn a porta panaszait czáfolgattam, kifejezte, hogy egészen természetes, hogy ez nem jó szemmel nézi Oláhországgal való jóviszonyainkat, valamint más részről úgy találta, hogy e viszonyok is természetesek ép úgy, a mint nincs semmi szokatlan látnivaló abban, ha két egymás mellett növő fatörzs ágakat bocsát egymás felé. És ha, ragadtam meg a szót, e fatörzseknek kezük volna, bizonyára nem engednék meg, hogy ágaikat levágják. „Valószinűleg nem,“ felelé nekem Brassier.

Mint látható, világosabban nem mondhatták meg nekünk, hogy ösvényünkről ne hagyjuk magunkat letéríttetni, mint a hogyan erre előttünk ez öreg, tapasztalt diplomata czélozott, ki hazáját újjászületésének idején Olaszországban képviselte és személyes barátja vala Cavournak.

Majdnem fölösleges volna hozzáadnunk, hogy e szövetségben inkább láttak komolyságot Szerbia részéről, mint oláh szomszédaink részéről s hogy mig Szerbia Konstantinápolyban gyűlölet tárgya vala, addig Oláhországra megvetőleg néztek. Így Erskine, angol helynök beszélte nekem akkoriban, hogy a portának nincs igaza, hogy az oláhok fegyverkezése miatt nyugtalankodik, mert azoktól ép oly kevéssé kell félni, ha fel vannak, mint ha nincsenek fölfegyverkezve.

Ámde nem oly közönyösen vette a dolgot az okos Ali is. Osztozott híveivel úgy a szerbek ellen való gyűlölség, mint az oláhok iránt való megvetés érzelmeiben, de távol állt attól, hogy viszonyaikra is lenézéssel tekintsen. Ezt legjobban tanúsítja az ő tiltakozása, melyet az időtájt Cuza fejedelem fegyverkezése ellen emelt, kiről akkoriban Konstantinápolyban megtudták volt, hogy 30 ágyút és több mint 50.000 puskát szerzett; erről tanúskodik Ali abbeli erőlködése, hogy az oláh hadsereget azon létszámra szállítsa le, melyet az 1830-iki régi szabályzat s az 1858-iki párizsi egyezmény állapítottak meg, azaz 6000 harczosra. Kétségtelen, hogy Ali pasa is úgy találta, hogy ily körülmények közt nagyobb a komolyság Szerbia részéről, s mig Oláhországot nem vesztette el szeme elől, abban fáradozott, hogy Szerbiát is veszélytelenné tegye. Ezért osztrák részről szüntelenül szállítottak ágyúkat s lövőkészletet a belgrádi várba, hogy pedig e készülődés hatását eltakarja, Ali folytatta áskálódó rendszerét s panaszokat emelt a követek előtt, ezek pedig azt jelentették kormányaiknak, hogy Mihály fejedelem Belgiumban száz ostromágyút rendelt, a szemináriumot pedig, mely a vár átellenében fekszik, kaszárnyává szándékozik átalakítani. Minden alapúl szolgált, hogy higyjük, miszerint a porta felnyitogatja a zárakat és oly alkalomra vár, mely meghozza, hogy Mihály fejedelem számot adjon a „dunai alliánsz“-ért.

Azonban az európai viszonyok, melyek az utolsó két évben nagyon kedvezőtlenek voltak Szerbiára nézve, most lassankint a porta ellen is kezdtek fordúlni. III. Napoleon, ki szüntelenül azt forgatta eszében, hogyan terelhetné el nemzetét a belső surlódástól, magáévá tette

a nemzetiség elvét is, mint czéljára alkalmas eszközt, s ehhez képest (1863. okt. 24.) megnyitván a törvényhozó testületet, egy javaslatot hozott szőnyegre, mely Európa mellett a portát is nyugtalanságba ejtette, a nemzeteket pedig fölbátorította s édes reménynyel töltötte el.

Napoleon, „Francziaország nevében" beszélvén, azt állítá beszédében, „hogy az események hatalma megdöntötte az 1815-iki szerződéseket, vagy legalább czélba vette ezek ledöntését majdnem mindenütt. Szétszakították azokat Görögországban, Belgiumban, Francziaországban, Olaszországban, valamint a Dunánál is. Németország készül azokat fölcserélni, Angolország az ioni szigetek nagylelkű átengedésével megváltoztatta, Oroszország pedig lábbal tiporja azokat Varsóban."

Midőn ekként az európai alapszerződés minden részen meg van csonkítva, a heves szenvedélyek föllobognak, éjszakon pedig, valamint délen is, hatalmas érdekek ama vitás kérdések eldöndését kivánják, Napoleon egy legfelsőbb bíróságot hoz javaslatba, az európai szuverének kongresszusát, mely véget vetne az állapotnak, mely sem nem háború, sem nem béke. De legfontosabbak voltak a császár szavai a Keletre vonatkozólag: „Ne helyezzünk többé látszólagos fontosságot a szélső pártok forradalmi szellemére szükkeblűen ellene szegűlvén a nemzetek törvényes ohajainak (aux légitimes aspirations des peuples)".

Napoleon már egy nappal előbb, mint a hogy beszédét elmondotta, minden európai szuverénnek (okt. 23.) megküldte a meghivást a kongresszusra. Már maga a kongresszus eszméje is elegendő volt, hogy kellemetlenül érintse a török államférfiakat, midőn pedig Párizsból távirat utján arról értesültek, hogy a zultán számára is küldtek meghivót a kongresszusra, nem kis zavarba jöttek. A Moustierrel folytatott beszélgetés alkalmával nem rejthették el a határozatlanságot és halogatást. Maga a zultán is, átvevén a követ kezeiből a meghivót, azt felelé, hogy mindenkori vágya volt, hogy beutazza Európát és személyesen megismerkedjék a franczia császárral, de nem tudja, vajjon fogja-e teljesíthetni e vágyát ezuttal. Moustiernek tehát a zultán részéről is feszengést

meg ingadozást kelle tapasztalnia. De hogy is volt található Konstantinápolyban nagyobb készség, hogy elfogadják azon indítványt, melyből nyiltan kiolvashatni „a nemzetek ohajai“ iránt való hajlandóságot? E czélzatosságért panaszkodtak is a török miniszterek, azt adván elő, mily hatást fog az gyakorolni a császárságbeli keresztény népekre, különösen pedig Szerbiára, melyet mint a maguk Lengyelországát tekintettek, s a lengyel fölkelés volt is az oka a kongresszus összehivásának. Ezért minden oldalról kezdtek puhatolózni az érzések után, melyeket a császár beszéde keltett Szerbiában. Erskine figyelmeztetett bennünket, hogy ne engedjük át magunkat csalódásoknak, mert bizonyos kongresszusi megalkuvásoknál Szerbia hamarább szerepelhetne valakinek valamely kárpótlásaként, mint hogy kilátása lenne, hogy innen kapjon valamit. Nem is takartam az angol követ előtt, hogy, ha az illuziók nem gyöngeségünk is, mégis reméljük, hogy ez alkalommal legalább annyit érünk el, hogy megszabadúlunk az ágyúktól, melyek fejeink fölött vannak kiszögezve, mire ő sem akarta előttem titkolni, hogy kormányának eddigi hangulata irántunk e pontban nem kedvező.

Ámde a porta nem osztozott az angol diplomata nyugodtságában, különösen a mióta értesült Napoleon abbeli szándékáról, hogy a párizsi kongresszus programmjába a keleti kérdést is belevonja. Nem tudni bizonyosan, vajjon a porta értesülése alapos volt-e, de az áll, hogy Szerbia ez alkalmat nem mulasztotta volna el, hogy a kongresszus elé ne terjeszsze a várak kérdését. Mi a bombáztatás ideje óta, mint a vadász, felvont puskával álltunk s lestük az alkalmat. S ez irányban már megindítottuk az eszme-mozgalmat. Midőn a franczia követségben puhatolóztam a talaj iránt, oly módon feleltek nekünk, mely nem téríthetett le ez ösvényről: azt mondták ugyanis, hogy ügyünk „szőnyegre kerülhetne a kongresszuson, ha valamely hatalom elő akarná azt terjeszteni“.

Mig Napoleon indítványának sorsa nem volt bizonyos, a porta azon fáradozott, hogy lerontsa annak hatását népeire, melyek már annyira kezdtek reménykedni a kongresszusban, hogy György, görög király is, a meg-

hivásra való feleletében, jónak találta Napoleon figyelmébe ajánlani „a keleti keresztények érdekeit és jogait“. S a görög választ, mint a többit is, azonnal nyilvánosságra hozták, s ez a népekre megtette a maga hatását, melyet ismét a porta a maga részéről hatálytalanná iparkodott tenni. Kijelentette a görög helynöknek, hogy György király ajánlatát „a zultán megsértésének“ tekinti; hogy pedig Szerbiát lehetetlenné tegye, valahol azt bizonyítgatta, hogy Szerbia nem „nemzet“, hanem „kormányzat“; másutt megint, példáúl félhivatalos lapjában (Journal de Constantinople), hogy Törökországban nincsenek nemzetiségek, hanem hogy az „vallási községek“-ből áll (Communautés réligieuses). Alig engedte meg, hogy a szerbek és oláhok valami „kis nemzetiségek“, de azok is, mondá, elég szabadok, hogy szerencsések lehessenek, és elég szerencsések, hogy gyakran hálátlanok legyenek.

Nincs benne kétség, hogy a porta e nézőpontot az európai birószék elé is vitte volna, ha ez összeült volna, de Napoleon indítványa a nagyhatalmak ellenzésére talált, nekünk azonban mégis hasznunkra vált, hogy a nemzetiségi áramlatnak új erőt adott, hogy napvilágra hozta az európai diplomáczia nézeteit, valamennyiben pedig jobbra kezdte fordítani a helyzetet, mely akkoráig ránk nézve már eléggé nehéz vala.

V.

A kánlüdzsei jegyzőkönyv végrehajtása.

A feszült viszonyok között, melyeket idáig kifejtettünk, nagyon szaporátlanúl és bajosan haladtak elő az ügyek, melyeket, a kánlüdzsei konferenczia határozatai értelmében, külön bizottságok utján kellett megoldani. Mindegyik fél a maga kötelezettségeit kedve ellenére teljesítette, megállapodván minden lépésnél s arra törekedvén, hogy az ügyek folyamán minél több fegyverre tegyen szert, melyeket versenytársai ellenében fölhasználhatna.

Három bizottmány létezett, melyeknek az 1862. évi aug. 23-iki jegyzőkönyvet végre kellett hajtaniok. Az elsőt minden garantirozó hatalom egy-egy tisztje s egy ottomán tiszt képezték. Feladata volt, hogy megjelölje a kálimegdán (vár és város közötti térség) új határvonalát a vár számára (a jegyzőkönyv V. cz.), s hogy megvizsgálja, vajjon e vár épitményeit, melyek többnyire délre irányúlnak, lehetne-é előnyösen átalakítani „a vár biztonságának s a védelem kedvező feltételeinek hátránya nélkül". (Jegyz. IV. cz.). A második vegyes török-szerb bizottmány vala, melynek a kisajátítás és kárpótlás minden kérdését kellett elintéznie, melyeket a jegyzőkönyvben állapítottak meg (V. cz.), azon kérdéseken kivűl, melyek a török kormány s a birtokosok között támadnának, a kik annak juriszdikciójától függnének. A harmadik pedig szintén vegyes török-szerb bizottmány vala, melynek még az 1833-iki hattiserifben megállapított feladatot kellett megoldania, azaz kitelepítenie a Szer-

biában levő várakon kivül letelepedett muzulmánokat (VIII cz.).

Mind a három bizottmánynak négy hónap alatt kellett a maga dolgát elvégeznie.

Az angol követ, még mialatt Belgrádban vala (1862. szept.), elkészítette az utasításokat a nemzetközi hadi bizottmány angol tagja számára s Erskine helynökének küldte Konstantinápolyba. Ezen utasítások a kánlüdzsei jogyzőkönyv illető czikkeinek általános ajánlatokkal való egyszerű reprodukcziója voltak, de emellett különös figyelem volt fordítva a szerb városrészről szóló kérdésre, a mennyiben az szükségesnek mutatkoznék a vártér kiszélesbítésére, s miután a jegyzőkönyv (V. cz.) kötelezi a portát, hogy „jóakarólag“ fogadjon minden megjegyzést, melynek előterjesztését a szerb kormány jónak találná, hát Bulwer figyelmébe ajánlja biztosának, hogy a szerb megjegyzések elbirálásánál csak akkor vegye azokat tekintetbe, ha „valók és alaposak“ lennének.

Erskine a garantirozó hatalmak többi képviselőit nógatta, hogy tegyék magukéivá ez utasításokat, de Szerbia ismert barátai körében nem talált visszhangra; mivel a jegyzőkönyv értelmében a szerb kormányt nem lehetett kényszeríteni, hogy e pontban olyasmire álljon rá, a mi neki nem tetszenék. A jegyzőkönyv ezt nem is kötelezte arra, hogy a szerb birtokokat illetőleg bárminő indokokat terjeszszen elő, s még kevésbbé olyanokat, melyekről a politika, mely a vár erősítésének kedvezett, azt találná, hogy „valók és alaposak“. A kálimegdán kiszélesbítése végett átengedett szerb házak kérdését, mint Labanov herczeg megjegyezte, a jegyzőkönyvbe legfölebb azért vezették be, mert Prokesch a konferenczián azt erősítette, mintha a szerbek alig várnák, hogy javaikat jó kárpótlás fejében átengedjék, a szerb házakból tehát csak annyit lehetne várterül fölhasználni, a mennyire a szerb kormány, minden kényszerítés nélkül, szíves-örömest ráállana.

A hadi bizottmány 1863. év kezdetén (jan. 24-én) ült össze Belgrádban. Benne mindennemű katonai állású emberek valának, és pedig: A. de Charbonneau Olaszországot képviselte; Hoffinger Rud. Ch. Ausztriát; D'Andlau

Francziaországot; Gordon Edw. Z. Angliát; C. de Strubberg Poroszországot; L. de Tiedeboele Oroszországot és Mehmed-Ali [1]) Törökországot.

A belgrádi hadi bizottmány összeülése alkalmából fölelevenítették az eszmét annak szükségességéről, hogy a biztosoknak egyforma utasításokat adjanak. Bulwer indítványát most Prokesch hozta szőnyegre, de azon hozzáadással, hogy az utasításokat, a vár térségének kiszélesbítésére nézve, a szakértők valahogy a hadtudomány alapelveivel összeegyeztethessék. A franczia követ élénken ellenezte ez indítványt s kijelenté, hogy a franczia biztosnak, Párizsból vett utasításaihoz képest, egy hajszálnyira sem szabad eltérnie a kánlüdzsei jegyzőkönyv szellemétől. Midőn Prokesch megjegyezte, hogy akkor a tiszteknek politikát kell végezniök, azt felelé Moustier, hogy így határozott a konferenczia, Francziaország pedig ellene van a rayon kiszélesbítésének. „Akkor jobb hozzá látni, hogy a várat lerontsák", vágott közbe Prokesch. „Hisz ezt mi, felelé Moustier, már mondtuk is, hogy pedig többé nem vetettünk rá ügyet, ez az önök iránt való tekintetből volt, nem pedig mintha nem voltunk volna meggyőződve annak szükségéről".

Hátra maradt tehát, hogy minden kormány külön adjon utasításokat a maga biztosának, tudván pedig, melyik kormány mily szellemben működött a kánlüdzsei konferenczián, nem nehéz kitalálnunk, mely utasítások mily szellemben voltak kiadva.

A bizottmány mindenekelőtt török és szerb tiszteket küldött ki, hogy fölvegyék azon városrészek tervét, melyek a várat környezik, maga pedig a hely szinén összegyüjtötte az adatokat, melyekre szüksége volt missziójának végrehajtása végett. E vizsgálódása közben a bizottmány azon meggyőződésre jött, hogy nem égetően szükséges, hogy a muzulmán városrész lerombolása azon határokon is túl terjedjen, melyeket a konstantinápolyi konferenczia elegendőknek talált, s hogy a II. alapczikkelyben oly kerületet (perimetert) találhat, mely

[1]) Eredetileg porosz német; még mint ifjú tért át a muzulmán hitre.

eléggé megfelel a védelem kivánalmainak, anélkűl, hogy a lakosság terhére esnék.

A bizottmány a maga jelentésében kifejezi, hogy, bár nem tarthatta merőben a hadi nézőpontokat szem előtt, mégis számba vette ezeket, a mennyire a jegyzőkönyv megengedé, megnagyobbítván a vár védelmi övét (zónáját) ama pontokon, melyeken azt lehetségesnek találta. Jelentésének sorai közűl kiolvasható, hogy a védelmi föltételek azt kivánnák, hogy az sokkal tovább nyúljon, mélyen be a városba, de hogy ily nagymérvű kiszélesbítést tiltanak neki a politikai nézőpontok. Schweinitz báró, magasabb rangú porosz tiszt,[1]) ki Szerbiát mindjárt a bombáztatás után meglátogatta, mint szakértő abbeli meggyőződését fejezte ki, hogy a vár megerősítése czéljából a fél szerb-várost kellene föláldozni, de valamint ez politikailag lehetetlen, úgy a várra nézve egészen közönyös, vajjon nehány házzal többet vagy kevesebbet fognak-e lerombolni.

Ezért nem okozott nehézséget, hogy a bizottmány tagjai a térség határvonala iránt megállapodásra jussanak a vár keleti s déli oldalán. A bizottmány, mint tudósításában kijelenti, kiterjeszthette volna a térséget azon vonalon túl is, mely Ali pasa dzsámiáján és Seik-Hásszán kápolnáján keresztűl vezet, de valamint e jelentékeny kiszélesbítés nem állott volna arányban a térség többi részeivel, s a védelmi föltételek sem kivánták, hogy a zsidó városrészt föláldozzák, melyben 1200 lélek lakott, az ezt a részt megkimélte, azt a vonalat fogadván el, mely a kápolnától a Dunának tart.

Dél felől a térséget csak valamennyire terjesztették ki a török városnegyed részéről, s határvonalúl azt vették föl, mely a dzsámián és kápolnán át vezet.

Midőn a térség nyugati oldalának kérdését vették elő, a bizottmány tagjai megoszlottak. Ez oldalon, közvetetlenűl a szélső ütegek alatt s magának a várnak Száva kapújánál, egy itatóhely vala, a város használatára, melyet azonban a partalakzat következtében nem lehetett volna a másik oldalra áthelyezni. A bizottmány

---

[1]) Utóbb bécsi német követté lett, most pedig Sz. Pétervárott van.

elismerte annak szükségességét, hogy a városbeliek számára fentartandó az itatóhely szabad élvezete akként, hogy ez kivétessék a térségből; csupán a török biztos tartotta fenn a porta jogát az itatóhely terűletére, maga is megengedvén a városiaknak az itatóhoz való szabad járulást.

A második tárgy, mely a nyugati térség tekintetében még inkább megosztotta a biztosokat, egy tizenöt szerb házból álló csoport vala, mely a várnak Szávakapújától egy puskalövésnyire feküdt. Hoffinger, D'Andlau gróf, Gordon és Mehmed-Ali bej annak adtak kifejezést, hogy a vár-védelem érdekében szükséges, hogy e házakat lebontsák, társaik pedig, u. m. Strubberg, Tiedeboele és Charbonneau, ellenkezőleg, azt találták, hogy a várvédelem s a város érdekeit megóvnák a delimitáczió által, mely e házakat, melyek az ut keleti oldalán feküdtek, érintetlenűl hagyná, anélkűl, hogy e tájon más újakat emelnének.

E házak gyönge alkotásúak voltak, a várvédelemre nézve közönyösek lehettek, Ali pasa azonban hangsúlyozta, hogy azokat idővel erődökké alakíthatnák át, melyek a várra nézve veszélyesekké válhatnának. S miután a franczia biztos is azok sorában vala, kik e házak megmaradása ellen nyilatkoztak, hát a franczia követ elvesztette az alapot, hogy fennmaradásuk mellett foglaljon állást. Ily módon e házakat le is rombolták, birtokosaik pedig a portától megfelelő kárpótlást kaptak, melylyel meg voltak elégedve.

A bizottmány márcz. 28-án aláirta a tudósítást, melyhez hozzácsatolta az új vártérségnek pontosan megjelölt tervezetét is; ezután pedig, a kánlüdzsei jegyzőkönyv IV. czikkelyéhez képest, hozzálátott feladata második részéhez, névszerint ama kérdéshez: lehet-é a vár déli oldalát, mely a városba leginkább nyulakodik bele, előnyösen átalakítani, anélkűl, hogy úgy az erőd biztonsága, mint a védelem jófeltételei kárt szenvednének.

A bizottmány mindenekelőtt megegyezett annak szüksége iránt, hogy a déli oldalon a vár némely jelentéktelen belső építményeit átalakítsák, melyek az erőd fölfegyverzettségének a város iránt való bizalmatlanság jellegét kölcsönözik, azután áttért a „félholdról“ való

fontos kérdésre, a mely a várnak déli homlokzata előtt vala. Tiedeboele, D' Andlau, Strubberg és Charbonneau azon meggyőződésüket fejezték ki, hogy a „félhold", azért is, mert kicsiny. s azért is, mert elszigetelten áll, inkább hátrányára válik a védelemnek, mint előnyére, s hogy semmi tényleges haszon nem kárpótolhatja a költségeket, melyeket évenkint annak fentartására — s kijavítására kell tenni, sem a kiadásokat, melyeket ama gyümölcstelen törekvésben tehetnének, hogy azt kiigazítsák. Ha tehát a „félholdat" elejtenék, e biztosok úgy találják, hogy a vár védelmének föltételei nem kevesbednének, az erőd pedig elvesztené a bizalmatlanság jellegét a várossal szemben, mely védelem nélkül áll. Ezért, mint helyes rendszabályt, azt tanácsolják, hogy a „félholdat" széthányják, sánczait betemessék, elfödött utnyomát pedig, hogy feladják, indítványozván egyuttal, mint lehetne pótolni a veszteséget, ha ilyesmit a „félhold" lerontásával szenvednének. A többi három biztos, Hoffinger, Gordon és Mehmed Ali, ezzel ellentétben azt találván, hogy a félhold igen nagy fontosságú alkotás a czélra, melyre szánták vala, fennmaradása mellett emeltek szót; leszállították társaik érveinek értékét s tagadták, hogy a félhold a várnak bizalmatlansági jelleget kölcsönöz, mely nyugtalaníthatná a várost, melyre nézve mindegy, vajjon a várbeli hadfölszerelések négyszáz méterrel közelebb vagy távolabb esnek a város házaitól.

Miután a bizottmány e dologgal kapcsolatban még némely kérdéseket megvitatott, ama kérdésbe bocsátkozott: hogyan és mily mérvben szereltessék le a vár a város felől. A rendszabályoknak, melyeket e tekintetben ajánlottak, nem sok gyakorlati értékük volt, mert a hadi eszközöket, a szükséghez képest, könnyen lehet egyik oldalról a másikra vinni; de e kérdés megvitatásánál némi jelentősége volt ama jelenetnek, melyet a bizottmányban az osztrák biztos idézett elő magaviseletével. Mig a török biztos azt bizonyítgatta, hogy nem kell a vár fölszereltségét alább szállítani az által, hogy az ágyúkat a déli bástyákról eltávolítsák, mivel ez erőd kivételes állást foglal el, a mennyiben a császárság szélső határán fekszik, — az osztrák biztos ellenezte a vár

leszerelését a város részéről, nem keresvén még oly látszólagos érveket sem, a milyenekben török kollegája fáradozott, hogy nézőpontját megvédje. Mi több, valamint egykor Prokesch a kánlüdzsei konferenczián buzgóbb védője volt a váraknak, mint maguk a török miniszterek, úgy most Hoffinger, az osztrák biztos, felülmúlta magát Mehmed-Ali béget is ama vállalkozásban, hogy a várat ne fegyverezzék le a város felől. Bár az osztrák képviselők e gyanús magaviselete régtől fogva nem volt senki előtt sem homályban, mindazáltal csak most lehetett azt teljesen megérteni, midőn a szakembereknek alkalmuk nyilt a talányt megfejteni. A biztosok, kik minden elfogúltság nélkül tanúlmányozták a vár helyzetét, azt találták, hogy a vár védelmének föltételei ugyanazon állapotban vannak, melybe azokat az osztrákok helyezték, midőn a várat kezükben tartották: Ausztria felől majdnem semmi védelem sincs, és minden erő a város felől van összpontosítva. Az osztrákok tehát érdekelve voltak, hogy ez állapotot fenn is tartsák, ha Törökországgal vagy Szerbiával való háború esetén e várra szükségük lenne, melynek eredetileg, saját oltalmunkra, ellenük volt rendeltetése, miután majdnem semmi akadályra sem találtak volna, hogy azt a maguk partjáról hatalmukba kerítsék.

Midőn a bizottmány feladatának e második részét is befejezte, április 3/15-én erről egy külön okmányt irt alá (Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade).

Ali pasa most kijelentette Bulwer, mint a diplomácziai testület doyenje előtt, hogy a porta elfogadja a határvonalat, melyet a hadi bizottmány ajánl; s hogy a porta ez indítványt elfogadja, teszi ezt, Ali pasa magyarázata szerint, azon szándékkal, hogy a hatalmaknak eleget tegyen, bár jogában állana, hogy nagyobb tért kívánjon a vár számára. Ali pasa a követekre bizza, hogy eldöntsék: vajjon konferenczíát hivjanak-e mindjárt össze s ez vessen-é formaszerűen véget az ügynek, vagy a bizottmány javaslatát előbb a szerb kormánynyal közöljék-e s ennek észrevételeit hallgassák-é meg

előzetesen. E nyilatkozat következtében a követek abban állapodtak meg, hogy a jegyzőkönyv értelmében szükséges, hogy előbb meghallgassák a szerb kormányt s azután vegyék a dolgot fontolóra.

A porta részéről való eme hivatalos lépés után, jogunkban állott azt várni, hogy hivatalosan közöljék velünk a jelentést; csak attól féltem még tehát, hogy a porta nekünk, szokása szerint, valami kivonatot ne küldjön s felhivtam erre a konferenczia tagjainak figyelmét, kijelentvén annak szükségét, hogy a bizottmány jelentését a maga teljességében juttassák kezünkhöz, hogy észrevételeinket összhangba hozhassuk annak indokaival. Később magától Bulwertől győződtem meg, hogy csakugyan az volt a szándék, hogy kivonatot állítsanak ki. Kiválóan hangsúlyozzuk e részletet, hogy meglássék, mily kislelküen folyamodtak a konstantinápolyi miniszterek aprólékos eszközökhöz is, midőn attól féltek, hogy a diplomáczia itélőszéke előtt Szerbiát Törökország mellé állítják.

A portának azonban okai voltak, hogy csakhamar elálljon minden közléstől. Junius közepe táján hivatalosan tudatta a garantirozó hatalmak képviselőit, hogy a zultán a bizottmánynak a belgrádi vár rayonjára vonatkozó javaslatát szentesítette, minek következtében a török hadi biztosnak kiadták az utasítást, hogy lásson hozzá a bizottmány határozatainak végrehajtásához, Mihály fejedelmet pedig fölkérték, hogy ugyanily értelemben utasítsa a szerb hatóságokat. Ugyanezen jegyzékben meg van említve, hogy a városnak meghagyják az itatóhely szabad használatát, azonban a porta nem áll rá, hogy azt semlegesítsék, a mint a bizottmány szavazattöbbséggel indítványozta.

Most fölmerült az általános kérdés: honnan van, hogy egyszerre a végrehajtásról beszélnek, midőn arról volt szó, hogy előbb meg fogják hallgatni a szerb kormány észrevételeit s csak azután fognak hozzá a tárgynak konferenczián való megvitatásához? Első pillanatra attól féltem, hogy Belgrádban azt fogják gondolni, hogy valami csalásnak lettem áldozatává s hogy konferencziáról talán szó sem volt! Ámde ily következtetés ellen szóltak ama tudósítások is, melyeket a szerb

kormány idegen ügyvivőktől kapott. Így közölték vele Novikov, orosz helynöknek az orosz konzulhoz intézett (jul. 15.) táviratát, melyben világosan állt, „hogy a hadi bizottmány határozatainak nem lesz kötelező erejük addig, mig a konferenczia azokat meg nem erősíti, ez pedig nem fog összeülni, mielőtt a szerb kormány a bizottmány munkálatára vonatkozó megjegyzéseit föl nem terjesztené". Nyilvánvaló volt, hogy a porta, minden gyöngesége mellett, nem átallott bizonyos fokig a hatalmakkal is játszani. De ki adta neki most ezt az erőt? Minden valószinűség szerint barátjainak, Anglia és Ausztriának egyetértése s talán rábeszélése is, viszont a mi barátainknak, Orosz- és Francziaországnak szétvonása, melyeket a lengyel fölkelés már elválasztott egymástól, s a melyek a mi kérdéseinkre nem fordíthatták azt a komoly, egyetértő figyelmet, melyet a kánlüdzsei konferenczia idejében tapasztaltunk. Ezért ha e két hatalom képviselői magának a portának ezen eljárása által is meg voltak lepetve, mégis tartózkodtak a megjegyzésektől, nekünk is tanácsolván, hogy ne támaszszunk semmi nehézségeket. „A zultán, beszélte nekem Moustier, szentesíthette a dolgot a maga számlájára, de Szerbiának része van a kérdésben, tehát meg kell hallgatni. Jobb, ha részéről nem merül föl nehézség; mielőtt azonban végrehajtásra kerülne a dolog, mindenképpen jogában áll nyilatkoznia. Látszik, hogy a porta itt is, mint minden másban, nem akart egyenes uton járni, hanem oldalog." Lehet, hogy a porta ezen utat azért is választotta, mert a garantirozó hatalmak képviselőinek amaz ohaját figyelte meg, hogy a konferenczia a hadi bizottmány másik jelentését is megvitassa, melyben a „félhold" lerombolásának kérdése főhelyet foglalt el s ezért az internunczius azt bizonyítgatta társainak, hogy a porta, meghallgatván a hadi bizottmány véleményét e tárgyban is, teljesítette kötelességét, melyet a jegyzőkönyv e tekintetben is reá rótt, s hogy most, ha akarja, a bizottmány jelentését zsebre vághatja. Hogy tehát ki ne tegye magát a hatalmak abbeli határozatának, hogy a

félhold lerontassék, elejét vette a konferenczia összeülésének.

Ali pasa belátta eljárásának szabálytalanságát s igazolta magát előttem, hogy a portának nem volt szándéka, hogy a szerb fejedelem méltóságát sértse; az az ügyet lényegileg a magáénak tekintette, mert a török városrész a főkérdés, azért a nehány szerb házért pedig kész a birtokosokat kárpótolni. A szerb kormány, mindamellett, ama közlésre, hogy a zultán megerősítette a bizottmány javaslatát, fölterjesztette a maga észrevételeit közvetetlenül a portához, egyrészt hogy jogait érvényesítse, melyeket számára a kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyve biztosít, másrészt hogy megmutassa a portának, hogy nem a szerb házak kártalanításáról van szó, hanem arról, kiadhat-e a porta rendeletet a szerb város egy részének lerombolására.

A szerb megjegyzések négy pontra szorítkoztak: 1. az irányvonalra, melyet a hadi bizottmány azon ut számára adni ajánlott, mely a vártérséget övezné; 2. a vár Száva-kapúja előtt való szerb házakra; 3. az itatóhelyre; és 4. a „félholdra“ mely futólag van érintve.

A diplomáczia, a maga részéről, hallgatással fogadta a porta eljárását; a szerb kormánynak pedig, tiltakozása után, oka sem volt a további sürgetésre, a mennyiben Szerbia a bizottmánynak a térségre vonatkozó határozataival alapjukban meg lehetett elégedve. Az itató használatának jogát a város részére biztosították, ama tizenöt, egyébként jól kárpótolt szerb házikónak lebontását annál kevésbbé lehetett sajnálni, mivel a városnak azon a tájon nem is volt jövője; más részeken pedig a város szerb érdekei nem is voltak alávetve semmiféle áldozatoknak.

A bizottmány második jelentéséből egyedül a „félhold“ lerontásáról való kérdés maradt napirenden, miután azon tétellel, hogy mikép fogják a vár bástyáin a hadi eszközöket széthelyezni, s más hasonló kérdésekkel nem is volt érdemes bajlódni. Garasanin kivánta, hogy Franczia ország hozza e kérdést konferenczia elé, mint hogy a porta féltékenységgel nézné, ha Szerbia terjesztené azt elő. Igaza volt, midőn így gondolkodott, mert már a kánlüdzsei konferenczián,

midőn oly hosszasan s eredménytelenül vitatták az „anyagi garanciák“ kérdését, bizonyítgatták, hogy a „félhold“ lerontásával a vár csak erősbödni fog, gyanút támaszthatott volna tehát, ha most Szerbia előállott volna, hogy kívánjon valamit, a minek „a vár erősbítésére“ kellett volna szolgálnia. Moustier azonban azt tanácsolta nekem, hogy e várépítmény lerontása czéljából mi magunk tegyünk formaszerű lépést, így neki alapja lesz, hogy annak szükségességére hivatkozzék, mig az ő kezdeményezése a törökök előtt a szerbekért való egyszerű kardoskodás gyanújában tünnék föl, ettől pedig, mint az időben nekem gyakrabban említé, tartózkodnia kell.

Én azonban Garasaninhoz merőben ellenkező javaslatot terjesztettem föl. „A fő indítóok, irám (1863. jul. 22.) miniszteremnek, a fő indítóok, melynek bennünket e lépéstől vissza kellene tartania, az volna, hogy a porta engedékenysége olybá tünnék, mint valami engedmény, mig a valóságban nemcsak semmiféle engedményt sem képezne, hanem meggyöngítené a török várak fenmaradása ellen való tiltakozásunkat. A mult évi bombáztatás kitűzte legközelebbi programmunkat, melytől nem szabad elállanunk. Ha a körűlmények bizonyos időre elhallgattatják is, az első kedvező pillanatnak föl kell azt támasztania, szükséges tehát kikerűlnünk mindazt, a mit később mint a város megnyugtatására tett engedményt tüntethetnének föl. Mindenesetre el kell fogadnunk a „félhold“ lerontását, de semmi esetre sem kell azt kivánnunk is. Azonfelűl, ha a „félholdat“ lerombolják is, minden valószinűség szerint akként fogják azt eszközölni, hogy a vár csak erősebbé válik.“

Garasanin ez ajánlatomra, azt felelte, hogy a fejedelem kormánya magáéivá tette nézeteimet, s ez időtől fogva a „félhold“ kérdését teljesen agyonhallgattuk, a porta pedig távol állt ama készségtől, hogy a várnak, ha mindjárt csak egyes részei lebontásával is a szerbeket fölbátorítsa s a teljes siker reményével töltse el.

Midőn a vegyes hadi bizottmány befejezte föladatát, a török-szerb polgári bizottmány, melynek, a kisajátí-

tásnak és kárpótlásnak a kánlüdzsei jegyzőkönyvben megállapított kérdéseit, kellett elintéznie, nem is ült össze, habár, mint fönnebb értesültünk, mind a három bizottmánynak a maga feladatát négy hónapnyi határidőn belül kellett megoldania. Szerbia részéről a kárpótlásokról való kérdést, melyekkel e másik bizottmánynak kelle foglalkoznia, azért hagyták nyugodni, mert a porta meghagyta a harmadik bizottmánynak, hogy feladatában K.-Zvorniknál és Szákárnál megállapodjék. Így egyik fél a másikra hárította a felelősséget, bár egyik sem tagadta el kötelezettségeit. Hogy befejezi-é a hadi bizottmány a maga munkáját a kitüzött határidő alatt, vagy nem, az Szerbiára nézve meglehetősen közönyös lehetett; még kevésbbé lehetett oka sürgetni, hogy a kitelepített törökök javaiért minél előbb fizessen nehány milliót, és pedig a bombáztatás után, midőn az ország pénzügyi s kereskedelmi viszonyai ez esemény következtében erősen megrendűltek; azonban a porta legnagyobb súlyt fektetett kitelepített hitrokonai kárpótlásának a kérdésére, kiket Boszniában, főleg pedig Ruméliában szórtak szét s bajukkal és nyomorukkal világgá vitték a padisahi tehetetlenség szimbolumát. E czímen a porta gyakran fordúlt az osztrák és angol követekhez közbenjárásért, kik, való igaz, minden erejükből támogatták is, de az ügyet még sem mozdíthatták nagyon elő, bár a szemrehányásokban kellő élénkséget tanúsítottak, miben különösen Ludolf gróf tüntette ki magát.

Minden vidéken, a honnan a törökök kiköltözködtek, hamar elintézték a birtok-kérdést. Maguk a birtokosok közvetetlenül adták azt el szerb polgártársaiknak: néhol a községeknek, melyek azután egyeseknek adták azt el, a minő eset például Uzsiczében adódott elő; másutt ismét községi közvetítés nélkül, mint Szokolban, Sabáczban, Szendrőn és Fetiszlámban. Mind e helyen az eladás akadálytalanúl folyt, csak hogy Szokolban több éven át elhuzódott azért, mivel a törökök Szokol környékén sok erdőt és községi legelőt foglaltak el s ezen földeket is úgy akarták eladni, mint magántulajdont. A kormány a feleket a Drina-vidéki törvényszékhez utasította, melynek e pört el kellett intéznie.

Igazi nehézségek a belgrádi törökök birtoka körül támadtak. A városban, azaz a város régi kapúin belül, akkoriban 2358 ház vala, melyek közül 1240 szerb, 1118 pedig török vala. A szerb polgárok (ideértve a zsidókat is) 1509 házban laktak. A törökök sok házukat bérbe adták a keresztényeknek, maguk pedig 849 házban laktak. A terület, mely a vár rayonjának kiszélesbítésére szolgált, 427 házat foglalt magában, melyekből 206 török volt. Miután a portának terhére esett, hogy az egész török és szerb vagyont kártalanítsa, melyet a térség számára vettek igénybe, hát Szerbiára maradt, hogy megváltson 911 török házat, melyekért gyönge építésmódjuknál fogva nem kívánhattak nagy árat, fekvésük azonban a kereskedelmi érdekekre nézve gyakran nagyon fontos vala és soknak a telkei is, mint szépen megmunkált kertek, gyümölcsösök, szőlők és rétek, nem kis értékűek valának.

A nagyvezér junius 25-iki levéllel fölszólította Mihály fejedelmet, hogy járúljon hozzá a bizottmány összeállításához, melynek a jegyzőkönyv 5. cz. értelmében föladata lenne, hogy a kárpótlás és kisajátítás kérdéseit elintézze, s felhasználta ez alkalmat, hogy a nemzeti hadsereg kérdését is megpendítse. A fejedelem aug. 14-én azt felelte, hogy a maga részéről ama bizottmány tagjaiúl Jeremics Gája és Czrnobárácz Demeter, államtanácsosokat rendelte ki, a kik készek csatlakozni azon tagokhoz, kiket a maga részéről a porta fog kinevezni. A fejedelem biztosította a nagyvezért, hogy élénken fog érdeklődni az iránt, hogy e bizottmány a maga feladatát az igazság és emberiesség szellemében oldja meg. A mint pedig munkáját befejezi, „semmi sem marad hátra, mondja a fejedelem, mint Szerbia hadi szervezetének kérdése, melyre nézve a jegyzőkönyv, a XI. czikkelyben, a két fél között való bizalmas és barátságos eszmecserét helyezte kilátásba“. Végre a fejedelem biztosítja a nagyvezért, hogy késznek fogja őt találni, miszerint belebocsátkozzék ez eszmecserébe „azon őszinte ohajjal, hogy ebből az egymás közt való bizalom megszilárdulása keletkezzék, melynek, ugymond, miután sovár gondjaim tárgyát képezi, úgy tetszik ne-

kem, joga van a m. porta jóakaró magas figyelmére".

Fuád pasa a fejedelem e válaszára megjegyzé, hogy azt veszi észre, hogy a fejedelem egyik kérdést a másiktól teszi függővé; felvilágosításomra azonban kész volt elhinni, ha talán szinleg is, hogy a fejedelem válaszában semmiféle föltételek sincsenek, hogy pedig a miliczia kérdését másokkal hozzák összeköttetésbe, az nem azért van, hogy egyik kérdést a másiknak rendeljünk alá, hanem mert azon ügyrendben ohajtunk haladni, mely a jegyzőkönyvben van előirva.

Erre a porta biztosaiúl Ali bejt és Ejub pasát, a belgrádi vár parancsnokát rendelték ki, a kit csakhamar Mehemed-Ali bej, ezredes váltott fel, ki előttünk már a hadi bizottmányból ismeretes. A bizottmány első dolga volt, hogy albizottmány által megállapítsa a birtok értékét, mely megváltandó, de a becslésben egyik és másik részről oly nagy volt a különbség, hogy általános feltünést keltett. A török albizottmány becslése tizennyolcz millió grost (piasztert) tüntetett föl, a szerb bizottmány becslése pedig ötödfél milliót. S mig a szerb becslést alacsonynak találták, addig Ali pasa maga elismerte, hogy a török becslés mértéken túl magas, nem titkolván, hogy ennek okai maguk a tulajdonosok. A kérdés elintézésének különösen azon akadály állott utjában, hogy a bombáztatás ténye nagyon megrendítette a birtok értékét Belgrádban, s hogy ez általában véve aláhanyatlott, különösen a városi kapúk táján, hol a várbeli bombák a legsikeresebben működtek. A törökök, nem vetvén számot e körülménynyel, a vagyon értékét még azon is túlbecsülték, melylyel a bombáztatás előtt birt, viszont a szerbeknek, nem minden alap nélkül, azt hányták szemükre, hogy a vagyonbecslést azon mértékre szállították le, mely „mostani" értékén alúl állt.

Ősszel (nov. 15.) felhatalmazást nyertem, hogy kijelentsem a porta előtt, miszerint a szerb kormány kész megváltani a török javakat azon áron, „a minő áruk manapság van, s a mily áron a szerb javakat naponkint eladják". E készséget mindenütt jól fogadták a követségeknél, még az angolnál is, de az ajánt-

lat oly általános természetű volt, hogy még nem szüntethette meg a nehézségeket. Megjegyzéseket tettek előttünk, hogy nincs rendjén, miszerint a szerbek, mint vevők, maguk szabják meg a vétel tárgyának árát és arra a gondolatra jutottak, hogy a fölbecsülés egy harmadikra bizassék, a mit én visszautasítottam, felhiván a törököket, hogy ők maguk becsüljék föl a vagyont, csakhogy a mostani érték határai között. Ali pasa nem állott rá e rendszabályra. Mig elismerte, hogy a török becslés meglehetősen erős redukczió alá eshetik, addig azt kivánta, hogy a kiköltözködők olyan kárpótlásban részesüljenek, a minőt rendszerint szoktak adni a kisajátítás eseteiben. Ezért, valószinüleg a porta kérésére, az angol követ, ki először úgy találta, hogy a mostani érték vehető fel alapúl, meg az ausztriai követ (decz. 11.) felhatalmazták belgrádi konzulaikat, hogy ezek az árat illetőleg közbenjárjanak azon átlag alapján, melyet az előbbi és mostani érték között kell megállapítani. Ez alap támogatására felhozott fő érvük az volt, hogy igazságtalanság lenne, hogy a törökök károsodjanak, kiket „saját hibájukon kivül“ telepítettek ki. Mi több, Ali pasa a franczia követ előtt kijelentette, hogy a kárpótlás azon értékben történjék, a mely a bombáztatás előtt való napon volt érvényben, s ha a szerbeknek többet kell fizetniök, mint a mennyit érnek a javak „manapság“, „ezért senki sem hibás“, a mi más szóval azt jelenti, hogy a szerbek az okai, hogy a törökök kitelepedtek.

E hazug logikát meg kellett döntenünk. A hibáról való kérdést, magyaráztam én a követségeknél, elintézte a konferenczia (Kánlüdzsében), de ha a porta hajlandó lenne, hogy azt újból elővegyék, mi egy csöppet sem fogunk vonakodni, hogy vizsgálat alá vessük: ki az oka a bombáztatásnak? Emellett mi, ama vizsgálat nélkül is, rá mutathatunk a hibásra, ha fölteszszük a kérdést: mikor lett a Szerbiában, a várakon kivül, letelepedett törökök kitelepítése elhatározva (1830.), és mikor végrehajtva (1862)! Messzire vezetne, ha annak megvitatásába akarnánk itt bocsátkozni: vajjon a bel-

grádi törökök kitelepítése új engedmény-e, mint a követek többsége állítá, vagy azon jogon alapszik, melyet az 1830-iki hattiserif által szereztünk, melyet a porta később nem helyettesíthetett egyoldalúlag az 1833-iki hattiseriffel. Legtöbbször hozták fel nekünk az emberiesség tekinteteit, de azokat, jegyzém meg, csak az egyik fél érdekében hangsúlyozzák, ellenben eltévesztik szem elől, hogy Szerbia minden kárpótlás nélkül marad, bár székvárosában körülbelül háromszáz ház többé-kevésbbé kárt szenvedett, a kereskedelem fennakadt, az ipar pang; ha tehát a törökök szenvednek, szenvednek a szerbek is, szenved ezek államkincstára is, melynek még kárpótlást is kell fizetnie. Sokszor hozakodtak elő a sziriai esettel, hol az 1860. évi, dzseddai mészárlás alkalmából teljes volt a kisajátítás. De ott, felelém, van bűnös. „Ott a kormány fizet", mondták nekem. Ez áll helyt a bűnös helyett, a ki nem képes fizetni; itt meg egy nemzetközi tranzakcziót kell végrehajtani, mely nekünk a vevő jellegét adja, ez pedig, mint tudvalevő, soha sem kérdezi, mit ért a vétel tárgya egykoron, hanem mit ér most, hozzáadván, hogy mi készek vagyunk a becslést, bárhol állana a mai értéken alúl, a mostani érték határain belül kiegészíteni. Habár e biztosítások ellenfeleinket némileg megnyugtatták, még sem elégítették ki teljesen, s kijelentették, hogy a mi készségünk semmiféle engedmény. Ezt mi, jegyzém meg, nem is állítjuk, mert nem hiszszük, hogy engedményeket is kötelességünk tenni.

E védelmünkben nem kis segítségünkre volt a török becslők meggondolatlansága, mely őket odáig vitte, hogy a rizs-raktárt (Jenő herczeg romjait) Dorcsolon[1]) 40.000 aranyra becsülték. E jelenet ámulatra ragadta azon utasokat, kik e falakat látták, s azok közt vala a franczia követség főtitkára, Bonnier is, ki hivatalos körökben állította, hogy azok mitsem érnek, s az egész török becslést ezáltal nevetségesnek tüntette föl.

Egyéb hivatalos vélemények mellett, melyek e kérdésről hallatszottak, érdemes följegyeznünk Novikov, orosz követ véleményét is. Ez azt tanácsolta nekünk,

[1]) Belgrádnak Pancsova felé eső városrésze. Ford.

hogy ne ragaszkodjunk se a régi, se a „mostani“ értékhez, hanem hogy egyezzünk meg a törökökkel, félretéve minden alapot. Nyilvánvaló, hogy e tanács nem volt megvetendő. De mi talán magunk sem voltunk volna zavarban az iránt, hogy alkalmas utat találjunk a megalkuvásra, azonban arra is kellett gondolnunk: mi vár reánk az alkú után? Egyrészt a porta legkisebb hajlandóságot sem tanúsított K.-Zvornik kérdésének elintézésére, másrészt pedig Mihály fejedelem, 1863. aug. 14-iki levelével, tudtára adta a nagyvezérnek, hogy kész belebocsátkozni a Szerbia hadi szervezetéről való eszmecserébe, ha a polgári bizottmány a kárpótlásokra vonatkozó feladatát megoldja. Akközben a külügyi viszonyok is reánk nézve telve voltak nehézségekkel s bizonytalansággal, mint ezt fönnebb kimutattuk. Különösen kedvezőtlen volt azon körülmény, hogy Orosz- meg Francziaország között a lengyel fölkelés következtében megingott az a jó egyetértés, mely köztük a mi ügyünkben az 1862. évben uralkodott. A feszültség, mely akkoriban Sz.-Pétervár és Párizs között fennállt, észrevehető vala konstantinápolyi követeik közt is, kiknek találkozásai ritkábbakká, beszélgetéseik kimértebbekké váltak. Ezen fölül a porta is be lett vonva ama koáliczióba, melyet (1863.) III. Napoleon támasztott Oroszország ellen, ugyannyira, hogy az is fölhatalmazta a maga szentpétervári követét, hogy ez az orosz császári kormány elé terjeszsze annak szükségességéről való szerény észrevételeit, miszerint Lengyelország mielőbb megbékéltessék; azon év őszén pedig, mint már fönnebb említettük, a zultánt az európai szuverének kongresszusára is meghivták, melyet Napoleon kisérlett meg összehozni Párizsban ugyancsak a lengyel fölkelés alkalmából.

Ily körülmények közt végrehajtani a kárpótlás ügyét s ajtót nyitni a Szerbia hadi szervezetéről való kérdésnek, nem jelentett volna kevesebbet, mint nemzeti hadseregünk intézményét biztos pusztulásnak tenni ki. Ezért nem volt szabad sietnünk a kárpótlás kérdésével, hanem az ügyet jobb alkalmakra kellett halasztanunk. Ez volt az én feladatom Konstantinápolyban, Garasaninné pedig Begrádban. Ez a huza-vona művésze-

tében, természeténél fogva, kimeríthetetlen vala, fentartván magának gyakran, hogy a legnehezebb ügy idejét önmaga határozza meg. Ha e tulajdonság néhol káros is lehetett, emitt tulajdonosának joggal megszerezhette a hasznos kunktátor jelzőjét.

Ezen körülmények behatása alatt a tárgyalások nagyon lassan folytak. Megkezdődvén az 1863-ik évben, az egész 1864-ik éven át huzódtak, sőt az 1865-ik év első felét is igénybe vették. A törökök e tárgyalások folyamán megengedték, hogy az ő becslésük tulhajtott lehet, de a szerbet semmisnek tekintették, talán nem alaptalanúl hivatkozván, miszerint a szerbek a török javakat oly kevésre becsülték, hogy például azon javak értékét, melyek évi ezer grosnyi jövedelmet hajtottak, csupán 500 grosra becsülték, ezzel szemben mi azt bizonyítgattuk, hogy a török vagyon értékét maguk az érdekelt tulajdonosok állapították meg.

A porta ez alkalommal kisérleteket tőn, hogy azon törökök némely javaiért is kapjon kárpótlást, kik még 1834-ben a Drina partjáról költözködtek ki, de e kivánsága sehol sem talált visszhangra.

Úgy látszott, mintha a porta is ürügyet keresett volna, hogy a kérdést elhuzza halaszsza, mert bár kapnia kellett fizetést, nem pedig adnia, mégis egy bizonyos idő óta legkisebb buzgalmat sem tanúsított, hogy az ügyet elintézze. E késedelmezés a török kormányzat nehézkes természetében rejlett, de azzal is lehetett megmagyarázni, hogy e tárgy után a K.-Zvornikról való kérdés került volna napi rendre, a porta tehát nagyobb súlyt fektethetett ezen, nézete szerint „fontos stratégiai“ helyre, mint arra: vajjon nehány nappal vagy hónappal előbb vagy utóbb kap-e nehány millió grost hitrokonainak kitelepítéséért. Ezeket már elhelyezte a török birodalomban a keresztények verítékével, kik mindenütt kötelesek voltak nekik községi földeket adni, meg házakat is emelni.

A polgári szerb-török bizottmány tagjai nemcsak hogy megegyezésre nem tudtak jutni, hanem még közeledni sem tudtak egymáshoz, daczára, hogy a garantirozó hatalmak konzulai is, híva is meg hivatlanúl is, beleártották magukat munkájukba, megkisértvén a köz-

benjárást, egyesek a szerbek, mások a törökök iránt való jóakaró szellemben. Ezért a tárgyalásokat végre Konstantinápolyba kellett áttenni.

Szerbia először hat, majd azután hét és fél milliót ajánlott fel. A porta most az ingatlanokról szóló eme kérdés mellett előállott egy másikkal is, mely azon törökök ingóságára vonatkozott, kik az 1862-ik év junius 4-én a belgrádi várba vonúltak, midőn, a bombáztatás előtt, Belgrád utcáin megnyilt a harcz. És csakugyan, azon egyezség értelmében, melyet azon a napon Garasanin a belgrádi vár parancsnokával irt alá, a szerb kormány kezességet vállalt ezen törökök vagyonának biztonságáért, a mely vagyon t. i. a városban maradt, de a melyet, fájdalom, eme zavarok idejében felprédáltak. A kánlüdzsei jegyzőkönyv is kötelezte Szerbiát (III. cz.), „hogy megtérítse vagy természetben vagy pénzértékben mindazon ingó tárgyakat, melyeket a muzulmánok a maguk házaiban vagy boltjaiban hagytak, midőn a várba vonúltak". A kárpótlás, melyet a károsúltak a porta által követeltek, nem tett ki kevesebbet, mint 16.000.000-t. Ily módon a porta Szerbiától 34.000.000 grost követelt!

Hosszas és kellemetlen tárgyalások után, a porta, midőn Szerbia neki hét és fél milliót ajánlott fel, keresetét 9 millióra szállította le az ingatlanra vonatkozólag, az ingóságokat illetőleg pedig külön összeget kivánt. Emellett azt ohajtotta, hogy az ő „diskréczijára" bizzák a város muzulmán temetőit és dzsámiáit.

Azon kötelezettséggel szemben, melyet a kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyve rótt Szerbiára, a szerb kormány nem utasíthatta el az ingóságokért való kárpótlás keresetét, hanem első sorban arra fordítottunk gondot, hogy a kárpótlásokat kölcsönösen eszközöljék, mert kimutattuk, hogy vannak szerbek is, kiket ama zavarok alkalmával kizsákmányoltak, s a jegyzőkönyv nekik is jogot ad a kárpótoltatásra (III. cz.); ámde a törökök, nem minden alap nélkűl, azt állították, hogy az le marché des dupes lenne, miután szerbek nincsenek is, a kiket kizsákmányoltak volna, hanem csak törökök.

Nem érvén czélt e kisérlettel, visszavonhatatlanúl követeltük, hogy mind a két török kereset egyesíttessék, minthogy, mondám a török miniszteréknek, bajos lenne bebizonyítani a számos követelést, melyek úgy az egyik, mint a másik részről fölmerűlnének; azok csak új forrását nyitnák meg a nehézségeknek s vitatkozásoknak, melyek elintézése talán sok évet venne igénybe. Végre azt kivántuk, hogy ne tegyenek semmiféle kivételt a temetőkkel és dzsámiákkal, melyeket nem lehetne meghagyni, mert a város szabályozását akadályoznák.

Garasanin, 1864. szeptember 8-án kelt levelében, 8 milliót ajánlott fel Ali pasának az összes kártérítések fejében. Ez volt az első irott ajánlat, mert addig a tárgyalások csak élő szóval folytak. A porta beléegyezett a felajánlott összegbe, de úgy, hogy az ingóságokról való kérdés elválasztva maradjon, hogy a károsodott muzulmánoknak, mondá a török miniszter, bizonyítékát adjuk, miszerint érdekeiket el nem hanyagoljuk, s az ingóságok utolsó ára fejében két milliót kivánt. Midőn e szám által meglepetve, azon alap után tudakozódtam, melyen a kár eme fölbecsülése történt, a pasa azt felelé, hogy az 20%-át sem képezi annak, a mit a kárvallottak kivánnak, kik közűl csupán hárman több mint két milliót követelnek. Ha e válasz még nem volt is elegendő, hogy a keresetet igazolja, ennek támogatására, fájdalom, még egyéb, nem kevésbbé fontos okok szolgáltak.

Ezen új visszavonás volt az oka, hogy a tárgyalások még tiz hónapig elhuzódtak. Ez idő alatt a porta az ingóságra vonatkozó keresetét először másfél millióra, azután pedig egy és egynegyed millióra szállította le. Fuád pasa, nagyvezér utoljára az emberiesség érzelmeire hivatkozott, melyek arra utalnak, beszélte nekem, hogy segítsünk az embereken, kik elhagyták templomaikat, elhagyták őseik hamvait, s mezteleníl jöttek ki házaikból, ugyannyira, hogy a porta is legalább a felét költötte rájuk annak, a mivel őket Szerbiának kell kárpótolnia.

Midőn már az egész világ belefáradt e hosszas és kellemetlen tárgyalásokba, mi, még egyszer és utoljára,

kijelentettük, hogy, tekintve azt, miszerint a török házak roskadoznak s értékük napról-napra alábbszáll, Szerbia a portára bizza, hogy 9 millió erejéig, mind a két dolog kárpótlásaként, annyit számítson, a mennyit akar. Ugyanakkor határozottan kijelentettük, hogy e szám a szerb kormány utolsó szava.

És az 1865-ik év juniusában a porta ráállott e számra, az összes kárpótlások czímén, melyeket a kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyve értelmében kellett kivánnia. Már akkor, nem alaptalanúl, azt tartották, hogy Szerbia ezen alkúval teljesen meg lehetett elégedve, midőn pedig nehány év múlva (1869.) csupán egy részét azon vagyonnak árúba bocsátották, akkor kitünt, hogy bizony nagyon is meg lehetett elégedve.

VI.

Kis-Zvornik.

A Drina jobb partján egy termékeny völgy terül el, mely hosszában két és fél, széltében pedig egy órányi járást képez. E völgyben, éppen a folyó partján fekszik két falú, Kis-Zvornik és Szákár, Nagy-Zvornik ágyúinak éppen a torka előtt, mely erőd a Drina bal (boszniai) partján fekszik. A török sereg a zvorniki ágyúk védelme alatt minden időben baj nélkül átkelhetett a szerb oldalra, anélkül, hogy egy órajárásnyira ellentállásra talált volna szerb részről, mert ennyi idő kellett a Drinától a tényleges szerb határig. A törökök az 1859. évben fel is használták e nagyon kedvező helyzetet, két hajónyi katonát vetvén a szerb partra azon időben, midőn Milos fejedelem visszatért Szerbiába.

Ezenfölül K.-Zvornik egy fontos kereskedelmi utunkat szelte, mely Lozniczából az uzsiczei kerületbe Bájina-Bástához vezetett és K.-Zvornik táján meredek vidéken hat órát kellett menni, mig a Drina mellett lévő országutra lehetett jutni.

Szerbiának abbeli joga, hogy e helyet új határai közé foglalja, minden kétségen felül állt, mert az 1831-iki orosz-török küldöttségnek határrendező irata által, meg a zultáni hattiserifek által is, különösen pedig az 1833-iki által a Drinát jelölték meg a fejedelemség és Bosznia határvonaláúl.

Háromszoros tekintet kényszerítette tehát a fejedelemséget, hogy jogát mielőbb megvalósítsa: politikai, mely egy országos politikai vivmányra vonatkozott; védelmi, mely az ország biztonságának fokozására czé-

lozott; és kereskedelmi, melynek belső forgalmunk jelentékeny akadályait kellett elhárítania.[1])

De a szerb-török bizottmány, melyet a kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyvének VIII. czikkelye értelmében alakítottak volt, miután a törököket Szokolból és Uzsiczéből kitelepítették vala, K.-Zvorniknál megállapodott, mert a török biztos azt hozta fel ürügyül, hogy nincsenek utasításai, hogy e feladat megoldásához is hozzájáruljon.

Csodálatos jelenség! Ugyanazon évben múlt volt 28 esztendeje annak, hogy egy másik szerb-török bizottmány ugyanazon helyen s ugyanazon feladatában fennakadt, de akkor nagyobb kárral meg veszélylyel is. Ez 1832. nov. 7-én volt.

Ettől az időtől fogva Szerbia világos joga kérdésessé vált; 45 teljes éven át kérdéses is maradt, mindaddig, mig újra nem lett szerb vér által megpecsételve a „Vlaske-Nyive"-n.

A Szerbia és porta közt való viszonyokban e kérdés oly fontos szerepet játszott, oly nagy befolyást gyakorolt egymás közt való ügyeikre, hogy nem lesz sem tanúlság, sem érdek nélkül, ha legalább futó pillantást vetünk korábbi fejlődésére.

Az 1833-ik év végén a porta felhatalmazta a viddini Husszein pasát (ki különben Aga pasa, a janicsárok kiirtója, nevén vala ismeretes), hogy, Milos fejedelemmel egyetértve, vegyes bizottmányt rendeljen ki, mely pontosan megjelölné a fejedelemség határait. A török biztos Csásif Achmed aga vala, Milos fejedelem pedig a maga részéről Protics Györgyöt és Velykovics Jánost nevezte ki a bizottmányba, de csakhamar azután Proticsot Miloszávlyevics Józseffel váltotta fel, ki egyébiránt Joksza név alatt ismeretes.

E bizottmány Vrázsogrnácznál kezdvén meg munkáját, a cznorékai, gurguszováczi, bányai, novopázári és sztárovláhi náhiják (környékek) határait megállapította. Nagyjában sikerrel végezte föladatát. De az 1831-ik évi

---

[1]) Némely nézőpontokat e dolgozatból, melyek más helyen vannak felhasználva, egyes irók átvettek, nem jelölvén meg forrásukat.

térkép által megjelölt határvonalon kivűl hagyta a trnováczi, vrázsogrnáczi és az izvori földek egy részét Törökországban úgy, hogy e községek lakói, földbirtok dolgában szükebb korlátok közé szoríttatván, gyakran idéztek elő összeütközéseket a határon. E hibát annál inkább kell fájlalni, mert a bizottmány nem tudta, hogy maga a határrendező térkép alapúl a vizi határvonalat tartotta, mely nekünk sokkal előnyösebb és sokkal szabályosabb határt is tűzött volna ki. Klisszurában Korito falút (40 házzal) a mi határaink közé igtatták. A határmenti pontok lajstroma szerint, mely irányadóúl szolgált, annak magában kellett foglalnia a fontos stratégiai fekvésű Sz. Nikolát is, a bizottmány azonban úgy találta, hogy ez mélyen fekszik Törökországban, s a többi ponttal össze nem egyeztethető. A Timoktól Gramadáig a bizottmány némely szántóföldeket foglalt le, melyek a szvrlyihi náhijába nyuladoztak, A kursumlijai náhijától elvette Brzecse falút, de az Ibár és Ráská között lévő kulcsot nem kaphatta meg, mint azt neki Milos fejedelem élénk figyelmébe ajánlotta. Kárpótlásúl elvette a pázári náhijától Zsárevót, Plest és Szinozseczet, Ivicza felé pedig Jágosticzát vonta a szerb határba.

1834. junius 30-án a fejedelem kinevezte a bizottmányba Perisics Vucsics Tamást és Todorovics Lázárt, hogy kitelepítsék a törököket, kik a szokoli náhija falvaiban laktak s a Drina mentén Lyesniczában, Loznicában és Lipniczában.

Miután hasztalan várták, hogy a szerb biztosokhoz csatlakozzék a török, a fejedelem őket utasította, hogy lássanak a dologhoz, a bizottmány pedig (julius 3.) felhivta Gligorijevics Vul, valyevói szerdárt s Micsics meg Stuhl kapitányokat, hogy a sereggel Bauricsba jöjjenek.

A szokoli vár tövében feküdtek: Láze, Pecsi, Kozle és Bucsije falvak. A fejedelem azt ajánlotta a biztosoknak, hogy e négy falút is a Drinán túlra üzzék, vagy hogy a várba kergessék, „s h a a v á r á g y ú i b ó l t ü z e t a d n a k , f u s s a n a k“. A biztosok azt felelték, hogy e falvak oly közel vannak a várhoz, hogy ettől el nem választhatók. Ezek helyett más török falvakat foglaltak le, melyek között vala P e t r c z is, de a későbbi fejle-

mények közt ellentállásra találtak. Ali pasa Boszniából sereggel és két ágyúval a Drinára jött azon szándékkal, hogy a mieinkre üssön. Ezért Vul, kinek „csak“ 2500 embere volt, segítséget kért. Ugyanezen időben a bizottmány levelet kapott a belgrádi pasától, ki megparancsolta a törököknek, hogy ne költözködjenek ki. Ez elég bizonyíték volt arra nézve, hogy az ellentállás szervezett, hivatalos vala.

E surlódások közt harczra is került a dolog Aluga falunál; Micsics azonban mégis előhaladt a kitelepítéssel, Vul pedig segítség helyett dorgálást kapott Milos fejedelemtől, hogy nem űzte el a törököket. A fejedelem megparancsolta neki, hogy, kivévén a lozniczai törököket, kiknek némi könnyebbítéseket igért vala, a többit valamennyit azonnal elüzze, „ha mindjárt meghal is, különben levágatja“. Vul minden helyet kiürített „Sztaro-Vláskától Bauricsig“, de a boszniai parancsnokok részéről mindenütt ellentállásra talált, mert, Ali pasán kivül, Vidajics Mahmud pasa is akadályokat gördített eléje, ki azt irta neki, hogy „e helységeket a tisztes császár Belgrádhoz csatolta, ezért nem szabad azokból a törököket befogadnunk“. Vul előit azonban vagy a törökök, vagy Milos fejedelem részéről csupán a halál állott, ha át nem űzi azokat, ennélfogva már julius 12-én azt jelenthette, hogy úgy a lozniczaiakat, mint a lyesniczaiakat, valamint a lipniczaiakat is kitelepítette.

Tesmán kapitánynak az a nehéz feladat jutott osztályrészeül, hogy „Szákár falút telepítse ki“. K.-Zvornikról pedig azt jelenté a bizottmány, hogy Zvornik-vár ágyúinak torka előtt áll, s megkérdezé: „Telepítsük-e azt ki, vagy várjuk be, hogy Fenséged a pasával együtt másképpen intézkedjék e falut illetőleg“. A fejedelem (julius 14.) a kis-zwornikiaknak Demeter napjáig határidőt engedett, a szákárbeliek pedig, kik akkor nem képeztek 11 háznál többet, fegyveresen ellentálltak, támaszkodván a kis-zvornikiakra, kik 100 embert küldtek segítségükre. A bizottmány látván, hogy a hely sziklás és meredek, s hogy a törökök jó állást foglaltak el, elhalasztotta a kitelepítést s meghagyta Tesmán kapitánynak, kinek parancsnoksága területén e falú feküdt,

hogy adandó alkalommal, éjjel törjön rá a szákárbeliekre s hogy üzze át a Drinán.

Így ment végbe a törökök kitelepítése, kik a szokoli náhija falvaiban laktak s a Drina mentén Lyesniczán, Lozniczán és Lipniczán. Ez összeütközéseknél különösen Micsics tüntette ki magát, ki a Szokol körül levő török házakat egész a várig mind fölégette.

Miután Milos fejedelem ekként rövid uton mindenfelől, K.-Zvornikot és Szákárt kivéve, megtisztította a határt a törököktől, julius 31-én Pozsarevácból azt jelenté a viddini parancsnok helyettesének, Szeid-Achmed bégnek, hogy kényszerítve vala a Drina menti törököket elüzni és hogy „sajnálja, hogy harczra is került a dolog".

Akközben Vidajics Mahmud pasa, nagyzvorniki parancsnok, kinek a Drina jobb partján birtoka vala, különösen pedig K.-Zvornikban, támadástól félvén, elzárta a zvorniki révet, K.-Zvornikba pedig minden éjjel némi csapatot külde. A törökök, mihelyt a szerbek eltávoztak a parttól, kezdtek a Drinán át visszaszállingózni és gonoszságokat elkövetni. Uzovniczán alúl harczra is került a dolog, mely négy órán át tartott.

Ekkor Husszein pasa jelenté, hogy a török javak megbecslése végett bizottmányt fog kiküldeni s a vitát el fogja intézni. E bizottmányban török részről valának: Hadzsi-Hasszán effendi, viddini Husszein pasa tisztviselője, és a belgrádi pasa (akkoriban Vedzsi pasa, ki Mekkában halt meg, mint Mohamed sirjának őrzője) sziliktárja, szerb részről pedig a bizottmányban valának Miloszavlyevics József (Joksza), Perisics Vucsics Tamás és Markovics Kócza két alsóbb hivatalnokkal, Gávrilovics Vullal meg Jánossal, a fejedelmi méltóság későbbi helytartójával.

A bizottmánynak azon helyből kellett kiindulnia, melyen komp közlekedett Szrebrnicza közelében, s a Drina mentében haladnia, felhiván a kitelepített muzulmánokat, hogy javaikat engedjék át ama kárpótlás fejében, melyet számukra a bizottmány az 1833-ik évi hattiserif alapján rendelne el. Így akart a bizottmány K.-Zvornikon is keresztülmenni, a Drina torkolata felé haladván; de a kis-zvornikiak és szákárbeliek nov. 7-én

megrohanták a bizottmányt, szétugrasztották ezt, Vedzsi pasa sziliktárja legényének (egy töröknek) fejét vették, s ugyanazt akarták tenni magával Hadzsi-Hasszánnal is, ha a kis-zvorniki kádi vissza nem tartotta volna őket attól, hogy a császári küldöttséget bántalmazzák.

A támadók szétugrasztván a bizottmányt, elfogták ennek teherszállítóit az eszközökkel együtt s a pénzt is, melyet a czélra vitt magával, hogy kifizesse a kitelepített törökök javait. A törökök azon ürügygyel álltak elő, hogy ők védelmi állást foglaltak el, de ez ürügy alaptalan volt, mert a bizottmány nem is gondolhatott arra, hogy oly szilárd hadállásra támadjon a maga 20 emberével, kik közül hatan muzulmánok valának. Ellenkezőleg, később eléggé bebizonyúlt, hogy Mahmud pasa hányt lest, ki javainál fogva személyesen volt érdekelve a kérdésben. A kárt szenvedett biztosok panaszára az szinleg elővette a török támadókat, elszedte tőlük a pénzt, de nem adta azt át sem a biztosoknak, sem a szerb kormánynak, hanem 10.000 arany helyett, a mely összeg az átalvetőkben vala, csak 5.555-öt ismert el.

Milos fejedelem értesülvén, hogy a kitelepített törökök vonakodnak, sőt ellenkeznek, hogy javaik megbecsüléséhez járúljanak, most pedig megtudván a kiszvorniki eseményt is, megparancsolta a biztosoknak, hogy „hagyjanak abba mindent“ s térjenek vissza Belgrádba; ő is Topcsiderbe szándékozott jönni, hogy megkisértse Vedzsi pasával az ügynek tisztába hozatalát, de a viddini Aga pasa ajánlatára csupán „képviselőjét“ küldte oda, hogy olybá ne tünjék föl, mintha Vedzsi pasával titkolóznék, minthogy a porta e feladatot Aga pasára bizta. A fejedelem Hasszán effendinek 25.000, a sziliktárnak pedig 15.000 grost küldött ajándékba. S a bizottmány feloszlott.

A végzet akarta úgy, hogy 1834. nov. 7-én a K.-Zvornik kitelepítése körül való kisérletek hosszú időre megszünjenek. Midőn Milos f. az 1835. évben Mahmud zultánhoz Konstantinápolyba ment, sehol sincs nyoma, hogy e kérdést is előhozta volna. Ügyvivője által az 1835-ig meg az 1836-ik évben is lépéseket tett, hogy visszakapja azt a pénzt, melyet Vidajics Mahmud pasa vett el a biztosoktól, de Kis-Zvornik kitelepítését

illetőleg határidőket tüzött ki a kis-zvornikiaknak, melyeknek kétségkivül hamar vetett volna véget, ha nem következtek volna be Szerbiában ezután oly események, melyek az országnak úgy belső, mint külső viszonyait megrendítették s a szerb kormány figyelmét elterelték azon feladatától, hogy az ország politikai jogait megvalósítsa s kifejleszsze. Találhatni, igaz, elég adatot, hogy 1846-tól fogva a pénznek Mahmud pasától való megtérítésén munkálkodtak, (ki 1850-ben, mint a boszniai bégek fölkelésének részese, Szerbiába futott át), de sehol sincs nyoma, hogy a politikai kérdést is bolygatták volna. Ez polgári per jellegét öltötte magára, mint országos jogot pedig, úgy látszott, mintha elejtették volna. Ez által vesztett erejéből s kezdett elévülni. Mahmud pasa még Brusszából is adott felvilágosításokat a pénzről, hol számkivetésben vala, mi eléggé bizonyítja, mily téves irányt adtak a kérdésnek. Mahmud pasa nem volt a szerb kormánynak egyszerű adósa; ő Zvornikban a kormányt képviselte, mely azt rendelte el, hogy a bizottságot megtámadják s meghiúsítsák a hattiserif végrehajtását. A szerb kormánynak tehát a portával kellett elintéznie egy politikai kérdést, nem pedig a pasával folytatni pert; vagy ha azt nem tehette, a kérdés egész elintézését jobb időkre kellett halasztania. A kormány más, hibás utat választván, nem juthatott sem a pénzhez, sem az ország politikai vivmányához.

Valamint az 1839-iki események után általában megszünt a hattiserifek végrehajtása, melyek a szerbiai várakon kivül letelepedett törökök kitelepítésére vonatkoztak, úgy a kis-zvorniki kérdés is 20 év óta hosszú és mély álomba merült. Csak 1860-ban kerül, a többi rokon kérdéssel kapcsolatban, ismét napi rendre, nem ismerve az akkori szerb nemzedék által, de jól ismerve az agg Milos által.

Most mindent elölről kellett kezdeni. Világos, megnyert jogokat, mint új kérdéseket kellett szőnyegre hozni s bizonyítgatni. Így kellett eljárni K.-Zvornik és Szákár kitelepítését illetőleg is.

Midőn 1862-ben a szerb-török bizottmány K.-Zvorniknál akadályra talált, Konstantinápolyban azon utasítást kaptam, legyek rajta, hogy a porta kellő utbaigazításo-

kat küldjön biztosának. A török miniszterek mintegy új álomból ébredeztek: honnan támadt most ez „új“ kérdés; honnan van, hogy Szerbia egy vidéket követel, mely a boszniai váli kormánylata alatt állott? Reájuk nézve a kérdés csakugyan „új“ is volt, mert ha az ismeretlen lehetett az akkori szerb nemzedék előtt, még kevésbbé lehetett a konstantinápolyi törököknek felróni, hogy azt nem ismerték!

A gyakori beszélgetések közben, melyeket ez alkalommal Ali pasával folytattam, hivatkoztam az 1831-iki orosz-török bizottmány topográfiai térképére, a porta által 1833-ban a viddini kormányzónak (Husszein pasának) adott utasításokra, melyek pontosan megjelölvén a fejedelemség határát, a Drinát említik meg világosan Bosznia felé eső határvonaláúl; emlékeztettem a török minisztert az 1833-iki hattiserifre, mely elszámlálván az azon időben Szerbiával egyesített kerületeket, ezen számba fölveszi a drinai kerűletet is, „mely Jádrából és Rágyevinából áll“. Minthogy pedig K.-Zvornik és Szákár falvak Rágyevinában feküsznek, Szerbia joga világosan be volt bizonyítva minden további bizonyítékok szüksége nélkűl.

Ehhez képest 1862. decz. 18-án jegyzéket is adtam át a portának, az 1831-iki térkép másolatával együtt, mivel a török miniszter azt állította, hogy az nem található meg a porta levéltárában. A térkép három darabból állt, melyek közűl az egyik a föld általános alakzatát tűntette föl, a másik kettő pedig határmenti pontokat jelölte meg akként, hogy Szerbia keresetének törvényessége iránt minden kétséget eloszlatott.

E reklámáczió mellett kénytelenek voltunk még egy másikat emelni. Az adakaléhi török erőddel szemben, mely a Duna közepén levő szigeten fekszik, a szerb parton egy váracs állott, mely úgy nézett ki, mint az egykori Stambul-kapú Belgrádban, mely ép úgy, mint ez is, elzárta az utasok elől az utat, a váracs fölött pedig a parton egy torony vala építve, melyben mindig török őrség állomásozott. Ezen erőd, melyet Ausztria emelt, Elisabethfort-néven is volt ismeretes. Midőn Heiszter tábornok 1689-ben Orsovát védte a törökök ellenében, a szigeten karózattal ellátott sánczot

emeltetett, egyrészt hogy védelmezze magát Orsovát, másrészt hogy a Duna felett uralkodjék. Az 1736-ik évben pedig Hamilton tábornok a szerb parton két bástyát építtetett Elisabethschanzen neve alatt s ezek mellett tornyot, s ezt Elisabeth-fortnak, majd később Elisabeth-Thurmnak nevezték el. E váracs, mint mi neveztük el, Szerbia közforgalmára nézve fontos vala, mert a Duna és a jobbra eső magas hegy közt feküdvén, úgy a vízi, mint a szárazföldi forgalom azt teljesen uralta. S minthogy az 1862. aug. 23-iki jegyzőkönyv minden megerődített ottomán pontot Szerbiában négy erődre vezetett vissza: Belgrádra, Sabáczra, Szendrőre és Fetiszlámra, hát a váracs, mint ötödik megerődített pont, jogosan nem is állhatott fenn továbbra. Ezért kivántuk is, hogy rombolják le.

1863. márczius 5-én kijelenté nekem az ottomán miniszter, hogy a porta Mihály fejedelemnek irásban fogja megtenni a maga észrevételeit K.-Zvornikra vonatkozólag; a mi pedig a váracsot illeti, Ali pasa nyiltan visszautasította kivánságunkat azon kifogással, hogy az az adakalehi császári várnak kiegészítő része.

A kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyve által kitűzött határidő a várakon kivűl megtelepedett muzulmánok kitelepítését illetőleg még január 4-én (1863.) telt le. Belementünk már julius havába, s daczára minden új lépésnek, melyet tettem, a kérdés meg sem mocczant, Ali bej, császári biztos pedig csöndesen ült a belgrádi várban, várva az utasításokat.

Nyolcz hónap telt bele ama kérdés földerítésébe: vajjon a per tárgyát képező vidék Szerbiában van-e, vagy Boszniában? Midőn pedig e pontot eléggé megvilágították, más kétségek merültek föl. Mivel a kánlüdzsei konferenczia jegyzőkönyvében sehol sincsenek megemlítve, a vitás falvak, hát ezek, mondák a törökök, nem is jöhetnek kérdésbe. Azt is hozzáadták, hogy Nagy-Zvornik uralja Kis-Zvornikot, hogy tehát a portát stratégiai nézőpontok is akadályozzák, hogy a szerb kivánságnak eleget tegyen.

A porta ezen halogatása után beállt a szükség, hogy a nagyhatalmakhoz fordúljunk, mint azon hatalmakhoz, me-

lyek a kánlüdzsei szerződést garantirozták is, meg alá is irták. S bár akközben azok képviselőit a dolog medrében iparkodtam tartani, mégis 1863. jun. 19-én egy emlékiratot is benyújtottam, melyben kifejtettem az ügy állását. Cáfolván a porta érveit, arra hivatkoztam, hogy a kérdés súlyja abban áll: a fejedelemség területén van-e K.-Zvornik, s mivel ez a legvilágosabb módon be van bizonyítva, Szerbia jogát tovább nem lehet kétségbe vonni, annál kevésbbé, mert e hely sem nem vár, sem valami erőd, hanem puszta föld, melyen két falu fekszik, melyekben muzulmán lakosok vannak. S miután a Szerbiában, „a várakon kivül" letelepedett muzulmánok eltávozását már az 1830-iki és 1833-iki hattiserifek is megállapították: szabad-e hinnünk, hogy a mult évi konferenciának azon szándéka lehetett, hogy megszorítsa Szerbia egy jogát, melyet ez több mint 30 évvel azelőtt szerzett s melyet részére a párizsi szerződés is biztosított? Távol attól, hogy valami megszorításra gondolt volna, a konferenczia megerősítette és szabályozta a fejedelemség régi vivmányait. Annak jegyzőkönyve a muzulmánoknak Szerbiában maradását világosan négy várra szorítja, melyeket megnevez; a VIII. czikkelyben ajánlja a császári biztosnak, hogy intézze el Szerbiával a többi kérdést is, „melyek már előbb vártak elintézésre", mi több, a jegyzőkönyv szerb törvények alá veti még a muzulmán utasokat is, kik dolgukban a fejedelemség belsejében járnának.

A garantirozó hatalmak képviselői gondosan áttanúlmányozták e pört, de egyik sem jöhetett segítségünkre. A hatalmak megelégelték, hogy egyszer már kilábolhattak ama hosszú vitákból, melyeket a Belgrád bombáztatása alkalmából, Kánlüdzsében tartott konferenczián folytattak; hogy most újra beavatkozzanak a portával való pörlekedéseinkbe, arra legkisebb hajlandóságot sem tanúsítottak, annál kevésbbé, mivel akkor ama feszült és nehéz viszonyok uralkodtak, melyeket fönnebb ecseteltünk.

Gyakori szóbeli figyelmeztetések után, melyeket a portánál meg-megújítottam, 1864. nyarán irásban új lépést tettünk; jul. 25-én Garasanin egy okmányt intézett hozzám, melyben, ismételvén már ismert árgumen-

tácziónkat, panaszkodik, miért nem állott rá a porta biztosa, hogy kiürítse K.-Zvornikot már 1862-ben, midőn Uzsicze és Szokol várakat lerombolták.

De e lépés is eredmény nélkűl maradt. Midőn a török külügyminiszternek átadtam a másolatot, kedvező vagy kedvezőtlen válasz helyett jónak találta, hogy kitérjen, az idegen követek előtt az okmány fanyarságáról panaszkodván, bár ennek alakja egészen udvarias volt, s ha valami fanyarság előfordúlt benne, ez, válaszolám, inkább az ügy állásában feküdt, melyért nem Szerbia volt a hibás, hanem a porta.

A török miniszterek, felhasználván az általános szituácziót, mély hallgatásba merűltek, nem küldvén meg Mihály fejedelemnek azt az iratot sem, melyet még 1863-ban igértek volt. Ali pasa, szokása szerint, vagy csürte-csavarta, vagy húzta-halasztotta, vagy nem teljesítette azt, a mit igért.

A garantirozó hatalmak követei pedig vagy vonakodtak, hogy valamit kezükbe vegyenek, kiméive ama kényes viszonyok közt saját személyes állásukat is, meg hivatalos befolyásukat is azon országok érdekeire, melyeket képviseltek, vagy arra szorítkoztak, hogy az ügyet futólag szóba hozzák a porta előtt, de a megjegyzések minden hatás nélkűl maradtak. Igaz, hogy az orosz, porosz és olasz követeknek utasításaik voltak kormányaiktól, hogy e kérdésben is mellettünk legyenek, de az ő tanácsaik nem hozhatták ki Ali pasát szokott flegmájából. E három követ támogatása annál inkább sikertelen maradt, mivel abbeli készségük, hogy bennünket megsegítsenek, nem vala oly megingathatatlan, mint a mily szilárd vala ellenfeleink szövetkezése amaz elhatározásban, hogy mindaddig akadályokat gördítenek elénkbe, mig ki nem elégítjük a porta igényeit a kitelepített muzulmának javainak kárpótlására, valamint a nemzeti hadseregre vonatkozólag, azaz a mig ezt vagy meg nem szüntetjük, vagy le nem szállítjuk. Mindenki könnyen kitalálhatja, hogy e szilárd szövetségesek az ausztriai és angol követek valának, kik minden kérdésben szüntelenűl ellenünk foglaltak állást, a mely kérdések csak szőnyegre kerűltek. A franczia követ azon antagonizmus következtében, mely

akkor Franczia- meg Oroszország között uralkodott, nem volt sem mellettünk, sem ellenünk; hallgatott. Neki úgy látszott, hogy a mi jogunk inkább gyökeredzik a régi hattiserifekben, mint a kánlüdzsei jegyzőkönyvben, melylyel az csak kapcsolatba hozható, Moustier mintegy érezte, hogy becsülete abban a kérdésben kevésbbé volt angazsálva; de kétségtelen, hogy ő minden esetben szavazatát reánk adta volna, ha fel lett volna híva, hogy nyilatkozzék.

Az 1865-ik év elején miniszterem fölszólított, hogy tegyek neki jelentést, milyenek a kilátások minden kérdésre nézve általában, melyeket akkor kellett elintézni Szerbia s a porta között, Kis-Zvornikra nézve pedig különösen.

Febr. 17-iki válaszomban ecsetelvén az akkori diplomácziai terrénumot Konstantinápolyban, két utra mutattam, melyre léphettünk. Egyik volna, hogy hivják össze a garantirozó hatalmak konferencziáját. De mit várhatnánk ettől? A diplomácziai viták rendszerint kölcsönös engedékenységgel végződnek. A hol a diplomáczia szab irányt, ott a legvilágosabb jogok is rövidséget szenvednek; utja a tranzakczió utja. Ha mindjárt a szavazatok többségét birtuk is volna, nem volt rá kilátás, hogy megnyertük volna jogunkat bizonyos engedmények nélkül; mert a mint a diplomáczia nem a szavazatok többségénél, hanem teljes egyetértésénél fogva dönt, úgy a többségnek valami engedményt kellett volna tennie a kisebbség számára, részint azért, mert a diplomatáknak szükségük van, hogy egymást kölcsönösen kiméljék, részint hogy meg ne sértsék a porta érzékenységét, melynek az ő itéletük következtében mindig áldozatokat kellett hoznunk. Mi több, úgy látszott, hogy a porta, ha látta volna, hogy engedni kénytelen, más kérdéseket is fölvetett volna a konferenczia előtt, a minők valának a nemzeti hadsereg és a sabáczi meg szendrei várak rayonjai; mert abban az időben Ali bej, a porta belgrádi biztosa, sürgette, hogy e váromladékoknak is jelöljenek ki egy térséget (kalimegdánt), bizonyítgatván, hogy sehol sem letezik vár rayon nélkül.

Én ezen sokszoros versengések folyamában arra a

meggyőződésre jutottam, hogy az elvi kérdések mindennemű szabályozása reánk nézve rosszúl üt ki, és hogy kevésbbé vala káros a hattiserifek homályossága s a portához való viszonyaink határozatlansága, mint autonomiánknak s a császársággal szemben való állásunknak szabályozása a diplomáczia befolyása alatt. A diplomácziai magyarázgatások azzal fenyegettek, hogy azt oly rendeletek által foganatosítják, melyek kezünket megköthették, országos jogainkat megcsonkíthatták volna.

Ezen okoknál fogva azt indítványoztam, hogy ne csak ne kívánjuk a konferencziát, hanem hogy ezt éppenséggel kerüljük.

Maradt még egy ut, melyen próbát tehettünk, ezen ut, mely a portát kizavarta holt manövereiből, — a komoly beszéd utja vala, melyből ki lehetett venni a határozott szándékot, hogy a dolog nem marad a szónál. Azt javasoltam tehát, hogy adjuk tudtára a portának, miszerint a kunyorálás és bizonyítás módja ki van merítve s hogy ez uton tovább nem maradhatunk. A barátságos hatalmaknak, u. m. Orosz-, Porosz- és Olaszországnak követei ebben az esetben is a mi részünkön maradnának. Ausztria félne az összetüzéstől, mely még jobban elmérgesedhetnék, és sürgetné a portát, hogy engedjen. Valószinű, hogy Anglia ugyanily hangulatban lenne, Moustier pedig, ki a konferenczián oly jelentékeny, Szerbia iránt jóindulatú szerepet játszott, bizonyára nem akarná, hogy önmagával jöjjön ellentétbe.

Ha a porta ezen esetben valami expedienst kisértene meg, hogy bennünket téves utra vezessen, s hogy az ügyet újból elhalaszsza, akkor Szerbiára nézve beállana az elhatározó cselekvés pillanata. Ezen utolsó pillanatban nagyon valószinű, hogy a porta engedne; vagy ha összeütközésre kerülne is a dolog, mitől kell félnünk? Ki támadna meg bennünket haddal, hogy tetthez folyamodtunk, midőn törvényes és alapos reklámáczióinkat nem fogadták el? Ki akarna tüzet éleszteni, mig saját határaink közt vagyunk? Az esemény fellázítaná a konstantinápolyi hivatalos köröket, s az európai kormánytól is szigorú, intő és elitélő szavak

kerűlhetnének ki. De az egész izgalom arra lenne visszavezetve, hogy Konstantinápolyban konferenczia ülne össze, — melyen a barátok megmaradnának barátokúl, az ellenfelek pedig nem is gondolnának arra, hogy elvegyék Szerbiától azt, a mi már kezében lenne, mint oly jog, melyet már annak idején egy hatalom sem vitatott. Maga Francziaország is, melynek Szerbia iránt való hangulata akkor bizonytalanná vált, ha, az Oroszországgal való akkori viszonyok miatt, diplomácziai téren nem is tenne valamit érettünk, a Keleten való szabadelvű és keresztény (ha mindjárt katholikus) politikájánál fogva, nem lehetne ellenünk, — itt annál kevésbbé, mert azt nem tehetné, hogy megdöntse a határozatokat, melyekben az ő követe előljárt. S valóban akkoriban olyan idők jártak, hogy Francziaországot gyakran találtuk passzivnak, midőn valamit a magunk érdekében tennünk kellett, de ritkán, vagy soha sem találtuk magunkkal szemben.

Hogy az ily konferenczia a megengesztelés valami módját tolhatta volna ránk, az valószinű volt; de nem hittem akkor sem, és nem hiszen most sem, hogy valami kellemetlen következményei lettek volna reánk nézve. Hogy kárpótolnunk kellett volna a kis-zvornikiak és szákáriak javait, kiket áttelepítettünk volna, az olyan dolog, melyet egyik esetben sem kerűlhetnénk ki.

Az eszmék eme lánczolatában hátramaradt még egy kérdés, mely fölmerűlt, ez pedig az vala: vajjon ily végzetes irány mellett előre kellett volna e kikérni a jóakaró diplómáczia beléegyezését abba, a mibe beléfogtunk volna? Az én feleletem tagadó volt, mert semmi sem képes megkötni azon állam kezeit, mely keletkezőben van, semmi sem altathatja azt el inkább, mint az ily eljárás. Ha a diplomácziának félnie kell a vele közlött szándéktól, visszautasítja ezt; ha pedig ez közönbös, de a szándék kimenetele bizonytalan, kerűli, hogy nyilatkozzék. Egyik esetben sem jelenti ki beléegyezését a tervezetbe, még akkor sem, midőn ohajtaná, hogy azt tény gyanánt üdvözölje. Midőn elutasítja azt, elveszi jogunkat az általa való támogattatásra, s egy másikat nyer, hacsak formaszerűt is, hogy szerencsétlenségünkben gáncsolhasson, sőt el is hagyhasson bennünket; midőn pedig agyon-

hallgatja szándékunkat, ajtót nyit magának, hogy fentartását később magyarázza meg — sikertelenség esetében visszautasítás, siker esetében pedig jóakaró helyeslés alakjában.

Azért aratnak is sikert azok, kik belátnak a diplomáczia hangulatába s tudják azt magukkal vonni. Ha valamit előre jeleznek is, ez azért van, hogy az értesüljön a szándékról, mint határozatról, mint azon utról, melyre őket a tények hatalma vezette. Az idegen befolyás hajhászása soha sem termett számunkra jó gyümölcsöt. Ily esetekben békeszeretetünket és előzékenységünket maga a porta is vagy gyöngeségre, vagy bajra magyarázta, melyet az idegen befolyás hoz ránk. Midőn azt gondolta, hogy az gyöngeség, megvetett és számba sem vett bennünket; midőn pedig azt gondolta, hogy idegen befolyás vezérel bennünket, akkor nem tartotta szükségesnek, hogy bennünket idegen szolgálatokért jutalmazzon.

Ez volt azon ut, melyet én kormányomhoz, kérdésére, fölterjesztettem. Az ut és mód kétség kivül komoly volt, de nem egyszersmind koczkáztató. Hogy ily határozott rendszabályhoz folyamodjam, erre fel voltam hatalmazva a tapasztalat által, melyet az ügyek intézése s az események közvetetlen szemmeltartása közben szereztem.

Nem voltak igényeim arra, hogy e nézetek által valami új igazságokat hoztam légyen felszínre, melyek minden alkalomra s minden időre volnának érvényesek, de nyilatkozatra szólíttatván fel, megtettem azt mint ügyvivő, ki köteles a talajt gondosan áttanúlmányozni, melyen működik, s a kormány gondja mindig, hogy megbirálja, mennyiben fordíthatja hasznára annak tudósításait.

Sajnálom, hogy a kormány nem találta jónak, hogy magáévá tegye javaslatomat. Valószinűleg azért nem fogadta el, mert talán nem illett bele politikájának egészébe. Akközben a kérdés minél inkább elévűlt, annál nehezebben haladt elő. Azon követek, kik az 1862-iki konferenczián részt vettek s ismerték határozatainak szellemét, egymás után letüntek a konstantinápolyi szintérről, s jöttek mások, kik a kérdésben sem nem voltak személyesen érdekelve, sem nem ismerték azt.

Mihály fejedelem e kérdésnek is nagy figyelmet szentelt. 1865. őszén személyesen kirándúlt a Drinához

Rádályig s megtekintette K.-Zvornik fekvését. Ez emléklapok irójának szerencséje volt őt ezen utjában elkisérnie, s emlékszik, mily élénk volt azon benyomás, melyet a fejedelemre és kiséretére gyakorolt e vidék jelentősége. Ha ő K.-Zvornikot „Boszniára néző ablak“-nak tekintette volna, mint ezt halála után állították, akkor e kérdést nem is tüzte volna ki napi-rendre, a melyet pedig utána is megtartottak. Vagyon, mint már más helyen is megjegyeztem, a diplomácziában olyan napirend is, melyet csak formaszerüleg tüznek ki, vagyis azon szándékkal, hogy — ne sikerűljön, de Mihály fejedelem alatt ezen munkásság azon komoly ohaj által volt vezérelve, hogy sikerűljön. Ily fontos kérdéseket, melyek sokféle országos érdekekbe vágnak, nem lehet hagyni eldöntetlenül azon ürügy alatt, hogy némely más feladatok eszközéül szolgálhatnak. E hazafias fejedelem történelme azt bizonyítja minden lapján, hogy ő azt az elvet vallotta, mely szerint minden, még ha kicsiny szerzemény is a politikai téren, a nemzeti jövőnek gyarapítására szolgál. A zür-zavaros Keleten az egyedül okos programm az, hogy minden óra meghozza azt, a mit hozhat.

Ekközben kedvezőbb alkalom közeledett s ezzel a nagyobb kérdések eldöntése is érlelődött, ha nem éppen maga K.-Zvornik kérdésének is az eldöntése. Az 1866-iki porosz-olasz-osztrák háború varázs hatást gyakorolt a keleti keresztényekre is. Felbátorítva a nagy események által, a hős krétaiak kibontották szabadságuk zászlaját, Törökországnak minden más részében pedig oly irányban kezdtek ébredezni és mozgalomba jönni a kedélyek, mely kezdetben a portát is nyugtalanította, s később el is rémítette. Ily körülmények közt, biztosítani ohajtván magát Szerbia részéről, Ali pasa tudtomra adta, hogy a zultán hajlandó lenne Kis-Zvornikot a fejedelemnek átengedni, ha ez hozzá e tárgyban „mint kegyért“ (faveur) folyamodnék. De a helyzet komolyságával szemben K.-Zvornik elvesztette akkor fontosságát. A viszonyok Szerbiára más kötelességeket, Törökországra pedig más áldozatokat róttak. Szerbia a várakra vetette szemét. Hogy e magasabb nézőpontot el ne téveszsze, nem fogadta el a török ajánlatokat, a mint ezt később tapasztalni fogjuk, midőn kifejtjük a várakról vezetett tárgyalásokat.

Midőn e nagy kérdést is megoldották, abban állapodtak meg a portával, hogy a váracs is leromboltassék, minthogy ez, a porta meggyőződése szerint, uralkodik az ada-kaléhi vár fölött; Kis-Zvornik és Szákár pedig hogy kitelepíttessenek, de hogy e vidéket semlegesítsék azért, mert közel esik Nagy-Zvornik várához, azaz, hogy Szerbia ne emeljen itt semminemű erődöket.

S a varácsot 1867-ben csakugyan le is rombolták, de K.-Zvornik és Szákár továbbra is török kezekben maradtak. Valami megfoghatatlan végzet akarta, hogy e pör túléljen minden más pört, melyeket Szerbia és Törökország közt folytattak, mióta fejedelemségünk meg lőn teremtve.

Lehet, hogy a porta itt is megtartotta volna szavát, a mint megtartotta a várakról szóló nagy kérdésben, ha nyomban a török helyőrségek eltávozása után nem törtek volna ki új viszályok, ilyen vala pl. Czvetko halála Ruscsukban; ilyen a zultán figyelmetlensége, midőn azon év nyarán Belgrád mellett átutazott, a párizsi világkiállításról térvén vissza; s ilyenek valának némely más, a porta előtt gyanús körűlmények, melyek miatt Esszád bej Belgrádba jött, hogy felvilágosítást kérjen. Időközben Ali pasa is, a ki személyesen volt angazsálva, Krétába ment e sziget megnyugtatása végett, helyettese pedig nem merte magára vállalni a döntés felelősségét.

A régensség ideje alatt szintén gondot fordítottunk. hogy a porta teljesítse a maga kötelezettségét, különösen pedig Milán fejedelem nagykorúsága előtt; mert ohajtottuk, hogy megtisztítsuk a talajt, hogy Milán fejedelem, midőn trónra lép, a császári kormánynyal való jó viszonyoknak semminemű akadályaival ne találkozzék.

1872. január 12-én utasítást kapott a konstantinápolyi szerb képviselő, hogy ez értelemben fordúljon a portához, tetszésére bizván, hogy a muzulmánok e helyekből vagy kitelepedjenek, vagy, ha tüzhelyeiken akarnának maradni, hogy ne akadályozzák őket a fejedelemség juriszdikciójának elfogadásában, mely alatt mindazon jogokat élveznék, melyeket az ország törvényei minden szerb polgár számára biztosítanak.

Mahmud-Nedin pasa, az akkori nagyvezér, látszólag méltányolta az indító-okokat, melyek a fejedelmi ré-

gensség kormányát vezérelték; belebocsátkozott a kérdés komoly tanúlmányozásába, s hajlandónak mutatkozott, hogy azt kivánságunk szerint döntse el, de félt az ellenzéktől, mely a várak átengedése következtében csakugyan megizmosodott. Azonban ő azon év julius havában megbukott, helyét pedig először Mithád pasa, ezután pedig csakhamar Mehmed-Ruzsdi pasa foglalták el. Ezek egy csöpp hajlandóságot sem tanúsítottak az iránt, hogy Szerbiának engedjenek, az első mint nagyravágyó nyakas török, a második pedig mint félénk államférfiú, ki a török helyőrségeknek a várakból való távozása előtt csak azért lépett le a nagyvezérségről, hogy ez engedményt ne irja alá.

Hogyan lett ezután, a kérdés további alakulásában, két éven át (1872. és 1873.) a portának járó adó visszatartva, azon szándékban, hogy ez kötelezettségeinek teljesítésére kényszeríttessék; mily eredménytelen kisérletet tettünk az 1874-ik évben Konstantinápolyban: — úgy tetszik nekünk, hogy mindez nem tartozik feladatunk körébe, a mennyiben azon határokon kivűl esik, a melyek közt mi Szerbia külügyi viszonyainak történetét fejtegetjük. Csupán arra fogunk szorítkozni, hogy följegyezzük, miszerint a kérdés továbbra is napi renden maradt, hogy még sok mindent lásson és túléljen. Megélte és látta, hogy Szokol és Uzsicze várakat lerombolták; hogy a szerbiai várak körűl letelepedett törökök kiköltözködtek; hogy Sabácz, Szendrő, Fetiszlám, igen, a büszke Belgrád is, kezünkbe estek, sőt ennek egy bizonyos fokig társa, a váracs szintén leromboltatott! Mindezt túlélte K.-Zvornik, s megmaradt továbbra is a Szerbia és porta közt való viszály almájának. Valamint tanúja volt annak, hogy 1834-ben Milos fejedelem biztosai, kik azt ki akarták üríteni, majdnem fejüket veszítették: úgy neki volt rendelve, hogy 40 év után okúl szolgáljon, melynek következtében a zultán egy minisztere (Rasid pasa) megbukott; hogy siettesse egy szerb miniszter bukását is (1874); és hogy csak miután újból és bőven lőn vérrel megáztatva, oldják meg annak kérdését szerencsésen a berlini kongresszuson. Ily gazdag vala peripetiákban, ily végzetteljes eme „parányi“ kérdés!

VII.

Szerbia és Oláhország.

Azon állapot, melybe a Konstantinápoly és Belgrád közt való viszonyok a konstantinápolyi konferenczia után jutottak (1862), nem volt barátság, de nyilt ellenségeskedés sem; ama láthatatlan küzdelem jellegét viselte magán, mely csak a föld alatt való aknákban foly.

Ezen küzdelemben Oláhország hosszú időn át Szerbia oldalán volt, a miért mondotta is Brassier, porosz diplomata azon kitünően találó szavakat, hogy e fejedelemségek úgy növekednek egymás mellett, mint a hogyan két fa növekedik egymás mellett, a melyek ágai egymásra hajlanak. Ez igazság elvitázhatatlan módon bebizonyúlt politikai életük ama napjaiban, melyek képének vázolását ezennel megkisértjük.

Már az 1858-ik évtől fogvà nagy hasonlatosság jelentkezik fejedelemségeink történetében. A Dunának úgy az egyik, mint a másik partján ez idő óta új politikai élet kezdődik, mely Oláhországban is, meg Szerbiában is a nemzet egyesítésére és az idegen elemek kiirtására irányúlt, melyek azon áramlatot akadályozták.

Rendszerint, mielőtt valamely nemzet életében új korszak nyilnék meg, élénkebben érezhetők bizonyos új szükségletek. Fejlődésükkel az eszmék új köre képződik, melyek megtalálják hirdetőiket, eszközeiket, a kik által átáramlanak az életbe. Így 1858-ban az oláh fejedelemségekben már megért annak gondolata, hogy Oláh- és Moldvaországot nemzetközileg egyesítsék, politikai tekintetben pedig hogy megtisztítsák a fánár-elemtől, mely politikai, nemkülönben társadalmi életüket megakasztotta, épúgy, valamint a mohamedán elem akadályozta nemcsak a szerb nemzeti eszme megvalósítását, hanem még

Szerbia belső fejlődését is. Ott is, itt is e rokon áramlatok megtalálták megteremtőiket: ott Cuza-, itt Mihály fejedelmet.

Egyetlen komolyabb politikai tett sem mehetett végbe az egyik fejedelemségben anélkül, hogy a másikban is visszhangra ne talált volna, és pedig távoli, kerülő uton. Elválasztva a Duna által épúgy, mint a hogyan el voltak különítve a politikai intézmények és társadalmi élet által, fejedelemségeink nem gyakorolhattak egymásra közvetetlen befolyást, s megállapodás is eleintén kevesebb volt köztük, mintsem föltételezték. A kerülő ut, melyen át egymásra hatottak, Konstantinápoly vala, hol politikai létük összes szálai az európai nagyhatalmak kezeiben futottak össze, melyek a párizsi (1856.) kongresszuson az ő nemzetközi helyzetüket együttes garanciájuk alá vették.

Ez okoknál fogva gyakran kell szemlélődnünk azon viszonyok felett, melyek Bukarest és Konstantinápoly között keletkeztek, s onnan, mint egy ugrással, viszonthatást gyakoroltak Belgrádra és fordítva.

Midőn III. Napoleon, az orosz-lengyelországi forradalom alkalmával, előállt az európai kongresszus egybehivására vonatkozó indítványával (1863. okt. 24.), az érdekelt hatalmak, hogy megtartsák Lengyelország egyes részeit, nemcsak azt vitték keresztül, hogy meghiúsították a franczia császár kisérletét, hanem még az iránt is kezdtek alkudozni, hogy maguknak közösen biztosítsák lengyel tartományaikat. És bár Oroszország, Poroszország és Ausztria az alkudozások határai közül ki nem léptek, kisérletükkel mégis tovább mentek, mint Napoleon mehetett a maga indítványával. Mivel a lengyel szökevények menedéket s oltalmat találtak Oláhországban, honnan a lengyel fölkelést támogatták is, azért Oroszország és Ausztria megkisértették, hogy mindenekelőtt saját lengyelországi érdekeiket megóvják Oláh- és Moldvaország ellen, kezdték tehát messziről a portát ösztökélni, hogy foglalja el azokat haddal. E tervnek annál inkább adhatták át magukat, mert bizonyosak voltak benne, hogy ezzel az ottomán kormány szája-ize szerint fognak eljárni, mert az mintegy két év óta gyakran adta ily tervekre való készségének jeleit,

valahányszor felhő mutatkozott Európa politikai horizontján.

A török sereg az oláh fejedelemségekben nem költött volna fel a hatalmaknál semminemű féltékenységet, s minthogy a portát Oroszország, Poroszország és Ausztria szólították volna fel az okkupációra, azt gondolták, hogy a törökbarát Anglia sem haragudott volna az ottomán okkupáczió miatt, s hogy Francziaország e miatt senkivel sem keverednék háborúba.

És csakugyan, az 1864-ik év elején Törökország hadat kezdett gyüjteni a Dunánál, különösen Ruscsukban, midőn pedig Cuza fejedelem felvilágosítást kért a portától, Ali pasa azt felelte, mint várni is lehetett, hogy a küldött katonáknak nincs más feladatuk, mint hogy betöltsék a császári sereg megürült sorait.

Éppen nem volt szokatlan, hogy Ausztria azt tanácsolta Törökországnak, hogy foglalja el az oláh fejedelemségeket, de több magyarázatra szorult az, hogy Oroszország is azon hatalmak sorában volt, melyek a portának azt a tanácsot adták. A lengyelországi események közelebb hozták e két államot a konzervativ iránynál fogva. Másrészt megint a török politikusokban nem kevesebb hajlandóság mutatkozott az Oroszországgal való kiegyezés iránt. Ez irányban Ozmán pasa, a hadi tanács elnöke járt elől, ki Szerbiában Edhem pasa küldetése idejéből (1858.) mint Ozman bej vala ismeretes. Ő a nagyvezérhez egy emlékiratot is terjesztett föl, melyben, politikai és hadi nézőpontból, annak hasznát fejtegette, mely Törökországra hárúlna az Oroszországgal való jó egyetértésből.

A ki a porta akkori államférfiainak nagy óvatosságát ismerte, az nem hihette, hogy egykönnyen elhatároznák magukat oly szélső rendszabályra, a minő Oláhország okkupációja, még ha a legjobb akaratot tanúsítanák is; mert az nem első eset volt, hogy a hatalmak a portát valamire fellovalták, s azután úgy tették magukat, mintha semmiről semmit sem tudnának, midőn beálltak a kellemetlen következmények. Azért a török miniszterek meg is czáfolták az okkupációról keringő hireket. De a hatalmak, melyek őket arra rá akarták beszélni, nem egykönnyen hagytak föl tervük-

kel; Ausztria még kevésbbé mint mások, mert bonyodalma levén akkor Schleswig-Holstein miatt Dániával, mintegy ohajtotta, hogy Oláhország ellen védje magát a forradalomtól. Novikov tagadta, hogy az okkupáczió eszméje csakugyan foglalkoztatja e három hatalmasságot, Erskine, angol helynök pedig, egy mindig kimért s tartózkodó ember, nyiltan megvallotta nekem, hogy a porta el is foglalhatja Oláh- és Moldvaországot, ha kedvező alkalmak nyilnának rá, mert ha, ugymond, tiszteletben tartják az oláhok „bevégzett tényeit," miért ne ismernék el e jogot Törökországra nézve is, melytől Cuza fejedelem nyilván elszakadni kiván? E reákczionárius czélzatoknak lehetetlen volt nem nyugtalanítaniok a szerb államférfiakat, mert ha mindjárt nem venne is a porta magának bátorságot, hogy Oláhországból hidat csináljon, melyen át megkisértené a Szerbiába való átmenetelt is, mégis az okkupáczió ténye ép annyira veszedelmes volt volna elvileg, a mily mérvben káros tényleg, a mennyiben Szerbiát erkölcsi fenyegetés és presszió alatt tartaná, habár az orosz helynök biztosított, hogy Oroszország soha sem fogja azt átengedni, hogy ilyen intézkedést Szerbiára is kiterjeszszenek.

Ekközben Francziaország hallgatásba merült, mely az oláhokra nézve egészen jóakaró, az ottomán kormányra nézve pedig meglehetősen talányszerű vala. S ha azt veszszük, hogy a porta a Fekete tenger s a Duna között elég nagy haderőt gyüjtött volt össze (60.000-nyi seregről beszéltek), akkor hihető is, hogy rábirható volt volna, hogy a Dunán átkeljen, ha merte volna a Napoleonnal való jó viszonyt koczkára tenni. „Azonban mi, beszélték nekem a franczia követségnél, a magas portára nézve elég gúnyolódva, mi felvilágosítást kértünk Cuza fejedelemtől az ő fegyverkezése iránt, s midőn nekünk azt felelte, hogy védelmezni akarja magát és Törökországot, „mi megelégedtünk az ő feleletével".

Természetes, hogy a porta ily körülmények közt habozott, s hogy ne kezdjen Francziaországgal rossz viszonyt, az okkupáczió barátait meg hogy némileg kielégítse, elhatározta, hogy Cuza fejedelemtől felvilágosítást kiván a haderőről, melyet ez szervezett. A

nagyvezér, hivatkozva az 1830-iki szervezeti szabályzatra s a párizsi 1858-iki egyezményre, melynek értelmében mindkét fejedelemségnek nem lehet több, mint 6208 katonája, felhivta Cuza fejedelmet, hogy adjon felvilágosítást, mire kell magyaráznia a szállingó hireket, melyek szerint ő e számot meghaladva is, óriási fegyverkezést vesz foganatba. A nagyvezér fenyegetőzik, hogy ez „bonyodalmakra adna jelt, melyek miatt a fejedelemségeknek kellene legnagyobb rövidséget szenvedniök“, ha megsértetnék ama nemzetközi okmány, mely mostani állapotukat szentesíti.

A porta ugyanazon időben Szerbia ellen is fordúlt. Meghagyta Ozman pasának, a boszniai válinak, vagy legalább ennek ajánlatára felhatalmazta őt, hogy minél több basibozukot indítson utnak és szállja meg a szerb határt. A porta és Ozmán pasa mintegy 50.000 embert szándékoztak mozgósítani, de a szerájevói hivatalos tudósítások azt jelentették, hogy a legnagyobb erőfeszítés mellett sem lehet számítani több, mint 25.000 basibozuk összegyűjtésére.

Ime a porta, a mint európai vazalljaival szemben minden oldalról ha nem ellenséges, legalább fenyegetésteljes állást foglalt el. Ismerjük az okokat, melyeknél fogva ezt Oláhországgal szemben tette, de minő indítékok vezették, hogy ugyanazon időben Szerbiával is viszályba keveredjék? Midőn a józan politika legelemibb alapelvei is tiltották, hogy ugyanakkor több ellenfélt hivjanak ki maguk ellen, hogyan cselekedhettek ellenkezőleg azon török államférfiak, kiket ekkoráig mindenben óvatosaknak és tartózkodóknak tapasztaltunk?

A porta mindig nyugodt vala, midőn az európai hatalmak tanácsában legalább egy szavazatra számíthatott; a mostani körülmények között pedig, mellette lévén Ausztria és Oroszország s ezek mögött a porosz katonai állam, úgy találta, hogy rá nézve a helyzet legalább annyiban kedvező, hogy vazalljaival szemben való szuzerén tekintélyéről okmányt adhat ki, a kiknek minden törekvése, szemmel láthatólag, az ő uralma alól való végleges felszabadulásukra irányúlt.

E helyzetre támaszkodott a porta, midőn elhatá-

rozta, hogy Szerbia ellen is frontot csinál, s magától értetődik, hogy e czélra nézve megvoltak a maga közvetetlen okai is. Felindította őt egyrészt Ozmán pasa, másrészt pedig felrázta a Garibaldi expedicziójától való rettegés.

Topál-Ozmán pasa több éven át vala a belgrádi erőd muhafiza, mint ilyen, az 1858-iki forradalom alkalmával, mélyen belemerült országunk belső politikai mozgalmába. Gyönge erkölcsű ember, rossz hazafi, megbizhatatlan hivatalnok, becstelen adminisztrátor — ez vala Ozmán pasa. Még mint tengernagy-helyettes a zultán hajóhadának egy részét elárúlta az egyptomi Mehmed-Alinak, valószinűleg, mivel meg volt vesztegetve; mert minden igyekezetét azon eszközökre fordította, melyek által minél nagyobb gazdagságot harácsoljon össze. Ha azt tartják is, hogy az 1858-iki forradalomban nem maradt üres kezekkel, mégis az kevés volt a kapzsi Ozmánra nézve. Ezért mindenki könnyen megérthette a legközelebbi indító-okokat, melyeknek következtében Ozmán pasa gyakran felsohajtott vágyainak eszménye után: — hogy valahol váli lehessen, legörömestebb akart volna pedig az Boszniában lenni, hol legkevésbbé sem volt volna kitéve a nyilvános ellenőrzésnek. És midőn vágyainak ezen magaslatát is elérte, arra törekedett, hogy szerencséjének mély alapot vessen. Kigondolta a mindenféle épitmények szükségességét, melyek alkalmat nyujtanak lopásra; bujtogatta kormányát, hogy föl legyen hatalmazva, miszerint nagyobb sereget tarthasson — bemutatott számlára, de nem zsoldon is. Ozmán pasa sok mindent tudott Szerbiáról. A 800 főnyi szokásos újonczozásban, melyet minden évben eszközöltek Szerbiában, nagy katonai mozgalmat látott, melynek arra kellett szolgálnia, hogy fölkelés törjön ki, a Boszniában való fölkeléssel kombinálva. Ozmán pasa még azt is tudta, hogy Mihály fejedelemnek titkos találkozása volt a határon Cuza fejedelemmel — természetesen forradalmi czélzattal a török császárságra nézve. S még ezzel sem voltak kimerítve Ozmán pasa informácziói; azon emberek, kiket ő Szerbiába küldött vala, még nem tértek vissza, ha pedig megjönnek, majd fog ő tudni további részleteket is.

Ugyanazon időben attól tartott a porta, hogy Szerbia szövetségre lép az olaszországi forradalmi elemekkel, melyek élén Garibaldi álla. Eléggé megbizható hirek azt jelentették, hogy az olasz hazafi valami expediczióhoz akar fogni Olaszországon kivűl, s hogy a római kormány is hajlandó vala ezt neki megengedni, hogy valahol az országon kivűl idézzen elő zavart, s hogy, ha semmit sem ér el, legalább a nyugtalan elemektől megszabadúljon. A konstantinápolyi diplomácziai körökben bizonyosan tudták, hogy Garibaldi a maga hívei előtt felfödte, miszerint valamit hazáján kivűl akar kezdeni.

De hogyan volt Szerbia csak valamennyire is összeköttetésbe hozható az olasz mozgalommal?

Az európai hivatalos körökben már szilárd vala a meggyőződés, hogy Mihály fejedelem nem volt forradalmár a szó nyugati értelmében; azonban azt tartották, hogy Garibaldi némely kisérletei reágálhatnak Szerbiára, mely arra használná fel azokat, hogy fellázítsa a török határ-tartományokat azon pillanatban, midőn Garibaldi expedicziója riadalmat idézne elő az európai államférfiak közt.

Voltak végre olyanok, kik abban a véleményben valának, hogy Törökország meg Ausztria megegyeztek az iránt, hogy Mihály fejedelmet megbuktassák s oly rendszabályokat alkalmazzanak, melyek által ellenfeleit az országban felbátorítsák, s hogy zavar esetében török sereg hatoljon be az országba azon ürügy alatt, hogy a rendet visszaállítsa, voltaképpen pedig hogy a zavargókat föltüzelje.

A török rendszabályoknak Szerbia ellen való ilynemű felfogását juttatta kifejezésre Brassier de St. Simon gróf, porosz követ, ki kormányát is e szellemben értesítette. Ő e jelenségeket Májsztorovics zavargásaival hozta összefüggésbe, melyeket azon időtájt födöztek föl Szerbiában; azonban ily következtetésekre nem valának közelebbi adatok, kivéve, hogy köztudomású volt, miszerint a porta nagy áldozatokra is kész volt, hogy megbuktassa Mihály fejedelmet, kitől mindig rettegett s a kinek részéről saját szerencsétlensége felől táplált némi sejtelmet. Némely jelek arra is mutattak, hogy a fejedelemség katasztrófáját is remélte, — bizonyára azért,

mert ez szivén feküdött; de a Garibaldi mozgalmától való félelem erősen meglátszott rajta, ez látható oka vala hadereje összegyüjtésének, vagy legalább affektálta ezt a félelmet, minthogy turini követe, Rusztem bej nem hagyott békét, Venosta olasz miniszternek, tudósítást kivánva tőle minden pillanatban Garibaldi terveiről.

Végre nem volt valószinűtlen, hogy a porta egy csapásra mind a két czélt el akarta érni: úgy azt, hogy az olasz mozgalom elől elsánczolja magát, valamint hogy felbátoritsa Szerbiában az antidynasztikus elemeket, melyek elvárhatták tőle e szolgálatot, mert tapasztaltuk fönnebb, mint kérdezősködött utánuk.

E verziót igazolja Ozmán pasa multja is, de igazolják a későbbi események is. Említettük, hogy ő, mint belgrádi muhafiz, az 1858-iki forradalom minden titkába mélyen be volt avatva, az Obrenovicsok ellen pedig mélyen meggyökeredzett gyűlölséget vitt magával Boszniába azon megaláztatásért, melyet trónjukra való visszatérésük után szenvedett. Az ő ellenséges érzülete bebizonyult 1868-ban, némely összeesküvők vallomásaiból, ugyannyira, hogy a régensség kormánya 1869. febr. 11-én őt a topcsideri véres tett részese gyanánt vádolta be a portánál s követelte, hogy Szerbia szomszédságából elmozdíttassék. Ali pasa nem akarta nekünk megigérni a kivánt elégtételt, de tényleg adta azt meg, elmozdítván csakhamar azután Ozmán pasát nemcsak Bosznia kormányáról, hanem végleg elbocsátván őt a tényleges szolgálatból.

Ily rossz lélek képes volt már 1864-ben is Szerbia számára valami gonoszat előkészíteni. De Mihály fejedelem megvetéssel nézett a porta basibozuki demonstrácziójára, senki előtt sem sajnálkozván miatta s a portától sem kivánván semmiféle felvilágosítást. Ha közönyösen hagytuk is, hogy lássuk, mi fog mindebből keletkezni, nem mulasztottuk el, hogy éber szemmel kisérjük a határunkon fölmerült jelenségeket is, meg a visszhangot is, melyet azok a mérvadó diplomáczia köreiben idéztek elő, és úgy találtuk, hogy sem az egyiknek, sem a másiknak nem volt veszélyes jelentősége.

A török államférfiak, látván, hogy Szerbia nem lép ki tartózkodó állásából, s érezvén annak szükségét, hogy

ellene való rendkivüli intézkedéseiket igazolják, elhatározták, hogy ezt, szokásuk szerint, rekriminációk alakjában fogják megtenni.

És márczius 9-én megjelent a porta polgári biztosa Garasanin előtt, kezében a szerb bűnök lajstromával. Kijelentette, hogy Boszniában hirek szárnyalnak, miszerint a határmenti szerb lakosok gyorsan fegyverkeznek és fegyvergyakorlat végett gyülekeznek. E jelenségek izgalomba hozzák a boszniai törököket, a m. portának pedig nagy aggodalmat okoznak. Ali bej kérdi, vajjon e hirek alaposak-e?

Garasanin azt felelte, hogy csudálkozik, miszerint a porta csak most eszmélt föl, hogy felvilágosítást kivánjon, miután Ozmán pasa egész Boszniát fegyverbe állította. Ha e felvilágosításokat ekkora készülődés előtt kérték volna, bizonyára nem találták volna szükségesnek, hogy csak egy embert is mozgósítsanak, még kevésbbé pedig hogy maga a porta is aggodalmaknak tegye ki magát. A bizalmatlanság politikája, melyet a porta rendszeresen úz Szerbiával szemben, gyakran oly csudálatos eseményeket idéz elő, a minők most tapasztalhatók Boszniában. A fejedelem kormánya sajnosan tapasztalja, hogy semmi sem elegendő a maga igazolására, ha csupán valamely boszniai pasának vagy belgrádi ügyvivőnek úgy tetszik, hogy a dolgokat elcsavarja és úgy juttassa a portához. S bármily pontatlanok ez adatok, felvilágosításainkat soha sem méltatták érdemük szerint. Ha e számtalan hir közül egyetlen egy is valónak bizonyúlt volna, a háborút Szerbia s a porta között ekkoráig nem megkezdték, hanem már be is végezték volna. Így beszéltek Szerbiának Oláhországgal, Görögországgal, a magyarokkal, Garibáldival stb. való szövetségéről; beszélték, hogy a szerb fejedelem fiának fogadta a montenegrói fejedelmet, hogy a szerb hadsereg már el kezdett gyülekezni stb. Mindezen hir Konstantinápolyban összpontosúl, s a kik azokat ide juttatják, ahelyett, hogy megbüntetnének, még nagyobb buzgalommal folytatják foglalkozásukat. A szerb fejedelem soha sem utazhatja be országát anélkül, hogy utazásában az ügyvivők valami veszedelmes szándékot nem látnának. Ezen ügyvivők egyike, a ki itt lakik, ahelyett, hogy

feladatának élne, keresve keresi, hogy a portának hazug jelentések küldésére ajánlkozzék, s még azt sem átallja, hogy Szerbiát fenyegesse. S mi mindezt békével türjük. Lojális szándékainkban nem táplálván aggodalmat, arra szorítkozunk, hogy megvessük e hazug tudósításokat.

Ali bej kérdést intézett, vajjon Garasanin nem Mehmed-Ali bejre, a hadi biztosra céloz-e?

Garasanin azt felelte, hogy ő senkit sem nevez meg, s tovább igyekezett fölvilágosítani Ali bejt, hogy a fegyverek kiosztása nem új dolog, mely most magára vonhatná a császári ügyvivők figyelmét. Hozzá látván, hogy a nemzeti hadsereg számára fegyvert szerezzünk, a fejedelem kormánya kénytelen volt gondját annak egyöntetűsége szükségességére is kiterjeszteni. A mint egy-egy mennyiség elkészült az arzenálokban, akképen vette kezdetét a kiosztás már az 1862-ik évvel s folytatódott mind a mostani télig. Ily egyszerű és természetes dolog mellett, mely életbe léptetett egy rendszabályt, melyet már két év előtt kezdtek meg, szükséges volt-e, hogy az egész Boszniát fegyverbe állítsa, sőt hogy magát a m. portát is nyugtalanítsa? Azonban mi nem vagyunk hivatva megbirálni azon intézkedéseket, melyek Boszniában mennek végbe; azok senkire sem tartoznak, csak Ozmán pasára s a m. portára. Ha azokról mégis beszélünk önökkel, ez azért van, mert felszólítanak rá, és mert örülünk, hogy való értékükre vezethetjük vissza a szándékokat, melyeket nekünk tulajdonítanak. Mi tehát kérjük önt, hogy ne mondja azt, miszerint mi sajnáljuk, hogy Ozmán pasa egész Boszniát fegyverbe állította.

A lépésnek, melyet a porta ügyvivője a szerb kormánynál tett, nyilván az volt a célja, hogy eltakarja a porta költekezését, melyet a gyümölcstelen demonstrációk róttak rá. Okos tartózkodással azonban cselfogásairól lerántottuk az álczát annyira, hogy utóbb (márcz. 22.) maga Ali pasa is mentegette Ozmán pasa magaviseletét, kit úgy védelmezett, mint jó hivatalnokot, a ki azonban nehéz helyzetben van. Rendszabályokról, mondá nekem, a lakosság megnyugtatása végett kellett gondoskodni, ama hirekkel szemben, melyek Boszniában szárnyra keltek, de más nézőpontok is idézték

azokat elő, különösen az európai zavaros kilátásokra való tekintet. Előadtam, hogy Szerbiát alaptalanúl hozzák összeköttetésbe a forradalommal, melynek nálunk nincs kedvező talaja; hogy nincs értelme ama föltevésnek, mely szerint Garibaldi a Szerbián át vezető utat választaná Velenczébe; s hogy a fejedelem előtt nagy jogtalanságnak látszik, midőn azt gondolják, hogy képes lenne oly meggondolatlan terveket támogatni. Az ő bölcseségét s komolyságát egész Európa méltányolja, és csak Konstantinápolyban nem veszik észre ezen erényeit.

Oh, mondá Ali pasa, mi is méltányoljuk Ő fensége bölcseségét; de a mit tőle kivánnánk, az a szivélyesebb magaviselet. Egy lépés sem történt ekkoráig, melynél e szivélyesség megnyilatkozott volna, ellenkezőleg, mindenütt bizonyos hidegséget tapasztalhatni, ha ugyan nem lenézést is (dédain), ez pedig nem teremtheti meg azt a bizalmat, melyet Garasanin úr kiván.

A szivélyesség, felelém, könnyebbé válhatnék ettől fogva, de különben sem tudom, vajjon a fejedelem félretette-é azon tekinteteket, melyek a portát megilletik. Személyes viszonyaiban úgy, mint átirataiban oly hangon szól, mely a portához illő, s az ő jellemével megegyez.

Az ottomán miniszter, igaz, kijelentette, hogy nem is kiván semmit sem, a mi a fejedelmet lealázná; azonban egész beszéde a harag és rosszakarat jellegét viselte magán, mely ezuttal annál nagyobb volt, mert véget ért egy campagne, mely teljesen eredménytelenűl folyt le.

Reánk nézve nem kis elégtétel volt, hogy a zultán minisztere előttünk, annyi demonstráczió után, arról panaszkodott, hogy a fejedelem, a vazall, „lenézi“ a császárt, a szuzerént. Midőn, e szavakat nehéz szivvel, szomorúan kiejtette, bizonyára nem ringathatta magát a fölény érzetében!

Oláhországgal szemben sem volt a porta szerencsésebb a maga demonstrácziói val. Cuza fejedelem tántoríthatatlanúl megmaradt a maga utján. Fegyvereivel magán Konstantinápolyon keresztűl jártak a hajók, me-

lyek közűl egy (ausztriai) gőzhajót Szulinában le is foglaltak, de a francziák nem engedték magukat feltartóztattatni. A nagyvezérnek már említett, a hadsereg számfelett való szaporítására vonatkozó tiltakozására a fejedelem leczkét tartott a portának országa jogairól és állásáról és tudtára adta még, hogyan lehetnek fogadva az okkupáczió kisérletei. Mi több, e bátor férfiú, a legnagyobb nehézségek idejében, megtette az elhatározó lépést.

Valamint egykoron a porta Szerbiára erőszakolta az 1838-iki alkotmányt, úgy Oláh- meg Moldvaországnak is volt akkoriban alkotmányuk, melyet Európa oktrojált rájuk az 1858. aug. 19-iki párizsi egyezménynyel. E nemzetközi okmány értelmében az oláh fejedelemségek alkotmányos államok valának, választó törvényhozó testülettel, de politikailag elkülönítve maradván, közös orgánum gyanánt valami állandó központi bizottmányuk vala Foksaniban, mely mind a két fejedelemség számára előkészítette a közös érdekű törvényeket.

Szerbia is, meg Oláhország is, megfosztva a jogtól, hogy önmaguk konstituálódjanak, harczban álltak az idegen intézményekkel. Milyen harczokat állott ki Szerbia, az még mindnyájunknak élénk emlékezetében él; az oláh fejedelemségekben is az állam gépezete bonyolódott, a nemzet szelleménck szintén meg nem felelő vala. Mindkét fejedelemség nagy erőfeszítéssel törekedett a végleges egyesítésre, de utjukat állta a nagyon is újkeletű nemzetközi okmány, melyre némely hatalmak minden féltékenykedő figyelmüket szentelték, mert olyan határozatokkal ruházták fel, melyeknél fogva az ország belügyeibe is befolyhattak.

Azon időben Oroszország meg Ausztria hadaikat is közelebb hozták az oláh határokhoz, azon ürügy alatt, mely talán nem is volt alaptalan, hogy távol tartsák maguktól a forradalmi zavarokat, melyeknek látható jelei az „egyesített fejedelemségekben“ valának észlelhetők. Az osztrák és orosz had eme központosítása Oláhország határán, alkalmúl szolgált a portának, hogy némi sereget küldjön a Dunához, nyilván a hatalmak iránt való féltékenységből, mert ha nem is akart velük tartani, hogy fegyveres kézzel maga menjen be Oláhországba, arra mégis

hajlandónak mutatkozott, hogy minden hasonló idegen kisérletnek ellentálljon. Francziaország ellenzé Oláhországnak bárki által való okkupácziójá, és Russel lord is azt mondta Londonban, hogy a párizsi szerződés értelmében nem történhetik meg az okkupáczió valamennyi aláiratkozott hatalom beléegyezése nélkül, és ez esetben is csak török okkupácziórol lehet szó; Gorcsakov herczeg azonban mintha más meggyőződésben volt volna, mert a szentpétervári török követ előtt az okkupáczió lehetőségét emlegette.

Kivülről tehát Cuza fejedelem: viszályban állt a portával, összeütközésbe jutott a három éjszaki hatalom szövetségével, bent az országban pedig harczolnia kellett a fékevesztett pártokkal, a bojár előitéletekkel, sőt magukkal a régi uralkodó-családokbeli trónkövetelőkkel. Hogy mily fokra hágott e feszültség, meg fogjuk érteni, ha emlékezetünkbe hozzuk, hogy 36 országgyűlési képviselő annyira megfeledkezett hazafias kötelességéről, hogy ellene a portához panaszt is emeltek. Cuza előtt az akadályok egész erdeje álla, mely előtt sok más, kevésbbé bátor lélek, az ő helyében, elcsüggedt, kétségbeesett volna; de mint a szürke sas, mely túlszárnyalja a legmagasabb hegyeket is, ő, egy merész elhatározással, legyőzött minden nehézséget. A moldvai Cogolniceanuban jeles és ügyes államférfiúval birván, elhatározta, hogy ledönti az állam-intézmények rákényszerített alkotványát, s (1864.) május 2-án megszüntette az Európa által oktrojált alkotmányt, kihirdette a parasztok felszabadulását a szpáhii kötelék alól, és plebiszczitum utján a nemzethez appellált, s teljes visszhangra találván, egy lépéssel tovább ment — megjelent Konstantinápolyban.

A fejedelemnek Konstantinápolyba menetele zavarba hozta az ő belső, — és lefegyverezte külső ellenségeit még mielőtt magukhoz jöttek volna a rémülettől, melybe őket a maga forradalmával (coup d'État) ejtette; mert ha az ő belső ellenségei a zultánhoz appeláltak, ő appelál a nemzethez meg a zultánhoz; ha pedig külső ellenfelei elitélték, mivel megszegte nemzetközi okmányukat, mely, mint a nagyvezér mondá, szentesíti a jogokat és kötelességeket, melyek mindegyik érdekelt félre kötelezők, és szabályozzák kölcsönös viszonyaikat, —

a fejedelem a maga szuzerénjéhez fordúlt, hogy vele szentesítse az ügy új állását, melyet plebiszczitum utján teremtett.

Azt gondolták, hogy Cuza fejedelemnek III. Napoleon, ki az ő egyedűli, de egyszersmind elegendő erejét képezte, adta azt a tanácsot, hogy menjen Konstantinápolyba. Akár volt alapja e föltételnek, akár nem, mindenesetre áll az, hogy a császár a fejedelem eszméjét helyeselte, mert midőn a török miniszter Párizsból hirt kapott a fejedelem érkezéséről, a franczia követ elégedetten kiáltott fel: „ime látják, mily tanácsokat ad az én császárom".

A zultán legott elfeledte a fejedelem bűneit, s elrendelte, hogy kitüntető módon s vendégszeretőn fogadják; a legszebb palotát szemelte ki számára a boszporuszi Gyokszon (Aux Eaux-douces d'Asie), melyben azelőtt csupán Konstantin, orosz nagyherczeget fogadták vala. A porta pedig, a maga részéről, félhivatalos lapjában meleg kifejezést adott megelégedése érzelmeinek, hogy az oláh fejedelem hozzá jött.

S hogy is lehetett máskép? Hogy ne örűlhettek volna a török államférfiak egy oly jelenségen, mely emelte az ottomán porta külső tekintélyét, melyre ez mindig a legnagyobb súlyt fektette! Alig hogy Európaszerte hitelre talált a hir, mely szerint a szuzerén és vazall közt való viszonyok a szakadás küszöbén állanak, s a Duna fölött setét felhők tornyosúlnak, — ime a vazall, kinek tegnap még felvilágosítást kellett adnia, eljött, hogy bemutassa hódolatát a zultánnak. Ez nagyon is hizelgő vala a gyönge „császárok császárára" nézve, jól ütött ki Fuád pasa pénzműveletei nézőpontjából, és üdvhozó vala a török hitel fentartására nézve Európában.

Elindulása előtt Cuza fejedelem értesítette a portát, hogy élőszóbeli felvilágosítást fog adni az alkotmányos változtatásról, melyet eszközölt, addig pedig hogy nem gondol ama rendszabályok foganatosítására, melyeket kénytelen volt a nemzetnek szavazata alá bocsátani. Május 26-án Konstantinápolyba érkezett, fényes fogadtatásra találván a zultánnál, ennek államférfiainál, sőt az európai diplomácziánál is. Azonban a vendégeskedés meg vigadozás közepette a fejedelemnek a maga felada-

tában Konstantinápolyban is óriási akadályokat kellett leküzdenie, mert itt sem volt a talaj oly sima, a minőt a külső ünnepségek után lehetett várni.

Két nagy nyugati hatalomnak volt a Keleten elvileg eltérő politikája: Angolországnak törökbarát és konzervátiv, Francziaországnak pedig, ha nem is mindig a szélső konzekvenciákig következetes, de alapjában liberális és nemzetiségi politikája volt. Képviselőik között Konstantinápolyban több év óta folyt a harcz, mely, mint rendszerint, tranzakcziókkal végződött, de mindig túlnyomó sikerrel franczia részről. Ezért Bulwer szivében rég óta megfogant a Moustier iránt való irigység csirája. Ezuttal is irigyen nézte, mint hozza franczia társa az oláh fejedelmet Konstantinápolyba, hogy ünnepélyes megerősítését eszközölje ki számára azon „törvénytelenségnek", melyet ez otthon vitt véghez, kinevetvén egész Európát. Bulwer ingerültsége szokatlan volt a diplomácziában. Sorra járván társait, az asztalt verdeste, kiabálva, hogy „Angolország nem hagyhatja ez országokat (egyesített fejedelemségeket) Francziaország kezeiben", az oroszok meg ausztriaiak pedig ujjongtak örömükben, hogy e két hatalmat oly nagy torzsalkodásban látták a fontos konstantinápolyi szintéren.

Cuza fejedelem már kételkedni kezdett missziójának szerencsés kimenetelében. Úgy látszott, hogy oly nehézségekre talált, melyeket le nem küzdhet. Legalább midőn tiszteletemet tettem nála, ily benyomások alatt találtam őt; nem beszélt többé arról, mint megérkezése első napján, hogy „a szerb fejedelemmel együtt kellett volna jönnie". Ellenkezőleg. „Nem értem, mondá nekem, ez embereket. A Duna partjairól más beszédet fognak ők hallani; mi össze fogunk állani s magunk magunknak fogjuk megadni azt, a mire szükségünk van." Már arra gondolt, hogy visszatér és sorsára hagyja saját alkotmányát, melyet nemzete elfogadott, hogy azt maguk a hatalmak birálják meg s nyirbálják körűl, meg lévén győződve, hogy a franczia követben megbizható és alkalmas védőre fog találni.

Cuza fejedelem azonban kimeríthetetlen forrásokkal teli szellem vala, jellem, mely semmiféle utat-módot meg nem vetett. Nehéz helyzetében oly eszközökhöz folya-

modott, melyek kevésbbé méltók, de nem kevésbbé czélravezetők is valának: elhatározta, hogy mindent megkisért, merészen belémenve a boszporuszi büvészi szintér cselszövényeibe. Polgári ruhában, csak egy ember által kisérve, látogatóba ment Arisztárchné asszonyhoz, a számoszi herczegnéhez. Ezen úrnő egy hatalmassággal fölért, részben azért, mert személyes befolyása volt Bulwerre, részben pedig azért is, mert férje a szultán személye körüli orvos vala. A fejedelem megigérte Arisztárchnénak, hogy férjének nyugdijat fog adni, azért, hogy valamikor oláh ügyvivő vala, s jobb kilátásokkal is kecsegtette siker esetében. E vállalatában támogatta a fejedelmet a franczia követ, ki észrevevén, hogy nagyon is felköltötte némely társában az irigységet, Bulwerhez közeledett, némi engedményeket tevén neki. E két körülmény egybejátszása megváltoztatta Bulwer hangulatát. Ő, ki tegnap arról beszélt, hogy hallani sem akar a „vörös ingfoszlányról", hanem hogy a bojár elemnek kell túlsúlylyal birnia az ország kormányának kezelésében, másnap halk kételkedésének kezdett kifejezést adni, hogy lehet-é a bojár elemmel boldogúlni. A fejedelem ki visszautazásának küszöbén állt, továbbra is ott maradt; a vigaságok, melyek eleintén mintegy a kényszer jellegét viselték magukon, szivélyesebb alakot öltöttek. Moustier által támogatva, a fejedelem sok irányadó egyéniséget nyert meg a maga részére. Mindenkihez nyájas és hizelgő szavakkal fordúlt. Bulwertől, mint a diplomácziai testület doyenjétől, tanácsot kért; Prokesch előtt, mint „tábornagy" előtt tisztelgett Cuza, az „ezredes". A török miniszterek előtt úgy tétette magát, mintha velük közvetetlenül akarna megegyezni, mellőzvén a diplomácziát; a zultán személyének pedig akként hizelgett, hogy dicsérte ennek hadseregét, melynek az ő serege előhadúl fog szolgálni; megigérte neki, hogy saját seregéből egy zászlóalját nizám-egyenruhába fog öltöztetni, és hogy a császári testőrségbe 1.200 oláh ifjút fog küldeni, kiket maga fog eltartani.

A fejedelem magaviseletében volt valami általános emberi, sőt sok is, a mi nem illett komoly uralkodóhoz; de az érem másik oldala az, hogy a fejedelemtől nem lehet elvitatni, miszerint fel tudta magát találni a kon-

stantinápolyi szintéren, hol a cselszövények, keletről is, meg nyugatról is keresztezték egymást.

Ekközben Angolország, reá szorúlván gyakran a franczia kormány támogatására más komolyabb kérdésekben, engedett Francziaországnak, s Bulwer utasítást kapott, hogy a franczia követtel összhangzóan járjon el, mindketten pedig kijelentették a portának, hogy mindenre ráállanak, a mit ez a fejedelemmel közvetetlenül fog végezni.

Messzire vezetne, ha itt mindazon okok fejtegetésébe bocsátkoznánk, melyek alapján a két fél kiegyezett, minthogy, e följegyzések czéljához képest, az oláh ügyekre csak annyiban vagyunk tekintettel, a mennyiben befolyást gyakoroltak Szerbiára. Csak arra szorítkozunk, hogy tudomásra hozzuk, miszerint a fejedelem az új alkotmányt illetőleg megegyezett a portával, némit engedni is kényszerűlvén, miután ellenfelei is eredeti kivánságaikon enyhítettek. Az uralom természetesen alkotmányos maradt, nemzeti képviselettel de a képviselőház mellett fölállították a szenátust is. E pontban nem volt nézeteltérés, de a tő vitás pontok valának: azon egyének minősítvénye, kik a szenatusba jutnának, a czenzus, választó gyülekezetek alakítása, mely téren a fejedelem ellenfelei arra törekedtek, hogy a bojár elem jusson mindenütt túlsúlyra, — de siker nélkűl.

És (1864.) jun. 16-án a garantirozó hatalmak képviselői az ottomán külügyminiszterrel együtt konferencziára gyültek össze, s hivatalosan, és megelégedéssel, tudomásúl vették az egyezséget, melyet a porta az oláh uralkodóval kötött.

A legbecsesebb vivmány, melyet a fejedelem magával vitt, ama jog vala, melynél fogva hazája ezentúl maga magától konstituálódhatik, az 1858-iki párizsi egyezség határozmányaival ellentétben. Az okmányban, melyet a konstantinápolyi konferenczia elfogadott, az állott, hogy ezentúl az egyesített fejedelemségek maguk módosíthatják vagy cserélhetik föl másokkal törvényeiket, melyek a belső kormányzatra vonatkoznak, de hogy e jogot nem terjeszthetik ki ama kötelékekre, melyek a fejedelemséget az ottomán császársághoz fűzik, sem a m. porta és más államok közt kötött

szerződésekre, melyek szintén kötelezők maradnak a fejedelemségekre nézve. Világos, hogy e körrendelet folytán Oláhország szabad kezet nyert, hogy intézményeiben mindazon változtatásokat foganatosítsa, melyeket szükségeseknek talál, s hogy azt az okmányt is megszüntesse, melyet a jun. 16-iki konferenczia adott hozzá a párizsi egyezményhez. És valóban ez idő óta kezdődik is az önálló szervezkedés ériája Oláhországban, mely akkor Cuza fejedelem ügyessége s erélye következtében nem egészen hat év alatt megszabadúlt azon alkotmánytól, melyet Európa reá oktrojált vala, mig ezzel szemben Szerbiának az a balsors jutott osztályrészül, hogy megmaradjon a török alkotmány uralma alatt teljes harmincz esztendeig! Ez egyébiránt az idők és viszonyok különbségében is rejlett.

Cuza fejedelem elégedetten hagyta el a török székvárost, de elhagyta belgrádi szövetségesét is a legnehezebb helyzetben. Midőn mi a fönnebbi sorokban dicsérettel kisértük merész elhatározásait, akkor ezeket az oláh érdekek nézőpontjából mérlegeltük, melyekre a fejedelemnek, természetesen, kötelessége is volt törekednie, azonban az ő konstantinápolyi utja messze volt attól, hogy a szerb érdekekkel is összhangzóan járjon el; az ő könnyű változékonysága messze maradt ama lojális államférfiú kötelessége mögött, a ki szövetségesére is gondol.

A mint köztudomásuvá vált, hogy Cuza fejedelem Konstantinápolyba érkezik, nagyon kényes helyzetbe jutottam azáltal, hogy minden pillanatban feleletet kellett adnom e kérdésre: „hát az önök fejedelme?“ Ellenfeleink, párhuzamot vonva a két fejedelem közt, elitélő hangon szóltak felőlünk, barátaink pedig elvesztették kedvüket, hogy védelmünkre szálljanak. Úgy látszott, mintha ezek is örömest látták volna Mihály fejedelmet Konstantinápolyban, értésemre adván, hogy az ő ideérkezése rendkivüli hatást idézne elő, de hogy ez utnak micsoda politikai haszna lehetett volna reánk nézve, erre nem tudtak felelni. Azonban nekünk nem lehetett sokat tétova gondolkodni. Ha Cuza fejedelem ide jön, kilátása van, hogy becses politikai vivmányokkal fog visszatérni nemzetéhez, de mit vihetne Mihály fejedelem a maga szerbjeinek? Ha a zultán abba a helyzetbe juttatná, hogy ne térjen vissza üres kezekkel, én volnék az első, ki ez

utat indítványoznám, és ő ez indítványt kétségkivül elfogadná, ha a zultán hajlandó lenne rábizni a császárság határának őrzését a Száván és a Dunán. Máskülönben az ő megjelenése Konstantinápolyban sem reá, sem a portára nézve nem járna haszonnal. Ily feleleteket adtam azon kérdésekre, melyeket hivatalos körökből intéztek hozzám, meg lévén győződve, hogy hű tolmácsa valék a fejedelem gondolatainak, ki ez áldozatot örömest hozta volna meg nemzetének a haladás ama nehézkes folyamatában, melyben arra voltunk kárhoztatva, hogy lassan és fáradságosan, lépésről-lépésre menjünk jövőnknek elébe.

A mily mérvben meg voltak elégedve a török államférfiak a változékony Cuza eljárásával, politikájuk még nagyobb sikerét látták volna a büszke Mihály fejedelem odajövetelében, kit a császárságra nézve mindig veszedelmesnek tartottak. Azért Ali pasa ellene való kiméletlen támadásaival az orosz helynökhöz fordúlt, valószinűleg azon szándékkal, hogy az orosz befolyás által törje meg a fejedelem ellentállását. A zultán miniszstere fölfrisítette minden régi vádját Mihály fejedelem ellen. Azt mondta, hogy Cuza fejedelem forradalma semmi ahhoz képest, a mit a szerb fejedelem vitt véghez, midőn megsértette az 1839-iki alkotmányt, elkobozván az államtanácstól önállóságának szükséges garancziáit, s a nemzet szabadságainak rovására korlátlan hatalommal ruházta fel magát. Midőn a fejedelem ezt tette, a porta hallgatott,[1]) s most el kell türnie a következményeket, mivel szomszédja a szerbiai eseményre hivatkozik, s a maga részére ugyanolyan tekintetbe-vételt sürget, minőt a porta a szerb fejedelem iránt tanúsított.

Ezen és más hasonló panaszokra, melyeket már többször hallottunk a török miniszterek szájából, Novikov nem engedte meg, hogy e két fejedelem eljárása közt párhuzamot lehet vonni. Mig a szerb fejedelem megszilárdította a rendet országában, az oláh fejedelem a forradalommal szövetkezett, s utolsó tettével egy veszedelmes alapelvet hozott be a török császárságba — az általános szavazatot. Mihály fejedelem békés és

[1]) Tiltakozott már 1861. deczember havában.

méltó magatartása, ha nem is hajlékony, nagyobb biztosíték a portára nézve, mint Cuza fejedelem forradalmi politikája, ki a formáknak hódol, csakhogy annál könynyebben érhesse el végső czélját.

Az orosz helynök a török miniszterrel való eme beszélgetéséből tanúság gyanánt azon égető szükséget vonta le, hogy a portával való viszonyainkban nagyon óvatosak legyünk, s hogy mindennek Cuza fejedelem az oka, ki velünk konstantinápolyi utjával pokoli játszmát játszott.

Hogy helyzetünk sokkal nehezebbé vált, az minden kétségén kivül vala; de én a török miniszter e lépésében nem láttam mást, mint Mihály fejedelemre vonatkozó közvetett fölhivást, hogy jöjjön Konstantinápolyba, s kideritvén a török panasz minden pontjának semmis értékét, kijelentettem, hogy a portán múlik, hogy az egymás közt való bizalmatlanság minden okát megszüntesse, viszonyainkat tartós alapokon rendezvén. Ön, ragadta meg a szót Novikov, a várakra czéloz, de erre gondolni sem lehet; ha mindjárt Törökország le is akarna róluk mondani, Ausztria azt nem engedné meg. S midőn az oláh fejedelem a zultán udvarlására jön, a szerb fejedelem pedig ezt nem teszi, — a porta bizalmatlansága könnyen felfogható. Számba kell venni, felelém, a különbséget, mely a két fejedelem helyzetében rejlik. Az oláhoknál nincsenek törökök, sem török várak az országban, s a törököket el is felejtették; fejedelmüktől nem is vennék rossz néven, hogy Konstantinápolyba megy, ha mindjárt semmit sem végezne is, de a szerbek az ily utat fejedelmüknek bizonyára nagy bűnül rónák fel, ha üres kézzel térne vissza; a nemzet nem alaptalanúl lobbantaná szemére, hogy csak azért ment Konstantinápolyba, hogy megköszönje a zultánnak, hogy a belgrádi várból bombáztatott bennünket. „Hát ha igy van, akkor tanácsolni sem kell neki, hogy jöjjön", fejezé be Novikov.

Alig valék kész az orosz követtel, az angol követ magához hivott (junius 15.) egy kis beszélgetésre. Előre föltételeztem, hogy a beszélgetés a fejedelem látogatása körül fog forogni, mert Bulwer, a franczia társa iránt való féltékenység érzelmeitől áthatva, égett a vágytól,

hogy ezt túlszárnyalja, ezt pedig bizonyára úgy eszközölhette volna, ha elérte volna azt, hogy Mihály fejedelmet Konstantinápolyba hozza. Érdemét többre becsülték volna, mint becsülék Moustier érdemét Cuza fejedelem idejövetelével.

És sir Henri Bulwer csakugyan eż értelemben kezdett velem beszélgetni, talán a török miniszterrel való megállapodás folytán:

— Ön már hosszabb idő óta van itt s láthatta, mennyire ügyel a porta a formákra. A keleti kormányok soha sem találtak igazi engedelmességre s mindig abban fáradoztak, miszerint a forma által kárpótolják magukat azért, hogy a lényeget meg nem kapják. Azt tartom, hogy Mihály fejedelem látogatása jelentékenyen megkönnyíthetné az önök viszonyait a portával, és hogy az által sokkal többet nyernének, mint feszült állásukkal, melyet ellene elfoglaltak. Kérem tehát önt, mondja el nekem, mit gondol erről?

— Ha exczellenciád megengedi, hogy tartózkodás nélkül, nyiltan és mitsem hallgatva el, beszéljek, úgy azt felelem, hogy minden úgy van. Mindenben igaza van; a Kelet csakugyan szereti a formákat, de ép e körülményben leledzik ránk nézve is a legnagyobb nehézség. Mi is keleti nép vagyunk, mely, felfogásánál fogva, főleg a formát látja, s midőn ezt feláldozza, azt hiszi, hogy magát a dolog lényegét áldozza fel. Ez az, a mi a fejedelmet is akadályozza, hogy ide jöjjön, mert különben ő, ki képes volna e látogatás jelentőségének igazi becsét méltányolni, nem hiszem, hogy azt már is meg nem tette volna. Meg kellene könnyíteni a fejedelem utját az által, hogy abba a helyzetbe jusson, miszerint visszatérte után legyen mivel eloszlatnia nemzetének előitéleteit. Az oláh fejedelem helyzete, kinek országában nincs muzulmán elem, sokkal könnyebb, s mégis Cuza fejedelem innét vivmányokkal tért vissza.

— Ellenkezőleg, le kellett rontania azt, a mit tett.

— Feláldozta a formát, hogy megmentse a lényeget.

— Önök is megkaphatnak mindent, a várakat kivéve.

— Ha ezeket nem kapjuk meg, semmit sem kapunk.

— Eh, ezeket nem fogják megkapni. Ön tudja, hogy mindig őszintén beszéltem, ime most is azt teszem.

Mindamellett megkértem, hogy tovább is beszélhessek a várakról, megjegyezvén, hogy maga kívánta, hogy őszinte legyek, s minthogy mindig abban a szerencsében részesít, hogy oly jóindulatú és őszinte előzékenységet tanusít iránt am, vétkezném, ha valamit elhallgatva fejezném ki magamat. Ezután kijelentém, hogy mi nem is gondolunk arra, hogy a porta képes lenne maga belátni emez engedmény szükségességét, de ha Ő felsége kormánya akarná, hogy ennek kilátásai alatt új politika vegye kezdetét Szerbiával szemben, vajjon ennek a porta ellene szegűlhetne-é? Midőn erre Bulwer azt felelte, hogy az ilyesminek ellene szegűlne, kijelentém, hogy akkor sem a zultánt, sem a portát nem értem.

— Francziaország pártfogása alatt, folytatám, minden lehetséges: elkoboztatnak a nemzetközi okmányok által garantirozott javak, megdöntetnek az európai engedmények, és e tettek szerzője diadallal távozik el innen, — angol pártfogás alatt pedig vajjon nem lehetséges-é elintézni egy kérdést, mely sem többet sem kevesebbet nem képez, mint veszedelmet Törökország békéjére nézve? Mi is egyike vagyunk a keleti népeknek s kölcsönösen ismerjük egymást. Eh, szabadságot veszek magamnak, hogy megmondjam excellenciádnak, miszerint e pillanatban valamennyi nemzet Napoleonra szegzi szemét. Nem tudom, nem hibáznak-é ezen nemzetek. Azt tapasztaljuk, hogy Francziaország itt mindenben sikert ér el, hogy mitsem szólnak ellene, excellenciád pedig azt gondolja, hogy a porta ellene merne szólani a nagy Brittánniának, a maga kipróbált jóbarátjának.

— Az nem áll, hogy Francziaország mindenben sikert arat. Minden alkalommal legyőztük; legyőztük a sziriai kérdésben, azután meg a montenegrói, a belgrádi kérdésekben, s most is Cuza fejedelem ügyében, kinek egyszerűen szentesíttetni akarta coup d'Etat-ját, a mit nem tettünk meg.

Mivel nem tartozott reám, hogy ő excellenciájával vitatkozzam, helybenhagytam, hogy minden úgy lehet,

de megjegyzém, hogy tény, miszerint a világ hitelt ad ama hirnek, hogy itt sokat tesznek a Napoleontól való félelemben. A követ elismerte, hogy van valami a dologban, de e nézet túlhajtott, midőn pedig utóbb hozzátettem, hogy Törökországban a népek közt az a hit ver gyökeret, hogy Francziaország mellettük, Angolország pedig ellenük van, a követ fellobbant s így kiáltott:

— Nagy tévedés! A mit csak tettek a keresztényekért, az én kezdeményezésemre tették, példának okáért, hogy a kereszténveket befogadták a császári testőrseregbe, a hadi iskolába stb. Nos, mi, tevé hozzá, úgy teszünk, mint a barátok; a keresztény elem teljes egyenlősítését akarjuk a muzulmán elemmel, de természetes fejlődés utján. Nem tudjuk, mi támadhat a török császárság bukásából, azért akarjuk fenmaradását és természetes átalakulását. Azért nem is tanácsolhatjuk neki, hogy engedjen át egy várat (Belgrádot), mely a császárság kulcsa. S ha le is rontanák Belgrádot, Törökország kénytelen lenne azt egy másik helyen fölemelni. Szerbia nem lehet függetlenné, kivéve valami európai krizist, melyet nem lehet előre látni; s mivel önök nem erősebbek, hogy legyőzhetnék Törökországot, nem marad más hátra, mint hogy vele szépen éljenek, pedig önök ezt nem teszik. Itt azt tartják, hogy a fejedelem bizalmatlan és rosszakaró ember Törökországgal szemben; az ő milicziájának nincs értelme, mert azzal senkit sem győzhet le.

Meghallgatván e szavakat, melyek mérges hangon voltak mondva, visszatértem ismét a várakra, megjegyezvén, hogy nem látom be Belgrád hadi fontosságát, hanem úgy látszik nekem, hogy a várak általában veszítenek fontosságukból a mai, rettenetesen fölszerelt tüzérség előtt.

— Mindig számot fognak tenni, felelé Bulwer.

Megengedvén ezt is, ott folytatám, hogy a fejedelemre s az ő hidegségére a törökök is panaszkodtak előttem, de nincs igazuk. A fejedelem semmi más, mint mi is vagyunk: ő csak számot vet a nemzet hangulatával, a ki pedig ezt nem teszi, az nem is lehet a mi fejedelmünk. A miliczia még előtte lett tervezve. Törökország reményli, hogy azt megszünteti; megszünhetik,

nem tagadom, de ha megszünik, maga magától fog megszünni, máskép semmi módon sem. Mai napság az a mi védelmünk a várak ellenében: a midőn megszünnek a várak, meg fog szünni a védelem szüksége is. Addig maradunk, egymással szemben, mint két fölfegyverzett ház: a legkisebb szikra nagy lángot idézhet elő. A jövő a miénk. Egykoron e várak is a mieink lesznek, de akkor nem leszünk abban a helyzetben, hogy azokat a portának megköszönjük. Én mostanáig meggyőződhettem, hogy itt többékevésbbé mindent megkaphatni, a mit kivánnak, — de nem a porta kezdeményezéséből, mert ez az ügyeket vagy felmondja, vagy elhuzza-halasztja, megnyerjük azokat a körülmények erejénél fogva, és — akkor a porta részéről nem mennek engedmény-számba.

— Ez, vágott közbe a követ, mind nagyon szép. Én is azt tartom, hogy jobb idején adni, a mit előbbutóbb meg kell adni, de nehéz ezt a gyakorlatban keresztülvinni.

Szabadságot vettem magamnak, hogy kijelentsem, miszerint nem látom át e nehézségeket, s föltettem a kérdést: miért nem mondhatná a zultán a fejedelemnek, hogy rá bizza a határok őrizését a császárság ama részében, az által, hogy reá bizza a várakat? Ez bölcseség s nagy ügyesség ténye lenne.

— Melyik miniszter az, kérdé tőlem az angol követ, ki a zultánnak javasolni merészelné, hogy engedje át a várakat?

— A nagy Brittánnia nevében, felelém, mindent mernének neki javasolni, ő pedig, bizonyára, tudja méltányolni, mit jelent rá nézve az a nagy Brittánnia.

A beszélgetés, mely kissé élénkebb hangot öltött, itt lecsendesedett. A követ előadta nekem halkan és nyájasan, hogy nem hiszi, miszerint az ő kormánya olyan hangulatban volna; tudtomra adta, hogy londoni barátaink sem képesek e hangulaton változtatni, mert Angliában a külpolitika nehány embertől függ; kifejezést adott továbbá annak, hogy a fő nehézség abban van, hogy Belgrád európai kérdést képez, s nem tudhatni, vajjon meg lenne-é tartható szerb kezekben.

— Exczellencziád! ragadtam meg a szót, mondjuk,

hogy osztrák kérdést képez. Csak látni kell, mily gyönge a vár ausztriai részről, s mennyire meg van erődítve a város felől.

— Mert azon az oldalon barátok, az önök részéről pedig ellenségek vannak.

— Akkor, midőn a várat kijavították, nem is forogtak fenn ezen nézőpontok, mert az ausztriaiak javították azt ki, midőn az ő kezükben vala, s erősen kételkedem, hogy ők is törökbarátok. Európa nem kiséri eléggé figyelemmel Ausztria tetteit. Szomszédságunkban, Boszniában otthonossá lett; annyira előkészítette ott a kedélyeket, hogy e tartomány az első alkalommal maga magától fog kezébe esni.

E szavak kapcsán a követ megjegyzé, hogy nemcsak Ausztria az, melynek itten szava van, versenytársak minden oldalról jelentkeznének, mihelyt Anglia előállana a várak lerombolásának indítványával.

Itt alkalmat vettem magamnak, hogy előadjam, miszerint itt az alkalom, hogy Ausztria velünk szemben magára maradjon, s már azt mondtam, hogy Francziaország tavaly előtt Belgrád (vár) megmaradása ellen nyilatkozott, ő pedig erre azt felelé, hogy az nekünk ezzel csak ártott, midőn ekközben félbeszakították beszélgetésünket, később ugyan folytattuk, de nem volt rá többé alkalmam, hogy e fontos pontra visszatérjek. De kijelentettem, hogy mindamellett, a mit tőle hallottam, nem esem kétségbe. Nekem úgy látszik, mondám, hogy minden nehézséget le lehet küzdeni, ha az ügyet a maga pártfogásába veszi. Azt gondolják, tevém hozzá, hogy mi senkire sem tudunk hallgatni, csak az oroszokra, s még azt az igazságtalanságot is elkövetik rajtunk, hogy Szerbia mostani csendjét nekik tulajdonítják. Nem tagadva el az orosz tanácsok békeszeretetét, én ezen érdemet a magunk számára követelem. Azt sem tagadom, hogy Oroszországnak lehet szava nálunk, de mint barát bir ezzel. Mi mitsem kívánhatunk többet, mint hogy minél több ilyen barátunk legyen, kikre örömest fogunk hallgatni. Ha Ő felsége kormánya akarná, hogy az ő auspiciumai alatt a politikai viszonyok új éráját nyissa meg köztünk s a porta között, mi szerencséseknek fogjuk magunkat érezni, hogy az ő tanácsait is megszivleljük.

— Mindezt, felelé Bulwer, megkönnyíthetné a fejedelem idejövetele. Fogadtatása nagyon fényes lenne, de ha most nem jöhetne el, bevárhatná a kedvező alkalmat, például midőn napi rendre kerül a miliczia kérdése. Mivel a zultán az az ember, ki szereti a hadsereget, hát mondhatná neki a fejedelem, hogy az ő milicziája a császárság védelmére szolgál, s az ügyet az udvariasság korlátai között lehetne megoldani.

— Mindenesetre, mondám, ha a fejedelem jöhetne is, az nem történhetnék meg azonnal, mert úgy venné ki magát, mintha Cuza fejedelmet akarná utánozni. Általában, mondám, hogy mi származhatnék a fejedelem látogatásából, azt nem merném megjósolni, csak annyit volnék bátor állítani, hogy az első következménye lenne az új politikának, melyet fönnebb jeleztem. Azért megkértem Bulwert, hasson e szellemben, megkezdvén a folyó kérdéseknek a portánál való támogatásával, azután tanácsaival, hogy az új politika kezdetét vegye Szendrő, Sabácz és Fetiszlám lerombolásával; Belgrád azután következhetnék, a miliczia elvesztené jelentőségét, s ekképpen a kérdések egész lánczolatát oldanók meg kölcsönös hasznunkra. Az ügyek folyása rendes medrébe térne vissza, a portának pedig nem kellene félnie, hogy utóbb valami egyebet kivánunk, mert tudjuk, hogy Szerbia nincs abban a helyzetben, hogy megsemmisítse a török császárságot, ha pedig ezt katasztrófa érné, a szerbiai várak ezt nem lesznek képesek elhárítani.

Bulwer megigérte nekem, hogy azon lesz, miszerint a folyó kérdések elintézése siettessék, a mi pedig a főtárgyat illeti, utoljára kevésbbé vala negativ. Nem tudja, mondá, végre is mi történhetik; de az iránt nincs kétsége, hogy a fejedelem, ha oly ügyes is, a mily becsületes és tiszteletreméltó, megegyezhetne a portával és sokat érhetne el.

Az angol követnek komoly szándéka vala, hogy a szerb fejedelmet Konstantinápolyba hozza, a mint az oláh fejedelmet hozta oda a franczia követ, én pedig nem tévesztém szem elől, hogy egy csöpp kilátást se nyissak a sikerre, mig a várak kérdését kedvezően meg nem oldják. Ezért gyakran tértem vissza Belgrád bombáztatására s kifejtettem, mennyire megnehezítette az a

fejedelem helyzetét, maga után vonván a Törökország iránt való bizalmatlanságot. A követ elismerte, most először, hogy az nagy szerencsétlenség volt, a mi sokat megzavart és elrontott, de mégis, mondá, nem kell e hibát a portának róni fel, mert csak a gyermek hihetné, hogy képes volt volna ily rendszabályhoz nyulni. Megengedtem, hogy úgy lehet, de az a dolgon alapjában nem változtat, mert akár Fuád, akár Asir rendelte el a bombáztatást, a közönség a tényt tartja szeme előtt s azt a kérdést veti föl: vajjon nem jöhet-e még egy Asir Belgrádba? S ha a bombáztatás akkor, mint ő jegyzé meg, nem is okozott nagy károkat, a porta most már gondoskodott róla, hogy másodszor ne adja oly olcsón, fölszerelvén a várat jobb tüzérséggel. Egy szóval, iparkodtam az angol követet meggyőzni, hogy nagy a zavar a portával való viszonyainkban, és hogy nem a fejedelmen, hanem a porta n mulik, hogy az ügyek ezen állását megjavítsa.

A török miniszterek, értesűlvén e válaszról, többé nem is kisérlették meg, hogy Mihály fejedelmet Konstantinápolyba hozzák, s még kevésbbé tehették ezt, midőn Belgrádból Bulwer részére (jul. 23.) feleletet kaptam, mely Mihály fejedelem nevében teljesen helyesli azon nézeteket, melyeket az angol követ előtt kifejtettem. Kapcsolatban az én érveimmel Garasanin megjegyzi, hogy a fejedelem utjának meg kell szilárdítania az ő állását az országban, nem pedig gyöngítenie. Ha Konstantinápolyban való megjelenése semmi más nem lenne, mint nehány napi esemény, mialatt némi formaiságok és czeremóniák mennének végbe, hogy azután megint visszatérjünk a jelenlegi bizalmatlanság állapotába, akkor e látogatás, a mi nézőpontunkból egyszerűen politikai hiba lenne. Lehet-é gondolni azon állásra, melyet a várak foglalnak el Szerbiában a szerencsétlen esemény után, mely szakadást idézett elő a porta és Szerbia között s lángra lobbantotta egy érzékeny nemzet haragját, — lehetséges-é minderre gondolni s a fejedelmet mégis Konstantinápolyba hivogatni anélkűl, hogy kilátást nyujtanának e helyzet megjavítására? Hisz a fejedelem minden haszon nélkűl megsemmisűlne a nemzet szemében. Alább a felelet sajnálkozik, hogy Bulwer a belgrádi vár-

nak fontosságot tulajdonít, melylyel az nem bir, a török császárság kulcsának nevezvén azt. Annál rosszabb, ha ez állana, mert akkor minden rázkódás előidézhezné, hogy a császárság kulcsa az ellenség kezébe essék. Végre a miniszter, mint Mihály fejedelem eszméinek „egyszerű tolmácsa“, utasít engem, hogy feleletét egész terjedelemben közöljem az angol követtel.

Magától értetődik, hogy Bulwer nem volt megelégedve e válaszszal. Úgy találta, hogy „mi körforgást végzünk“, azaz, mig ő azt kivánta, hogy a fejedelem látogatása előzze meg a porta részéről való bizalom politikáját, addig mi azt bizonyítgattuk, hogy előbb a portának kell nyujtania tényleges zálogot arra nézve, hogy a fenyegetés meg bizalmatlanság eddigi politikájától el fog állani.

Kisérletünk ezuttal közvetetlen eredmények nélkűl maradt, de a kérdés fel volt téve, ha nem is formaszerűen. A porta is, meg a diplomáczia is meghallották az árat, melynek fejében Szerbia kész áldozatot hozni, mert a szerb fejedelem utját mindig így fogtuk fel, azaz, nem mint parádét, hanem mint egy politikai irány szimbolumát, melyet az ország jelentékeny hasznának kell megpecsételnie.

VIII.

Az elszigetelt Szerbia.

Cuza fejedelem, a maga konstantinápolyi utjával, alkalmat adott Szerbiának, hogy szőnyegre hozza, ha nem is hivatalosan, a várak kérdését, melyekre nézve akkoráig csak csendesen és óvatosan készítettük elő a talajt, de az oláh fejedelem, ugyanazon időben, irányának megváltoztatásával nehéz helyzetet teremtett Szerbia számára, mely ezt elszigetelte.

Hogy tüzetesebben ecsetelhessük mindazon nehézségeket, melyekben akkor Szerbia a maga fejedelmével együtt leledzett, ide igtatunk, kivonatban, egy bizalmas levelet, melyet én (1864. jul. 30.) Konstantinápolyból egyenesen Mihály fejedelemhez intéztem, minthogy én, magának a fejedelemnek kezdeményezésére, gyakrabban álltam véle levelezésben, mialatt ott a helynök kötelességeit töltöttem be.

„Hogy Fenséged, irám, Bécsben s Londonban kevés hajlandóságra talál, ismeretes még azon idő óta, midőn Szerbia, Fenséged kormánya alatt, a maga politikai vívmányainak végrehajtását kezdte sürgetni. Ezért nem fogja Fenségedet ámulatba hozni, hanem inkább Fenségednek egyet-mást megmagyarázni, ha hallja, hogy az itteni ausztriai követ (Prokesch) tizenöt nappal Majsztorovics összeesküvésének felfödözése előtt azt beszélte bizalmasan porosz kollégájának: „hogy Mihály fejedelem nem tarthatja magát fenn; hogy el van telve európai nyers ideákkal; hogy ellene konspirál (helyesebben: összeesküszik) az egész ország“. Többé-kevésbbé Bulwer úr is osztozik e meggyőződésben, csakhogy ő mint különös

okát Fenséged állása gyöngeségének a „lez folles idées militaires“-t tekinti, melyek Belgrádban uralkodnak.

Sokkal inkább fogja Fenségedet érdekelni, hogy megtudja, hogyan itélnek felőlünk, kikben többé vagy kevésbbé bizakodunk, névszerint a francziák és oroszok.

„Semmi kétséget sem szenved, hogy Fenségednek az orosz kormányban erős támasza van. Az orosz diplomácziában a legnagyobb hivatalnok úgy, mint a legkisebb is kiváló részt vesz Fenséged sorsában; de ez orosz szimpátia egyszersmind más hatalmak Szerbia iránt való különböző érzületének a tulajdonképpeni forrása is, mert a szimpátiából következtetik a befolyást, mint annak eredményét. A porta tudja, hogy Oroszország minden perczben üszköt dobhat a házára; és boldog, mihelyt tapasztalja, hogy azt ebben megzavarják és megakadályozzák. Midőn Oroszország elé akadályok gördűlnek, a porta a mi részünkről is gondtalannak érzi magát. Tudja Fenséged eddigi jelentéseimből, hogy a mostani csöndet is Szerbiában orosz tanácsoknak tulajdonítják.

„Mi rémképei vagyunk a törököknek. Ilyenekűl használnak fel bennünket a francziák is, kiknek szintén szokásuk fenyegetőzni azon befolyással, melylyel Szerbiában és Montenegróban birnak. És szokatlan látványok! A porta e pillanatban a mi részeinken jobban fél a franczia, mint az orosz befolyástól, ez pedig onnan van, hogy ez időszerint jobban hisznek Oroszország konzervativ érzelmeiben. És ez így fog tartani, a mig összeütközésre nem kerűl a dolog Francziaország meg Oroszország között, s hogy ekkor Oroszország nem számíthat a portára, abban semmi kétség. Már tavaly, midőn kitört a lengyel fölkelés, a porta szavát adta Franczia országnak, hogy háború esetén az ő részén lesz. Ez bizonyos. Akközben, ha a porta jobban fél a francziáktól, többet is enged nekik. Mind a két fél pedig abban fáradozik, hogy megmutassák neki, hogy ők az ő tulajdon házában mindenhatók.

„Legutóbbi jelentéseimből kivehette Fenséged, hogy a francziák itt velünk szemben egészen passziv állást foglalnak el: nem gördítenek elénkbe semmi akadályt, de nem is segítenek semmiben sem. Szemüket oláh

szomszédainkra vetették. Segíteni őket is, bennünket is, Moustier úr szerint taktikátlan dolog volna, mert kételkedést meg gyanút ébresztene a portában. A választás pedig köztünk és szomszédaink között a francziákra nézve nehéz. Hogy azok román elemet képeznek, hogy köztük elő lehet készíteni a talajt a katholiczizmus számára is, ezek lehetnek is, meg nem is, indító-okai a franczia támogatásnak; de hogy onnan, mint alapból, forradalmi s más ellenséges operáczió k indíthatók Oroszország ellen, — ez az igazi titka Napoleon jóindulatának Cuza fejedelem iránt.

„Thouvenel úr mindig több bizalmat helyezett a szerbekbe, mint az oláhokba, talán azért, mert akkor más irányelv uralkodott a császár keleti politikájában, miután Oroszország meg Francziaország akkor párhuzamban haladtak a Keleten. Napoleon miniszteriumában azonban sok függ a személytől is. Mig Thouvenel vala miniszter, a követségnél gyakran tanúsítottak jóindulatot Fenséged és Szerbia iránt. Ámde Drouyn de l'Huys „meg van győződve", hogy ön, Fenséges Uram, „orosz". Bonnier úr Belgrádon keresztül utazván, azon feladattal, hogy a lengyel bonyodalom idején a szerbiai állapotokat áttanúlmányozza, sokat tett arra nézve, hogy e meggyőződés Párizsban megszilárdúljon. Ő most is csudálatosnak tartja, a mit akkor Fenségedtől hallott, hogy a szerbek a törököket legnagyobb ellenségeiknek tekintik, s hogy velük soha sem harczolhatnak egy sorban.[1])

„Szóval, Fenség, a konstantinápolyi franczia diplomáczia hangulata Fenséged személye iránt nem kedvező. Francziaország talán még lehet is mellettünk eme vagy ama kérdésben, de nem hiszem, hogy Fenséged személyesen is számot tarthat Francziaországra. Adná isten, hogy Párizsban jobb érzelmek kerekednének fölül, de félek, hogy az érzelmek, melyeket itt a követségnél tapasztalhatni, a párizsiaknak csak visszhangja.

---

[1]) Bonnier, mint franczia főtitkár jövén Konstantinápolyba, meg volt bizva, hogy Belgrádon és Bukaresten át vegye utját és hogy puhatolja ki, vajjon Szerbia meg Oláhország, Törökország oldalán, csatlakoznának-e azon koalicziókhoz, melyet III. Napoleon eszelt ki Oroszország ellen a lengyel fölkelés alkalmával.

„Én még hiszem, hogy ez állapot meg is változhatik, bennem azonban az a félelem vert gyökeret, hogy kissé mindig védekeznünk fog kelleni a franczia kormány előtt, mig ez Oroszországgal ama feszült viszonyban leend, mely, fájdalom nem nyujt kilátást, hogy egyhamar megszünjék. Addig pedig szükséges volna gondoskodni valami módról, hogy a franczia kormányt jobb kedvre hangoljuk, mert e pillanatban nemcsak Konstantinápolyban szorította le a többi összes kormányokat a politikai szintérről, hanem még egész Európában is fölénynyel uralkodik a politikai viszonyok felett.“

Más részről a keleti népek állapota nem nyujtott legkisebb biztosítékot sem az együttes védekezésre. Bolgárország halálos álmát aludta, a nyilvános élet egyes jeleit az egyházi mozgalomban adván, melynek vezérei a törökökben kerestek támaszt. Görögország még belső vajudásban leledzett, mely azon rázkódásból származott, mely megbuktatta Otto királyt; Oláhország pedig uralkodójának egy csalfa ugrásával letért volt a Szerbiával való barátság utjáról. Ezen fölül két szomszédos hatalom, hátuk mögött mindig Poroszország lévén, teljes reákcióval tört a Keletre, az egyesített fejedelemségek okkupáczijának terveivel lévén elfoglalva, oly tervekkel, melyek a velük szomszédos Szerbiában is a bizonytalanság érzetét keltették föl.

Mihály fejedelem visszautasított vala minden közvetett és közvetetlen javaslatot, hogy megváltoztassa irányát s hogy a zultánnak bemutassa hódolatát; de az államférfiúi bölcseség összes érvei parancsolólag utaltak arra, hogy e zavaros helyzet közepette tegyünk valamit, a mi a helyzet feszültségét enyhítené s elmérgesedett voltát csillapítaná. És Mihály fejedelem elhatározta, hogy előzékenysége jelét fogja tanúsítani a porta iránt abbeli jóakaratának kijelentése által, hogy vele jobb viszonyba lépjen, de nem mulasztotta el az árát is tudtára adni, melyért kész volt azt megtenni.

Megnyitván a nemzeti szkupstinát (1864. aug. 16.), mely az 1862-iki események után először ült össze, a fejedelem fölemlíté, mily rázkódtatáson ment keresztül hazánk a főváros bombáztatása következtében s kiszámíthatatlan események küszöbén állott; mint tartóztatták

fel, a garantirozó hatalmak közbenjárásával a további összeütközéseket, azután pedig Konstantinápolyban megállapodás jött létre a porta és a garantirozó hatalmak közt, melylyel, ha nem is elégíti ki teljesen várakozásainkat, végre mégis elrendelték, hogy akkoráig meg nem valósított jogaink teljesűljenek, s a melylyel némi új biztosítékokat meg új vívmányokat is szereztek Szerbia számára.

Elszámlálván, mely rendeleteit hajtották volt végre akkoráig a konstantinápolyi konferenciának, és melyek vártak még foganatosításra, a szerb fejedelem áttér ezután fő eszméjére s így szólott:

„Egészen természetes, hogy a nehéz eseményeknek, melyeket önök előtt megemlítettem, meg kellett zavarniok a szuzerén hatalommal való viszonyainkat; de szerencsésnek érzem magamat, hogy jelenthetem önöknek, miszerint azok helyre kezdtek állani s mind inkább javúlni, és, a mennyire tőlem telik, gondom lesz rá, hogy mind jobbakká váljanak, mert ebből jó eredményt várok kölcsönös érdekeinkre nézve. Fájdalmunkra, a természetellenes és érzékenységünket közel érintő helyzet, melyben a várak tartanak bennünket, a jó politika sikerét nagyban megnehezítik. De ha összehasonlítom a várak eme káros hatását a haszonnal, mely az ügynek más állásából háramlanék, akkor, gondolom, szabad átengednem magamat a reménynek, hogy a fényes porta arra a meggyőződésre fog jutni, miszerint az elégedett és megnyugtatott Szerbia sokkal erősebb bástyája a császárságnak, mint a várak, melyekkel határainkon bir. Az igazság mindig utat tör magának, itt pedig, reménylem, annál hamarább fog utat törni, mivel appellálnia kell Szerbia szuzerenjének mély bölcseségére.“

Mihály fejedelem e kijelentése elhangzott, mint minden hasonló lépés ott, hol nincsenek meg a jó és bizalmas viszonyok feltételei. Bár a török államférfiaknak tetszett a fejedelem udvariassága, melynek a nemzeti képviselet szine előtt ünnepélyesen adott kifejezést, mégis a dolgok saját természetes medrükben folytak. De hát hogyan is találkozhatik két ellenkező áramlat? Milyen

kötelékek szövődhetnek két állam közt, melyeknek egészen ellentétes érdekeik vannak: ezek egyike Szerbia, mely szüntelenül áhitozik teljes fölszabadúlása után, a másik pedig az ottomán porta, melynek ama felszabadúlást tekintélyével, hatalmával és földterületével kellene megfizetnie?

Ama legjobb akarat mellett is, hogy elfödjük az érzelmeket s legalább látszólag megtartjuk a külső formákat, az ellentétes irányok gyakran önmaguktól is kifejlődnek. Ha már egyszer utat törtek maguknak, rohannak előre gyakran öntudatlanúl is, mint a vizár, mely önásta medrében hömpölyög.

Sem a porta nem találta meg a fejedelem nyilatkozatában a szerb aspirációk abbanhagyását; sem a fejedelem, midőn előzékenységet tanúsított iránta, nem gondolta, hogy mást érjen el, mint hogy ez aspirációk kibontakozását voltaképpen megkönnyítse. Személyes nézőpontból azonban egy szerbiai uralkodó sem tarthatott számot, hogy a portára támaszkodjék, mely egyszer már aláásta Szerbiában azt az uralmat is, melylyel, a maga nézőpontjából, joggal lehetett teljesen megelégedve, aláásta pedig azt egyedűl saját tekintélyének ösztöne által hajtva. Ha tehát Mihály fejedelem egy nézőpontból sem támaszkodhatott oly megbizhatatlan támaszra, a maga részéről a porta sem fogadhatta bizalommal a szerb uralkodó biztosításait, ki soha semmiféle fontos alkalmat el nem mulasztott, hogy ne éreztesse, miszerint ő Milos fia.

Ép úgy támadtak azon jelenségek, melyeket sem Mihály fejedelem nem láthatott elő a maga szferájában, sem pedig a porta a magáéban. Midőn a fejedelem 1864-ben trónbeszédét tartotta, akkor ő, mint bizonyosan tudjuk, nem is gondolt arra, hogy a következő évben megünnepelje atyja takovai fölkelésének 50-ik évi emlékét, ép így a porta sem láthatta előre, hogy a szerb nemzet azon évben különböző kellemetlenségeket fog neki okozni Boszniában, hogy Szerbiába való vándorlásra adja magát, a porta pedig hogy ez alkalmat oly rendszabályokra használja fel, melyek által magát Szerbiától elzárhatná. Minden lépésnél tehát tapasztalunk oly alkalmakat, melyek mozgásba hozzák egyik részről az

aspirációkat, a másik részről az önfentartás rendszabályait, — de a végleges siker mindig Szerbia részén van. Az állandó erélynek, mely határozott czéllal előre tör, mindig diadalt kell aratnia a passziv önvédelemmel való harczban, gyakran még akkor is, midőn ez nagyobb erő felett rendelkezik.

Mindamellett, a fejedelem beszédének szavai kedvesek valának a török fülnek s a diplomáczia köreiben is helyeslésre találtak. Bulwer azokban ama tanácsok gyümölcsét tekintette, melyeket ő adott a fejedelemnek, hogy szivélyesebb viszonyt kezdjen a portával, valamennyien pedig úgy találták, hogy ügyesen estek át a várakról való kényes ponton. Magától értetődik, hogy mi azon voltunk, hogy minél jobban kiemeljük a fejedelem lépésének becsét, azt bizonyítva, hogy csak a nemzet szeretete által övezett Mihály fejedelem határozhatta el magát, hogy oly nyiltan beszéljen a szerb nemzet előtt a portával való jó viszonyok hasznáról.

Azon időben Konstantinápolyba orosz követül Ignyátijev tábornok jött, ki, bármit gondoltak felőle, nem vala közönséges ember; fiatal ember volt még, szorgalmas és a munkában kimerülhetetlen. Sz. Pétervárról való utjában Bécsen át csapott, hogy az ausztriai kormánynyal eszmét cseréljen a keleti ügyekről. Konstantinápolyba érkezvén, azonnal érintkezésbe lépett Prokesch báróval. Megrostálták nézőpontjaikat, s némileg próbára tették egymást. Valamint a Keleten Szerbia azon pont, mely ezen két állam keleti politikáját legerősebben és legközelebbről foglalkodtatá, úgy az ő tekinteteik is Szerbia körül forogtak.

Prokesch nem hagyta magát egykönnyen meggyőzetni arról, hogy a kormány Szerbiában konzervátiv, a mint Ignyátijev gondolta, hogy erről sikerült az ő miniszterét, Rechberg grófot meggyőznie Bécsben. Csakhogy ott, állítá Prokesch, nem ismerik a dolgok igazi állását, hanem Goedel, belgrádi konzul, tudósításaira támaszkodnak, ki mint új ember csak azok felületét látja, ellenben Filippovics tábornok, ki Zimonyban lakik, mindent jobban tud, ő pedig azt tartja, hogy az ellenséges szellem, mely a portával szemben a szerb szkupstinában nyilvánúlt, magának a kormánynak a tette; hogy a

szkupstinárok egyszerű parasztok, és csak azt kivánják s adják meg, a mit a kormány akar; s hogy úgy a beszéd szellemének, melyben a fejedelem a nemzeti hadsereggel dicsekszik, mint a szkupstinai felirat forradalmi szellemének, ugyanazon forrásuk van.

Az ausztriai követnek csakugyan voltak némi utasításai kormányától, hogy az orosz követtel megbeszélje a dolgot, mert nekem is kifejezte, hogy ők ketten „megegyezőleg járnak el", de a további eszmecsere bebizonyította, hogy, ha az oláh ügyekben egyetértettek is, távol álltak attól, hogy a szerb kérdést is egyformán fogják el.

A kisérlet eredménytelen maradt s új bizonyítékát adta, mennyire eltértek egymástól Ausztria meg Oroszország a szerb kérdésben akkor is, midőn akarták volna, hogy találkozzanak.

Világos, hogy e kisérletnek a portára semmi befolyása nem vala, bár neki is szembeszökők valának e két hatalom képviselőinek gyakori és szokatlan érintkezései. Haladt a maga utján.

Az 1865 ik év a török császárságra nézve szokatlanúl csöndes év volt. Semmi rázkódás sem zavarta meg messzeterjedő részeit. A nagyhatalmak is békén hagyták, mert tekintetük majdnem kizárólag közép Európára volt függesztve, hol már akkor észre lehetett venni, hogy a német kérdés erőszakos megoldását készítették elő. Úgy látszott, mintha minden kezére játszott volna, hogy összeszedhesse magát és jövőjére gondolhasson; ámde nem abban fáradozott, hogy e jövőt belső jólétének kifejtése által biztosítsa, hanem inkább hogy megtegye az előkészületeket, melyek által magát a belső kellemetlenségek ellen körűlbástyázza. Ez évre esnek a porta első rendszabályai a fegyverkezés meg hadszervezet terén. Abdul-Azisz, mióta trónra lépett (1860.), kiváló gondot fordított hadseregére. Ha ennek szervezésére nem voltak is alkalmas és képzett emberei, a fölfegyverzéssel szerencsésebb vala, szüntelenűl jó fegyvereket vásárolván, melyekre az állami jövedelmek főforrásait fordította.

A Szerbiával való fegyveres összetüzés lehetőségét nem tévesztették szem elől. Török hadi tekintélyek azt tartották, hogy rájuk nézve a harcz Szerbiával sokkal

könnyebb, mint a harcz Montenegróval. Úgy gondolkodtak, hogy a mi jó utaink segélyével 30 vagy 40.000-nyi jó hadsereg behatolhatna Szerbia szivébe. Nem gondolkozott máskép maga Omer pasa, a hires török vezér sem. Midőn (1864. tavaszán) a portát izgalomba hozták az olasz forradalom tervei s attól félt, hogy a keresztények fölkelnek, Omer pasa első rendszabályként azt tanácsolta, hogy Szerbiát elfoglalják, hogy fölkelés esetében az egész haderőt oda indítsák legelőször, a hol a fölkelés erejének főforrása lehetne. Ha mindjárt kezdetben sikerűlne Szerbiát rendszabályozni, a fölkelés ereje csirájában elfojtatnék, később azután könnyebben lehetne elérni, hogy a fölkelés szétszórt, nem összpontosított részein erőt vegyenek, melyeket nyomban közre lehetne fogni.

Mig a török tisztek örűltek országutaink nagy számának és használhatóságának, a porta azon volt, hogy vasutvonalait sehol se terjeszsze ki határainkig. A bizottmány, mely akkoriban a végett állt össze, hogy tanúlmányozza, hol kellene vasuthálózatot építeni, azt ajánlotta, hogy Szerbiát mindenesetre körűl kell hálózni. Ezzel arra czélozhatott, hogy Szerbiát elvágják az általános európai forgalomtól, de főleg hadi czélzatok vezérelték, melyek abba a helyzetbe hozhatnák, hogy hadi eszközeivel gyorsan rendelkezhessék, tőlünk pedig e lehetőséget elvegye. Ekkor élénk tevékenységet kezdett kifejteni, hogy utakat építsen Boszniában is, meg a dunai új vilájetben is. Ezen vidékre nézve az utak egész hálózata volt tervbe véve, melyek összekötötték volna Várnát, Sument és Ruscsukot, evvel pedig ismét Tirnovát, Lovcsát, Lomot és Viddint.

Kolasint megerősítették volna, mint oly pontot, melyről elejét kellett volna venni Szerbia és Montenegro egyesülésének. E várat nyomban fölszerelték volna a szükséges eszközökkel, hogy tartalék-pontúl szolgáljon, honnan a hadmüveleteket Szerbia meg Montenegro ellen is vezették volna.

A Szerbiába való bemenetelre legalkalmasabb pontok gyanánt tartották Nist és Novi-Bazárt. — Mig innen szárazföldről támadtak volna Szerbiára, a Duna hosszában pánczélos hadi hajók operáltak volna,

melyek közűl, e czímen, kettőt Franciaországban rendeltek meg.

Ily tervek foglalkodtatták akkor a török katonai köröket. Ezek némelyikét megvalósították, sok azonban, mint rendszerint, a tervnél tovább nem ment.[1])

E török terveket kapóra támogatta egy új szövetséges, ki akkoriban a portánál jelentkezett. Az időtájt Törökországban a kaukázusi cserkeszek s a krími tatárok nagy tömegei mutatkoztak. Ezek mint valami sűrű sáskahad árasztották el itt is ott is, a legtávolabbi részeit is a török császárságnak.

A porta úgy találta, hogy neki e vad elemek is hatalmas eszközűl szolgálhatnak a keresztények ellen, s Rumeliában és Szerbia köré telepítette őket, elhelyezvén határunk hosszában, hol már terhesekké kezdtek válni nemzetünk határmenti részének.

Midőn az orosz követhez fordúltam, hogy Oroszország szüntesse be e vad faj kitelepítését, melyet a porta ellenünk eszközűl használ fel, Ignyátijev azt felelé nekem, hogy Oroszország nem üldözi sem a tatárokat, sem a cserkeszeket, hanem hogy ezeket a török ágensek csalogatják; midőn pedig ellenök a portánál tettem lépéseket, azt felelte, hogy azok neki magának is terhére vannak, de nem tudja hová legyen velük, ha Oroszország nem türi határai közt.

Akár az egyik, akár a másik, akár egyik sem állt e két kifogás közűl, e jövevények özönlése nagy vala. Az 1865-ik év elején félmillión jöttek be Törökországba, s várták, hogy még százezer körűl fog jönni. A porta őket arra használta fel, hogy egyrészt a császárság legfontosabb pontjain a muzulmán elemet erősbítse, másrészt hogy hadseregét növelje. A császárság bensejében is letelepítette őket ott, a hol a muzulmán lakosság gyönge s gyér vala, a határokon pedig megkisérlett kordont vonni belőlük, különösen Szerbia ellen. Akkor 12.000-et vett be közűlök a gyalogságba, s két lovas

[1]) Az idő megmutatta, hogy ez információk alaposak voltak, mert a porta 1876-iki háborunkban nagyjában e tervek szerint járt is el, magára hagyván minden más fölkelést, még magát Montenegrót is, és minden erejét Szerbia ellen fordította.

ezredet alakított, melyek megtartották nemzeti viseletüket. E zabolázatlan törzseknek a katonai rendhez való fegyelmezése nehezen ment; különösen a cserkeszek fegyverrel is ellentálltak tisztjeiknek, miért is az engedetleneket egészen Tripoliszba száműzték. Hadsoron kivűl valóságos ostorai voltak a kereszténveknek, ezekért azonban maga az Ég állott boszút, rakásra ölvén meg üldözőiket az új klima, mely alá jöttek. Már az uton sokan haltak meg közülök, midőn pedig a kivándorlás kissé alábbhagyott is, annyian haltak még meg, hogy az ötödik hadtest parancsnoka, azt jelentette a portának, hogy felénél több halt meg azon cserkeszek közűl, kiket az ő hadtestébe soroztak vala.

Részben e bajok, részben az én sürgetéseim, meg Ignyátijev tábornok közbenjárása következtében a porta megigérte, hogy többet nem fog közűlök Európába szállítani, hanem, ha valami expediczió jelentkezik a Kaukázusból, Diárbekirbe fogja utasítani.

Mindazáltal elegen maradtak Európában, hogy a porta azt gondolhatta felőlük, miszerint a császárság másik részén is fegyverűl használhatja őket Szerbia ellen. Ugyanezen tavasszal, midőn a tatárok és cserkeszek Törökországba özönlöttek, a boszniai szerbeknek Szerbiába való hasonló bevándorlása merűlt föl. A török császárság legtávolabbi határán egy jelenet adódott elő, melyben a rokon elemek egymáshoz-közeledését, a nem-rokon elemeknek pedig elkülönűlését lehetett tapasztalni, melyeket a konstantinápolyi politika, saját önfentartása érdekében, megosztani vagy maga köré gyüjteni szokott.

Márczius hó folyamán már mintegy 200 család jelent meg a Drinán a zvorniki szandzsákságból, hogy átmenjen Szerbiába; utánok a rája nagy tömegekben kezdett mozogni a banyalukai és bistyáni szandsákságokból. Brodban körűlbelűl 400 család gyűlt össze azon szándékkal, hogy Szerbiába menjenek. A Fekete tenger partjain, meg a Száva és Duna partjain is mozgalmak voltak észlelhetők, melyek a hajdani népvándorlásra emlékeztettek. Minden a maga természettől adott nyája felé törekedett.

Édes-örömest tárta volna ki karjait Szerbia a maga

gyermekei előtt, kiket „a dühöngő szélvész rettenetesen szétszórt“,[1]) azonban nem ásta volna-e alá ezzel azok jövőjét is, meg a magáét is. Lehetett-é gondolni is, hogy ily óriási mérvű kivándorlás a török kormány akarata ellenére vagy közrejátszása nélkül is történhetnék. Midőn a szerbek odahagyják tüzhelyeiket, jobbára a szerb fejedelemség határának hosszában, ki fog arra a gondolatra jönni, hogy őket befogadja?

Utasítást kaptam, hogy kívánjam a portától, miszerint ez a szegény családok e beözönlését feltartóztassa, melyeket a kicsiny és sovány Szerbiának nincs miből eltartania. Én azonban még nem is mondtam ki, a mit mondanom kellett, a nagyvezér már is félbeszakított a kérdéssel: „Hát miért hivták őket, ha most nem fogadják be, miért mutattak nekik olyan szép csalétket, igérvén ökröket is, pénzt is, meg mindenféle segítséget?“

S csakugyan, február 10-én aláirták, márczius 2-án pedig kihirdették (1865.) Szerbiában „az idegenek letelepedéséről való törvényt“, mely a betelepülőknek meglehetős támogatást helyezett kilátásba.

Nem kezeskedhetem róla, hogy mindezen szép kilátások ismeretesek valának-e a boszniai szerbek előtt, kik Szerbia felé törekedtek, de a török hatóságok állították, hogy azok a szerb kormány felszólítására indúltak utnak, mely szétküldte közéjük ágenseit, sőt még az ausztriai oldalon, Szlavoniában is elhelyezte őket verbuválás végett. Ez ismeretlen dolog előttem. De ha a török hatóságok e kifogásai alaptalanok voltak volna, akkor tulajdonképpen micsoda indító okai lehettek a Boszniából való ily szokatlan kivándorlásnak? Maga a nemzetiségi ösztön-e, vagy a szegénység amaz ösztöne, hogy a megélhetés jobb s könnyebb föltételeit találja fel?

Megvolt az egyik is, meg a másik is. Nincs Európában Törökországon kivül más kormány, mely annyira magában egyesítene minden szükséges tulajdonságot, hogy nemzetét elégületlenné tegye, hogy lakosságában azt az érzést keltse föl, hogy rokon és boldogabb faja után sohajtozzék. Ezen kivül a bosnyák paraszt álla-

[1]) Musiczki.

pota, melyet mindig nehéz volt elviselni, két év óta nagyon mostohává és terhessé vált, bajos állapotban pedig az ember mindig örömest ragadja meg az emigráczió gondolatát.

Mindenekelőtt, Boszniának a Montenegró és Törökország közt való háború idején (1862.) az állam szolgálatára kellett bocsátania minden lovat, mely fölött rendelkezett; midőn pedig a háború véget ért, a rájának kellett pihenés nélkül robotolnia azon utakon, melyeket Ozmán pasa építtetett, hogy, mint láttuk, megfeleljen kormánya strategiai nézeteinek. Erre borzasztó marhavész is jött, mely a boszniai vilajetben 60.000 szarvasmarhát pusztított el. Ehhez adjuk még hozzá az 1864-ik évi rossz aratást, azután az adó szedését, azét is, a mely érvényben volt, meg azét is, mely megszünt volt s melyet ép akkor a legnagyobb szigorúsággal hajtottak be, — s akkor teljes képe fog szemeink előtt állani a szegény Boszniának.

Ilyenek valának a viszonyok Boszniában, midőn a nagyvezér szavamba vágott ama kérdésével, melyet megemlíték. Én azt felelém, hogy törvényünknek nincs nemzetiségi szinezete, s hogy az föltételezi, miszerint csak egyes bevándorló fogja az állam segélyét igénybe venni, melyet kilátásba is helyez; de midőn egyszerre nehány száz családot kell elfogadnunk, melyeknek mindjárt az első napon kenyeret kell találnunk, mi azt nem tekinthetjük rendes betelepülésnek, minőt törvényünk feltételez.

— A nép, ragadta meg a szót Fuád pasa, nincs a földhöz kötve; jöhet, mehet szabadon. Nehány évvel ezelőtt egész Bulgária talpon volt, hogy Oroszországba menjen; sokan el is mentek, de csakhamar vissza is tértek. Az emberek természettől fogva valami jobb után sóvárognak, s midőn látják, hogy az nem megy, megelégesznek azzal is, a mijük van.

A mi közlésünknek, fejezém be, nincs is más czélja, hanem hogy kötelességünket teljesítsük a császárság iránt, felhiván a magas porta figyelmét egy, a szomszédságunkban fölmerült jelenségre. Talán szükségesnek fogja találni a császári kormány, hogy e jelenség okát kutassa, minthogy nem lehet hinni, hogy ily nagy mérvű kiván-

dorlás anélkül történjék, hogy valami közvetetlen és különös oka ne legyen.

Fuád pasa felelete, ha nem bizonyítja, hogy a török kormány úszította is a népet a kivándorlásra, kétségtelen tanúságát adja annak, hogy azt nem is tartóztatta. Kétségkivül arra czélozott, hogy a megürült területekre cserkeszeket telepítsen.

Végre, akár maga a porta idézte elő a kivándorlás mozgalmát Boszniában, akár csupán hozzájárult, semmi kétség, hogy Törökország akkoriban a szerte-szétvándorlás mély folyamatában leledzett. Bolgárországban is, Viddin körül, az időben hasonló mozgalom támadt Oroszország felé, mely szintén nagy mérveket öltött volna, ha az orosz kormány utját nem vágta volna, megparancsolván konzuljainak, hogy mindazokat elutasítsák, kik hozzájuk ily szándékkal utlevélért folyamodnának.

A kivándorlás eme politikájába a porta ama jól kiszámított szándékkal ment bele, hogy Szerbiát körülfogja cserkeszekkel. Keleti s délkeleti oldalunkról terveit már nagyban életbe léptette; hátra volt még, hogy e tervet nyugati határunkon is megvalósítsa, s hogy egész Szerbia körül élő kordont vonjon. Hogy pedig ezt elérje, az orthodox elemnek Boszniából való kivándorlása neki nagyon kapóra jött.

S miután Szerbia a garantirozó hatalmak képviselőinél sem talált támogatásra e czélzatok ellenében, hát a szerb kormány, ha fájó érzésekkel is, elhatározta, hogy maga akadályozza meg a boszniai szerbek emigrációját, megtagadván befogadásukat. Mi akkor szilárdan meg voltunk győződve, hogy ez utat nekünk úgy az ő jövőjük, mint a mi jövőnk érdekei szabták elő, mint egyedülit, mely fennmaradt volt.

Mindenki észre fogja venni, a ki azon viszonyokat figyelemmel kisérte, melyek Belgrád bombáztatásának ideje óta a porta és Szerbia között kifejlődtek, hogy az első években mindkét fél, egyik a másika ellen, a garantirozók itélőszékéhez appellált. Itt állandó pört folytattak, hol az egyik fél minél többet iparkodott terhére róni ellenfelének. S tagadni sem lehet, hogy a diplomáczianak hathatós befolyása volt e viszonyok alakulására; de valamint az csupán közvetít, valamint mindenkor te-

hetetlen marad arra, hogy gyökeres gyógyszert találjon, úgy itt sem volt képes kielégíteni sem az egyik, sem a másik félt. Karjai közűl az 1865-ik évtől fogva mindketten kezdtek kibontakozni s utjukon önállóan haladni, kiki a saját irányában: a porta, hogy ellentállásra készűljön, hogy körűlbástyázza magát; Szerbia pedig, hogy utját egyengesse az elhatározó tettnek. A porta, a mikor csak tehette, beleártotta magát Szerbia önkormányzati jogaiba. Erre szakadatlan kisérleteket tőn, úgy, hogy az ő számításaiban ezen számtétel állandó maradt, de nem mindig egyformán aratott sikert is, hol nagyobb, hol kisebb ellentállásra találván Szerbia részéről.

Azon napokban, melyeket most figyelemmel kisérünk, új alkalma nyilt a portának ez irányban. Párizsban konferenciának kellett összeülnie azon feladattal, hogy az összes európai államok nemzetközi táviró-viszonyait rendezze. Mivel akkoráig Szerbia is, meg Oláhország is önállóan rendezték nemzetközi táviró-viszonyaikat, azért joggal elvárhatták, hogy ez alkalommal is képviselve legyenek. De a porta (márczius 16.) felhivott bennünket, „hogy jelöljünk ki egy-egy küldöttet Párizsba, azon utasítással, hogy az ő biztosának, Agathon effendinek megadja a felvilágosításokat, melyek a császári biztosnak a szerb és oláh táviró-vonalak kormányára vonatkozólag nem állanának rendelkezésére". E felhiváshoz képest a szerb és oláh küldötteknek helyük sem volt volna a konferenciában, csak személyesen csatlakoztak volna a császári biztoshoz, és pedig azért, mert Agathon effendi „nem ismer szerb és oláh táviró kormányt", ha pedig esetleg volna róla tudomása, a porta jegyzékének logikája szerint, e szükség is elesnék.

E felhivást annál inkább kellett visszautasítani, mivel a porta ilyképpen közvetett módot talált volna, hogy autonomiánkat lassankint aláássa, vagy kijátszsza. Ma vám, holnap posta- és táviró-szerződéseket kötvén minket illetőleg, képes lenne kivűlünk, s rendszerint a mi kárunkra, minden tárgyat elintézni, melyek a mi autonomiánkat képezik. Így járt már el az Ausztriával kötött kereskedelmi szerződésben, a maga számára 8%-et kötvén ki a bevitelből, nekünk pedig

csak 3%-et hagyván; így a távirószerződésben, melyet (1862.) ugyanazon hatalommal kötött volt, magának tetszésszerint való zóna-számot vett, nekünk pedig másfélre szállította le, holott addig kettővel birtunk.

Az oláh és szerb kormányok megállapodtak, hogy a porta felhivását visszautasítják; azonban Oláhország indokolás nélkül utasította azt vissza, a mi nyilvánvaló hiba, mert ezzel nem tett óvást a maga joga mellett, miután azt lehetett kivenni, hogy Oláhország nem jogos, hanem valami más okoknál fogva lehetett gátolva, hogy a felhivást elfogadja. A mi feleletünk indítóokokkal volt támogatva. Ez úgy hangzott, hogy a fejedelem kormánya sajnálja, hogy nem fogadhatja el a maga biztosának a porta jegyzékében megjelölt állását, miután a fejedelemségnek, saját autonomiájánál fogva, joga van, hogy önmaga képviselje érdekeit minden változtatás alkalmával, melyeket azon nemzetközi táviró-szervezetben eszközölnének, mely manapság fennáll.

Ez idő óta úgy Szerbia, mint Oláhország a nemzetközi táviró-konferenciákon rendszerint külön küldöttek által vannak képviselve, kik jogra és állásra nézve semmiben sem különböznek a többi európai állam képviselőitől.

Mig a porta ekként kisérleteket tőn, hogy megszorítsa állami autonomiánkat, mig a legjobb fegyverzetet vásárolta, dunai pánczélos hajókat szerzett, strategiai utakat építtetett, élő záró-vonalat emeltetett Szerbia körűl: hazánk is megtette a magáét. Azonban az elégtelen eszközök, melyek fölött rendelkezett, nem engedték meg neki, hogy erejét a portával egyenlő arányban fejtse ki. Ha a porta még mindazt megvalósította volna, a mit tervelt, úgy Szerbiával szemben veszedelmes állást foglalt volna el; de sok dolog csak terv maradt, mig más részről, az a kevés, mi Szerbiában készűlt, a komolyság jellegét viselte magán, mint minden, a mit Mihály fejedelem tett. Ez saját vagyonából is nem csekély áldozatokat hozott hazájának hadi fejlesztésére. A mi pedig kiválóan jellemzi e patriota-fejedelmet, hogy az ő áldozatai felől alig tudott is valaki közvetetlen környezetén kivűl. Ez időben foganatosítottak részünkről komoly

rendszabályokat a nemzeti sereg tökélelesítése czéljából, s nagyobbrészt befejezték a munkálatokat a kragujeváczi és sztragarii hadi gyárakban.

Az időtájt Mihály fejedelem baráti kötelékbe lépett Miklós, montenegrói fejedelemmel, elfogadván a komaságot, melylyel ez megkínálta, s közelebbi, bizalmas viszonyt kötvén vele, melyet végre, hála Ducsics Nikifor, herczegovinai archimándrita közbenjárásának, irásbeli szerződéssel is megpecsételtek, mely gazdag kilátásokat nyujtott a szerbség jövőjére nézve. Általában véve, a mily mérvben szűkölködék Szerbia anyagi eszközök nélkűl, hogy erejét növelje, oly mérvben fáradozott a fejedelem, hogy politikai kötelékekkel töltse be az űrt, minőket az egész Balkán-félszigeten szőtt. Ha az idő nem igazolta is törekvéseit; ha nem is jöhetett létre a keleti népek ligája, melyet ő készített elő, — az ő működése mindig befolyást gyakorolt az ottomán kormány elhatározásaira.

Benn az országban a fejedelem a hazafiság érzelmeit ápolta, önmaga mutatván jó példát minden alkalommal. Az események ezen sorában, a külügyi viszonyok nézőpontjából is, fontosabb helyet foglal el a takovai fölkelés ötvenéves emlékének ünnepélyes megülése, mely 1865. május 23-án folyt le.

A portán is, meg a diplomácziánál is nagyon féltek, hogy ez esemény valami kitörést vagy egyenest a belgrádi vár megtámadását fogja előidézni. A hosszú időtartam, mely a rendelet napja (márcz. 24.) s az ünnepély napja (máj. 23.) közé esett, úgy a Kelet élénk képzelődésének, mint a Nyugat politikai találgatásainak tápot nyujtott, hogy túlozzák a várt eseményt. Ezek a török kormányköröket nyugtalanító hirek befolyása alatt tartották, zavarba és idegességbe ejtették annyira, hogy a török helyőrség, melyet azon időben felváltottak, benn maradt a várban azzal együtt, mely odajött volt, hogy azt felváltsa, a basának pedig résen kellett lennie, s minden órában sürgönyileg jelentenie Konstantinápolyba, mi történik Belgrádban az ünnepély napján.

De mig a porta az 1865 ik év május 23-ik napját rettegésben töltötte, Belgrádban az a legnagyobb rend-

ben, de egyszersmind a legnagyobb örömben folyt le. Az új nemzedék e napon hálát adott a Gondviselésnek kegyelméért, s megemlékezett úgy a meghalt, mint élő hazafiakról, „kik elvetették a jó és áldást hozó magot, melynek gyümölcsét némelyek nem is látták, mások, nehéz és bajos fejlődésében, alig ismerték is föl, mi pedig, mondá Mihály fejedelem, e gyümölcsöt ma legszebb virágában élvezzük".

A játékok és vigaságok három napon át tartottak. A résztvevők nem voltak képesek kifejezni a lelkesedést, mely akkor minden szerb szivet elragadott vala. A vendégeknek úgy tünt fel, mintha a fejedelem nagyúri asztala őket még királyaink és czárjaink hajdani dicsőségére emlékeztette volna.

Nem vala itt sem olasz, sem görög, a mitől Konstantinápolyban annyira féltek; nem valának szerbek sem más tájakról, kivéve, hogy a baráti Montenegró vala képviselve, de, mondá az államtanács elnöke, „ha vannak is testvérek, kik ez ünnepély alkalmából nem juttathatták felszinre ama szivből fakadó érzelmeket, melyeknek montenegrói testvéreink s az ő dicső és vitéz fejedelmük irántunk oly szép tanúságát adták ez alkalommal, azért mégis, azoknak gondolatai ma velünk vannak, legjobb kivánságaik érettünk".

Azonban ha legkevésbbé sem lett igazolva is a porta meg a diplomáczia abbeli rettegése, hogy ez alkalomból valami bonyodalmak keletkezhetnek, a portának mindazáltal volt oka, hogy ez esemény befolyását aggodalommal várja. Ha annak nem voltak is közvetetlen következményei, mégis jótékony szent-györgynapi eső vala az, mely megtermékenyítette a szerb hazafiság talaját. Az uralkodó fejedelem önmaga hangsúlyozta a szerbség „fényes jövőjét", s nemzetének a mindenoldalú előmenetel azon magas fokát kivánta, „melynél senki sem kivánhat magasabbat, mint Milos fia".

IX.

Szerbia első diplomácziai kisérlete, hogy várait felszabadítsa.

Közeledünk azon nevezetes eseményekhez, melyek az 1866-ik évben mentek végbe.

A madarak, magasabb régiókban élvén, rendszerint hamarább veszik észre, mint mi ide lent, a vihart, mely távolról közeleg s valami sietős mozgalom színében tünik fel. A diplomáczia is, magasabb helyzeténél fogva, hamarább érzi meg, midőn hatalmasabb események kitörése van keletkezőben, s nagy sietséggel veti magát kombinácziójával a mozgalomba, hogy az eseményeket elhárítsa, vagy hogy legalább következményeikben enyhítse. Nagy ritkán sikerül ez neki a bevégzett tettek előtt, de soha sem esve kétségbe, kombinácziójához ismét vissza-visszatér, midőn az események folyása megindúl.

Mi is ilyen kisérletek előtt állunk.

Az 1865-ik év végén már erős antagonizmus fejlődött ki Poroszország meg Ausztria között Frankfurtban a német kérdés miatt általában, az Elba-menti Schleswig-Holstein herczegségekért pedig különösen. Francziaország meg Olaszország tervet főztek, hogyan lehetne Olaszország javára a velenczei kérdést elintézni.

Az oláh fejedelemségek valának a kiinduló pont, melyről a diplomáczia azt hitte, hogy kiegyenlítheti e különböző államok igényeit. Az ő kombinácziója szerint Ausztria pénzbeli kárpótlást kapott volna Poroszországtól Holsteinért, melyet az a gasteini szerződés értelmében megszállott vala, Olaszországtól pedig Velenczéért; hogy pedig megóvassék a szégyentől, hogy saját országait eladja, Ausztria Velenczéért cserébe kapta volna Oláh-

és Moldvaországot, mi által olasz veszteségeért gazdagon lett volna kárpótolva.

Mig e kombináczió kielégítette volna egyrészt Ausztriát, másrészt pedig Francziaországot meg Olaszországot, kibékítette volna egy csapással Poroszországot is, mely kedvező alkalmat nyert volna, hogy a herczegségekben való ideiglenes uralmát áldozatok nélkül állandóvá és törvényszerűvé változtassa, Ausztria súlypontját pedig hogy a Kelet felé kezdje szorítani. Poroszország még további hasznot is forgatott eszében. Átengedte volna Dániának Schleswig azon részét, melyben dán nemzetiségű lakosság van, de kárpótlásúl attól valami szigetet kapott volna a Keleti tengerben, hol hadi állomást emelhetett volna, miután akkori állomásai a hadi szükségletre nézve nem valának elegendők.

Magától értetődik, hogy ezek nem voltak elhatározott tervek, hanem csak gondolatok, melyeket a diplomáczia a vihar előtt eszelt ki. Ha tekintetbe veszszük, hogy Poroszország az egyedűli állam, mely e vásárból tiszta nyereséggel kerűlt volna ki, akkor nem szükséges hozzáadnunk, hogy e kombinácziókat a legélénkebben Bismarck pártfogolta, vagy talán atyjuk is volt. Ő még tovább is ment. A berlini orosz követnek azt az ajánlatot tette, hogy Ausztriának ne csak Oláhországot, hanem Boszniát, meg Szerbia egy részét is átengedjék, midőn pedig azt a feletet kapta, hogy ilyen kisérlet Oroszország legnagyobb ellentállására találna, kijelentette Bismarck, hogy ezt megjósolta neki maga Napoleon is, ki, alapjában véve, nem volna ellene e kombinácziónak, de fél, hogy ez őt Oroszországgal végkép összeveszíthetné.

Szerbia e kombináczióba csak mellesleg volt bevonva, de csakhamar kilábolt belőle, főleg azért, mert féltek, hogy mindezen tervek vára megdől Oroszország ellentállásán, de Oláhország tovább is napi renden volt, mint eszköze az alkunak, mely szintén nem volt ínyjére. Moustier, francia követ meginterpelláltatván Konstantinápolyban, kijelentette, hogy neki a nyáron (1865.), midőn szabadságon volt Párizsban, maga a császár is csakugyan mondotta, miszerint több oldalról javasolják, hogy az oláh fejedelemségek föláldoztassanak, de hogy ezt a gyakorlatban bajos keresztűlvinni.

Olaszország, mely akkor a Keleten csak mint Franczia-ország árnyéka tünt fel, az időben egy lépést tett, mely fölfedte abbeli szándékát, hogy Oláhországban simán járjon el; felváltotta bukareszti konzulát, ki jelentős helyet vivott ki magának s alkalomadtán nem tudott hallgatni, s helyébe egy másikat tett, kinek kiadta az utasítást, hogy hallgasson.

Mindezen jelek előre hirdették az áramlatot, mely mind nagyobb arányokat öltött, hogy t. i. Oláhországot alkalmilag feláldozzák. De hát micsoda okok birhatták rá a hatalmakat, hogy éppen Oláhországot áldozzák fel, holott rendszerint Bosznia sorsa vala, hogy az európai tranzakcziók vásárára hozzák? Honnan érte e sors Oláhországot, melynek hatalmas pártfogója maga III. Napoleon vala?

Az eszme Berlinben fogamzott, nyilván azon czélzattal, hogy Ausztriát a Keletre szorítsa, Oláhország állapota pedig arra kedvező alkalmat adott. Bár Cuza fejedelem pillanatnyira minden ellenfelét legyőzte, a belső küzdelem nem vala elfojtva. Számos hazafiúi erénye s érdeme mellett számtalan hibája is volt, legnagyobb vala pedig — az állhatatlanság. Senki sem bizhatott szavában; senki sem támaszkodhatott elvállalt kötelezettségei iránt való hűségére. Állhatatlansága az ország kormányzására is kiterjedett. A miniszterválságok örökké napi renden voltak; a felváltott miniszterek száma mesés vala. A közigazgatást mély korrupczió, teljes fölbomlás hatotta át. Csak ő maga volt tiszta kezű, de kedvenczeinek mindent megengedett. E nyavalya oly nagy mérvet öltött, hogy Napoleon is kénytelen volt a maga pártfogoltját nyilvánosan figyelmeztetni. A Moniteure nyáron Cuza kormányzatának szigorú elitélését közölte, mit mindenütt úgy fogadtak, mint némi szimptomáját annak, hogy őt hatalmas pártfogója elhagyja.

Ily állapot nem lehetett egy ember hibáinak a következménye, hanem az egész nemzedék, vagy legalább mindazon tényezők hibáinak következménye, kik hivatva voltak, hogy a nyilvános életben részt vegyenek; ily körülmények közt azonban a felelősség rendszerint azokra, vagy arra esik, a ki leginkább van felszinen. Maga Cuza is érezé, mi készül ellene, s megkettőzteté erélyét, s

védelmi állásba iparkodott helyezkedni. Mint egykoron, most is a Szerbiával való szövetséghez appellált, s azzal fenyegetőzött, hogy ennek társaságában képes „mindent megtenni". Ez egyszer azonban a fenyegetés vaktöltés gyanánt hangzott el, hallatszott, de nem volt hatása. Többé vagy kevésbbé valamennyi hatalom ellene volt; Ausztria meg Oroszország már ismert okokból; Poroszország, hogy könnyebben mozdíthassa elő terveit; Anglia közönyösen nézte sorsát, Napoleon pedig — habozott, s ez volt Cuzára nézve a legnagyobb szerencsétlenség. Némelyek tehát az ő bukását azért kivánták, hogy megkönnyítsék európai magasabb kombinációikat, mások pedig hogy megdöntsék az oláh egységet, melynek ő volt a képviselője s megteremtője. Egyik a másiknak mozdította elő törekvéseit, ha nem tudták is még, ki éri meg az együttes fáradozás gyümölcsét.

Legnagyobb gyöngesége vala Cuzának az országban való elszigeteltsége. Elidegenítette magától az ország összes előkelőit, a nép pedig Oláhországban most is, mint mindig, passziv maradt a politikai élet terén. A fejedelem elfeledte, hogy az uralkodó csupán legfelsőbb foka az állam lépcsőzetének, melynek, ha a többi valamennyi fokát elvágja, elveszti lábai alól a talajt. Ily körülmények közt az ország első főurainak, a politikai irányra tekintet nélkül való szövetkezésével az ügy el volt intézve. Ugy Bratianu, mint Ghika János, valamint Golesko, kik 1848-tól fogva különböző utakon haladtak, a fejedelem ellen egyetértő és határozott állást foglaltak el.

És 1866. febr. 10-én Cuza f. börtönben virradt fel, mint szövetkezett belső ellenfelei összeesküvésének áldozata, mint különböző külső és belső érdekek találkozásának áldozata. Cuza vér nélkül, rázkódtatás nélkül bukott el, mint érett gyümölcs, mely maga magától hull le a fáról. De ha ellenfeleinek könnyű volt megbuktatni Cuzát, nem volt oly könnyű a forradalom következményein is győzedelmeskedniök. Ha a körülmények elősegítették is, hogy a fejedelem bukásával ne érje veszély Oláhország fenmaradását is, első sorban egysége jött kérdésbe.

Nem forgott fenn kétség, hogy a párizsi szerződést

aláírt hatalmak a maguk tanácskozásának fogják alávetni a Bukaresztben lefolyt eseményt; a kérdés csak az vala, hol történjék az: Bukaresztben vegyes bizottmány utján, vagy Konstantinápolyban, avagy valamely európai székvárosban a nagyhatalmak képviselőinek konferenciája utján? A porta a bizottmányra szavazott; Oroszország ama nemzetközi határozmányok egyszerű és tiszta alkalmazását sürgette, melyek Cuza Sándor két izben való megválasztását megelőzték; ha pedig a konferenciának kellene összeülnie, azt ajánlaná, hogy ülését Konstantinápolyban tartsa; Poroszország a többséghez szegődött; Ausztria és Olaszország Francziaországhoz, ez pedig megegyezett Angliával, hogy a konferenciát Párizsban tartsák. Erre ráállottak a többi hatalmak is, és febr. 26-án Drouyn de l'Huys meg is nyitotta a párizsi konferenciát.

A konferenciának Párizsban való összeülése jobb kilátásokkal kecsegtette az oláh ügyet, mint a minő kilátásai voltak, mig fennállt a lehetőség, hogy azt Konstantinápolyban intézzék el, innen erősebben lehetett volna oda hatni, hogy a fejedelemségeket megint elválaszszák. Magától értetődik, hogy itt szó sem lehetett volna idegen herczegről, minőt az oláh törvényhozó testület már országa fejedelmének választott, a belga herczeg és flandriai gróf, névszerint I. Fülöp személyében. Már maga azon körülmény, hogy a portának nem nyilt alkalma, miszerint közvetetlenül folyjon be a hatalmak tanácskozásaiba, kedvező jel volt az oláh kérdésre nézve, a konferenczia helyének megválasztása pedig alapos reményt nyujtott, hogy Francziaország fentartani ohajtja a fejedelemségekben szerzett befolyását, ily hangulat mellett pedig tanácsai semmiképpen sem ellenkezhettek az oláh egység fentartásával.

Ugyanazon időben kezdett a porta, szokása szerint hadseregével is demonstrálni, polgári és hadi biztosául a nyakas török Omer pasát jelölvén meg, kinek első indítványa az volt, hogy legelőbb Szerbiát foglalja el, hogy hátát biztosítsa; de az akkori török államférfiak okosabbak valának Omer pasánál s e tanácsára nem is hederítettek.

Ekközben az ideiglenes oláh kormány is azon volt,

hogy a portát megnyugtassa, tagjai valának: Golesko Miklós, tábornok, Karalampi, ezredes és Katardzsiu K. Tudatván a portával is Cuza fejedelem bukását, a kormány kijelenté, hogy ez esemény „a császárság nagy érdekeinek“ csak előnyére válik, s közölte vele, hogy a hadsereg egy részét szétbocsátotta; hogy pedig meggyőzze a portát, hogy a bukareszti esemény nincs összefüggésben a külügyekkel, főleg Szerbiával, az ideiglenes kormány bejelentette a portának, hogy belgrádi ügyvivőjét visszahivta.

Miután a konferenczia egy vagy két ülést tartott vala, nem sokáig volt együtt. A különböző érdekek s a kérdésre való ellentétes tekintetek nem engedték, hogy bármily megállapodásra jussanak. Akközben nyugaton is felhők tornyosúltak, s a diplomáczia mérsékelte s visszatartotta magát az elhirtelenkedett határozatoktól, de mégis nyitva hagyván a tért — a kombinácziókra. Ekkor hire kerekedett, hogy Oláhország, élén egy idegen herczeggel, függetlennek volna kinyilvánítható, Törökországnak pedig, hogy jelentékeny pénzbeli kárpótlást adna; Ausztria megkapná Boszniát és Szerbiát kárpótlásúl Velenczéért, melyet Olaszországnak engedne át, hogy pedig Oroszország kielégíttessék, visszakapná Beszárábia azon részét, melyet tőle a krími háború idejében vettek el.

E hir nem vala semmiféle komoly terv, hanem a hivatalos körökből bocsátották világgá, hogy némileg kiszimatolják a kormányok véleményét. Akkor legalább valószinű sem volt, hogy Ausztria ráállott volna, miszerint a szerbiai illetőségű szerb néppel, mely már megizlelte az önállóság és szabadság gyümölcsét, bensejében a szláv elemet szaporítsa, csakhogy Velenczét másokkal cserélje föl, — ellenben valószinű, hogy sokkal örömestebb állott volna rá, hogy a békés és engedelmes oláhokat fogadja magába.

A porta a maga összes vazall fejedelemségeit bajnak tekintette, melyet szivesen elhárított volna magáról, csak ha azután biztos lehetett volna tőlük. Ali pasa ezt egy alkalommal meg is erősítette, hozzáadván, hogy csak a példától (preczedenstől) félne, mely ez által előállana. Szerbiát, mondá, legkevésbbé a porta vonakodnék

föláldozni, csak ha az Oláhország helyén volna, vagyis a Duna balpartján.

Nem kezeskedhetem, mennyire volt e kombináczió alapos, de mindenfelé nagyra becsülték ügyes összeállítását, melynek czélja az volt, hogy a nagyhatalmak érdekeit szépen összeegyeztesse.

A porta, távol attól, hogy Szerbiát valakire tukmálja, meg volt elégedve, hogy ez neki nem okozott semmi kellemetlenséget azon pillanatban, midőn a császárság egyik részében, Oláhországban, már szőnyegre kerűlt egy kényes kérdés, másik részében pedig, Sziriában, annyira eláradtak a nyugtalanságok, hogy maga Francziaország is a legélénkebben közremunkált, hogy azokat elfojtsa. Karamnak a Libánonon nehány ezer harczosa volt, kiket a török sereg a hegyekben körűlzárt, remélvén, hogy éhség által békére fogja kényszerítteni.

Cuza fejedelem bukása s a libanoni zavargások az első események voltak, melyek a Keleten azon nagyobb és jelentékenyebb rázkódások sorát nyitották meg, a melyek a nevezetes 1866-ik évet jellemzik. Emiatt a török miniszterek is Szerbia iránt sokkal engedékenyebbek s előzékenyebbek valának. A sor reánk is került, hogy kilépjünk tartózkodó állásunkból. Hogy mily eszmék foglalkoztatták akkor Mihály fejedelem kormányát, legjobban kitünik azon levélből, melyet Garasanin 1866. febr. 15-én hozzám intézett. Ez így hangzik:

Uram,

„Egy véletlen s egészen magán jellegű beszélgetés közben, melyet a napokban Siskin urral folytattam, ez élénken hangsúlyozta, mily jó lenne, ha fejedelmünk egyszer Konstantinápolyba menne; hogy ez által megkönnyítené helyzetét a portával való dolgaiban, mert ugyanakkor megszüntetné némely hatalmak kárhoztatásait is, melyek azt hányják szemére, hogy a porta iránt fölöttébb rideg. Kérdésemre, minő gyakorlati eredménye lenne e lépésnek, Siskin úr azt felelte, hogy meg van győződve, miszerint a porta engedne Kis-Zvornik és a váracs kérdésében, mit a nélkűl, úgy gondolja, nehezen fog akarni megtenni. Nem találom,

felelém neki, hogy érdemes lenne, miszerint a fejedelem e végett Konstantinápolyba utazzék, hozzáadván, hogy, még ha a fejedelem, más tekintetekből, hajlandó lenne is, hogy Konstantinápolyba utazzék, nem kellene Kis-Zvornik és a váracs ügyében szót emelnie. Ezt arra magyaráznák, mondám, úgy a porta mint a garantirozó hatalmak részéről, hogy a porta olyasmit tett Szerbiának, a mit mint a portának Szerbia iránt való jóakaratát kellene betudni, mig Szerbiának arra elvitázhatatlan joga van, melyet a porta már 36 évvel ezelőtt volt köteles megvalósítani. A porta semmivel sem érdemelte meg Szerbiától, hogy ez neki kezére járjon, s hogy az oly olcsón szabadúljon vétkeitől. Egészen más véleményben vagyok, jegyzém meg, ha remélhetjük, hogy ez alkalommal a várak elejtetnek. Ily kilátások mellett a fejedelem kész lenne, meg vagyok róla győződve, Konstantinápolyba menni, mert csak így lenne ez utnak gyakorlati értéke, és megbecsülhetetlen hasznára lenne mind Szerbiának, mind a portának, e nélkül pedig azt mondanák, hogy Mihály fejedelem, miután a porta őt bombázással megfenyítette, most elment, hogy kegyelmet kapjon a zultántól, mely, természetesen, egy érdemjelben nyilvánúlna.

„Siskin úr erre azt felelé, hogy bajosan remélhetni, hogy a porta át fogja akarni a várakat engedni, mivel a várakban Szerbia fölött való uralmának jeleit tekinti stb.

„Ha ezt lehetne is mondani, jegyzém meg, a belgrádi várról, de a többi háromról hamarább lehetne azt mondani, hogy azok a török császárság bukásának jelei, hát miért nem ejtené el éppen ezeket, hanem szégyenére és kárára tartja úgy magának, mint Szerbiának. Ha a porta ilyen áldozatot sem akar tenni Szerbiáért, akkor nem értem, mit remélhet Szerbia az ilyen portától, s miért erőltetné meg magát, hogy kedvében járjon? A portánál való tizenhat évi kedvében-járásunk, melyről nem mondhatni, hogy nem vala teljes, jobban bizonyította be, mint bármi más, mennyire káros volt e magatartás Szerbiára nézve, s ezt ez utra többé senki sem ohajtja örömest visszaterelni, kivévén, ha saját tulajdon érdekeinek kárára akarna a porta érdekeinek kedvezni.

„De mindezen hivatkozásom daczára, melyeket Siskin úr nem tudott megczáfolni, ez megmaradt azon állítása mellett, hogy a fejedelem elutazása sokat könnyítene Szerbiának a portával való viszonyain. Hozzátette, hogy maga a fejedelemnek Párizsba való utazása is, melynek lehetősége nyárára van kilátásba helyezve, csak akkor járna haszonnal, ha Konstantinápolyon keresztül vezetne, mert csak ily módon könnyítené meg a fejedelem Napoleonnak, hogy a szerb ügyeket a portánál felkarolja.

„Úgy vagyok meggyőződve, hogy Siskin úr ez eszmével maga magától állott elő, s hogy nem volt utasítva kormányától, hogy ezt nekünk tanácsolja; mindamellett ezt élénken tevé, s bizonyára azon tudatban, hogy kormánya helyeselné, de volt legyen bármiképpen, én e beszélgetést önnel bizalmasan közlöm leginkább azért, hogy figyelje meg, fognak-e valami hasonlót önnek is ott beszélni, és hogy alkalmilag ön is ugyanily értelemben adjon feleletet, mindenesetre magának tartván meg, a mit nekünk Siskin úr tanácsolt.

„Azonban, bár a felhozott okoknál fogva nem értettem egyet Siskin úr véleményével, ez bennünket még sem fog visszatartani attól, hogy a magunk utján oda ne hassunk, nem nyilhatnának-e kilátásaink a belgrádi *váron kivül legalább a többi három vár lerombolására*, s *ha ennek nyitját megtaláljuk, könnyen megtörténhetik, hogy a goszpodár rá szánná magát a konsantinápolyi utra*. Ilyenmű siker biztosítékát nem lehetne közvetetlenül a portától kivánni, mert ez inkább alkúhoz hasonlítana, mint udvarláshoz, mely a portára nézve hizelgő lenne; a biztosítékot tehát máshonnan kellene megkapnunk, s én annak idején tudtára fogom önnek adni, ha ez ügyben részünkről valami lépés fog történni.

„A mai napon úgyszólván egészen befejeztem a rayon ügyét Ali béggel. Az itatót illetőleg nem engedtem neki, hanem a mint a hadi bizottmány mondta ki. A többi rendben van, holnap kimegyünk, hogy némely ügyeket a hely szinén intézzünk el. Nehézségek nem fognak fölmerülni, mivel mi a házikókra nézve is engedtünk. Hátra maradt, hogy instrukciókat kérjen a portától arra vonatkozólag, a mit megbeszéltünk, s ő erről

valószinűleg csak a jövő postával fog oda irni, mert későn váltunk el. Ezt önnek sietősen hozom tudomására.

Tisztelője

Garasanin s. k.

E levélre (1866) márcz. 2-án feleltem. Úgy véljük, hogy legpontosabban úgy fogunk eleget tenni a tárgyilagosság követelményeinek, ha a feleletet is egész terjedelmében közöljük. Ez így hangzik:

„Uram!“

„Mivel itt szerte beszélik, hogy nem valószinűtlen, miszerint a konferenczia, melyet az oláh kérdésben Párizsban tartanak, ki fog lépni a specziális kérdés köréből s a kongresszus egy nemévé fog átalakúlni, azt gondoltam, hogy nem fogok hibát elkövetni, ha előadom az orosz követnek, hogy ez volna az alkalom, miszerint a várak kérdését szőnyegre hozzák. Ha mindjárt az oláh kérdésnél maradnak is, megtörténhetik, hogy Francziaország Oroszország hozzájárulását fogja kivánni akár az oláh trónra való valamely franczia jelölthöz, akár valamely más engedményhez, melynél Oroszország, ha akarná, cserében kivánhatna valamit reánk vonatkozólag. Ha megtörténnék is, hogy ily kisérlet visszautasíttassék, nekünk az nem válhatnék kárunkra, miután ily kisérletek által újra föléled a kedélyekben a mi szükségünk, s azok mind jobban szoknak ehhez hozzá; s Oroszországnak sem állhatna semmi akadály utjában, hogy alkalmak adtán sikra ne szálljon, a mennyiben látná, hogy a körülmények megengednék, mert magától értetődik, hogy mielőtt méltóságát valamely indítvány elvetésének tenné ki, az ügy iránt mindenekelőtt konferenczián kivül puhatolóznék, s csak azután tenne formaszerű lépéseket.

„A követ úr, meghallgatván ekként kifejezett kérésemet, azon véleményben volt, hogy a kivánt alkalom nem fog legazonnal kinálkozni, mert nem hiszi, hogy a konferenczia a maga ügykörét kiszélesbítse, ha ezt itt sokan valószinűnek tartják is. Mindamellett megengedett ily lehetőséget, de csak ha az oláh kérdés jobban kibontakozik, ez pedig akkor állhat be, midőn

az a fejedelem választása miatt bebonyolódik. Mindenesetre rááll, hogy ügyünket kormányának előterjeszsze, s miután ily fontos tárgyat nem lehet sürgöny utján eléggé kifejteni, irni fog a postával, de nem szükséges, mondá, sietni sem, mert ha a konferenczián fontosabb kérdések merülnek föl, ez nem lesz képes gyorsan előhaladni; mig a képviselők kormányaikhoz fognak fordúlni s utasításokat várni, addig az ő felterjesztésének lesz ideje, hogy Szt-Pétervárra érkezzék, innen aztán majd megadják a feleletet, melyet a körűlmények megengednek, ha mindjárt telegráfon is.

„Ignyátijev azt kivánta, hogy irjam le a helyzetet és jelöljem meg az alapot, melyen az ügy tárgyalható lenne, hogy ez értelemben irhasson. Kellően ismervén a fejedelem kormányának hangulatát, azt gondoltam, hogy ezt megtehetem anélkűl, hogy eszméi s alapelvei korlátain túllépnék. A dologhoz látván nyomban, másnap elvittem a követurnak munkálatomat, melyet ő annyira helyeselt, hogy elhatározta annak, mint emlékiratnak, Sz-Pétervárra küldését. Ő, valószinűleg, kormányára fogja bizni, hogy megbirálja, mily haszna lehet ez okmányból, de kérésemre ráállott, hogy kijelentse, miszerint szükséges, hogy a várak kérdését ne hagyják eldöntetlenűl. Egyéb indítókokon kivűl nem hagytam el, hogy kijelentsem abbeli félelmünket is, miszerint a bonyodalmak, melyeket a várak ránk hozhatnak, tovább is vihetnek bennünket, mint magunk is ohajtanók.

„Tegnap az ügy elküldetett. Hogy teljes tudomása legyen róla, idecsatolom rövid emlékiratomat is, melynek nem is volt szükség nagyobb terjedelmet adni, minthogy a hosszú okmányokat nem szivesen olvassák.

„Ignyátijev úr azt kivánta, hogy ne nyujtsak önnek nagy reményt, midőn e lépésről értesítendem, miután kimenetele az adandó körűlményektől fog függni.

„Nekem, úram, magamnak sincs különös reménységem, de kötelességünk semmit el nem mulasztani, a mi e nagy szükségünkön segíthetne, ha csak annyira is, hogy feledségbe ne menjen.

„Másik czélom, mely e lépésemnél vezérelt, az volt, hogy az oroszok ezen indirrekt uton eltéríttessenek annak a sürgetésétől, miszerint ő fensége hasztalanúl

Konstantinápolyba jöjjön; mert én nem hiszem, hogy Siskin úr, mint Ön a maga múlt hó 15-iki levelében jelzi, annyira gondolna ez utra anélkül, hogy nem ismerné fölebbvalóinak hangulatát, és pedig inkább az idevalókét, mint a szentpéterváriakét, miután nekem is úgy látszik, hogy azt itt is kivánnák, ha e kivánságnak egy idő óta kevésbbé adnak is kifejezést; de nem szabad elfelednem hozzátenni, hogy ezt itt csak olykor-olykor és csakis mellékesen tették, de soha sem oly komoly alakban, mint a hogyan annak szükségét az orosz konzul Ön előtt hangsúlyozta. Mi több, midőn az emlékirat olvasásában az utra vonatkozó ponthoz értem, Ignyátijev úr olyannak mutatkozott, mint a ki teljesen egyetért.

„Nekem úgy látszik, hogy a fejedelem konstantinápolyi utját nem kell megvalósítani, még ha meg is igérnék nekünk a kisebb várakat, melyekről az ön levelében szó van (a mi szintén nem valószinű), mert valamint ezek Belgrád nélkül mitsem érnek, úgy mi nagy áldozatot hoznánk ily semmi árért. Az orosz követ sem gondolkozik máskép a kisebb várakról, a mint ezt ez alkalommal kifejezte előttem, s Belgrádból való legutóbbi visszatértemkor is helyeselte, hogy nem határoztuk el magunkat, miszerint e kicsiségeket a főkérdéstől elválaszszuk.

„Ha eldöntenők a kisebb várak kérdését, Belgrádot pedig meghagynók, akkor kivánságainkat a minimumra szállítanók le, hatástalanokká tennők törekvéseinket s elvesztenők az alapot arra nézve, hogy a főkérdés felé forduljunk. Két évvel ezelőtt beléegyeztünk volt, hogy alábbhagynánk követeléseinkkel a várra vonatkozólag, ha azt kivánnók, hogy rombolják le ennek azon részét, melyet „félhold"-nak neveznek; ugyanily eredménye lenne a kisebb várak lerombolását illető kivánságnak is, az áldozat pedig részünkről megmérhetetlen volna.

„Én a fejedelem Konstantinápolyba jövetelét valósággal áldozatnak tekintem, mert mit is jelentene mást, ha mi, különösen az 1862-iki esemény óta, Konstantinápolyba jövén, fölemeljük, jobban mondva, fentartjuk a roskatag muzulmánság értékét Európa szemében; ha emeljük hitelét, mely már annyira aláhanylott, hogy a

neki való hitelezések dolgában a végsőig jutott! Nehéz elgondolnom is, hogy ily messzeható lépést minden áron megtehetnénk, és hogy Mihály fejedelem missziója Sabácz, Szendrő meg Fetiszlám romjaira szállítható alá! Lehet, hogy tévedek, de ha tévedek is, reménylem, nem fogják nekem felróni, ha azt gondolom, hogy az ut ily áron Ő fenségére nézve lealázás lenne, Szerbiára nézve pedig programmjának abbanhagyása.

„A kis várak azzal a költséggel sem érnének föl, melyet a fejedelem utjára kellene fordítani, mert nem kell szem elől téveszteni, hogy ezen ut nem Európába van tervezve, hanem Sztambulba, hol jelentékeny költekezések nélkül nem lehet megfordúlni.

Ha van rá ok, hogy Ő fensége Konstantinápolyba jöjjön, akkor a kisebb várakkal is úgy kellene eljárni, mint Ön is mondja, hogy Kis-Zvornik érdekében kellene működni, azaz hallgatag átsurranni rajtuk; hogy pedig az ut a fejedelem méltóságának megfelelően s jövőnkre nézve hátránynyal ne menjen végbe, a fejedelem önmaga hozhatná szőnyegre a főkérdést. Ha a porta megkinálna bennünket a kisebb várakkal, semmi sem állana utunkban, hogy azokat elfogadjuk, mert ha azok után nem mi magunk járunk, legkevésbbé sem veszítene hatályából Belgrádra való igényünk; de mindenekelőtt Kis-Zvornik kérdését kellene tisztába hozni, mert a porta képes volna azt is felajánlani a fejedelemnek, idejövetelének kárpótlásaúl.

„Mindez természetesen azon esetben történnék, ha, mint mondám, több ok forogna fenn, melyek e lépést javallanák, de ezen okok közé soha sem sorolnám a diplomácziai tanácsokat. Tudja, hogy Bulwer úr is ohajtott érdemet szerezni magának azáltal, hogy a szerb fejedelmet a zultán udvarlására hozza, de az ő ostromlása megtört a mi ellentállásunkon s reánk nézve minden kár nélkül szünt meg; és így fog megszünni minden hasonló támadás, mert a diplomáczia csak akkor veszélyes, ha túlságos engedelmességre talál.

Alázatos szolgája

Risztics János s. k.

Az emlékirat, melyről e levélben szó van, (fordításban) ekként hangzik:

„A kánlüdzsei konferenczia határozataival szerencsésen oldottak meg több pontot, melyek összeütközéseket idéztek elő a szerbek és muzulmánok között Szerbiában; de a konferencziának nem sikerült, hogy megszüntesse a főpontot is, mely nehézségeket szít és teremt. A belgrádi vár, a többi kis várral együtt, megmaradt, melyeket a porta Szerbiában kezében tart, hogy fentartsa azon mély szakadást, melyet a szerb székváros szerencsétlen bombáztatása idézett elő a fejedelemség s az ottomán kormány között.

A szerbek, látván, hogy egy pasa akarata, meg természetes hajlama is, elegendő, hogy pusztaságot árasszon a szerb székváros közepére s hogy emésztő lángok martalékává tegye verítékének gyümölcsét, ez idő óta korlátok közé szorították kereskedelmi vállalataikat; a vállalkozó szellemnek, mely azelőtt jelentékeny fejlődésnek indúlt, ez esemény szárnyát szegte; a tőke eltünt Szerbiából, melynek főbb városai, nem élvezvén többé ama biztonságot, melyet minden fejlettebb vállalat megkiván, pangásnak indúlnak, a lakosság pedig csak abban a várakozásban él, hogyan fog megszabadúlni azon állandó fenyegetéstől, mely feje fölött lebeg.

„Hasztalan, hogy azt hajtják, miszerint maga a magas porta is bánkódik a sajnálatos esemény fölött; a nemzet, csupán az anyagi tényt tartván szeme előtt, nem békél meg; azt kérdezi, talán nem ok nélkül: „vajjon nem történhetik-e meg, hogy még egy Asir pasa jöjjön amaz erőd parancsnokának, mely ágyúit reánk szögezve tartja?“

Ily állapotban joggal elvárhatnók, hogy a porta lépéseket tegyen, melyek képesek lennének e helyzetet megjavítani, de Szerbia minden reménye meghiusúlt; a magas porta még egyszer megmutatta, hogy nem szokása kezdeményezni, midőn a keresztény népek sorsán kell enyhíteni. Igaz, hogy időről időre némi javításokat nyujt, de soha sem a maga jószántából, hanem mindig a körülmények hatalma által kényszerítve, melyek őt akkor népei elismerésének minden jogától megfosztják. A porta, legkevésbbé sem törekedvén, hogy a legkegyet-

lenebb erőszakoskodások egyike által előidézett ingerültséget lecsillapítsa, arra a gondolatra jött, hogy, ellenkezőleg, nemcsak a várakat fogja megtartani, hanem még két falút is, melyek Szerbia területén fekszenek, a fejedelemség megnyert és tagadhatatlan jogai ellenére; csak arra gondolt, hogyan növelje a szerbek nagy meglepetésére a belgrádi erőd fegyverképességét, ugyannyira, hogy a két fél állása két ellenségnek állásává lett: a legkisebb szikra elegendő, hogy lángot idézzen elő, melynek elharapózását senki sem számíthatja ki előre, annál kevésbbé, mert a katasztrófát csak siettetni fogja a török helyőrség magaviselete, mely itt nem régen a falak tetejéről, inzultált egy halotti kiséretet.

„Azon tanácsokra, melyeket a császárságban a béke barátjai alaposan ismervén a helyzet veszedelmes voltát, adtak a portának, hogy mondjon le a várról és szárítsa fel a Szerbiával való bonyodalom ezen utolsó forrását is, — a zultán ő felsége kormánya arra szorítkozott, hogy ez erődöt úgy tüntette föl, mint saját hatalmának jelképét Szerbiában, mint a császárság kulcsát, melyet nem szabad egy vazall nép kezébe adni; mi több, hozzátették, hogy Belgrád európai kérdés.

„Ezen nézetek nem lehetnek komolyak. A m. porta maga is azon meggyőződésre jutott, hogy a belgrádi vár, távol attól, hogy hatalmának elemét képezné, voltaképpen nehézségek és zavarok forrása reá nézve; távol attól, hogy európai kérdés volna, tulajdonképpen ausztriai kérdés. Ez erődnek, mely főleg arra van hivatva, hogy a császárság határait ausztriai részről védelmezze, mai napság nincs buzgóbb védője fennmaradását illetőleg, magánál ezen hatalomnál. A vár mindennemű fegyverképességének elégtelensége az ausztriai oldalról, ellenben fegyverképessége, mely Jenő herczeg idejéből maradt fenn, s mely főleg a szerb város ellen irányúl, nagyon is igazolják azon észrevételt, melyet gyakran lehet hallani, hogy Belgrád ausztriai erődöt képez, mely ideiglenesen török kezekben leledzik. Ha ez csakugyan kulcsa volna a császárságnak, kevés vigasztalására szolgálna a portának, hogy ezen kulcs úgyszólván annak van a kezében, a ki elől el kellene zárnia a bemenetelt.

„Ha ez erőd azon népre volna bizva, mely falai tövében él, melynek a m. porta, bizalmas és nagylelkű politika által, meg tudná nyerni odaadását, — akkor talán nem veszne el mindkét fél közös érdekeire nézve; ellenben a császárság szélére dobva, s körűlvéve azon nemzet által, mely látja, hogy iránta nem jó indulattal viseltetnek, s a melynek elég oka van, hogy abban fenmaradásának veszélyét tekintse, — az valójában állandó kihivás, veszedelme az európai békének s a portára nézve tömérdek kiadás forrása; mert helyőrségének eltartására évenkint 50.000 aranyat kénytelen költeni azon összegen kivűl, melyet Szerbia fizet neki adóképpen.

„A többi három kis várnak visszatartása csak megerősítheti e nézőpontokat. Középkori fellegvárak, az összeomlás végső állapotában, hamarább szolgálhatnak a török hanyatlás tanúiúl, mint hatalma jelvényeűl, a mint ezt oly szívesen állítják.

„A szerbek legkevésbbé sem szándékoznak a m. portát felváltani e falak közt; minden, a mit kivánnak, az, hogy békésen élhessenek szülőföldjükön; és ha fenforognának valamely okok, a melyek nem engednék meg, hogy reájuk bizassék e várak őrzése, ők nem kevésbbé nyugodnának meg, ha látnák, hogy e várak helyüket a béke műveinek engedik át, a kereskedelem s ipar árúraktárainak, melyeket haladéktalanúl emelnének bástyáikon, melyek ma föl vannak fegyverezve, hogy minden békés vállalkozást fenyegessenek.

„Nem nehéz hinni, hogy Szerbia, mely a várkérdésnek életfontosságot tulajdonít, kész lenne, hogy a maga részéről békés uton elősegítse a kölcsönös bizalom e művét. A mióta meggyőződött, hogy valami váratlan támadás megsemmisítheti nemzeti lételét, Szerbia kényszerítve volt, hogy elegendő számú nemzeti sereget tartson fenn. Ha a veszedelmet elhárítanák, nem nyilvánvaló-e, hogy a védelem szüksége is kevesbednék? Mindkét részről elesnének a bizalmatlanság okai; a kérdések egész lánczolata egyszerre megoldásra találna mindkét fél javára. A magas portának nem kellene félnie, mint ez szokása, hogy ez engedmény által felbátorítaná a szerbeket, hogy kiszélesbítsék vágyaik körét, mert ezek csak a békés és nyugalmas élet lehetőségére terjednek ki.

Nem gyökeredzik a szerb nemzet hagyományaiban, hogy magát kába s veszélyes ábrándképeknek engedje át; nem ismeretlen előtte, hogy ereje nem lenne elégséges, hogy megvalósítsa a Törökország fennmaradása ellen czélzó vészes törekvéseket. A jövő a Gondviselés kezében van, s ha a török császárság valami katasztrófa előtt áll, a szerbiai várak bizonyára nem fogják ezt róla elhárítani.

„Ha egyszer helyreállna az egyetértés, nagyon valószinű, hogy azt megpecsételné a szerb fejedelemnek Konstantinápolyban való megjelenése, hová azért jönne, hogy bemutassa hódolatát császári szuzerénjének. A fejedelem, ha onnan hazájába visszatérne, nem lenne kárhoztatva, hogy Konstantinápolyba ment, miután abban a kellemes helyzetben lenne, hogy szorosabban füzze nemzetét a császársághoz, fényes bizonyítékait hozván császári ő felsége, Szerbia szuzerénje magas jóakaratának.

„De mivel elveszítettük minden reménységünket, hogy a m. porta hajlandó lenne az inicziátivát kezébe vènni, s a Szerbiával való kölcsönösen bizalmas és jóakaró viszonyokat helyreállítani, hát nem marad más hátra, mint megkisérteni, hogy ezen új érát a hatalmak jószolgálatai által érjük el, melyek tanácsait meghallgatnák úgy Konstantinápolyban, mint Belgrádban.

„Szerbia bizalommal ajánlja az orosz császári kormány gondjába, hogy válaszsza meg az eszközöket, melyek képesek lennének ez eredményt kivivni. Megrendítve házi nyugalmában, máshoz kihez is tudna fordúlni, hogy visszanyerje erkölcsi békéjét, ha nem ahhoz, ki oly nagy részt vett politikai lételének megteremtésében? Megszabadítván azt a rettegés utolsó maradványaitól s a szüntelen való összeütközések forrásaitól, Sándor czár ő felsége visszaadná a biztonságot, mely szükseges azon műhöz, melyet magasztos elődei dicsőn emeltek, és új jogot szerezne a szerb nemzet örök elismerésére s hálájára.

Konstantinápoly, 1866. febr. 27.“

Midőn ez emlékirat másolatát elküldtem Garasaninnak, nem fejezte ki sem helyeslését, sem rosszalását. Én e kihallgatásból inkább r o s s z a l á s t következtettem, s zavarba jövén, milyen magatartást tanúsítsak továbbra,

utasitásokat kértem (márcz. 23.) levél utján, mely a jelzett föltétel szemmel-tartásával, így hangzott:

„A politikának nincsenek paragrafusai, hogy tudjuk, melyik lesz közülök bizonynyal alkalmazva: paragrafusai az események s körülmények. Ha tisztában van czéljával, megragadja az alkalmat és mindent megkisért. Ha csak azt kisértené meg, a miről azt tartaná, hogy bizonyosan czélhoz vezet, akkor csak koczkáztatná, hogy a maga passziv okoskodásában elszalaszsza az igazi alkalmat. Hány kombináczióval álltak eddig elő, hogy a velenczei kérdés eldöntésének nyitjára jöjjenek! S az ezzel való állandó foglalkozás elő fogja idézni, hogy arra utoljára is reá fognak jönni.

„A mi czélunk is világos. Fogunk-e feléje, természetesen egyetértve, egyszerre minden pontról közeledni, ez, gondolom, pillanatig sem szenvedhet kétséget.

„Oroszországnak nehéz minket segítenie, ha közte s a porta között nincs összhang; az oláh események ez összhangot meglehetősen nyélbe ütötték. Mi volt természetesebb, mint hogy rögtön felhasználjuk az alkalmat, és támogatását kérjük ily pillanatban? Én ezt körülbelül azon időben tettem, midőn Pétervárról utasítások küldtek az itteni orosz követ számára, hogy használja föl jelenlegi viszonyait a mi javunkra. Midőn az én emlékiratom helyére ért, akkor ott már látták, mily módon segíthetnek bennünket, melyik az az előny, melyet mi kivánunk.

„Sajnálkoznunk kell-é az események e kedvező találkozásán? Nem mondom, hogy isten tudja mit értem el, de azt sem fogom elismerni, hogy hibáztam.

„Nem, ebből nem háramolhat Szerbiára kár, kivált Oroszország iránt oly udvarias okmányból, hogy pedig amaz okmány magában véve jó fogadtatásra talált, elég bizonyíték reá, hogy az orosz diplomáczia maga tartotta meg emlékirat gyanánt.

„A körülmények változnak, a kormányok olyan helyzetbe jutnak, hogy egymásnak kölcsönös engedményeket tesznek. Oroszország, igaz, nem akar kongresszust, hanem a többséghez fog állani, annál inkább, mert meg vagyok győződve, hogy végre maga a porta is cserben fogja hagyni: káros lehet-é, ha szeme előtt tartja oha-

junkat, és kapóra jön neki felhasználnia azt az alkudozás eszközéül? Elvégre, hadd múljék el ez alkalom reánk nézve haszon nélkül, majd kinálkozik más, s ha sikerülend kieszközölnünk, hogy barátainkban föléled a mi szükségleteink érzete, akkor azon lépés megint csak üdvös nyomot hagy maga után, de soha semmiféle kárt.

„Azonban lehet, hogy Ön valamely más kombinácziót tart jónak. Ez esetben sem állhat az én lépésem az ön kisérleteinek utjában; az ezeknek támogatására szolgálhat. Én abban a körben működöm, mely állásomnál fogva korlátolva van, egy kormányhoz pedig illik is, hogy szélesebb kombinácziókba bocsátkozzék, de e helyzete soha sem nyujthat alapot (nem legalább, mielőtt sikert érne el), hogy hallgatással feleljen a kisebb kisérletekre, melyek, távol attól, hogy az ő feladatát megrontanák, csak előmozdíthatják, hogy az megkönnyíttessék. Bárkinek kedvezzen a szerencse, hogy elsőnek érjen czélhoz, érdemében az egész sereg osztozik; mi ez esetben mindnyájan szerencsét fogunk kivánni mind magunknak, mind az országnak: a közkatonákat fogja megilletni a hála, a dicsőség pedig a generálisé.

E felvilágosításra azon biztosítást kaptam, hogy az én első benyomásomnak nem volt alapja. Garasanin kifejezte utólag teljes egyetértését az általam tett lépéssel. Valószinű, hogy pillanatnyi hallgatása onnan származott, hogy ő, tekintélye érzetében, úgy találta, hogy őt kikerűltem. Lehet, hogy az ő helyében magam sem éreztem volna másképpen; de mi akkor, valamennyien az ország nagy szükségletei által áthatva, nem úgy működtünk, mint egy bürokratikus hierarchia tagjai, hanem mint valami házközösség fiai: a ki mit előbb elvégezhetett, ahhoz hozzá is fogott, és mindig — ugyanazon szellemben.

April folyamában tudtomra adta a miniszter, hogy Mihály fejedelem Marinovicsot Párizsba és Londonba küldi, hogy ott felvilágosítást adjon szükségleteinkről s e kormányok hangulata iránt puhatolózzék. Nem emlékszem, mily fogadtatásra talált Marinovics Párizsban; valószinű, hogy semmi fontosabb dolog nem adta magát elő, ha a franczia diplomácziával való érintkezéseinek

emléke elmosódott emlékező-tehetségemben. De Londonból ezzel ellenkezőleg kedvezőbb benyomást hozott magával, a mint azt várni is lehetett, azon fordulat után, mely, mint tudjuk, Bulweren is észre volt vehető. Ő a britt kormánynak emlékiratot adott át azon előnyökről, melyek a portára hárúlhatnának, ha ez a maga helyőrségeit a szerb várakból kivonná. Ezen okmány egész terjedelmében így hangzik (fordításban):

„1. Ha Törökország kivonná helyőrségeit Szerbiából, nem kellene viselnie ama jelentékeny költségeket, melyeket most neki a várak és helyőrségek fentartása okoz.

„Magukra a helyőrségekre fordított költség elnyeli Szerbia egész adóját, s ezen fölűl még egy többlet, mely messze felűlmúlja az adó összegét.

„A négy megerődített pont közűl Belgrád az egyedűli, mely megérdemli az erőd nevét; a többi három nehezen állhatna ellen nehány óráig ellenséges támadásnak, s így csak alkalmat nyujtanának Törökország minél gyorsabb veszteségeire.

„2. Minthogy a török helyőrségek elvonúlásának azon hatása lenne, hogy a jelenlegi nehézségek forrása s a jövendő összeütközések veszélye eltünjék, Szerbia megszünnék a portának gondot okozni, melynek következtében most e fejedelemség határain többé vagy kevésbbé erős hadsereget kénytelen tartani, mely a porta pénzügyeinek érzékeny terhére van és lesz is.

„3. Szerbiának, megszabadúlván a török helyőrségektől, komoly okai lennének, hogy az ottomán császárság terűleti épségének fentartása iránt érdeklődjék, s hogy e terűleti épség ellen való minden kisérletet úgy tekintsen, mint saját tulajdon érdekeinek megsértését, mint saját politikai és nemzeti lételének fenyegetését, — manapság pedig, s a mig csak kénytelen lesz türni állandó fenyegetést és nyomást, a mi lealacsonyít és sért, abba a kisértetbe jöhet, hogy Törökország gyöngülésében egy ellenség gyöngülését tekintse, s ha az okosság gátolná is, hogy Törökország ellenségével szövetkezzék, semmi sem gátolhatja, hogy oly alkalmak után sóvárogjon, melyek megszabadíthatnák az ottomán helyőrségek jelenlététől. Következésképp, Szerbia, a portával őszintén

kibékűlve, inkább az erő és biztonság egyik elemévé válhatnék Törökországra nézve.

„Ezen elvitázhatatlan anyagi és erkölcsi előnyökön kivűl, melyek Törökországra helyőrségeinek Szerbiából való elvonúlásával hárúlnának, a porta még más előnyöket is várhatna, ha bele akarna bocsátkozni ez eszmecserébe s ráállani ilynemű alkúra. Nem lévén felhatalmazva, hogy egy illő alkú alapjáit precizirozzam, arra szorítkozom, hogy formaszerű biztosítást nyujtsak arra nézve, miszerint Szerbia a legjobb akarattal, őszinte kivánsággal fog ráállani, hogy egyértelemre jusson. Én egyébiránt megjelölhetném e pontokat, melyek, nézetem szerint, az egyértelműség elemeiűl szolgálhatnának, és pedig:

„1. A török helyőrségek eltávozásának kárpótlásaúl a szerb kormány a maga részéről lemondana az általa gyakorolt jogról, melynél fogva nem engedi a muzulmánoknak, hogy Szerbiában lakjanak. Négy elszigetelt helyőrség fejében azt a jogot szerezhetnék meg a törökök, hogy mindenütt letelepedjenek Szerbiában, a szerb törvények s az összes polgári és vallási szabadságok mindennemű oltalmát élvezvén.

„2. A fejedelem elmehetne Konstantinápolyba, akár előzőleg, hogy megkönnyítse a zultánnak Szerbia iránt való kegyelmi tettét, akár utólag, hogy kifejezze elismerését s bemutassa hódolatát.

„3. Azonkivűl megegyezhetnénk, hogy jövőben, ily jóindulatú alkú elismerése fejében, a szerb fejedelmek kötelezve legyenek, hogy Konstantinápolyba menjenek, hogy bemutassák hódolatukat a zultánnak, mig mostani kiváltságaik értelmében ezt a szerb fejedelmek meg is tehetik, nem is.

„4. Ha szükségesnek találnák, hogy újra megerősítse azt, miszerint nem fog törekedni, hogy Törökországtól elszakadjon, sem hogy magát függetlennek hirdesse ki, azt gondolom, hogy a szerb fejedelem nem vonakodnék, hogy ezt is megtegye.

„5. Ez alkúba lenne iktatható a nemzeti hadsereg számának korlátozása iránt való megegyezés.

„6. Azt a kérdést, hogy a várakat vajjon egészen leromboljják-e, vagy hogy a szerbek őrizetére bizzák-e,

a porta elhatározásának tartanók fenn, azon esetre pedig, ha a szerbek föltételeznék, vagy ha a porta kijelentené, hogy szét fognak romboltatni, s nem vonakodnék, hogy a föld értékeért kárpótlást fogadjon el, Szerbia erre is szives-örömest ráállana. 1866. márczius 7. Marinovics J.“

Kell, hogy nagyon szembe szökjenek az engedmények, melyeket ez emlékirat tesz a portának Szerbia részéről, mert azok tovább mennek, mint a minőket bármikor is tettek, még azután is, midőn formaszerű tárgyalásokba bocsátkoztunk a portával. Ez előtt egyébiránt nem is maradt ismeretlen ezen okmány tartalma. Mi több, még mialatt Marinovics Londonban vala, a maga követétől azt az értesítést kapta, hogy Szerbia a kisebb várakkal is megelégednék.

Könnyű felfogni, hogy ily föltételek mellett Marinovics lépése jó hatást idézett elő Londonban. Clarendon lord, ki akkor a britt kormány élén állt, kijelenté a szerb követnek, hogy Anglia nem ellenezné, ha a porta elhatározná, hogy átengedje a szerbiai várakat, de az angol kormány nem volna hajlandó kezébe venni az inicziátivát. Ugyanily értelemben nyilatkozott előttem Lyons lord, a konstantinápolyi új angol követ. Az angol kormány, szerinte, nem léphet le a szerződések teréről, mig a porta ezen áll, ha pedig el akarná határozni, hogy a várakat átengedje, az angol kormány megvizsgálná az ügyet, és nem akadályozná a portát elhatározásaiban. Az angol kormány nézeteinek eme fordulatát némelyek Julia fejedelemné küldetésének tulajdonították, ki (1864-ben) némely népszerű államférfiakat megnyert volt a szerb ügynek. A mi német történetirónk, Ranke, szerb történelmének legújabb kiadásában,[1]) a fordulatot Clarendon jószándékú és nemes lelkületű természetének tudja be, mely felülemelkedett a szokott pillanatnyi és párt-korlátoltságon. Nekünk azonban úgy látszik, hogy mindezen mozzanat meghozta a mágáét, s hogy az események hatalmának kell leginkább tulajdonítanunk, hogy az angol konzervativ körök el

[1]) Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert, von Leopold Ranke. Leipzig 1879.

kezdték hagyni a párizsi szerződés ama szigorú nézőpontját, melyen az 1866-ik év kezdetéig rendületlenül álltak.

Mind a két lépésnek, annak is, melyet én tettem az orosz kormánynál, s a Marinovicsénak is, csak mint a talaj előkészítésének vala jelentősége, mint a szellemek érlelésének egy kedvezőbb alkalomra, melyet számunkra az idő rejtegetett titkos méhében.

A párizsi konferenczia, melyet az oláh kérdés eldöntése végett hivtak össze, a hatalmak egyenetlenségén csakhamar hajótörést szenvedett s ülései felfüggesztésének látszata alatt oszlott szét. Kétségtelen, hogy az Oláhországhoz hajló hatalmak időt akartak adni az oláhoknak, hogy művüket befejezzék, s hogy ők ezt a bevégzett tények után szentesítsék; mig mások ismét minden határozatnak ezen elnapolásával meg akarták még egy ideig őrizni azon eszközüket, mely által kiegyenlíthetnék a terűleti átalakulásokat, melyeket az európai eshetőségek kivánhatnának. A porta legalább így fogta fel a konferenczia megszakítását. Ő e jelenségben már Oláhország vesztét látta s ezért meghagyta követének, hogy ne is térjen vissza a konferencziára, ha észrevenné, hogy a hatalmak hajlandóknak mutatkoznának, hogy valamely idegen herczeget fogadjanak oláh uralkodóúl.

Ámde az események erősebbek az emberi akaratnál. Az Ausztria és Poroszország közt való bonyodalom mind komolyabb alakot öltött. A vihar, mely Közép-Európában kitörőben volt, csakhamar homályba borította az oláh ügyet, s ez most, magára hagyva, gyorsabban kezdett megoldása felé haladni, némileg pedig az események nyomást is gyakoroltak reá.

Az oláh hazafiak e körűlmények védőszárnya alatt élénkebben láttak a dologhoz. Miután a flandriai herczeg nem fogadta el választásukat, az oláh nemzeti képviselő-testület Hohenzollern Károly, porosz herczeg megválasztásával lepte meg a hivatalos világot. Most a franczia kormány egyszerre megváltoztatta az oláh kérdésben való magatartását. Ha előbb nem volt ellene az idegen herczegnek, most azt a tanácsot küldte a portának, hogy hivja magához az oláh deputácziót, mely

akkor Konstantinápolyban tartózkodott, s jelentse ki neki: hogy a porta kész lenne annak fegyverrel is ellene szegűlni; hogy ez oknál fogva Oláhországra nézve nem marad más hátra, mint hogy saját szülöttét válaszsza meg négy vagy hat évre, s ha kormánya jónak bizonyuland, erősítse majd meg életfogytiglan.

De az események e kombinációt is csakhamar kijátszták. Károly herczeg, Bratianu által kisérve, egy napon Oláhországban virradt fel. Új székvárosába való váratlan megérkezése roppant szenzációt idézett elő Konstantinápolyban, annál inkább, mert a porosz kormány a berlini török követnek hivatalosan kijelentette, hogy nem fogadná az oláh küldöttséget, ha ez Berlinbe jönne, hogy felajánlja Károly herczeg megválasztását, sem ennek meg nem engedné, hogy elfogadja az oláh kormányt, mig megválasztását a konferenczia egyhangulag nem helyeselné.

Csak most tudódott ki, hogy Goltz gróf, párizsi porosz követ, e jelöltséget meg is beszélte Bratianuval, Goltz pedig valóban képes államférfiú volt is arra, hogy a diplomáczia előitéletein felülemelkedjék.

Junius 7-én Omer pasa Várnába indúlt, innen pedig Sumenbe és Ruscsukba, oly utasításokkal, hogy az okkupáczióra minden szükséges előintézkedést megtegyen s hogy várja a további rendeleteket. Azonban ezekre hiába várt, mert Oláhországnak, szerencsére, más események is jöttek segítségére. Kitört a porosz-olasz-osztrák háború, mely a Keleten is visszhangra talált. S a porta, a viszonyok kényszer-nyomása alatt meglapúlt. Károly fejedelem előzékenységgel járúlt eléje, sürgöny utján kijelentvén, hogy tiszteletben fogja tartani a kötelékeket, melyek Oláhországot a császársághoz kapcsolják, s hogy sajnálja, miszerint azon ország viszonyai, mely őt megválasztotta, nem engedték meg, hogy Konstantinápolyon át jöjjön s a zultán iránt való kötelességét teljesítse.

És a porta elismerte Károlyt az „Egyesűlt fejedelemségek“ fejedelmének; mi több, örökös uralkodónak is elismerte. Igaz, megkisérté, hogy elismerését nehéz föltételekhez kösse, nekünk azonban az oláh ügyekre csak annyiban kellvén figyelmet fordítanunk, a mennyiben a szerb ügyekkel össze vannak szövődve, arra

fogunk szorítkozni, hogy följegyezzük, miszerint e föltételek is, ha hosszú tárgyalásokat vezettek is róluk, végkép megtörtek az oláh ellentálláson, melyet nagyban megkönnyítettek a porta bajai, melyek minden oldalról érték. Szerbiának is volt alkalma, hogy e tárgyalások közben szolgálatot tegyen Oláhországnak. A császársággal való közösség nézőpontjára helyezkedvén, kijelentettük a portának, mennyire szivünkön fekszik, hogy a közte s Oláhország közt való viszály békés megoldást nyerjen, mivel nem lehet ránk nézve közönyös, hogy a bonyodalmak nagyobb arányokat öltsenek a Keleten e vészterhes körülmények közepette, melyek közt Európa, úgy látszik, úgy tekint az ottomán császárságra, melynek mi is alkotó része vagyunk, mint valami tartalékra, melyből a maga viszályait ki akarná egyenlíteni, s e czélra szánta a császárság minden egyes részét, az Adriai tengertől a Fekete tengerig.

Hogy Oláhország ily szerencsésen került ki a nehézségek és veszedelmek közül, melyek Cuza fejedelem bukása után oly végzetszerűen merültek volt föl, azt valamint a kedvező körülményeknek, úgy nem kevésbbé hazafiai egyetértésének meg erényének kell köszönnie, kik feladatuk tudatában nem engedték, hogy a diplomáczia akadályai őket zavarba hozzák, hanem bátran haladtak egyenest czéljuk felé. Azonban Cuza fejedelem bukásával több évre megszünt fejedelemségeink közös összetartása is; mert Oláhországban most olyan áramlat kapott lábra, mely a szlávokkal való közelebbi viszonyokra nézve nagyon kedvezőtlen vala, s ez irányban odáig jutott, hogy a bukott fejedelemnek még azt is bűnül rótták fel, hogy a szerb fegyvereket Oláhországon keresztülengedte, országának pedig előzőleg semmi kárpótlást sem kötött ki. Ez idő óta Szerbia és Oláhország több éven át a magok utján haladnak; az egyik fejedelemség eseményei nem folynak be a másiknak sorsára. Azért, ez emléklapokon, nekünk sem lesz többé alkalmunk, hogy Oláhország állapotának további fejlődésére figyelmet fordítsunk.

X.

Az osztrák-porosz háború hatása a Balkán-félszigetre.

Az események, melyek 1866-ban Közép-Európában keletkeztek, végzetes fontosságúak voltak Ausztria sorsára nézve, s közvetve ama szerb kérdésre is volt befolyásuk, melyet Belgrád bombáztatása tűzött napi rendre. Ausztria az iszonyú vereség következtében, melyet Szadovánál szenvedett, végkép ki lett szorítva Olaszországból, kitaszítva a német szövetségből, és annyira megrendítve, hogy külső és belső életének minden irányban jelentékeny átalakuláson kellett keresztülmennie. Vesztesége, legalább az első időben, megváltoztatta a Kelethez való viszonyait is.

Ellenben Poroszország állásának megváltoztatása Németországban, nem hozta magával állásának megváltoztatását a Keleten is. Igaz, a porosz fegyver sikere emelte a keletiek szemében Nagy-Frigyes hazájának tekintélyét, de nem egyszersmind befolyását is, ha Poroszország úgy területre, mint lakosságra nézve meggyarapodva került is ki a háborúból.[1]) Befolyása keleten soha sem is volt jelentékeny, mert Poroszország, nem lévén soha állandó politikája a Keleten, valamely más hatalomnak volt mindig hű kisérője, a korábbi időkben pedig rendszerint Oroszországé. Konstantinápolyi követei személyes rátermettségének ritkán sikerült, hogy a porosz

[1]) A háború előtt 5094 □ mf. kiterjedése és 19 millió lakosa volt, a háború után kiterjedése 6400 □ mf. s lakosainak száma több mint 23 millió volt, nem számítván az Éjszak-Német-Szövetséget és a megtámadtatás meg védelem esetére a délnémet államokkal kötött szerződéseket.

politikának független állást teremtsen a Boszporuson, mint az szorgalmas és tehetséges követe, Goltz gróf alatt történt (1860—61). A keletiek, kiknek nagyon gyönge érzékük van az erő és hatalom kérdései iránt, továbbra is megmaradtak abban a hitben, hogy Napoleon a leghatalmasabb szuverén Európában. És csakugyan, Francziaország továbbra is túlhatalmas maradt a Boszporuson. Ha Napoleon befolyása többé-kevésbbé érezhető vala egész Európában, sokkal erősebben volt az érezhető a portánál, honnan minden befolyást kiszorított, még az angolt is, mely, régi fényében és jelentőségében, alig élte át Radcliffe lord követségét.

Nem a porosz siker változtatta tehát meg a diplomácziai viszonyokat a Boszporuson, hanem megváltoztatta azokat Ausztria veresége. Akkoráig ellensége lévén az elnyomott keleti népek minden szabadelvű mozgalmának, most önmagába, szerencsétlenségébe, szégyenérzetébe merült, mely rendszerint elő szokott állani a kevélység megbüntetése után. Ellenségből most pártfogójává lett az alávetett népeknek, védőjévé jogaiknak. Ha nem haladt is sokáig ez uton, mégis annyi ideig, a mennyire szükségünk volt, hogy a török helyőrségek Szerbiából való kivonulásának kérdését szerencsésen megoldjuk. Ha le is volt verve, hatalmát ha szükebb korlátok közé szorították is, mégsem szünt meg nagyhatalom lenni. Jó szerencse akarta, hogy Szerbia, annak szerencsétlensége idején, nem szállott harczra ellene, a melybe Ausztria ellenségei megkisértették belevonni, Poroszország is, Pfuel, követségi tanácsos által, meg Olaszország is, Türr tábornok által. A belgrádi legfelsőbb körökben szilárdúl hitték, hogy Ausztria fog győzelmesen kikerűlni az ellenfeleivel való összeütközésből; de, bár irányadó köreink e hitet vallották, melyben sok jeles porosz is osztozott, mégis úgy látszik, hogy Mihály fejedelem, kormányával egyetemben, óvatosan, ama természetes érzék által vezérelve járt el, mely a mi kormányférfiainkat felszabadulásunk első napjaitól fogva elhatározó pillanatokban ritkán hagyta el. Mi lett volna Szerbiából, ha ez is harczra szállt volna Ausztria ellen? Felelet erre a gyorsaság, melylyel az események leperdűltek. Poroszország Szerbiát is ép úgy sorsára hagyta

volna, a mint elhagyta a magyar emigrácziót, mely vele összeköttetésbe lépett volt. Isten és a józan szerb ész megmentették Szerbiát egy veszélyes eshetőségtől.

Ausztriának nem volt oka, hogy a maga katasztrófája után boszú-érzést tápláljon Szerbia ellen, s abbeli tehetetlenségre kárhoztatva, hogy ellene szegűljön a keleti népek vágyainak, bizonyos időn át a szerb vágyakra nézve is megszünt azon állandó akadály lenni, melyet hazánknak e század elején való első mozgalmától fogva minden lépésénél, tapasztalunk.

Ez volt az első nyereség, melyet nekünk az osztrák-német háború hozott. De ha ezzel még nem volt is elhárítva Szerbia végleges határozatának minden akadálya, az események, a melyeket megemlítettünk, más részről is segítségünkre jöttek.

Ugyanazon időben, midőn a cseh csatamezőkön lándzsát törtek, a török császárságban is forrongtak a kedélyek. A Nyugat hatalmas eseményei élénk bátorságot öntöttek beléjük. A kezdeményezést ezuttal a görög elem vette a kezébe. Már áprilisban (1866) Bulgarisz Leonidász, heteriai tag, a hellén királyságból jövén hajón, Szaloniki körül elszánt barátainak egy csapatával partra szállt, és Szeresz felé indult, hol görög nemzetiségű társak várakoztak rá, hogy vállvetve fölkelést támaszszanak Dél-Maczedoniában. Bulgarisz szerencsétlenül járt; összes bajnokaival fogságba ejtették s diadallal vitték Konstantinápolyba. Ez azonban csöppet sem tartóztatta fel a görögöket. Mozkékony szellemük már fölébredt; tüzes képzeletükben élénk visszhangra találtak a hirek, melyek nyugatról érkezének. Heteriákat alakítottak a királyságban, Epirusban, Tesszaliában; ilyeneket szerveztek a szigeteken, főleg pedig Krétában. Úgy látszott, mintha minden pillanatban lángba akarnának borúlni az európai Törökország mindazon részei, hol a görög elem van többségben. De a hol a képzelet munkál, ott az államférfiúi számítások nagyon megbizhatatlanok. Semmit sem nehezebb kiszámítani, mint a nemzetek mozgalmainak nagyságát. A legmélyebb csendből gyakran hatalmas viharokhoz hasonló események törnek elő s beláthatatlan jelentőségre emelkednek, s még gyakrabban bizonyúl a nép-hullámzás fölzavart

felülete nagyon simának, nagyon csalékonynak. A fölkelő csapatok összeálltak és elszéledtek; sehol sem vala állandó, szilárd kiinduló pont. A görög királyság, melynek a görög nemzetiség minden szórványos tettére nézve állandó középpontúl kellett volna szolgálnia, nem volt képes, nem volt rá elkészűlve, hogy sikra szálljon a bár hanyatló, de egyes nemzetekkel szemben mégis elég erős török császárság ellen. A megindúlt áramlat lassankint minden görög táj felől Kréta szigetének vette utját. Itt pontosították össze a görög hazafiak minden törekvésüket s azon dicső fölkelést támasztották, mely két teljes éven át a világ előtt gyönyörű színteréül szolgált a hallatlan hősiességnek és ritka önfeláldozásnak.

A szerb kérdés kifejlésére ezen események nagy befolyással voltak. Természetes, hogy most ezeket is figyelemmel kell kisérnünk, mert oly nagy terhet hoztak Törökországra, miszerint ez annak súlya alatt Szerbia iránt váratlanúl engedékenynyé lett.

Midőn a görögök 1821-ben fegyverre keltek, hogy felszabadúljanak a törökök alól, a krétaiak élénk részt vettek a fölkelésben. Elfoglaltak a szigeten minden erődített helyet, kiűzték ezekből a török helyőrségeket s hősileg állottak ellen a török hajóhad minden megújított támadásának. Midőn a három nagyhatalom, Franczia-, Angol- és Oroszország Görögországot független államnak nyilvánították ki, a krétaiak élénken sürgették, hogy ők is kiegészítő részét képezzék az új görög államnak. Koburg Lipót herczeg, ki a hatalmak részéről görög királynak volt kijelölve, beléegyezése föltételéül azt szabta meg, hogy Kréta meg Számosz szigeteit is Görögországhoz csatolják. Franczia- meg Oroszország az 1829-iki londoni konferenczián rajta voltak, hogy a krétaiaknak eleget tegyenek, de sikertelenűl. Kréta meg Számosz mégis Törökország alatt maradtak, a konferencziai teljhatalmazottak pedig fentartották kormányaiknak azt a jogot, hogy akár együttesen, akár egyenkint a portánál közbenjárjanak azon esetben, ha a török kormány a szigeten oly módon járna el, „mely sértené az emberiességet“. Oroszország meg Franczia-ország azonban e határozatot nem találták kielégí-

tőnek; rá birták a konferencziát, hogy ez a portától tüzetes biztosítékokat kivánjon „az önkény s elnyomás ellen", akár a krétai régi kiváltságok visszaállítása, akár új rendeletek által, melyeket a tapasztalat szükségeseknek tartana. Mi több a hatalmak nem szorítkoztak csupán arra, hogy a portától szó-garancziákat kivánjanak a krétaiak bántatlanságát illetőleg; figyelmeztették a portát a következményekre is, melyek őt érhetnék, ha e garancziákat nem tisztelné. Az 1830. ápr. 8-iki jegyzékben nyiltan kijelentették, hogy csupán a törvényes és szelid kormány biztos eszköze annak, hogy uralmát Kréta és Számosz szigetein „megingathatatlan alapon" fentartsa. A porta beléegyezett e fentartásba, de ez ki nem elégítette sem a krétaiakat, sem Lipót herczeget. Ez a herczeg, kinek a belga trónon való bölcsesége közmondásossá vált, kész volt inkább lemondani a görög koronáról, mint hogy uralkodjék egy államban, mely a maga természetes alkotó-részei nélkül maradna s nélkülözné a politikai életerő minden föltételét. A krétaiak folytatták Törökországgal szemben való ellentállásukat, és csak 1831-ben adták meg magukat — tiltakozván a török uralom ellen — a három nagyhatalom tengernagyjainak.

Szükséges-e hozzátennünk, hogy ez idő óta 1866-ig a porta egyetlen egy föltételt sem tartott tiszteletben azok közűl, melyeket a krétaiak javára kötöttek. Személybiztonságukat annyira lábbal tiporták, anyagi jólétük annyira aláhanyatlott, hogy kevesebb mint félszázad alatt lakosságuk száma 700 ezerről 300 ezer lélekre szállott alá (kik közűl 230 ezer keresztény, 70 ezer muzulmán, nyelvre és fajra nézve görög); félszázadnál kevesebb idő alatt az Archipelagus legszebb szigeteinek egyike annyira aláhanyatlott, hogy többé mitsem produkálhatott.

1866-ban Kréta szigetén, mint kormányzó, bizonyos Izmail pasa tartózkodék, ki a szigetet barbár kormányával kétségbeejtette. A krétaiak azon év tavaszán küldöttséget menesztettek Konstantinápolyba azon kérelemmel, hogy mozdítsák el Izmail pasát, kinek önkénye túlment minden korláton; hogy törvényesebben vessék ki és szedjék be az adókat, melyek az ország minden

jövedelmét elnyelték; hogy változtassák meg a vámot a honi kereskedelem és ipar érdekében; hogy jobban szervezzék a bíróságokat és községeket; hogy javíttassák meg az utakat és kikötőket stb.

Ezen kivánságok még azon jogokig sem terjedtek, melyek a krétaiak számára nemzetközi rendeletek által voltak biztosítva; czéljuk volt, véget vetni az országos kormányzat visszaéléseinek s nyomásának. S a kérelem mégsem talált semmiféle visszhangra. Miután a krétaiak három hónapig vártak, (jul. 12-én) közölték velök a nagyvezér feleletét, melylyel őket elutasították, Izmail pasa, kormányzónak pedig megparancsolták, hogy „Nemzeti bizottmány"-t hivjon össze, hogy ez irásban kötelezze magát, miszerint ezentúl engedelmes és békés lesz s hogy feloszoljon; ha a főnökök erre rá nem állanak, akkor sereget kell ellenük használni; a vezetőket fogságra vetni, a többit pedig szétugrasztani.

A nagyvezéri rendeletet jul. 20-án közölték a szigeten a nemzettel. A bizottmány visszautasította a nagyvezér fenyegetéseit s ugyanaz nap felhivta a nemzetet, hogy saját kezébe vegye érdekei oltalmazását. Kibontották a görög zászlót, s emellett még Görögország három pártfogó hatalmának zászlait is. Feleletképpen ez elhatározásra a porta Giritli Musztafát küldte a szigetre rendkivüli biztosúl. Ez a pasa hirhedt vala kegyetlenségéről, melyet ama gyakori fölkelések egyikében fejtett ki, melyeket a krétaiak támasztottak, hogy a török igától megszabadúljanak. Ő 1841-ben körűlbelől 40 krétai vezért akasztatott fel, innen kapta a (krétaiak) Giritli-je nevét is. Ha ezt tudjuk, fölösleges megmagyaráznunk a czélzatokat, melyektől a porta át volt hatva, midőn Giritlit küldte, hogy a krétaiakat megbékéltesse.

A mint ez események hire Athénbe érkezett, választmányt alakítottak az ország első embereiből, ilyenek valának: Kanarisz, Renijeri, Lombardosz, Chrisztopulo, Mijaulisz stb. Ezek kiáltványt adtak ki (julius 29.), melyben tudtukra adják a görögöknek, mi történik Krétában, s felhivták a helléneket s a hellén-barátokat, hogy a krétaiak segítségére siessenek. Athén utczáin nyilvános beszédeket kezdtek tartani a fölkelés érdekében, az önkéntesek pedig Krétába siettek.

De az éremnek másik oldala is van. Mihelyt Konstantinápolyba érkeztek az athéni demonstrációkról szárnyaló hirek, a porta meghagyta athéni követének, hogy felvilágosítást kivánjon, azzal fenyegetőzvén, hogy egy hajórajt fog küldeni Piraeusba, ha a király kormánya nem lenne képes a mozgalmat megakadályozni. A görög kormány nem volt képes a mozgalmat megakadályozni, a heteria pedig mind hatalmasabbá vált, minthogy az első görög férfiak tagjai valának. Képtelen lévén, hogy az áramlatot feltartóztassa s nem levén rá előkészülve, hogy nyilt harczba bocsátkozzék, a királyság a vajudás egy nemébe esett, melyben meg is maradt, mig csak tartott a krétai fölkelés.

Lássuk most, hogyan viselte magát a diplomáczia, midőn ez események fölmerültek. A Görögországnak pártját fogó három hatalom krétai konzulai nem értettek egyet. Mig az orosz konzul rokonszenves magatartást tanúsított a fölkelők irányában, addig az angol tartózkodó vala, a franczia pedig annyira megfeledkezett, hogy aug. 15-én, szuverénjének nevenapján, szalonját mindenféle, a görög hitre és névre nézve gyalázatos jelvényekkel diszítette föl, s felelvén a krétai püspök üdvözlésére, ezen meggondolatlan szavakat használta: „mondják meg azoknak a szegény görögöknek, hogy azonnal szünjenek meg rimánkodni és zavarogni; különben mindannyian kardélre hányatnak, mert az én szuverénem nem türi, hogy a zultánnak nehézségeket támaszszanak".

Oroszország volt az egyedüli, mely a krétaiak érdekében szavát fölemelte. De mig ez a portának mérsékletet s engedékenységet tanácsolt, addig a másik két hatalom képviselői, kik az 1830-iki londoni jegyzőkönyvet aláirták s a krétaiak biztonságát meg jólétét garantirozták, azt tanácsolták a portának, hogy szigorú rendszabályokhoz folyamodjék, az egyptomi alkirálynak pedig, hogy hadseregével segítsen a zultánnak elnyomni a krétai fölkelést. Ekkor Gorcsakov herczeg, látván, hogy a porta mily lejtőre jutott, ennek szentpétervári követe előtt, így kiáltott föl jelentősen: „a koczka el van vetve!"

Valóban, nagy válságba jutott Törökország. S mint rendszerint mindenütt szokott történni, Törökországban, a külügyi nehézségek közepette, a belső elégületlenség számos jelei mutatkoztak. A muzulmán világ valami szerencsétlenséget érezvén elő, a felelősséget azokra hárította, kik azt pillatnyilag kormányozták, daczára, hogy a nehézségek egész rendszerek következménye, hosszas történelmi proczessusok kifolyása valának. Maga Fuád pasa, nagyvezér is kénytelen volt elismerni, hogy a muzulmánok helyzete komolyabb volt, midőn ama kétes gyógyszerhez folyamodott, hogy a titkos ágensek intézményét hozza be, kik közűl csak Konstantinápolyban 150 körűl valának.

Ámde mig ekként titkos ágenseket hoztak be, addig a nyilvánosak az utczákon koldúltak; a zaptih-k (csendőrök) a székvárosban a jobb módú emberek elé járúltak, alamizsnáért esedezvén, hogy éhen ne haljanak, mert több hónap óta nem kaptak volt fizetést. De hogyan is fizethetett azon állam, melynek kötvényei kevés nap alatt 65-ről 32-re szálltak alá leginkább a pénzügyi kormány pontatlansága következtében. A porta, nem lévén képes fizetni a kamatokat, emelte a depozitumokat is, a mi még inkább megrendítette a közhitelt, és, kapcsolatban Európa általános politikai helyzetével, oly válságot idézett elő a konstantinápolyi piaczon, hogy sok kereskedő jelentékeny tőkékkel bukott meg.

Ha ily jelenetek tárúltak fel a székvárosban a világ szemei előtt, elgondolhatni, mily sötét volt a kép a tartományokban. Azon utasok, kik az ország belsejéből érkeztek ide, csodákat meséltek a hivatalnoki önkényről és zsarolásról. Elég csupán egy példát idéznünk. A bitoli kormányzó, Huszni pasa, kormányzóságában egyik helyről a másikra járt és nyilvánosan rabolt. A hová jött, azt kivánta a községtől, hogy adja ki neki a gonosz embereket, s midőn ez megtörtént, fölbecsülte azokat s eleresztette. Ez úgy a törökök, mint a keresztények közt elégületlenséget idézett elő, a mi egészen természetes, mert midőn biztonságról van szó, e tekintetben minden különbség megszünik; a biztonság szükségét egyaránt érzi minden vallás és minden politikai meggyőződés.

A helyzet kétségbeejtő, a pénztár üres volt, a sereget pedig hadi lábra kellett állítani. Négy hadi központot szándékoztak képezni, melyek közűl az első a Dunánál, Ruscsukban lett volna, 30 zászlóaljjal; a második Larisszában 10, a harmadik Novi-Bazár körűl 20, a negyedik Herczegovinában 17 zászlóaljjal. Intézkedéseket tettek Scutarira nézve is, hová 12 zászlóaljat szántak, és Kolasin meg Szeniczára nézve is. A hadmozdulatokat elég élénken hajtották végre arra, hogy idejekorán szálljanak meg minden fontosabb pontot, melyek ugyanakkor köztudomásra hozták azt, hogy mely részek felől szállta meg a portát a rettegés. Nagy félelem fogta el a török kormány-köröket; Fuád pasa, nagyvezérnek olyan szavakat tulajdonítanak, melyek azt bizonyítják, hogy ő, a különben optimista, attól félt, hogy vajjon nem közelednek-e a végnapok.

Kis-Ázsia Törökországnak kimeríthetetlen forrása volt a hadsereg újonczozására nézve, de ha nem volt is nehéz katonákat találni, hol találtak volna pénzbeli segédeszközöket? Fuád pasa arra a gondolatra jött, hogy Konstantinápolyba hivja a gazdag egyptomi alkirályt, hát ha ez segítene rajta. Tudta, hogy Abdul-Azisz zultán szeretné, ha a trónörökösödés rendjét megváltoztatnák, mely a muzulmánoknál a család legidősebb tagjára száll, nem pedig apáról fiúra. De a zultán kalifa, az állami intézmények pedig a muzulmánoknál többé-kevésbbé vallásos jelleggel birnak. A változtatással előbb valamely más helyen kellett kisérletet tenni, s ha e kisérlet sikerűl, alkalmazni ezt Konstantinápolyban is. Izmail pasa, alkirálynak szintén inyjére volt e tervezet, késznek mutatkozott, hogy érte áldozatokat is hozzon. Hosszas tárgyalások után az alkirály ráállott:

1. Hogy az eddigi 400.000 török lirányi (100 gros lira) adót fölemeli még 250.000 lirával;

2. hogy a porta rendelkezésére 16 zászlóaljat azonnal kiállít, melyek még május hóban csakugyan Konstantinápolyba érkeztek s Kréta szigetére indították;

3. hogy egy millió lirát az állam-kincstárba fizet, egy másodikat pedig? Előttünk hihetetlen, de a török erkölcsökre nézve semmi sem volt megengedhetetlen, hogy t. i. az alkirály egy második milliót — baksi-

sokra szánt, és pedig: a zultánnak félmilliót, a validazultánnénak (anyjának) 150.000, a nagyvezérnek 100.000, a külügyminiszternek (Ali pasának) 75.000 lirát stb.

Az áldozatok, melyeket Egyptom a porta segitségére hozott, csak muló becsüek valának. Midőn beállt julius 1-je, a midőn a portának a konszolidált államadósság kamatjait kellett fizetnie, ez elhalasztotta a fizetést október 1-jéig. De mivel eltünt a remény, hogy a felhalmozódott kamatokat akkor is megfizethesse, arról vala szó, hogy Francziaország meg Anglia, melyek leginkább voltak érdekelve, rá birhatnák, hogy jelöljön ki bizonyos területeket, melyek jövedelmét a kamatok törlesztésére fordítanák. E sötét kilátást maga a porta olybá vette, mint császársága felbomlásának kezdetét. Hogy e veszedelemtől megszabadúljon, azon fáradozott, hogy biztosítsa magának Oroszország barátságát, igyekezvén megtudni, mekkora támogatásra számíthatna orosz részről azon esetben. Magától értetődik, hogy az oroszoktól nem pénzbeli támogatást vett czélba, hanem a maga, szerződések által biztosított, terűleti épségének megoltalmazását. Valószinű, hogy e fogással inkább arra czélozott, hogy elterelje a nyugati hatalmakat azon rendszabályoktól, melyek őt Oroszország karjaiba dobhatnák; azon működött, hogy felköltse Oroszország iránt a hatalmak féltékenységét, s hogy ezzel maga-magát takarja. És mivel azon tervről később semmi sem hallatszott, minden oda mutat, hogy ez sikerűlt is neki.

Törökország az 1866-ik év nyarán a következő zavaros képet tüntette föl: bonyodalmat Oláhországban Cuza fejedelem bukása alkalmából; Karam fölkelését a Libanonon; a krétai fölkelést s a görög királysággal való bonyodalmat; olasz ágensek bujtogatását Albaniában; önkényt meg zsarolást a közigazgatásban; végső felbomlást az állami pénzügyek terén, melyek, ha nem is voltak kihirdetve, tényleg azonban már csődbe jutottak.

Nézzük már most, mily állapotban leledztek a Szerbia meg a porta között való viszonyok Abdul-Azisz császárságának eme nehéz napjaiban.

Mig a háború sorsa Szadován el nem dőlt, viszonyaink a portával békésen és szabályszerűen folytak,

igen, némileg bensőbb és bizalmasabb eszmecserét is folytattunk, különösen pedig ama kombinációk alkalmával, hogy Törökországban kell kárpótlást találni a nagyhatalmak érdekeinek kiegyenlítése végett. Már április hóban intézte hozzám, egy összejövetelnél, a török külügyminiszter azt a kérdést: vajjon érdekelnek-é bennünket a szomszédságunkban fölmerült események?

— Annyiban, felelém, a mennyiben azok az annexiók mindenféle találgatásait és tervezgetéseit idézték elő.

— Ezektől nincs mit tartani, vélekedék Ali pasa, mert Ausztria átlátja, hogy azon nemzetek, (melyeket neki a Nyugat kinál,) nem vonzódnak hozzá, s kebelébe fogadni ezeket azt jelentené, hogy a bajokat újból kezdje.

— Nem tudom, minő a hangulat Ausztriában, de hazám hangulatát ismerem, ez pedig azon lenne, hogy életre-halálra védekezzék minden kisérlet ellenében, mely Szerbiát érintené; tudjuk, hogy sikeresen nem állhatnánk ellent Európa határozatának, ennek azonban mindenesetre meg kell győződve lennie, hogy határozata ellentállás nélkül nem menne végbe.

— A pasa, kit e szavak megelégedéssel töltöttek el, hozzátette: „az önök ellentállása nem lenne elszigetelt; mi önökkel tartanánk". A porta azért van is ellene az idegen herczegnek Oláhországban, mert meg van győződve, hogy ez eszme sérti a császárság egységét, ezt pedig minden áron meg akarja védeni.

Gondolataink ekként találkozván, én is, a török miniszter is úgy találtuk, hogy a veszély magában a tervezetben is kisebb, ha mindkét részről annyi a készség a védekezésre.

A porta csakugyan kész is volt, hogy velünk együtt küzdjön a császárság terűleti épségének védelmében, de, fájdalom, soha sem volt képes e közösséget mélyebb eszmék és szélesebb körű tekintetek által előkészíteni. Viszonyaink a körűlményekhez képest napról-napra változtak: egyszer békés medrükbe térvén, másszor a legkisebb alkalomból is feszűltekké válván és rekriminációkba meg felvilágositásokba csapván át.

Márczius 7 iki találkozásunkon új panaszszal lepett

meg a török miniszter. A mennyire, úgymond, bizonyos idő óta dicsérőleg emelhette ki ama jó hangulatot, mely Szerbiában volt tapasztalható, ép annyira fájlalja, hogy most egy oly tény adódott elő, mely egészen más természetű. Először Raguzából, azután más részekből teljesen összhangzóan megtudta, hogy Szerbia Montenegrónak hat vont csövű ágyút küldött, nagy mennyiségű lövőkészlettel; mi több, egy szerb tiszt is oda ment, hogy a montenegróiakat a tüzérségben begyakorolja. Az ágyúkat Kragujeváczban gyártották, innen Topcsiderbe küldték, s Ausztrián keresztül Cattaroba szállították. A miniszter reményli, hogy Szerbiának nem szándéka ellenséges indulatot tanúsítani, de az eljárás olyan természetű, hogy a portára bajt hozhat, mert a montenegróiaknak fegyvert adni, annyi, mint töltött puskát adni a gyermek kezébe; azok is gyermekek, s be kellene előbb őket meg tanácsosaikat vezetni „az emberség szelidségébe s érzelmeibe".

— Magam is, felelém, olvastam valamit erről a helybeli lapokból, s ha a portának oly hiteles értesülései vannak, én sem kételkedhetem a dolog felől, de föltételezem, hogy az ágyúkat pénzért ajánlották fel, mert valamint nekünk csakugyan van egy ágyúöntőnk, mely sokba kerűlt, úgy valószinű, hogy ez nem akarta elmulasztani az alkalmat, mely nekünk megkönnyítené a költségeket, melyeket ez intézmény érdekében viselünk. Csak így magyarázhatom meg magamnak a dolgot a fejedelem kormányának változatlan magatartásával szemben. Egyébiránt nem látom, miért kellene a portának kételkednie; rá nézve közönyös, hogy a montenegróiaknak hat ágyúval többjük vagy kevesebbjük lesz-é.

— Áh, ez nem áll, felelé nekem a pasa. Mindenekelőtt nekik nem is voltak ágyúik, nekünk pedig bizonyítékaink vannak, mily befolyást gyakoroltak az ily dolgok reájuk. Eddigelé békésen viselték magukat, a mint pedig 3000 puskát vásároltak Bécsben, elvesztették a fejüket. A montenegrói fejedelem fiatal ember s nem tudja magatartásának komolyságát fontolóra venni. Most vont csövű ágyúkat is kapván, a montenegróiak felbátorítva fogják magukat érezni Törökország ellen.

Szerbia .... vazall ország, s erre tekintettel kellene lennie.

— Miután azt feleltem, hogy a montenegróiak másutt is vásárolhatták az ágyúkat, a zultán minisztere kijelenté, hogy elvárja a szerb kormánytól a felvilágosításokat, melyek az ügyet tisztába hoznák. Midőn pedig a pasának más oldalról megjegyezték, hogy csodálatos, miszerint az ausztriai kormány az ágyúkat saját területén keresztűlengedte, holott tudvalevő, hogy ez a portával barátságban áll, Szerbiának pedig minden mozdulatára gyanúsan tekint, ezt felelte a miniszter: „Ausztria egészen megváltoztatta irányát".

Midőn azután megérkeztek a felvilágosítások, melyeket Ali pasa a szerb kormánytól, vagy pontosabban szólva, Mihály fejedelemtől várt, ezek még kevésbbé elégíthették őt ki. Garasanin, Ausztriára hárítván a felelősséget, hogy az ágyúk szállítását saját terűletén keresztűl megengedte, arról biztosít, hogy Szerbia magára vállalja a feladatot, hogy Montenegróban a béke fentartassék. S e szó nem volt jelentőség nélkűl való, mert Szerbia az időben más eszközök által is lekötelezte vala Montenegrót. De ha a portára nézve abban a pillanatban kellemes volt is e kezeskedés, a jövőt illetőleg aggodalmat okozott neki, mert szemmelláthatő vala, hogy a viszonyoknak e két szerb föld között nagyon bensőknek kellett lenniök, ha egyik a másikáért kezességet vállalhatott. A porta egyébiránt sem a mi montenegrói ágyúszállítmányunkkal, sem formaszerű biztosításainkkal nem törődött, hanem igenis azzal, hogy tisztába hozza, vajjon ezen esemény elszigetelt ténynek fog-e bizonyúlni, melylyel semmi további dolog nincs összefüggésben.

Abban az ibőben a porta még nem látta előre az eseményeket, melyek később reá nézve oly végzetesen alakúltak. Akkoriban tárgyalásokat folytattam vele Kis-Zvornikról s a váracsról, és habár komoly támogatásban részesűltem az orosz követ részéről, a porta megint egyszerűen elutasította kivánságunkat. Kifejtettük immár e kérdés lefolyását kimerítőbben. Ha kénytelenek vagyunk itt reá mellékesen visszatérni, csak azért van, hogy teljessé tegyük azon idő képét, melynek ecsetelésébe fogtunk.

Midőn a porta ezuttal megtagadta Szerbiától Kis-Zvornikot, Ali pasa e határozatot Ignyátijev tábornok előtt azzal indokolta, hogy „a portának kiméInie kell a muzulmán elemet, mely Törökországnak egyedűli támasza e nehéz körűlmények közt. Ő, úgymond, két izben terjesztette a kérdést a miniszter-tanács elé, s ebben, az említett okoknál fogva, minden társa az indítvány ellen volt.

Így beszélt Ali pasa julius havában, de akkor még nem dördűlt el a fegyver Krétában. Augusztus hava a portára nézve sokkal borúsabb volt. Felhők tornyosúltak minden oldalról. Hogy az ottomán kormány mit képzelt, vagy mit látott előre Szerbia részéről, kifejezte a külügyminiszter, midőn arról panaszkodott az orosz követ előtt, hogy Mihály fejedelem elrendelte, miszerint a sereg minden nap gyakorlódjék s hogy a hadi anyagot a határszéli pontokra szállítsák; hogy a fejedelem, miniszterei vel, Szerbia belsejébe vonúlt, hogy megszabadúljon a felügyelettől, melynek Belgrádban van kitéve, s hogy mindezt azon szándékban teszi, „hogy ez ősszel megtámadja a várakat".

Augusztus 31-én Ignyátijev tábornok sürgönyileg magához hivott Bujukderébe, (a hol nyaralt), s közölte vélem, hogy Kis-Zvornik kérdésében hivott magához, melyre kedvező kilátás nyilt. Ali pasa az nap előterjeszté az orosz fő dragománnak (Boguszlovszkinak), hogy az ügyet a miniszter-tanácsban újra megvitatták s a szerb kivánsághoz képest döntötték el. Nem maradt más hátra, mint hogy az a zultán jóváhagyását megnyerje, de ennek némely formaiságok állanak utjában. Midőn e kérdést azelőtt megvitatták, a miniszter-tanács a zultánhoz a szerb kivánsággal ellenkező jelentést terjesztett föl; hogy ez akadály elháríttassék, Ali pasa kéri az orosz követet, tanácsolja a szerb fejedelemnek, hogy fordúljon a nagyvezérhez egy irattal, melyben, hivatkozva a zultánnak a szerb nemzet iránt való mindenkor való jóakaratára, kérné, hogy engedje át neki Kis-Zvornikot kegyelme jeléűl (faveur); a pasa bizonyos benne, hogy ez esetben a kérdés gyorsan s kellő módon jutna megoldásra.

Felvilágosítottam a követet, hogy a porta attól fél, miszerint Szerbia a várak kérdését hozza szőnyegre,

s czélja az, hogy bennünket megelőzzön ama formával, melybe egy folyó kérdést akar elburkolni; mert az el nem mulasztaná, hogy az összes hatalmaknak be ne jelentse, hogy a zultán új kegyelmet gyakorolt Szerbiával, ennek ajándékozván Kis-Zvornikot. A helyzet rendkivűlisége, mely most reánk nézve kedvező, elveszne, mihelyt magunk mögött bezárnók a kapút, hogy a portától „jóakaratot“ kivánhassunk ott, hol e szó helyén lenne, mint például a várak kérdésében, hol a formaszerű jog az ő részén van. Azután minthogy Kis-Zvornik kérdése, melynél mi a jog szilárd alapján állunk, rendes utján folyik, hát nem is szükséges annak más, kivételes irányt adni.

Ugyanezen értelemben nyilatkoztam a török külügyminiszter előtt is, midőn ez maga is közvetetlenül ugyanazon lépést indítványozta, melyért az orosz követ közbenjárását kérte. A dolog tehát abban maradt, hogy rendes tárgyalások utján haladjon, mint addig is folyt, könnyebbség okáért pedig, melyet a pasa ohajtott, mi új jegyzéket terjesztettünk föl (aug. 27.).

XI.

Szerbia és Görögország.

A krétaiaknak augusztus végén az egyptomi segédhadat sikerült két helyen bekeríteniök, ugyannyira, hogy a porta sietősen küldött a szigetre 12.000 új harczost, kiket Konstantinápolyból, kiket a tartományokból, hogy a bekerítetteket fölszabadítsák. A török sereg helyzete akkor csakugyan komoly vala, daczára, hogy a legújabb erősbítésekkel együtt száma mintegy 35.000-re rugott, a keresztény harczosok száma pedig bajosan haladhatta meg a 20.000-et. Ezeket a királyság ellátta úgy fegyverekkel, mint ágyúkkal, valamint egyéb hadi szükségletekkel is. Görögország kéz alatt dolgozott, de minden pillanatban megtörténhetett, hogy Törökországgal való nyilt háborúba keveredjék. Lehetetlen volt, hogy az ügyek ezen állása bennünket komoly aggodalomba ne ejtsen.

Ezért irám Belgrádba: „megeshetik, hogy Törökország maga hivja ki Görögországot, mert Ali pasa már emlegeti a nagyhatalmak követei előtt, hogy a Görögországba való benyomúlásra nem szükséges a hatalmak előzetes jóváhagyása, a mint ez a fejedelemségek számára van kikötve.

„Belé megy-é, ezen vagy bármilyen más módon, a görög faj a törökökkel való küzdelembe, — reánk nézve komoly pillanat közeleg. Ha a görögök lesznek győztesek (a mit természetesen föltételezni sem lehet), hol fogunk mi később szövetségeseket találni, ha rájuk nézve megszünik a szükség, hogy a mi szövetségünket keressék? Ha pedig a görögök le lesznek győzve, (a mi valóbbszinű), lehet-e később valami hasznunkra az ő szövetségük, ha általában bármily hatalmas lesz is?

„Vettem már magamnak szabadságot, hogy jelentést tegyek önöknek, miszerint Törökország rendes középpontjainak hiánya mellett s az örökös fejetlenség mellett, mely Görögországban uralkodik, nincs rá kilátás, hogy azt lehessen elérni, miszerint a fölkelés mindenütt egy időben történjék, vagy hogy akkor kezdődjék, a mikorra mi tüzzük ki. Törökország számtalan előreláthatatlan esemény országa, hol egy jelenség másokat von maga után. A kinek valami elérni való czélja van a Keleten, az hamarább fog boldogúlni, ha fölhasználja az eseményeket, mint ha azt hajhászsza, hogy ezeket előidézze. Azért el kell rá készűlve lennünk, hogy a szorongatottságban felhasználjuk ez eseményeket, ha ezek természetesen komoly alakot öltenek a görög részekben".

Mihály fejedelem az időben Garasaninnal Kragujeváczban tartózkodott, ama szándékkal, hogy siettesse a fegyverkezést. Tudósításaim, melyek föltárták Törökország helyzetét, alkalmúl szolgáltak neki amaz ohajának kijelentésére, hogy engem személyesen kihallgasson. Garasanin a fejedelem rendeletét közölte velem levélben, mely Kragujeváczban aug. 10-én kelt.

De az állapotok Törökországban általában, a görög királyságban pedig különösen, nem vettek volt akkor még határozott irányt; nem vala még pozitiv jellegük, melyet egy kormány a maga végzetes elhatározásainak megbizható alapjáúl mert volna venni. Mindenekelőtt, Szerbiára nézve elsőrendű szükséget képezett, hogy megtudja a görög kormány szándékait, mert csak a vele való szövetségben merészelhetett akczióba lépni.

Szerbia az 1861-ik évtől fogva, általam, szakadatlan érintkezésben állott vagy a kormánynyal, vagy egyes görög hazafiakkal. Nincs itt az ideje, hogy feltárjuk ama tárgyalásokat, melyeket hat éven keresztűl vezettünk, hogy egyértelemre jussunk s megalkudjunk. Elég megemlítenünk, hogy Ottó király bukása után (1862.) olyan körűlmények álltak be a királyságban, hogy a görög kormánynyal való megbeszélések mitsem használhattak. Mindazáltal az egyes hazafiakkal való összeköttetések nem szakadtak meg. A krétai bonyodalom sűrűbb érintkezésbe hozott bennünket egymással. E viszonyok lelke

Görögország részéről Renijeri vala, kiváló hazafi, tisztelt és nagy képzettségű ember. Mellette álltak Bocsárisz ezredes, egyike a legjobb görög katonáknak; Kumundurosz, érett, erélyes és határozott államférfiú; Lombardosz, az ióni szigetek legnépszerűbb görögje, és mások.

Ők már az 1866-ik év tavaszán kisérleteket tőnek általam, hogy rá birják Szerbiát, miszerint ez a királysággal való pozitiv szerződés nélkül is akcióba lépjen, azzal érvelvén, hogy a heteriákkal való megállapodást is elégelnünk kell, minthogy azok szervezetüknél s befolyásuknál fogva magánál a görög kormánynál is erősebbek. Ámde melyik állam, melyik kormány volna az, mely ily végzetes elhatározásoknál a heteriákkal, névtelen társulatokkal való megállapodásra merne támaszkodni, melyek nemcsak hogy nem rendelkeznek szervezett állam-hatalommal, hanem a melyek még senkinek nem is felelősek?

Nyilvánvaló, hogy Szerbiára nézve még nem állott be a pillanat, hogy elhatározza magát valamire, mielőtt e kérdések tisztába nem hozatnak, s általában mielőtt az ügyek biztatóbb alakot nem öltenek. Ezért (szept. 5.) azt irtam Garasaninnak, hogy Ivanovics Lyubomir századost Athénbe küldöm, kit 1865. őszén hadi szükségletek czéljából mellém adtak: Az ő feladata, irám, ez lesz:

„1. Hogy legyen rajta, miszerint a krétai fölkelést, ha már egyszer megkezdték, a télen át folytassák; Epiruszban és Tesszáliában pedig hogy a nyárig mitse kezdjenek; és

„2. hogy megtudja a kormány és heteria igazi szándékait és hangulatát.

Utasítása van, hogy igyekezzék mielőbb ide visszatérni (a mennyire ezt képes lesz megtenni, mert a görög határon vesztegzár van), hogy engem kötelességeimben helyettesíthessen, én pedig hogy önökhöz menjek, a mult hó 10-iki levelében foglalt rendelethez képest (melyet csak e napokban kaptam meg). Ha szükség lesz rá, majd találok akkor ürügyet, hogy Belgrádból Trieszten és Athénen keresztül térjek ide vissza, mivel akkoráig valószinűleg beszüntetik a hajózást a Dunán".

Iványovics százados szept. 30-án tért vissza Athén-

ből, ama fölötte kedvezőtlen hirrel, hogy a királyság teljesen készületlen a háborúra. „Mintegy 8000-nyi hada van, melynek ereje azonban óráról-órára fogy, mert ez évben nem tartottak újonczozást, s mert sok katona meg tiszt Krétába távozik. Ezenkivül mintegy húsz, részint mezei, részint hegyi ágyúja van, melyekbe lovak vannak fogva s a melyek mind sima csövűek. Puska, azokon kivül, melyek a katonák kezében vannak, található mintegy 10.000, csupa kapszlis és vont csövű. Lövőkészlet a fegyverek arányában van. A mi a hajóhadat illeti, gőzösök mellett egyetlen egy fregattjuk van 60—70 ágyúval".

Ezen adatokat Ivánovics magától Bocsárisz ezredestől kapta, ki azelőtt meg után is több izben vala Görögország hadügyminisztere.

Könnyű volt megérteni, hogy ily gyönge hadi készültség mellett az öreg Vulgárisz, ki akkor a görög kormány élén álla, nem volt hajlandó belebocsátkozni a Törökországgal való nyilt háborúba; de a mit inkább volt nehezünkre hallani, az az, hogy maga a heteria sem, maguk a fölkelő-párt fő szervezői sem valának a mellett, hogy Görögország háborút üzenjen Törökországnak, Szerbiától pedig kivánták, hogy ezt megtegye! Bocsárisz, Kumundurosz és Renijer jelenlétében, ezt beszélte Ivánovicsnak: „A görög és szerb kormányok közt való igazi és teljes megállapodásra, bizonyos terv szerint való szabályszerű működésre, mi itt nem vagyunk készen. Három évvel ezelőtt másképp volt; de az utolsó forradalom (Ottó bukása) óta állapotaink annyira megváltoztak, hogy, kivéve a mi csekély eszközök felett rendelkezünk, az országban bizonyos zavar uralkodik; az egész világ politikával foglalkozik; a hadsereg fegyelme nagyon laza, a kormánynak pedig úgyszólván semmi sincs a kezében. Ha tehát önök teljes megállapodást akarnak, akkor legalább is 30 évig kell reánk várakozniok". Renijeri pedig hozzátette: „Ne várjanak a (kormánynyal való) megállapodásra, ne hagyják Krétát elveszni, mert később nehezebben fog menni a dolog; kezdeni kell valamit, s ebből minden lehetséges alakúlhat, a kormány nélkül is".

Ivánovics e tudósítással meghozta Kumundurosz

meg Renijer levélbeli válaszait is, melyekre utasítottam. Mivel Kumundurosz levele döntő volt a szerb kormány elhatározásaira nézve, azért elkerülhetetlenül szükségesnek tartjuk, hogy azt itt egész terjedelmében közöljük. Fordításban így hangzik:

„Athén 1866. szept. 18.

„Tisztelt barátom!

„Megelégedésemre szolgált, hogy szept. 7-én kelt levelét vettem s Ivánovics urral kissé beszélgettem közös érdekeinkről. Ma alkalmat veszek magamnak, hogy kifejtsek önnek némely, ezen ügyekre vonatkozó tekinteteket.

„Országgyülésünknek, az alkotmány értelmében nov. 1-én kell összeülnie. A király azonban elodázhatja 40 napra. Azt hiszem, hogy a mostani kormány addig meg fog maradni, kivévén bizonyos eshetőségeket.

„Tudom, hogy Vulgárisz legkevésbé sem hajlandó, hogy oly megállapodásra lépjen, a minőt önök ohajtanak; a különböző lépések, melyeket tettem, ha közvetve is és senki kompromittálásával, eredmény nélkül maradtak. A kormány is, meg a király is, kivel e napokban beszéltem, ellenzik a megállapodást, mert úgy találják, hogy a pillanat erre nem alkalmas.

„Magától értetődik, hogy azt csak Ő felségének mondtam, miszerint van rá mód, hogy oly megállapodásra jussunk, mely közreműködésünket hozná magával.

„Méltányolom amaz indító-okok fontosságát, melyek önöket vezérlik, hogy t. i. a kormánynyal való megállapodásra törekednek; nem kell azonban feledniök, hogy a kormány nem sokkal többet tehet azon czél érdekében, melyre törekszünk, mint mi magunk. Tudják önök bizonyára, hogy az utolsó forradalom, hosszadalmasságával kimerítette az állam anyagi létét s kincstárunkat; hogy meglazította a hadsereg fegyelmét, mely akközben nem szünt meg a hazaszeretet és hősiesség ugyanazon érzelmeitől lelkesedni. Görögország tehát, hivatalosan és nyiltan, nem vehet részt valamely mozgalomban, de fölkelésre birhatja a görög népet Törökországban; hatalmasan támogathatja azt nemzetével s közvetve hadse-

reggel is. Ezt pedig mi is megtehetjük, ha kell. És ha távolabb állunk a kormánytól, befolyást gyakorolhatunk a nemzetre és hadseregre, mert a nemzet Görögországban nem fegyelmezett nemzet, mely a kormány után indúlna mindig; az lelkesedéssel s hazafias érzelmekkel van eltelve, a pártvezéreknek pedig nagy befolyásuk van reá.

„Figyelmébe ajánlom ez állapotokat, hogy elhatározásaikban minden hibát elkerűlhessenek.

„Testvéreink szánalomra méltó helyzete, kik török iga alatt nyögnek, a csapások és üldöztetések, melyeknek ki vannak téve, okozták, hogy a kitörést továbbra nem lehetett halasztani. A krétaiak önmagok adtak jelt a fölkelésre, s isten ekkoráig megáldotta fegyvereiket. Én reménylem, hogy e vitéz nép szerencsésen fogja befejezni a megkezdett harczot; kell azonban, hogy mi is a magunk részéről mindent megtegyünk, a mi hatalmunkban áll, hogy Kréta ellentállhasson, s reménylem, hogy a foganatosított intézkedések biztosítani fogják ez eredményt. Mindamellett fölötte szükséges, hogy a mozgalom elterjedjen, mi által az ellenség ereje megoszlanék, a kérdés pedig oly arányokat öltene, melyek képesek lennének arra, hogy Európa figyelmét komolyan magukra vonják. Valószinű tehát, hogy az ottomán császárság többi részei gyorsan fogják követni Kréta példáját. Szerbia, Montenegro, a Duna-melléki népek vajjon nem fogják-e akarni ez alkalmat hasznukra fordítani? Ön jobban ismeri nálamnál a török császárság ki nem elégítő erejét s kincstárának szűkölködését. Ha önök is akczióba lépnének, Törökország végső zavarba jönne; képtelenné válnék, hogy ugyanazon egy időben mindenfelé ellentálljon, s mindennemű kérdés megoldásra jutna, mely után sovárgunk. Hogy nem léteznék közöttünk szerződés, — azt kipótolná azon ügynek szükségessége meg hatalma, mely elválaszthatatlanúl összekapcsolná akczionkat s együttes törekvéseinket.....

„A görögök átlépték a Rubicont. Reájuk nézve most már lehetetlen, hogy visszavonúljanak vagy megállapodjanak. Mi reménykedünk, hogy győzni fogunk, még ha magunkra maradunk is. Az elszántság s lelkesedés kipótolja fogyatkozásainkat, némely jelek után itélve pedig,

Európa sem marad sokáig közönyös, akár érdekből, akár mert fél az európai háborútól. Fölösleges ismételnem, mily nagybecsű lenne reánk nézve az önök közreműködése; eredménye nem valami egyszerű változás lenne, hanem közös ügyünk teljes sikere. Önök is, a maguk részéről, érdekelve vannak, hogy ne veszítsék el közreműködésünket. Nos, ha mi most felülünk, annyira meggyöngülünk, hogy hosszú időn át nem leszünk képesek megújítani a harczot; ha pedig győzünk, nehezünkre fog válni, hogy új veszélyeknek tegyük ki magunkat s hogy új harczot kezdjünk bajtalanságunkban. Akármint legyen, önök hosszabb időre elvesztik támogatásunkat, és magukra maradnak.

„Ismerem mindazon okokat, melyek önöknek a szabályosabb utat javallják; de, szerencsétlenségre, ezt a körülmények ellenzik. A Törökország ellen való harczban az esetlegességnek is kell valamit fentartani. Mi szerencsésen vezettük be országunkba a nagy forradalmat és megindítottuk a mai mozgalmat sokkal kisebb eszközökkel azoknál, melyekkel most önök rendelkeznek. Ohajtanám figyelmét minél többször irányítani Török- és Görögország jelenlegi helyzetére. Önök amazt talán gyöngébbnek fogják tapasztalni, de az utóbbi nem lesz képes erősebb és komolyabb támogatást nyujtani, csak e perczben, meg akkor is, ha az utolsó események, melyek megváltoztathatnák helyzetét, a hozzájok fűzött reményt meg nem valósítanák.

„Föltettem magamban, hogy irásban fejtem ki önök előtt nézeteimet, hogy szerves egészben álljanak szemük előtt. Most Ő fenségének s kormányának bölcseségén mulik, hogy oly határozatot hozzon, mely legczélirányosabb lenne hazájuk érdekeire nézve, melynek boldogságaért legőszintébb ohajokat táplálok kebelemben.

„Kérem önt, tisztelt barátom, sziveskedjék legkiválóbb tiszteletem új biztosítását fogadni.

Kumundurosz.“

E levélben meg fogják találni a feleletet mindazok — szerbek meg görögök egyaránt, — kik 1866-ban (s később) azt beszélték Szerbiáról, hogy ez cserben hagyta a görögöket s akadályt gördített a keleti népek elé. A

görög kormány ép úgy, mint a heteriák, nem állanak rá, hogy királyságuk nyiltan és hivatalosan indítson harczot, s mégis úgy az egyik, mint a másik Szerbiát szólítja fel, hogy ez értök is, meg az egész Keletért is, veszélyeknek tegye ki magát, hogy koczkára tegye a szerb nemzet sorsát. Ha a görög királyság, melynek fajnépe hadat indított vala s mely természetes középpontja saját nemzetiségének, nem volt köteles, hogy koczkáz tasson valamit saját fajrokonainak megmentése végett, kik talán nem az athéni korifeusok rábeszélése nélkül mentek bele a kétségbeesett harczba, — mily alapon volt volna köteles azt megtenni Szerbia, melynek nemzetiségének egy része sem vala még sehol angazsálva a harczban?! A görög kormány, mely egyedül vállalhatott magára kötelezettségeket országa nevében, Szerbiát a heteriákhoz utasította, melyek csak egyes személyek, a saját tagjaik felelősségét ajánlhatták fel; a görög kormány Szerbiát azon ut felé terelte, a melyen ezt Omer pasa ismert terve várta, mely szerint az összes ottomán hatalom előbb oda fordúlna, hol a fölkelés erejének fő forrása lehetne, s mely szerint, a fölkelés erejének forrásában való elfojtásával, annál könnyebben vernék le a fölkelés szétszórt, össze nem függő részeit, melyekkel csakhamar elbánnának. Ha ilyen kivánságot a görög hazafiság nézőpontjából föl is lehetett tenni, egy szerb kormány sem, még a legkorlátlanabb sem merhette volna magára vállalni oly eshetőség felelősségét a görög barátok kedvéért, s nem is kivánhatott volna tőle ily nagy koczkázatot senki sem, a kiben okos belátás és igazságérzet volt volna.

Kumundurosz levele nagyfontosságú vala reánk nézve, mert a görög királysághoz való viszonyainkat tisztába hozta. Annál nagyobb fontosságú vala az, mert Kumundurosz, két hónappal e levél aláirása után, az athéni kormány elnöke lett, s mint miniszter egy hajszálnyit sem változtatott ama nézetein, melyeket itt mint heterista aláirt. Helyzetünk most világos volt; Szerbia szabadon választhatta meg az utat, mely a szerb érdekeknek leginkább kedvezett.

Ehhez képest, miután Szerbia rá lépett a maga utjára, feleltem Kumundurosznak azon levélben, mely így hangzott:

„Konstantinápoly, 1866. nov. 1.

„Tisztelt Barátom,

„Belgrádba távozásom akadályozott ekkoráig, hogy ama levélre feleljek, melylyel ez évi szept. 18-án szerencséltetett. Visszatértemkor Athénbe akartam betérni, de a vesztegzár, mely önöknél fennáll minden ellen, a mi Triesztből jön, nem engedé, hogy e szándékot megvalósítsam, mely azt az elégtételt szerezte volna meg nekem, hogy önnel, valamint többi barátainkkal is, részleteiben vitassam meg a kérdést, mely bennünket foglalkoztat.

„A levelében kifejtett okokat ama teljes figyelemmel vettük fontolóra, a melyet azok megérdemelnek; de mennél inkább tanúlmányozzuk a helyzetet, a cselekvés eszközeit, melyek a keresztény faj rendelkezésére állanak, valamint a föltételeket is, melyek alatt elhatározó harczba kellene bocsátkoznunk, annál kevésbbé hagyhatunk fel ama nézeteinkkel, melyek a szabályszerű s éretten meggondolt utat-módot parancsolják reánk. A török erő, mint ön vélekedik, csakugyan elégtelen, pénzügyi baja pedig nagy, ámde e fogyatkozás csak viszonylagos (relativ). Ha a részleges, elszigetelt s a közreműködés tekintetében minden egységet nélkülöző mozgalmakat el kell fojtani, erre az ottomán kormánynak több, mint elegendő, ereje lesz, kincstára pedig talál majd forrásokra, ha mindjárt ugyanazon keresztény faj terhére is, melynek elszigetelt mozgalmait kellene levernie. A csapatok, melyeket el nem ismert (non avoués) vezérek vezényelnének, nem vonhatnák utánunk a keresztény népeket, sem nem biztosíthatnák ügyünk számára a be nem avatkozás elvét; mert a nem szabályszerű s legnagyobb részben a véletlenre bizott akczió távol állana attól, hogy felbátorítsa azokat, a kik félénk jelleműek, és kevéssé volna képes megmutatni Európának a keresztény faj életrevalóságát s Törökország tehetetlenségét. E tehetetlenség csak akkor kezdene kiviláglani, ha a portának a két főfajnak, a görögnek és szerbnek, egyesült ereje ellen kellene harczolnia, melyet egy elismert s azon tekintély által megszilárdult kormány vezetne, a mely szükséges, hogy biztosítsa a működés

rendjét s gyorsaságát. Ily eljárásmód nem múlnék el anélkül, hogy a művelt nemzeteket irántunk való rokonszenvvel ne töltené el, kormányaikat pedig hogy szent ügyünk igazságos elbirálására ne birná.

„Fentartás nélkül fogadjuk ama biztosításokat, melyeket ön nyujt nekünk ama befolyásra vonatkozólag, melylyel a pártok fejei birnak; elhiszszük, hogy ezek mindazon eszközzel rendelkeznek, a melyekkel a görög királyi kormány; de mindezen eszköznek nem lesz sikere; a fönnebb említett előnyök, különösen pedig a kedvező hatás Európára, nem biztosíthatók máskép, csak a két kormány teljes megállapodása által. Előttem csöppet sem kétséges, hogy ily megállapodás biztosítaná számunkra nemcsak mindazon népek közreműködését, melyek mai napság török iga alatt nyögnek, hanem a többi keresztény kormányoknak is a közreműködését, melyek a török császárságban leledznek. Határainkon belül ily módon majdnem bizonyos sikert aratnánk, a diplomáczia munkássága pedig, ha szőnyegre kerülne, semmiképpen sem irányúlna ellenünk.

„Legyen szabad ez okokra felhivnom összes figyelmét. A hidegség, melylyel a krétai mozgalom Európában találkozik, azt a kötelességet rójja ránk, hogy egymásnak magyarázatot adjunk s egymást meghallgassuk; az nem engedheti meg, hogy önámításoknak engedjük át magunkat. A mi üdvünk a mi teljes egyességünkben rejlik. Mielőtt pedig e megállapodásra jutnánk, álljuk utját a részleges mozgalmaknak, melyek Törökországban mintha a görög tájakon volnának keletkezőben; kiméljük azt a drága vért, melyet nemcsak hasztalan ontanak, hanem mintegy napvilágra hozzák Európa szemei előtt Törökország életképességét.

Minthogy pedig a krétai, nagyon korai mozgalom teljes folyamatában van, értjük, hogy az fel nem tartóztatható; ellenkezőleg, e vitéz nép, maga-magára hagyva, a túlhatalmas erővel szemben elbukhatnék, mely arra tör, hogy azt összetiporja. Mi tehát csak szerencsét kivánhatunk önöknek azon erőfeszítésekhez, melyeket Krétával szemben tanúsítanak, hogy ellentálljon. Mi is tettünk a magunk részéről egy lépést, mely az önök missziójá̀t megkönnyítheti, oly lépést, melynek jelentő-

ségét s fontosságát fölösleges volna itt önnek megvilágítanom. Mi több, ha bizonyos eshetőségek állanának be, még mielőtt megkötnők a szerződést, melyet indítványozunk, — mi, sajnálkozva ez eshetőségek fölött s nem látva bennök semmi biztosítékot a sikerre, valamennyiben megint fogunk felelni az ön felhivására, és pedig egyedűl abban a szándékban, hogy pozitiv bizonyítékait is adjuk baráti érzelmeinknek. Ivánovics százados urnak, kinek lesz szerencséje e levelet az ön számára átadnia, utasítása van, hogy közelebbről jelezze a mérvet s alakot, melyek mellett lehetséges volna az önök helyzetén könnyebbítenünk ama körülmények között, melyekről szó van; ekközben mindig várni fogjuk, hogy a formaszerű megállapodás kormányainkat azon helyzetbe hozza, miszerint ezek minden törekvésükkel hadat indítsanak, s közös ügyünknek megadják a siker egyedűli föltételét.

„Azon édes reményben, hogy ön, méltányolván e közlemény kényes természetét, azt egészen bizalmasnak fogja tekinteni, engedje meg azt diskréciójába ajánlanom s önt megkérnem, hogy határozatát tudomásomra juttassa.

„Ezek után engedje meg, tisztelt barátom, azt kérnem, hogy fogadja testvéri érzelmeim kifejezését, valamint legkiválóbb tiszteletem biztosítását. [1])

Risztics János.

---

[1]) E feleletet Ivánovics Lyub. századosnak kellett elvinnie Korfuba, hová a heteria egy bizalmi embere jött elébe közelebbi, élőszóbeli felvilágosítás végett. De Ivánovics nem kötött ki Korfuban, valószinűleg mivel nem akarta magát a vesztegzárnak alávetni, bár utasítása volt, hogy az ügy érdekében ezt is megtegye. Tovább utazott Trieszt felé, hol szintén vesztegzárra talált, melyben öt napig maradt, azután pedig Bécsen át visszahozta magával a levelet Belgrádba. Az ügy husz napi késedelmet szenvedett; ez pedig a görögökre nézve ama zivataros és vészteljes viszonyok közt sokat jelentett. Én Athénbe küldtem a levél másodlatát, de ezen megmagyarázhatatlan eljárás egy, a dologba teljesen beavatott, tiszt részéről alkalmúl szolgált, hogy a görögök kétségbe vonják szándékaink őszinteségét, annál inkább, mivel annak elmaradásával a szóbeli felvilágosítások is elmaradtak, melyek a közölni valóknak második, nem kevésbbé fontos részét tartalmazták, mert a szerb csapatok emelésére vonatkoztak. Időbe és munkába került, mig e kellemetlen esemény benyomása elsimúlt.

A görög kormány, mely teljesen be volt avatva az athéni heteriával való viszonyaimba; e tény után sem merte megváltoztatni irányát, sem hivatalos viszonyba lépni Szerbiával. Hallgatása feloldotta Szerbiát mindazon tekintetek alól, melyek ezt gátolhatták volna azon tárgyalásokban, melyeket Konstantinápolyban folytattunk.

De a heteria is, melynek élén Kumundurosz álla, tovább vezette a krétai fölkelést, tekintet nélkűl a mi érveinkre, melyeket az idő teljesen igazolt. A királyságból való felsőbb tisztek vették kezükbe a mozgalmat, melyre a királyság a maga egész figyelmét, egész erejét fordította.

XII.

Szerbia kivánja a várakat.

Midőn Ivánovics százados meghozta Athénből a feleletet, távirat utján jelentettem Belgrádba, hogy most „határozhatunk, mit fogunk tenni“, és szabadságot kapván, azonnal Szerbiába indúltam, hová okt. 10-én értem (1866).

Mihály fejedelem, midőn fogadott, türelmetlenül kivánt tőlem közelebbi felvilágosításokat Törökország állapotáról, főleg pedig a görög nemzetiségű tájain föl merült eseményekről. Midőn a felvilágosításokat előrebocsátott előterjesztés alakjában megadtam, a fejedelem formaszerűen föltette a kérdést, mit tehetne Szerbia a törökországi állapotokkal szemben s tekintettel Kumundurosz levelének tartalmára, mely reá mély, kedvezőtlen hatást gyakorolt.

Ha nem volt is még szándékom, hogy indítványommal előálljak, a fejedelem kérdése által kihíva, előadtam, hogy Szerbiára nézve, egybevetve minden körülményt, nincs más ut, mint hogy formaszerű lépést tegyen az iránt, hogy kellő alakban kivánja a portától, miszerint ez hagyja el a várakat, melyek Szerbiában feküsznek. S a fejedelem további kérdéseire folytatám, hogy nekem erős reményem volna a sikerre, hogy ez mekkora lenne, az a további eseményektől függne; de mindenesetre felelősséget vállalnék magamra e lépés minden káros következményeért, én meg vagyok győződve, hogy ilyesmi nem fog előadódni. A legrosszabb kimenetel, a melyet el lehet gondolni, az lehetne, hogy a porta visszautasítja kivánságunkat, de az esetben is nyernénk, mert az megkönnyítené helyzetünket Európa előtt, ha elhatároznók, hogy a várakat fegyveres erővel

elfoglaljuk. Kételkedem, hogy erre kerülne a sor; sokkal valóbbszinű, hogy a porta az események nyomása alatt engedni fog, különösen, ha azok reá nézve még nehezebb fordulatot fognak venni.

A fejedelem nagyon meg volt elégedve a jó kilátásokkal, melyeket eléje terjesztettem. Ezzel azonban a kérdés még nem volt elintézve; meg kellett azt minden oldalról vitatni. Egy hétig tartott e megvitatás a külügyminiszteriumban. Könnyű megérteni, hogy a tanácskozás legfontosabb tárgyai egyrészt Törökországnak s népeinek akkori helyzete, másrészt pedig azon eszközök és erő valának, melyekkel Szerbia rendelkezett. Katonai szakértők gyanánt Garasanin Bláznávácz Milivoj, hadügyminiszter-ezredest, és Oreskovics Antalt hallgatta ki.

Beállott-e a percz, hogy Szerbia kibontsa a felszabadítás zászlaját?

Politikai nézőpontból a javalló felelet negativ vala, főleg azon tekintetből, hogy a görög királyság nem állott rá, hogy nyilt akcióba lépjen, hanem Szerbiát a nem felelős heteriákkal való szövetségre utasította, más szövetségesek pedig nem voltak találhatók. De hadi nézőpontból sem hangzott másképpen a felelet, daczára, hogy Szerbia az 1860-ik évtől fogva lassankint fegyverkezett s készülődött, e készülődés mindazonáltal szaporátlanúl folyt, leginkább a gyönge eszközök következtében, melyek fölött rendelkezék.

Szabad kezet nyervén, s nem lévén senki iránt semminemű kötelezettsége, Szerbiát egy oldalról sem akadályozta semmi sem, hogy végső határozatát jobb napokra halaszsza, és — ezt meg is tette.

De hogy a görögöket ne hagyjuk minden támogatás nélkül, azt a kérdést is bevontuk a vitába, nem járúlhatnánk-e segítségükre fegyveres csapatokkal. A kihallgatott szakértők itt is tagadólag feleltek. Oreskovics és társa kijelentették, hogy ily késő őszi időben gondolni sem lehet csapatok gyüjtésére, melyek télen nem is tehetnek semmit sem, s visszhangra sem találhatnak.

Utoljára maradt, hogy megvizsgáljuk a várakra vonatkozó indítványt. Ha ez, ama helyesléshez képest, melyre Mihály fejedelemnél találtam, már elfogadottnak volt is tekintendő, mégis úgy látszott, mintha a dolog zátonyra

akarna jutni. Ingadozás és hitetlenség merült föl ily lépés sikere iránt. Mi azonban nem találjuk, hogy magára a dologra nézve valami érdeke volna, ha e pont tüzetesebb magyarázatába bocsátkoznánk, azért hagyjuk is a jövőre, hogy ez derítse ki, ha azt találná, hogy a kérdés alapjában előbbre vitetnék, ha föltárúlnának mindazon vélemény-különbségek, melyek akkor fölmerültek; a jövőre bizzuk e dolgot azért is, mert ez emléklapok irója maga is részt vett e munkálatokban s fél, hogy vétene azon államférfiak ellen, kik jogot szereztek maguknak arra, hogy a történelem mondjon róluk itéletet. Hogy teljesen igazságosak legyünk, csupán azt fogjuk megemlíteni, hogy Marinovics, ki a külügyi politika kérdéseiben hangadó szerepet játszott, mindjárt méltányolta az indítvány észszerűségét, s nem kevésbbé Hrisztics Nikola is, ki mindig kész volt mindenre, még veszélyes lépésekre is, ha ezek Törökország ellen voltak volna intézve, szava pedig itt sem volt jelentőség nélkül való, mert minden ügyben érezhető súlya vala.

Midőn végre azon megállapodásra jutottak, hogy a lépést meg kell tenni, az udvarban egy záró értekezletet tartottak, melyben Garasanin, Marinovics és e sorok irója vettek részt. Lesjanin Miloje is meg volt még híva, ki a külügyminiszteriumban osztályfőnök vala, de ez betegsége következtében elmaradt az értekezlettől.

Midőn az udvari kanczellária léptünk, Mihály fejedelem tréfásan szólt Garasaninhoz: „a mi ambasszadörünk akarja a várakat". „Igen, goszpodár, Hrisztics játszani akar", jegyzé meg Garasanin. A kérdést alapjában véve elfogadták, úgy, hogy nem is képezte hosszas vitatkozás tárgyát. A tanácskozás inkább a kérdés alaki oldaláról folyt, nevezetesen a követendő utról, melyen a kérdés szőnyegre hozassék. Én azt ajánlottam, hogy fordúljunk a portához, éspedig a nagyvezérhez intézett fejedelmi irattal, mely a zultán iránt előzékeny s hizelgő hangon legyen szerkesztve. Marinovics megjegyezte, hogy a hizelgő hang ellentétben állana eddigi gyakorlatunkkal, de kölcsönös felvilágosítások után megegyeztünk, hogy a lépés nem is türhet más hangot ama kérdésben, melyben a formaszerű, szerződések által szen-

tesített jog a porta részén van, ily jogért pedig először most fordúl Szerbia, azért vesz is más hangot.

Marinovics indítványozta, hogy a fejedelem ugyanakkor a garantirozó hatalmakhoz is fordúljon, én azonban azt bizonyítottam, hogy kimélve a porta érzékenységét s egyenesen a zultánhoz appellálva, hamarább fogunk czélt érni, mert a porta kevéssé veszi számba Európát, ha nem látja, hogy ez el van határozva, hogy őt valamire kényszerítse, pedig gondolni sem lehet, hogy a hatalmak a mi kérdésünkben bármilyen szélső rendszabályra határoznák el magukat. Ha a porta elutasítana bennünket, mondám, semmi sem állana utunkban, hogy a garantirozó hatalmakhoz is fordúljunk; kimerítvén a kimélet minden utját-módját a portával szemben, annál erősebbeknek éreznők magunkat vele szemben a hivatalos Európa s a közvélemény itélőszéke előtt.

Érveimet méltányolták, s ekként az indítvány mellett, hogy a lépést meg kell tenni, elfogadták programmomat is, hogy mily módon kell azt végrehajtani.

Okt. 19-én Konstantinápolyba indúltam, ellátva a nagyvezérnek szánt fejedelmi irattal, s kisérve a dologba beavatott körök mindenféle tréfás élczeitől, melyek a kétség s hitetlenség jellegét viselték magukon. Okt. 28-án értem a török székvárosba, s mindjárt másnap a portára mentem a nagyvezérhez. Az irat átadásával annál inkább kellett sietnem, mert féltem, hogy a rám bizott küldetést megtudják, s akadályokat gördíthettek volna utamba azáltal, hogy a nagyvezér kikerűlhette volna, hogy engem fogadjon, vagy magát az iratot is felbontatlanúl adhatta volna nekem vissza. Mindezt előidézhette volna a hosszabb időtartam azon földalatti aknák által, melyekkel a féltékenység politikája az ottomán portát aláásta.

Akkoriban Mehemed-Ruzsdi-Miterdzsi (fordító) pasa volt a nagyvezér, régi szabású ember, kémlelődő és csendes, de okos és nagyon körűltekintő. A vele való találkozástól semmi fontosat sem vártam. Ali pasa, ha keveset beszél is, soha sem titkolhatja el arcza az élénkebb benyomásokat, melyek lelkén megfogamzanak, mig ellenben Mehemed-Rudzsdi pasa mindig egyforma és megindulatlan marad.

Különböző tárgyakat érintő beszélgetés után, a nagyvezér szántszándékkal Károly fejedelemre vitte át a társalgást, ki kevéssel azelőtt járt a zultánnál látogatóban, s azt kérdezé tőlem: „vajjon gondol-e a szerb fejedelem is arra, hogy Konstantinápolyba jöjjön?“ „Az egészen exczellencziádtól függ“, felelém; midőn pedig ő meglepődve kérdezé: hogyan? azt feleltem, hogy a portán múlik, miszerint a fejedelem számára az utat megtörje s megnyissa Konstantinápoly felé. Mikor úgy látszott nekem, hogy megértett, átadtam neki a fejedelem iratát, melyet az első pillanatban mintha nem is akart volna felbontani, de később meggondolta magát s gyanakvó természetének nehány perczre volt szüksége, mig azt felbontotta, s kivevén a borítékból, térdére helyezte, miközben utasításokat adott titkárainak, kik neki különböző tárgyakról, minduntalan fülbe-súgva, referáltak. Ezt is elvégezvén, megint hozzám fordúlt a kérdéssel: „és aztán?“ Sziveskedjék, mondám, megnézni, mi van az iratban, „azután“ fogunk beszélni. Most beállt a fejedelem iratának hosszas és lassú olvasása, a mely így hangzott (fordításban):

„Belgrád, 1866. okt. 17.

„Exczellencziád!

„Midőn azon fájdalmas események által, melyek az 1862-ik év junius havában történtek, Szerbia nyugalmát megzavarták, s a belgrádi lakosságot rémülettel töltötték el, — arra vállalkoztam, hogy feltaláljam s felhasználjam mindazon eszközöket, melyek által azon nyugalom és bizalom a kedélyekbe visszaszállhatna. Mivel a kánlüdzsei határozmánynyal ki van zárva, nagy fájdalmamra, azon végzés, mely legjobb volna Szerbia s a szuzerén udvarral való általános viszonyainak biztosítására nézve, csupán a remény maradt meg számomra, hogy idő folyamában a Belgrád bombáztatása által előidézett feszültség kisebbedni fog, vele pedig a veszély emléke is, mely hogy fennáll, e végzetes esemény tárta fel.

Szerencsétlenségre, e remény nem valósúlt meg. Több, mint négy év telt el a bombáztatás óta, s a bizalmatlanság, feszültség, biztonság-veszély még most is

oly nagyok, mint akkor valának. Idő jártával tehát csak erősbödött s még nyilvánvalóbbá vált a veszélynek érzete, mely fejünk fölött függ, s a fenyegetésnek komolysága, melynek vagyonunk, életünk, maga sorsunk is vannak kitéve.

„A nehéz helyzet, melyet ez állapotok teremtenek Szerbia és fejedelme számára, kötelességemmé teszi, hogy elmondjam gondolataimat Ő császári Felségének, a zultánnak, szabadon és kerülő nélkül.

„Tanácsosainak felvilágosult szelleme és Szerbia magas szuzerenjének nemes szíve nem maradhatnak, nem szabad hidegvérűeknek maradniok azon bajokkal szemben, melyek az egész szerb nemzetet nyomják, és akadályozzák meg paralizálják összes erkölcsi meg anyagi előmenetelét.

Mennél többet gondolkozom a helyzetről, mely számunkra van teremtve, annál inkább meggyőződöm, hogy az a mily mérvben káros Szerbia jelenjére s jövőjére nézve, ép oly ártalmas a császárság egyetemes érkedeire nézve is. Mondtam már egy ünnepélyes alkalommal: a békés, elégedett s a magas porta iránt odaadó Szerbia többet használhat a császárság határainak védelmében, mint a várak, melyek a Száva és Duna partjain feküsznek. Ha nem volnék szilárdan meggyőződve, hogy e várak, távol attól, hogy a császárság hasznára volnának, csak kiapadhatatlan forrását képezik a bizalmatlanságnak, nehézségeknek és nagy veszedelemnek, s ennélfogva Szerbiára meg a császárságra nézve is egyaránt kényelmetlenek s ezért átengedtetésük nagy politikai bölcseség műve lenne: — bizonyára nem határoztam volna el magamat Ő császári Felségének kormányánál való ilyen lépésre, a milyent most van szerencsém tenni Exczellenciádnál.

„E váraknak, melyeket régi időkben emeltek, s használatúl oly körűlmények közt tartottak fenn, melyek már nem állanak fenn, semmi okuk sincs a fenmaradásra azok szemében, kik az egyetértés politikáját, a szenvedélyek s régi viszályok lecsillapítását akarják, egy szóval, a kik azt hiszik, hogy a béke utján való előhaladás a legjobb politika, mely egyedűl képes a népeket boldogítani.

„Élénken ohajtom ezt a politikát. Mivel nem hoz-

hat egyebet, csak üdvös gyümölcsöt, méltó lenne az Abdul-Azisz zultán dicső kormányához. Részemről boldognak fogom magamat érezni, ha legfőbb törekvésemet annak szentelhetem. Tegyen érdemessé bizalmára Ő császári Felsége s nyujtson nekem módot, hogy visszaállíthassam Szerbia bizalmát, hogy nyugalmassá, előhaladottá és boldoggá tegyem, — s felséges nevét áldani fogja az egész szerb nemzet, melynek fejedelme soha sem feledkeznék meg a háláról és lojálitásról, melylyel ezért adóznék.

„Kérem Exczellencziádat, szíveskedjék kifejezést adni ohajomnak Ő császári Felsége előtt.

„A Szerbiában levő várak átengedésével vagy lebontásával Ő felsége a legnagyobb jót tenné velünk. A zultán, a maga jóakaratának és bizalmának ily fényes tanújele által felbonthatatlan kötelékekkel füzne magához egy vitéz és lojális nemzetet; reám nézve pedig igazi s megbecsülhetetlen szerencse lenne, hogy legélénkebb s mindenkori hálámat bizonyítsam be magas szuzerénemmel szemben.

„Kérem Exczellencziádat, szíveskedjék ez alkalommal tiszteletem és nagyrabecsülésem biztosítását fogadni.

III. Obrenovics M. Mihály,
szerb fejedelem".

Mehemed-Ruzsdi pasa, miután elolvasta a levelet, nem indúlva meg egy csöppet sem, ezt mondá nekem flegmátikusan: „meg fogjuk a dolgot beszélni magunk között, azután majd önnel is fogunk beszélni". Mindazáltal engedelmet kértem tőle, hogy némi felvilágosítással szolgáljak neki, s miután ez teljesen megegyezik azokkal, miket Ali pasa elé is terjesztettem, hát alább a maga helyén fogjuk megismertetni. Csupán ama fontos megjegyzését említem meg a nagyvezérnek, hogy a várak sem török, sem ausztriai, hanem szerb várak, s hogy ezért nem kell azokat lerontani sem, mert manapság a világesemények gyorsan alakúlnak, és szükségünk lehet rájuk; midőn pedig azt felelém neki, hogy nekünk kell azok felett őrködnünk is, ha a mieink, hozzátette, hogy a dolgot meg fogják vizsgálni.

Sokáig haboztam, vajjon a nagyvezértől nyomban Ali pasához menjek-é, vagy hagyjam másnapra, mig ez a lépés felől értesül a nagyvezértől; félve azonban, hogy ez felvilágosításaimat nem úgy fogja eléje terjeszteni, mint azt én magam tenném meg, jobbnak találtam, hogy azonnal hozzá menjek s megelőzzek minden kedvezőtlen magyarázatot, és az ügynek biztosítsam az első benyomások előnyét.

Midőn közöltem Ali pasával, mily iratot adtam át a nagyvezérnek, arcza lángba borult, de gondosan kerűlt minden szót, akközben pedig siettem eléje terjeszteni a következő gondolat-menetet.

A mostani körűlmények közt, mondám, lépésünknek olyan magyarázatot adhatnának, mely nem illik reá; azért ki kell jelentenem, hogy e lépés semmi összefüggésben sincs a mostani eseményekkel, ennek legjobb tanúsága pedig az, hogy mi e lépést akkor teszszük, midőn a császári fegyverek már győztesek. (Akkoriban a török sereg némi sikert aratott Krétában). E tárggyal most két dolgunk van a magas porta előtt, melyek különneműek. Mig a Kis-Zvornikról s a váracsról szóló tárgyat úgy tekintjük, mint jogi tényt s e czimen reklámáljuk is; addig a mi a várakat illeti, e tárgyat nem is tekintjük. mint kérdést, még kevésbbé pedig reklámáljuk mint jogot, mely minket illetne, mert tudjuk, hogy a szerződések biztosítják a portának azt a jogot, hogy helyőrségeket tartson Szerbiában, miért is Mihály fejedelem e tárgyban a zultán nagylelkűségére s a magas porta bölcs belátására támaszkodik. Azért kérem, hogy e lépést ne tekintsék másnak, mint a fejedelem által a zultánnal szemben tett bizalmas és dirrekt lépésnek.

E felvilágosításra Ali pasa arcza kiderűlt s már mosolyogni kezdett. Nekem azonban még elő kellett adnom a bajt, mely a szerb fejedelmet kényszerítette, hogy e lépést megtegye. Itt föltártam, maga a fejedelmi irat szellemében (melyet ő még nem látott), mint fáradozott a fejedelem, hogy elsimítsa a bizalmatlanságot, mely az 1862-ik évi esemény óta maradt volt fenn, de minden törekvése hasztalan volt. A kereskedelem megakadt, a kereskedelmi tőkék az országból idegenbe vándorolnak;

a nemzetben az a meggyőződés vert gyökeret, hogy a porta a végett tartja a maga helyőrségeit Szerbiában, hogy bennünket szorongatottságban és rettegésben tartson stb. Értjük, tevém utána, hogy a császári miniszterek helyzete sem könnyű, mert tudjuk, hogy a muzulmánok a várakat erőnek, az engedményt pedig gyöngeségnek tekintik, ámde a kormányok azért vannak is, hogy legyőzzék a népek előitéleteit s hogy azokat vezessék. Mi a saját részünkről készek volnánk, hogy nemzetünk rettegését eloszlassuk, mert fejedelmünk nem fél attól, hogy az 1862-ik évi események ismétlődhetnek, de a nemzet bizalmatlanságát senki sem képes legyőzni, mert a nemzet zöme semmi egyébbel sem hagyja magát meggyőzetni, mint anyagi tényekkel: mig el nem távolítják az ágyúkat, melyek feje fölött állanak, addig fenn fog állani a bizalmatlanság is, és éppen a bizalmatlanságból támadnak az összeütközések. Szüntessük meg az összeütközés eme pontjait; fogadják el a jobbot, melyet önöknek Mihály fejedelem nyujt, s minden jóra fordúl.

„A nagyvezér, folytatám, kevéssel ezelőtt azt kérdezé tőlem, vajjon gondol-e a szerb fejedelem arra, hogy az oláh fejedelem példáját kövesse, s én azt felelém, hogy ez a magas portától függ. S valóban, minden könnyebbítő szándékra, melyet önök a szerb fejedelem iránt tanúsítandanak, ő az előzékenység megkettőztetésével fog önöknek felelni. Igaz, a fejedelem büszke jellem, de nemes és állhatatos; magatartását önök olyannak találhatják, mint a mely fentartást rejteget magában, de e fentartást az önök várai parancsolják reá. Ő valamint tartózkodásában állhatatos, úgy barátsága sincs alávetve változékonyságnak, melyet Cuza fejedelem részéről tapasztaltak, ki egyszer barátjuk, másszor ellenségük vala. Én önöket ünnepélyesen biztosítom, hogy önök, a viszály ezen utolsó pontjainak megszüntetésével, állandóan meg lennének elégedve Mihály fejedelemmel és Szerbiával. Nincs mit félniök, hogy utóbb új reklámációkkal állanánk elő: mi azokat e tárgygyal befejezzük.

Ali pasa figyelmesen s arczán a megelégedés kifejezésével hallgatott, végső szavaimnál pedig félbeszakított, nevetve mondván: „miért akarja, hogy mi most

mindent elvégezzünk? Hagyjuk a nehézségek egy részét utódainkra is". „Utódainknak, felelém, békét s nyugalmat hagyunk, mert ez a legjobb örökség, melyet rájok hagyhatunk.

Végre kijelenté Ali pasa: „ha már meg van téve a lépés, megvitatás alá fogjuk venni."

A lépés csakugyan meg is volt téve; s ez volt az igazi visszhangja amaz első ágyúnak, melyet 1862. jun. 5-én Asir pasa a szerb székvárosra süttetett el. Szerbia e visszhangját a török székvárosba hozva, azon fáradoztam, hogy annak első hatását, a mennyire csak lehet, enyhítsem. Mindent úgy kellett intézni, hogy az ügynek legelőször csak ajtót nyissanak, s azt vita alá vegyék, ha pedig ez meglesz, akkor amannak olyan fordulatot lehet adni, a milyent a szükség fog hozni magával. A fejedelem levelének hangja az ily értelmű felvilágosításokat megkönnyítette. Lényegében az határozottan s világosan magában foglalta ezeket, alakjára nézve pedig oly előzékenység bélyegét viselte magán, melyhez az ottomán porta nem vala hozzá szokva Mihály fejedelem részéről. E tekintetben az rendkivüli benyomást gyakorolt a török államférfiakra: bárhol beszélt e tényről Ali pasa, mindenütt elégültten emlegette békés hangját. És társai is, kik kevésbbé kiméltek bennünket, mint Ali pasa, minők az öreg Riza pasa, Mehmed-Ali pasa és Kibriszli-Mehmed pasa valának, a külügyminiszterrel összhangzóan dicsérték a fejedelem levelének udvarias hangját.

Még ugyanaz nap, okt. 29-én, sürgöny utján jelenthettem Belgrádba, hogy lépésünk kedvezőbb visszhangra talált, mint remélhettük is, nehány nappal ezután pedig (nov. 2.) megerősíthettem meggyőződésemet, de hogy se magamat, se a kormányt ki ne tegyem önámításnak, hozzátettem: miszerint ezzel nem szándékom azt mondani, hogy lépésünk sikere is biztosítva van; ha mindjárt sikerülne is az ügy, még hosszas és különböző átalakúlásakon kellene keresztűlmennie."

A török kormány ama nehéz helyzetek egyikébe jutott, melyekben a legkomolyabb és legbölcsebb kormányokra nézve is válságos végletek állanak elő. Vissza-

utasítani Szerbiát, kihivását jelentette volna, hogy nyiltan a zultán ellenségeihez csatlakozzék; elfogadni pedig kivánságát, veszedelmes belső nehézségek kihivását jelentette volna. Mindjárt az első napokban kijelentette Ali pasa, hogy két nagy akadály gátolja e kérdésnek a szerbekre nézve kedvező elintézését: „a közvélemény s a zultán. Az újabb időben több történelmi munka jelent meg, a melyekben a belgrádi harczok vannak megirva, s a muzulmán világ, részint a hagyományok, részint a történelem nyomán, hozzászokott, hogy Belgrádot a muzulmánság védőbástyájának tekintse, de ha le is győzhetnők e nehézséget, ki merné tanácsolni a zultánnak, hogy feladja Belgrádot?“ Midőn Ali pasa azon megjegyzésre talált, hogy e feladatot legjobban oldhatná meg valamennyi miniszter kollektive, elbeszélte, hogy egyszer, Abdul-Medzsid zultán idejében, egybehivta összes minisztertársait s eléjök terjeszté a császárság kétségbeejtő helyzetét, úgy, hogy minden társa a legélénkebb támogatását igérte meg a zultánnál, midőn pedig ez elé járúltak, egy sem akarta száját kinyítni, s megint neki kellett magát kitennie a zultán haragjának.

Ali pasa az ottomán kormány lelke volt; ő tartotta kezében a kérdés elintézését, s ő fogta fel ennek egész fontosságát. Semmit sem igért, de semmit sem tagadott is meg, — ő, ki nehány hónappal azelőtt azt beszélte, hogy a porta oda nem hagyná Belgrádot, ha mindjárt „egész Európa kést szegne a torkának“. Most már többé csöppet sem vette oltalmába Belgrád fontosságát a császárságra nézve, a kisebb várakról pedig úgy beszélt, mint valami csekélységről. Nyilván oly álláspontot foglalt el, melyről azon részre csaphatott volna át, melyet később az események hatalma rá kényszeríthetett volna. Bizonyára legszerencsésebbnek érezte volna magát, ha az engedményeket kikerülhette volna. S voltak rá jelek, melyekből azt lehetett bátran következtetni, hogy legelőbb ez utat fogja is választani. Megkisérté, hogy a francziáknak és ausztriaiaknak féltékenységét felköltse Oroszország ellen, suttogva-buttogva képviselőik fülébe, hogy a szerb kivánság nem önmagától jött, hanem Oroszország által van sugallva. Ali pasa

más hatalmaknál is tett kisérleteket, módjával és ügyesen, hogy fölszítsa a féltékenység érzelmeit Oroszország ellen, mert a garantirozó hatalmak majdnem mindannyi képviselői kifejezték amaz ohajtásukat, hogy az orosz követségnek nem kell az ügybe befolynia.

Ali pasának azonban minden, ez irányban való fáradsága kárba veszett! A helyzet nemcsak Törökországban, hanem Európában is megváltozott. Erről a részről két szavazat volt, mely bennünket félelemmel tölthetett el: a franczia és ausztriai. Ezért hadd vessünk futó pillantást e részre is.

Alkalmunk volt már megjegyeznünk, mint játszott Francziaország mindenkor liberális szerepet a Keleten, ritka eseteket kivéve, midőn vagy házi, vagy európai szükség térítette volna le erről az utról. Ezen körülmények közt még nem vala tisztán kivehető, melyik félhez fog a franczia kormány szegődni. III. Napoleon, elégületlen lévén a porosz osztrák háború kimenetelével, mert minden nyereség nélkül maradt, akkoriban Európa számára valami új játszmát gondolt ki. Megkisérté, hogy a győztes és megnagyobbodott Poroszországtól kárpótlásúl, a megsértett egyensúly czimén, a Rajna balpartját kivánja, azonban erős okai voltak, hogy kivánságát visszavonja, minek következtében Drouyn de l'Huys, külügyminisztere is, visszavonúlt, ki maga magát hozta áldozatúl, midőn szuverénje kárpótló politikájával felsült. Moustier, ki az ő utódjává lett, Konstantinápolyból távozván, a törökországi állapotokról oly eszméknek adott kifejezést, melyek nagyon kis mérvben valának kedvezők a nemzetiségekre nézve, Párizsba való utazása közben pedig Görögországba tért be, hogy György királynál személyesen is közreműködjék a béke szellemében; mig Lavalette, ki őt visszatértéig tisztében helyettesíté, ama nevezetes köriratot adta ki (1866. szept. 4.), mely éppen a nemzetiségek nevében hathatósan fölemelte szavát, tüntetőleg kürtölvén, hogy Francziaország teljesen helyesli Oroszországnak s Amerikának az eltiport népfajok javára kifejtett nagylelkű törekvéseit, s hozzáteszi, hogy „a politikának felül kell emelkednie az elmúlt idő helyi és kicsinyes előitéletein. A császár (III. Napoleon) nem hiszi, hogy egy ország nagysága

abban áll, miszerint az azt környékező népek gyöngék legyenek; ő a valódi egyensúlyt csak abban látja, hogy az európai népek kívánságai ki legyenek elégítve. E tekintetben őt saját dynasztiájának meggyőződései s hagyományai vezérlik. I. Napoleon előrelátta azon változásokat, melyek manapság mennek végbe Európában. Új nemzetiségek magvát hintette el azon félszigeten, hol az olasz királyságot teremtette meg s Németországban, hol 253 önálló államot szüntetett meg." És csakugyan hamar kiderült, hogy Moustier Francziaországból való hosszasabb távolléte következtében nem ismerte már eléggé sem a császárt sem Franczia országot, mert Törökországért való minden kardoskodása mellett kitetszett, hogy a Keleten való béke a napoleoni kombinációk között nagyon is számba jött, hogy pedig a béke biztosíttassék, jónak talált minden eszközt: engedményt úgy, mint erőszakot is; a melyik a kettő közűl sikeresebbnek mutatkoznék előtte, azt tanácsolná is, hogy akár az egyik, akár a másik félre alkalmazzák. Nem sok idő mult el, s e helyzet első jelei már mutatkoztak. Azon időben, midőn mi kívánságunkat a porta elé terjesztettük, a konstantinápolyi franczia követség utasításokat kapott kormányától, hogy figyelmét a szerb ügyekre fordítsa. Ez utasítások körűlbelől ekként hangzottak: „megelégedéssel vehetjük, hogy az oláh és montenegrói ügyek el vannak intézve; reméljük, hogy a krétai fölkelés is csakhamar le lesz győzve, ez által pedig a béke Törökország részére nem kevésbbé lesz biztosítva. Hátra volnának még a szerb ügyek. Azért a porta bölcs és okos dolgot művelne, ha e tartományra is kiterjesztené figyelmét, melyben a nemzeti érzés nagyon ki van fejlődve, s az alkalom arra birhatná, hogy erőszakos uton tegyen kisérletet követeléseinek megvalósítására, és hogy a császárság békéjét újra kérdésessé tegye.

Moustier a franczia ügyvivőnek, Bonniernek, azt ajánlotta, hogy ez értelemben nyilatkozzék a porta előtt, midőn pedig ez teljesítette ezt, a befolyásos miniszterek azt felelték, hogy Kis-Zvornik s a váracs kérdését a szerb kívánság szerint fogják megoldani, midőn pedig Bonnier megemlítette előttük Mihály fejedelemnek a várakról szóló

levelét, a nagyvezér azt felelte, hogy az sok volna egyszerre, de Ali pasa hallgatott, nem adván semmi feleletet.

Bár Moustier még mitsem tudott a várakra vonatkozó reklamációnkról, midőn ily utasításokat adott, lépése nem volt hatás nélkül a mi nagy kérdésünkre is. Ő úgy nekünk, mint a portának Napoleon legújabb nézőpontjainak mértékét adta kezünkbe a törökországi állapotokat illetőleg, később pedig látni fogjuk, hogy Napoleon kormánya nem állapodott meg e lépésnél.

De, az eszmék eme lánczolatában, nem kévésbbé fontos kérdés vala reánk nézve: minő állást fog elfoglalni Ausztria a várakra vonatkozó lépésünkkel szemben? Tudjuk, mily nehézségeket gördített utunkba azon konferenczián, melyet 1862-ben, Belgrád bombáztatása után, Kanlüdzsében tartottak; emlékezhetünk, hogy csak az ő ellentállásának lehet tulajdonítani, miszerint Szokol és Uzsicze mellett akkor legalább még a sabáczi vár is le nem romboltatott. Ausztria nyiltan elismerte, hogy a szávai és dunai szerb várak őt első sorban érdeklik, közelebről, — mint magát a portát is. Ausztria következetes vala e politikához, melyet még azóta folytatott, a mint II. József keleti összeköttetéseit II. Katalinnal megszakította s arra törekedett, hogy az ottomán uralmat fentartsa a Keleten, hogy támogassa a status quot.

Habár lépésünket „bizalmasan s egyenesen“ a portánál tettük meg, mindazáltal nem is gondoltunk arra, hogy azt el lehessen titkolni a diplomáczia éber szeme elől, a mint nem is titkoltuk; de hogy e bizalmas jellegét megőrizzük, én, a garantirozó hatalmak képviselőivel beszélve, fölvérteztem magamat a dologba való minden beavatkozásuk ellen, mig nem látnók, mily fordulatot fog az venni a porta kezében. Az egyedűli követ, kitől tartottam, az ausztriai volt, félvén úgy Prokesch báró egyéni hangulatától, ki régi törökbarát volt, valamint nem kevésbbé az ő kormányának hagyományos politikájától. De mekkora vala meglepetésem, midőn egy hivatalos bécsi lap egy nyilatkozatot tett közzé, mely általánosságban arról értesített, hogy az osztrák keleti politika jobbra kezd fordúlni, s nyiltan és reánk nézve kedvező értelemben hozta fel a várakra vonatkozó lépésünket is! Midőn e közlemény következtében siettem Prokescht meg-

látogatni, ez szemrehányásokkal fogadott, hogy minden társával érintkeztem, őt pedig kerültem, de megelégedett abbeli adott felvilágosításommal, hogy ama „közlések“ társainak indiszkréciója, — nem pedig kívánságom szerint történtek, mert nekem, ellenkezőleg, bizonyos időre el kellett halasztanom a garantirozó hatalmaknak nyujtandó közléseket, hogy meg ne sértsük a porta érzékenységét, melynek fenn akartuk tartani a kezdeményezés érdemét. Most a meglepetésekre került a sor! Az ausztriai követ közölte velem, hogy ő, megtudván lépésünket, már vett magának alkalmat, hogy beszéljen róla a török külügyminiszterrel, a ki megelégedéssel említette föl eljárásunk alakját, de tartózkodott hogy kifejezze, mit gondol magáról az ügyről is. Mindamellett, azt mondá nekem az internunczius, hogy ő, noha Bécsből még nem is voltak utasításai, saját sugallatából, tudtára adta Ali pasának annak szükségét, hogy Szerbiával jó viszonyba lépjen, azt bizonyítgatván neki, hogy a szerződések igaz, a porta mellett szólnak, de hogy mai napság a nemzetközi megalkúvások állandóságába nem lehet többé bizni, s hogy vannak helyzetek, melyeket föl kell fogni s tudni magát beletalálni. Mi több, Prokesch báró hozzátette, hogy ő kormányának is ez értelmében irt. Nagyon dicsérte ama felvilágosításokat, melyekkel a fejedelem iratát a portán kisértem, s úgy vélekedett, hogy az idegeneknek az ügybe való minden beavatása erre nézve inkább káros, mintsem hasznos lenne. Az internunczius tudni ohajtotta, minő nézetben vannak lépésünk felől a garantirozó hatalmak többi képviselői. Kijelentettem neki, hogy mi egyedül ausztriai részről voltunk bizonytalánságban, de miután most azon szerencsében részesülünk, hogy önökben nemcsak nem találunk ellentállásra, hanem még jóakaró támogatásra leltünk, — nem valószinű, hogy bármely hatalom is ellenkeznék velünk; mert Lyons lord is még e nyáron annak adott előttem kifejezést, hogy Anglia nem gördí tene akadályokat, ha a porta meg akarna velünk alkudni. „Éppen ez Ausztria álláspontja is, ragadta meg a szót Prokesch. A kérdés tisztán török-szerb kérdés, ugyannyira, hogy nincs rá mód, miszé-

rint a garantirozó hatalmak megrontanák az alkúkötést, melyet előttük a porta notifikálna.“ S hogy mintegy még jobban jelezze saját nézőpontjának megváltoztatását, hozzátette Prokesch, hogy a várak manapság hadi tekintetben is elvesztették fontosságukat, s így a porta általában semmit sem vesztene, ha e pontokat Szerbiának engedné át.

Honnan ez óriási változás az öreg Prokeschnél? Mi idézhette azt elő oly hirtelenül? Legyen megengedve kételkednünk, hogy az meggyőződéséből folyt, mert bár Törökország nehéz, válságos helyzetben vala, az öreg Prokeschre nézve már elmúltak volt azok az évek, melyekben a meggyőződéseket változtatni szokták; Törökország válságos állapota hosszabb idő óta tartott, s ő addig nem vallotta azt a meggyőződést, hogy a portának engedmények által kell boldogúlnia. Nem, Bécsből fújt a szél; nem, ez még Szadova felől lengedezett, az öreg Prokesch pedig felfogta a helyzetet s bele akarta magát találni; az árral akart úszni s megmenteni hivatalos állását, melybe mintegy tizenöt éven át oly édesen ringatta magát bele. És ezt komolyan tette, de le kellett küzdenie sok évi megszokását. Psychologiailag tanúságos vala figyelemmel kisérni ez erőszakos átalakúlást egy ember lelkében, ki nem volt közönséges sem tehetség, sem képzettség, sem tapasztalat dolgában. Akkor is, mikor Ausztria már a maga hivatalos lapjában is közzétette új politikáját, még suttogott, még miszteriumokban élt; egész életén át törökbarát politikát vivén, ő még akkor is bizonyítgatta annak szükségét, hogy az osztrák politika új irányáról „minél kevesebbet kell beszélni“, — mig az ő főnöke semmit sem mulasztott el, hogy politikáját mielőbb világgá kürtöljék.

Ferencz József császár az átélt csapások után miniszterelnökéül s külügyminiszteréül Beust báró, szász minisztert, az ismert német szeparatistát és Bismarck régi ellenfelét választotta. Midőn ez élénk, mozgékony s tehetséges férfiú a hires Metternich székébe ült, oly mindenoldalú munkásságot fejtett ki, a mely szinte idegesnek tünt föl. Az európai diplomácziai köröknek nyiltan kijelentette, hogy nem akar oly törökbarát lenni, mint

Prokesch, mert kimélnie kell az ausztriai népek érzületét, melyeknek nagyszámú fajrokonai élnek török uralom alatt; kijelentette továbbá, hogy Ausztria elég temetési költséget fizetett az olasz és más (német?) fejedelmekért, s hogy ideje, miszerint ez iránynyal mindenütt szakítson, első sorban pedig a keleti kérdésben. E szavakat az új osztrák miniszter Werther, porosz követnek mondá, s maga a császár is, midőn e követet fogadta, a maga új irányú keleti politikájáról beszélt. Beust azt indítványozta a hatalmak előtt, hogy a keleti ügyek elintézése végett a párizsi szerződést aláirt hatalmaknak képviselőiből konferenciát hivjanak össze Párizsban azon czélból, hogy a népeket a porta mellett is kielégítsék, s hogy Oroszországnak is megszünjék érdekében állania, hogy e szerződést rá nézve kedvező értelemben módosítsák. Csöppet sem vala csodálatos, hogy ily nagy változás meglepett bennünket, kik nem foglalunk helyet a nagy világ szinpadán; meglepte az magukat a nagyhatalmakat is, még azokat is, melyeknek előnyére vált. Stanley lord, angol külügyminiszter, nemcsak hogy nem titkolta Beust előtt meglepetését, hanem még felvilágosítást is kivánt ez annyira hirtelen változásról; kétkedéssel faggatódzott indítványai után. Párizsban úgy fogadták Beust indítványát, mint Oroszországtól sugalmazottat, Gorcsakov herczeg pedig utasította Sztakelberg, bécsi orosz követet, hogy őrizkedjék Beusttól, ki csak kompromittálja Oroszországot; „ő ideges természet; nem ismeri a nagy dolgok terrenumát".

Beust mindeme szorgossága azon, Ausztria által mélyen érzett szükségből eredt, hogy keleten a béke biztosíttassék. Alapjában megrendítve ama csapások által, melyeket a cseh csatamezőkön átszenvedett, Ausztria nem kivánhatta, hogy valahol, legkevésbbé pedig az ő szomszédságában, kérdések kerüljenek szőnyegre, melyek akadályoznák, hogy összeszedelőzködjék s konszolidálódjék.[1]) Így fogták fel

[1]) Maga a bécsi hivatalos lap is nyiltan föltárta ez okokat: Für das Wiener Cabinet kann im Allgemeinen das Eintreten einer neuen brennenden Frage nicht erwünscht sein, solange die

irányát az összes kormányok. Helyzetét legjobban jellemezte az akkori franczia követ, Gramonszki herczeg, azt mondván, hogy Ausztria és Törökország, mint két roskatag épület, egymásnak düleszkedik, s az egyiket nem lehet megrázkódtatni anélkül, hogy a másik is ne érezze meg a rázkódtatást.

Hála e helyzetnek, Beust kijelentette Konstantinápolyban, hogy a portának ki kell elégítenie Szerbiát; ez értelemben fordúlt a nagyhatalmak kormányaihoz is. De az osztrák tényleges támogatásra nem volt szüksége Szerbiának; midőn Ausztria felhagyott vetójával, mindent megtett, a mi rajta állott, akkor pedig kevesebb mult rajta, mint bármikor. Mi meg vagyunk győződve, hogy ügyünk szerencsés befejezést nyert volna, még akkor is, ha Ausztria ellene szegűlt volna; ennek szava, Szadova után, elvesztette súlyát különösen a Keleten; egyáltalában képtelen volt arra, hogy a török engedménynek tényleg is ellentálljon. Még mindig sebekkel vala borítva, házainak tetői még füstölögtek a porosz ágyúk tüzétől. Maga Prokesch is elismerte előttem, hogy „a porta még mind Franczia-országra várakozik, s hogy természetesen ennek tanácsára fog leginkább hajlani is. Többire nézve legkevésbbé sem kerűli ki figyelmünket, hogy az osztrák külügyi politikában való fordulat, ha muló vala is, nekünk jó időben jött. A török államférfiak is ép úgy, mint az európai államférfiak, felfogták amaz okokat, melyek Ausztriát arra indították, hogy fölemelje szavát Szerbia érdekében. Midőn Ali pasa elolvasta a bécsi hivatalos lapot, mely azt fejtegeté, hogy a portának, saját házi békéje érdekében, föl kell áldoznia a várakat Szerbiában, gúnyosan felkiáltott: hozzá kellett volna még tenni — s az Ausztriában való béke kedvéért".

Ügyünk a legkedvezőbb irányt vette; úgy haladt mind előbbre, valamint a jól fölszerelt gálya, midőn

---

innere Gestaltung des Kaiserstaates nicht zum Abschluss gekommen ist. Lásd „Wiener Abendpost", 1866. deczember 3. 277. sz.

kedvező szél mellett tengerre száll. Négy éven át készítettük elő a kérdés számára a talajt; négy éven át minden erőnket összpontosítottuk a czélra, hogy Szerbiának ezen életbevágó szükségletét szerencsésen kielégítsük. Most annyi erőfeszítés, különböző kisérletek, irányelvünkben való lankadatlan kitartás után segítségünkre jött maga a politikai szituáczió is úgy Európában, mint Törökországban. Egyik nagyhatalmat a másik után hozta mozgásba, hogy a kérdéssel szemben kedvező állást foglaljanak el.

Hátramaradt még megtudnunk, mily visszhangra fog az találni III. Napoleon kormányánál. Tudjuk, mily utasításai voltak Bonniernek a szerb ügyeket illetőleg általában, de ebben a specziális kérdésben mitsem kapott még, pedig akközben november vége felé járt az idő. Ekkor egy magán levél érkezett hozzá, melyben azt irá neki Moustier, hogy a szerb lépés őt egy csöppet sem lepte meg; de hogy ez kényes dolog, melynél nagyon óvatosan kell eljárni, olyformán, hogy a portának adandó tanácsoknak a czélra kellene irányúlniok, miszerint a kezdeményezés érdeme ennek tartassék fenn. Ez nekünk elegendő vala, hogy tudjuk, hányadán vagyunk, s hogy erősebb támogatásra is számítsunk, mely mint pozitiv szükségesebb vala reánk nézve az ausztriainál, mert, mint már volt alkalmunk erre utalni, a porta, az egész Kelettel együtt, nem szünt meg Napoleont Európa leghatalmasabb szuverénjének tekinteni.

Az angol kormány nézetét a korábbi időből ismerjük. Ez idő szerint Nagy-Brittánnia külügyeinek élén Stanley állott, Derby lordnak, a kormányelnöknek fia. Ez Szerbiáról több izben kedvezően nyilatkozott, s ezuttal is olynemű hirek jutottak tudomásomra, mintha ő is készülne, hogy tanácsolja a portának, miszerint ez távolítsa el a helyőrségeket a szerb várakból. Kifejezést adott abbeli meggyőződésének, hogy a porta jól tenné, ha azon részeknek, melyek a középponttól (Konstantinápolytól) távol vannak, Selfgovernement-ot adna, s hogy ennek analogiájára a szerbiai várakat is át kellene engednie. Azonban Stanley, jelenleg Derby lord, oly ember, kit ismerői határozatlan jellemnek irnak le; minden

egyes dolognak minden oldalát (pro és contra) latolgatja s középen marad. Ily arczulattal vártam én is ügyünkben való föllépését. Általában, az angol kormány meglehetős közönyösséggel viselkedett minden iránt, a mi akkoriban Törökországban történt; úgy látszott, mintha azt kivánná, hogy keze szabad legyen, egy dolog mindazáltal gondot adott Stanleynek, ez pedig az volt, hogy hallotta, „miszerint a szerb hadi készületek majdnem be vannak fejezve“. Lyons, angol követ, ekkor is kijelenté, mint korábban is, hogy a porta ura magának, miszerint megitélje, vajjon kivánják-e érdekei, hogy a várakat átengedje, de én még nov. 30-án irtam Belgrádba, hogy nem kétlem, miszerint az angol kormány még formálisabban fog nyilatkozni, mialatt a kormányok egymással eszmét cserélnek.

Általában, akkor már tisztában voltunk, hogy a diplomáczia részéről semmi akadály sem fog a várak érdekében tett lépésünknek utjában állani. Brassier de Saint-Simon, porosz követ is kijelentette Ali pasának, hogy Törökországnak nincs érdekében, hogy „osztrák várat“ őrizzen. Okunk van azonban hinni, hogy ez magának a követnek személyes meggyőződése volt, nem pedig kormánya politikájának kifejezése. Midőn az olasz kormány más kormányok vélekedése után tudakozódott a szerb kérdést illetőleg, valamennyit készeknek találta, hogy a portának engedékenységet tanácsoljanak, csak a porosz kormánynál lehetett észrevenni kétes magatartást, sőt némi vonakodást is. Bismarck Ausztria legyőzése után valószinűleg ohajtotta, hogy a viszonyok keleten minél bonyolúltabbakká váljanak, s hogy a politikai világ figyelme a német ügyektől eltereltessék. De bármi volt Bismarck véleménye, ez a keleti ügyekre nem vala befolyással. Itáliától sem volt semmi okunk félni, mert nemzeti politikájánál fogva, melyet akkor még híven betartott, már az 1862-ik év óta azon hatalmak mellé állt, melyek legtöbbet követeltek Szerbia számára. Hogy ez időben még nem állt volt elő nézetével, onnan származott, hogy arra várt, mig a többi kormányok megnyilatkoznak, mert nem vala szokása, hogy eléjök tolakodjék.

Oroszországnak e mozgalomban nehezebb volt a

helyzete, mint bármely más nagyhatalomé. Rá nézve a keleti keresztények felszabadítása soha sem vala merőben a béke, vagy merőben a konzervativizmus kérdése, mely utóbbit, mint más hatalmak is, legyőzhetett volna akár engedmények, akár ellentállás által. Örökös politikájának hagyományai kizártak minden ellenkezést a keresztényekkel. Ámde tapasztalata ép úgy nem engedheté meg, hogy egykönnyen bevonassa magát a szabadság minden áramlatába. Az 1866-ik év, igaz, nagy felindulásokkal és zavarokkal köszöntött be, ugyannyira, hogy már az orosz diplomáczia is kérdezé: nem állt-e be valósággal a pillanat, hogy már egyszer végkép megoldják azt a sokáig huzódó keleti kérdést? A türelmetlenek már sürgették, hogy az áramlatot föl kell használni, mivel mind nehezebb lesz a kérdés megoldása, minél inkább elhalasztják; de a gazdag tapasztalatú és fenkölt szellemű Gorcsakov herczeg oda kiáltá nekik: „úgy akartok-e eljárni, mint az a gépész, ki, hogy a rendetlenül működő gépet megigazítsa, bele dugja ujjait, azt pedig elfelejti, hogy az ujjak után jön a kéz, a kéz után pedig az egész test!“ Az orosz államférfiú meg vala győződve, hogy minden orosz hadi közreműködés a Keleten a mozgalomnak európai jelleget adna és kiszámíthatatlan arányokat idézne elő.

Három ut vala, melyeket az orosz diplomáczia sorában a tapasztaltabbak megvizsgáltak, mint azon utakat, melyeken az u. n. keleti kérdést, vagy helyesebben mondva, az ottomán kérdést, meg lehetett volna oldani: 1. hogy az európai nagyhatalmak álljanak össze s döntsék el Törökország sorsát; 2. hogy a különböző részek önkormányzatát alakítsák meg a porta szuzerenssége alatt, és 3. hogy magok a Törökországban élő népek oldják meg a kérdést gyökeresen, s hogy Törökország öröksége nekik jusson osztályrészül, mint törvényes örökösöknek.

E három mód közül az elsőt senki sem tartotta másnak, mint chimerának. A második módon való megoldásra nézve úgy találták az orosz diplomaták, hogy az a porta tekintélyét megerősítené, mert új politikai csoportokat, új állami félig való exisztencziákat teremtvén, az a megoldás felszabadítaná s egymástól szétszakítaná a népeket, megakadályozván az egymás közt való egyet-

értés, meg együttes működés lehetőségét az által is, hogy köztük a kölcsönös féltékenység is föltámadna. Az orosz diplomáczia a harmadik módot vala hajlandó magáévá tenni, mely szerint magok az illető népek vállvetve, közös és végleges felszabadíttatásuk által határoznának saját sorsuk felett. Ez esetben Oroszország közreműködése a következőkre szorítkoznék: 1. a vezetésre, melyet ő eszközölne a népek harczában, a működés egységének fentartása czéljából; 2. az anyagi támogatásra, a hadinak kizárásával; és 3. az erkölcsi támogatásra, főképp a be nem avatkozás elvének biztosításával. Úgy gondolkoztak, hogy ez elvet a Poroszországgal s talán magával az Angliával való megegyezés alapján valósíthatják meg, mert kilátás volt rá, s erre pozitiv biztosítékok is valának, hogy Anglia nem avatkoznék a keresztény harczba, ha egyetlen egy más hatalom sem avatkoznék bele. Végre talán maga Olaszország is hajlanék a be nem avatkozás elvéhez.

Ezek voltak a fővonásai ama programmnak, mely azon viszonyok közt az orosz diplomácziában felülkerekedett. Valóban önzetlen programm, mert nem vett czélba semmi hódítást, sem semmiféle gyarapodást, azon egyetlen, eléggé kétséges számításon kivül, hogy e népek, csekély orosz áldozatokkal, maguk szakíthatták volna szét a párizsi szerződést.

E programm alapjában véve, maguknak a keleti népeknek volt a programmja, mert ez elvek 1860. óta Szerbiában is, meg Görögországban is az illetékes hivatalos meg nyilvános téren élénk munkásság tárgyát képezék. Az orosz kormány magáéivá tette azokat, az elméletben; úgy látszott, mintha küszöbön állott volna, hogy azokat tényleg is elfogadja. De Gorcsakov herczeg még nem talált elég biztosítékot arra nézve, hogy e népek önmagukra hagyva, képesek voltak volna a kérdést kedvezően elintézni, és sürgette, hogy a válságot elodázzák, ez pedig, Ignyátijev tábornok nézete szerint, egyedül úgy vala lehetséges, ha Kandiát kielégítették, — Szerbiát pedig a török helyőrségektől megszabadították volna.

Ignyátijev tábornok nem kevéssé vala angazsálva a krétai mozgalomban, s úgy találta, hogy a mi lépé-

sünk a várakat illetőleg nem időszerű (inopportune); mi több, eleintén élénken térítgetett vissza e lépéstől, személyesen is, meg tanácsosa, Kumánij által; de mihelyt megtettük a lépést, az orosz követ a garantirozó hatalmak képviselői közűl az elsők egyike volt, ki szavát érdekünkben fölemelte. Azonnal kijelentette a török külügyminiszternek, hogy az Oroszország meg a porta között való viszonyok általában véve jók, de hogy a szem-határon még egy sötét pont van, ez pedig elenyésznék, ha a porta a szerb ügyeket rendbe akarná hozni.

Ily módon november végén konstatálhattam, hogy lépésünk különböző indító-okokból a hatalmak egyértelműségével találkozott, a mely egyértelműség a mi javunkra irányúlt. Valamennyi hatalom vagy már adott, vagy készült a portának adni tanácsot, hogy — engedjen. Ily egyértelműség talán hajótörést szenvedhetne a porta önfejűségén, de, legalább azon körűlmények közt, valóbbszinűnek látszott nekem, hogy az nem maradhat a portára befolyás nélkűl, mely nincs hozzá szokva, hogy a hatalmak oly nagy összetartásával találkozzék az oly komplikált keleti kérdés bármely tárgyában.

Nov. 30-án abban a helyzetben voltam, hogy azt irhattam Belgrádba, miszerint „szerencsét kivánhatunk magunknak, hogy a lépést jó időben tettük meg, de sikert ne reméljünk, a mig még komolyabb események nem jönnek segítségünkre. A mag a maga idejében van elvetve, jól van megmunkálva; de úgy tetszik nekem, hogy nem fog neki szentgyörgynapi eső használni, hanem hogy jókora hózivatarra volna szüksége, hogy megfogamzzék".

Mig az ügy a diplomácziai téren ily jól volt utba igazítva, a porta részéről még bizonytalanság uralkodott. Egy hónap múlt volt el azon időponttól, a mint a lépést megtettük, s a török kormány ezzel szemben mély hallgatásba burkolódzott, mely azonnal mutatta, hogy érezé, miszerint engednie kell, de ki fogja magára vállalni a felelős-éget? Ali pasa, a kormány legbefolyásosabb tagja, visszarettent a nehézségektől, melyek a császárság fölött összetorlódtak s azt pedzette, hogy meg akar válni a kormánytól, nyilván azon szándékból, hogy a felelősséget kikerűlje az engedményért, mely szemei előtt ki nem

kerűlhető éjféli kisértet gyanánt lebegett. A pillanat csakugyan komoly vala. A divánban nagyon komoly tervezetek merűltek föl, vagy pontosabban szólva, mint minden beteges szervezetben, lázas idegesség volt tapasztalható. Már akkor indítványozták, hogy az állami adósságok kamatainak fizetését öt évre föl kell függeszteni, s hogy a pénzt fegyverkezésre kell fölhasználni, melylyel, azt gondolták, hogy sikerűlne minden belső fölkelést elfojtaniok. E terv mellett nagyon befolyásos tagjai valának a kormánynak, mint Kibriszli, Riza pasa és Mehmed Ali pasa, de Mehmed-Ruzsdi pasa, nagyvezér, meg Ali pasa határozottan ellene valának. Ezek azt állították, hogy az idegen tőkepénzesek, kik nekik pénzt hiteleztek, még az egyetlen kapcsot képezik Törökország meg Európa között, s hogy a kamatok nem fizetése e köteléket megszakítaná s Törökország ellen az európai lakosság e hatalmas osztályát is feltámasztaná, mely még érette érdeklődik. Ezzel végét vetnék új kölcsönök lehetőségének. E versengésben egyik fél sem tudott felűlkerekedni. Az, mely kizárólag a fegyverre akart appellálni, különösen Albániára ohajtott támaszkodni s már meg is kezdte az arnauta főnökök toborzását s édesgetését. Nem kevésbbé lehetett észrevenni abbeli szándékát, hogy a muzulmán fanatizmust lángra lobbantsa. Maga Ali pasa is, ki a fanatizmus nézőpontjából legkevésbbé állott gyanúban, azt mondta a porosz követnek, hogy a porta az összes muzulmánságot fegyverre szólítaná, ha a keresztény fölkelés elterjedne.

Felfogható, hogy ez általános zavarban s egyenetlenségben a szerb ügy nem juthatott megoldásra. Ez meg aggodalomba ejtette az európai diplomácziát, mert ez a szerb ügyet komolynak tekintette a békére nézve a Keleten, sőt ezen kivűl is. És azok, kik e nézőpontból leginkább voltak érdekelve, a mi kérdésünk kilátásainak és azon utaknak gondos megvizsgálásába bocsátkoztak velem, melyeken az előhaladhatott. Az öreg konstantinápolyi diplomatának, Prokeschnek, úgy látszott, hogy a török miniszteréknek szükségük van, hogy idegen részről legyenek támogatva (puszirozva), s hogy helyzetük a zultán előtt megkönnyebbittessék, Prokesch nézetének pedig mindig volt némi súlya, mert a portával

való sok évi benső viszonyai alkalmat nyujtottak neki, hogy elég tapasztalatot gyüjtsön a török politika utjairól. Idegen részről támogatva, a külügyminiszter előterjesztené a zultánnak egyrészt az ország helyzetét, másrészt pedig a hatalmak vélekedését s tanácsát. A portának nem lehet be nem látnia, mennyivel inkább kedvezne neki, ha engedne a hivatalos felfogásnak s a kezdeményezés érdemét magának tartaná fenn, mint ha azon helyzetbe hoznák, hogy a hatalmak formaszerű és hivatalos kívánságának engedjen. Így beszélt nekem Prokesch.

„E beszéd, (irám deczemberben Belgrádba), azt mutatja, hogy Prokesch úr reánk nézve mindent a hatalmaktól vár, hogy szinte ezek szavától teszi függővé a kérdés kimenetelét; én azonban nem hiszem, hogy a hatalmak szava mindenkor s minden körülmény között egyformán lesz meghallgatva. Ha visszatér a császárság békéje, a porta alig fog hederinteni is a hatalmak tanácsára; de ha a nyugtalanságok továbbra is fenmaradnak s még jobban elágaznak, csak akkor fog Ali pasa arra gondolni, hogy a hatalmak tanácsait kikérje s hogy helyzetén könnyítsen, olyképpen, hogy a porta, igaz, úgy fog feltünni, mintha a hatalmak őt támogatnák, de alapjában véve csak az események hatalmának fog engedni.

„Úgy veszem észre, hogy a porta puszirozása szükségének eszméje terjedőben van, mert Bonnier úr, a franczia ügyvivő is felhozta; én azonban nem tudom, előnyös volna-e ránk nézve, hogy a hatalmak komolyabb hangot vegyenek föl. Nekem úgy látszik, hogy a porta nekünk akkor, födözve a hatalmak által, nehezebb föltételeket szabna, a hatalmak pedig utóbb reánk is kiterjesztenék presszíójukat, s mennél többet ostromolnák a portát, annál nehezebb kötelezettségeket rónának ránk, melyek károsak lehetnének *jövőnkre nézve.* Én tehát csöppet sem élesztem azon szándékot, hogy a portát puszirozzák, de nem is tartok tőle vissza senkit. Ha a porta ostromlása a mi kívánságunk nélkül fog megtörténni, akkor több erőnk lesz, hogy ellentálljunk a hatalmak nyomásának, s hogy tőlük se

fogadjunk el nehéz föltételeket. Ez idő szerint legalább ez volna a mi irányunk, melyet természetesen, a körülményekhez képest, később meg is változtathatnánk."

Talán szükségtelen hozzáadnom, hogy nézeteim Belgrádban teljes helyeslésre találtak. A tárgyalások vezetését reám bizták vala. Ha tehát a kormány részéről semmiféle ellenkező megjegyzést ide nem iktatok, ez onnan van, hogy ilyen nem is merült föl.

Akközben a porta mintha nem érezte volna még annak szükségét, hogy a hatalmak részéről támogattassék. Minden figyelmét Párizsra irányozta, s ott követe által kijelentette, hogy a miniszterek nem merik magukat elhatározni, hogy a szerb kívánságot a zultán elé terjeszszék. Ez időtájt jött meg a porta beléegyezése azon becsárba, melyet a szerb kormány kivánt tőle ama szerb házakért, melyeket a vár rayonjába kellett bekebelezni. Azon perczben tehát, midőn Szerbia a többi vár mellett a belgrádi várat is követeli, a porta magas áron váltja meg tőle a szerb házakat, melyek arra szánvák, hogy e várat rayonjának kiszélesbítése által megerősbítsék. Nem tudjuk, vajjon e jelenség közönséges pedantéria volt-e, vagy mélyebb jelentősége vala; elég az hozzá, hogy alkalmas volt arra, hogy bennünket aggodalomba ejtsen. Garasanin is a porta e beléegyezését úgy tekintette, mint lépésünk következményét; azt tartotta, hogy a porta be akarja fejezni az összes el nem intézett kérdéseket, melyek a vár megerősítésével állottak összefüggésben. Ez látszik egy, november haváról keltezett leveléből, melyben mondja: „ki tudja, ennek is nem-e a te Belgrádba jöttöd az oka, s a levél, melyet tőlünk kihizelegtél, hogy a portának vidd?" Később pedig (1867. jan. 3.) irja: „Én most a pénzt kénytelen leszek elfogadni, ha később vissza kell is adnom, ha te a várat megnyered".

Sok külső jel támogatta ez okoskodást. Midőn november végén a miniszter-tanácsban szó volt a mi kérdésünkről, afféle hangokat lehetett hallani, hogy jobb felhivni az európai hatalmakat s nekik átadni Konstantinápolyt, mint a szerbeknek átengedni a várakat s ezáltal hátukat biztosítani, hogy

előre masirozhassanak. Bár e szavak szokatlanúl hangzanak, mégis elhihetők, mert a török tanácsban mindig vannak emberek, a kik ilyent is képesek mondani. Annyi bizonyos volt, hogy Ali pasa sem a diplomácziából, sem másként, senkinek sem engedé sejteni, minő lehet a kérdés kimenetele, kivéve, hogy úgy tüntette azt fel, mint nehéz, legyőzhetetlen kérdést, különösen a zultánnál.

Deczember közepe táján az ügy tökéletesen agyon lett hallgatva; a porta semmi jelt nem adott magáról, sem kedvezőt, sem kedvezőtlent. Gondoskodni kellett róla, hogy megmozdúljon. Már fönnebb elsoroltam az okokat, melyek miatt nem voltam a mellett, hogy a porta sürgetése a diplomácziától indúljon ki; elég az hozzá, hogy a porta tudta, hányadán van a hatalmakkal. Azon okokhoz hozzá kell még azt is adnom, hogy Ali pasával abban állapodtam volt meg, hogy a tárgyalások ne terjeszkedjenek a mi körünkön túl, azaz, hogy ne keressük a hatalmak közbenjárását, hanem hogy megőrizzük az ügy dirrekt és bizalmas jellegét, a milyennek mindjárt az első lépésnél minősítettük is. E szükségről szilárdan meg lévén győződve s mindig ez eszmekörben mozogván, azt tartottam, hogy a porta nagyobb ostrom alá fogásának is megint tőlünk magunktól kell származnia. Mindenki meg volt győződve, hogy az ügy sikere érdekében a szerb fejedelemnek szilárdnak kellett magát tanúsítania, de az volt a kérdés: meddig mehetett e szilárdság, vajjon a tüntetésig-e, mert Szerbia nem volt abban a helyzetben, hogy passziv szilárdság által segíthetett volna magán. Prokesch azt tanácsolta nekünk, hogy ne folyamodjunk a tüntetéshez, — én pedig, Belgrádba juttatva e tanácsot, ellenkezőleg, azt irtam (deczember 14.), hogy azt gondolom, miszerint „nem lenne mit tartanunk a tüntetéstől sem, ha a porta egy ideig még tovább is hallgatna". A dolgot nem szabad agyonhallgatni; nekünk nem szabad megengednünk, hogy az harminczéves várakozás tárgyává váljék, a minők egyéb kérdéseink valának. Ha engednők, hogy az ügy elaludjék, erősen diszkreditálnók magunkat az egész világ szemében".

Más részről, majdnem két hónap telt el, a mióta lépésünket megtettük. Ezen idő elegendő volt a portára nézve, hogy azt megfontolja; nem panaszkodhatott, hogy nem kiméltük s nem hagytuk békén, hogy gondolkodjék s határozzon. Ezért decz. 12-én a portára mentem, hogy feleletet kérjek. A nagyvezér kijelenté előttem, hogy a porta gondolkozik az ügy felett, de hogy még nem foglalkozott vele formaszerűen, azonban e napokban ennek is sorját ejti; hogy a kérdés körűl nehézségek merűlnek föl s hogy lassan kell a dologhoz fogni. Fölemlítém, hogy az oláh és montenegrói ügyekben is merűltek föl nehézségek, s mégis módot lelt azok elintézésére, ez pedig nekünk okúl szolgál hinnünk, hogy tudni fogja a nehézségeket legyőzni egy oly nemzet ügyében is, mely azt tartja, hogy nem kevésbbé méltó a császári tekintetre. Mehmed-Ruzsdi pasa megelégedéssel jegyezte meg, hogy ő valóban dicsőségének tartja, hogy az oláh és montenegrói ügyeket rendbe hozta; dicsérte a szerbeket, hogy „nem görökök", s újra megérinté Mihály fejedelemnek Konstantinápolyba jövetelét, azt kérdezvén tőlem, miért nem jött akkor, midőn Szokol és Uzsicze várait lerombolták? Azok félrendszabályok voltak, felelém, a teljes kibékűléshez pedig szükséges, hogy befejezzék, a mit akkor megkezdtek. Precziz felelet helyett a nagyvezér elégülten említé meg, hogy a szerbek egykoron a törökökkel együtt harczoltak Tamerlan ellen, s végűl felhívott, hogy látogassam meg társát, Ali pasát is, a mit én az ő felhivása nélkűl is szándékoztam megtenni.

A külügyminiszter biztosított, hogy a kérdés még nem ért meg, hogy megvitatás alá vegyék, azonban a legközelebbi napokban ez is meg fog történni a miniszter-tanácsban, midőn pedig kijelentettem, hogy a fejedelem reményli, miszerint a m. porta nem fogja az ő levelét felelet nélkűl hagyni, Ali pasa nagyon udvarias hangon megjegyzé, hogy az semmi esetre sem marad felelet nélkűl, s kért, higyjem el, hogy ők nem szűkölködnek jóakarat nélkűl.

Ez volt az első fázis, melyen tárgyalásaink keresztűl mentek. Nem nyujthatott nekünk bizonyosságot, de, nagyjában, nem volt okunk, hogy elégűletlenek legyünk

vele. A mily nagy fontosságú volt a porta abbeli beléegyezése, hogy kívánságunkat megvizsgálja s latba vesse, hogy velünk tárgyalásokba is bocsátkozzék: ép úgy nem kisebb jelentősége vala a hatalmak azon szokatlan egyértelműségének, mely ezen első fázisban a mi érdekünk mellett foglalt állást. Igy nehéz kérdéseket nem is szoktak rögtönösen megoldani, hacsak nem fegyverrel. A tárgyalások terén kitartást és körültekintést kellett tanúsítani, oda haza pedig minden eshetőségre való előkészületet és határozott magaviseletet, a mi, mint látni fogjuk, nem is maradt el.

XIII.

Tárgyalások Oroszország meg Francziaország közt a Balkán-félsziget sorsáról.

Az 1866-ik év végén Oroszország meg Francziaország között fontos tárgyalások indúlnak meg, melyek a várakra vonatkozó szerb kérdést is felölelik. Első nyomuk egy sürgönyben található, melyben Gorcsakov herczeg (1866. nov. 16-án) fölemlíti, hogy Moustier, Napoleon különös utasítására, Budberg báró, orosz követ előtt javaslatokat tett „a két kormánynak megegyezése iránt a Keleten támadó viszonyok közepette".

Szent-Pétervárott e franczia lépést megelégedéssel fogadták. Gorcsakov herczeg Budbergnek ez udvarias szavakkal felelt: „Az alapterveknek, melyeket a franczia külügyminiszter előterjesztett, a biztosításoknak, melyeket nekünk adott, felséges uralkodónk szemében azért van kiváló fontosságuk, mert azok közvetetlenül Napoleon császár eszméjéből folynak, s mert e kérdéseket Moustier márki Ő felsége különös utasítására hozta Exczellencziád előtt szőnyegre. A czár önnek figyelmébe ajánlja, hogy ragadja meg az első alkalmat s fejezze ki ez érzelmeket a franczia császárnak. Ugyanekkor Ő felségétől parancsot vettem, hogy önt abba a helyzetbe hozzam, miszerint teljes őszinteséggel feleljen azon ajánlatokra, melyeket a külügyminiszter úr önnek tett. E réven meg fogja kérni Napoleon császárt, hogy emlékezzék vissza azon tárgyalásokra, melyeket felséges uralkodónk folytatott vele Stuttgartban.[1]) A nézetek, melyeket akkor Ő

[1]) 1860-ban.

császári felsége a Kelet jövőjére vonatkozólag kifejezett, nem változtak meg; elvei változatlanok maradtak".

Nyilvánvaló, hogy Gorcsakov herczeg e bevezetéssel arra czélozott, miszerint két dolgot hozzon napvilágra: az első, hogy az ajánlat Francziaországtól jön, s a második, hogy a tárgyalások magával Napoleonnal folynak, nem pedig az ő miniszterével. Az orosz kanczellár, áttérvén a részletekre, két fontos indítványnyal állott elő, melyek közűl az első Krétára vonatkozik. A krétai fölkelés, szerinte, mindenek fölött s az európai kormányok legnagyobb figyelmét érdemli meg. Ha a hatalmak el akarnák hagyni a toldás-foldás utját, melyen eddig semmit sem értek el, csak a jövőt nehezítették meg a jelen bajaival, az orosz miniszter úgy találja, hogy erre nézve csak egy kivezető ut van, ez pedig, hogy Kréta a görög királysághoz csatoltassék. Ezzel helyrehoznák a hibát, melyet azáltal követtek el, hogy már akkor, midőn a görög királyságot megteremtették, a szigetet nem csatolták Görögországhoz; megszilárdítanák akkori művüket, megerősítenék Görögországban a monarchikus elvet és György király uralmát. A hatalmak ezzel, legalább pillanatra, lecsillapítanák a görögöknek nagy eszmékről való ábrándját, s előmozdítanák, hogy megszünjék egyike a legközelebbi okoknak, melyekből összeütközések támadnak. Ha pedig azt fogják találni, hogy e tervezet fölötte radikális, akkor Gorcsakov herczeg azt indítványozza, hogy Krétából autonom államot alakítsanak, mely a portához hűbéri kötelékkel füződnék olyképpen, mint a mily viszonyban állanak hozzá az egyesült fejedelemségek. De ez állapotot sem tekinti másnak, mint átmenetnek a sziget végleges annexiójára a görög királysághoz, a minek előbb-utóbb be kell következnie.

Még fontosabb az orosz kanczellár másik javaslata. Bár mennyire ohajtja, hogy az események szűk körre szoríttassanak, mégis azt gondolja, hogy számot kell vetni azon eshetőséggel, midőn a keleti kérdés a hatalmak ellenére, a keresztény népek tágabb körű fölkelésének jellegét öltené. Ő ezt nem ohajtja, valamint a franczia kormány sem ohajtja, mert nem találja, valamint ez sem, hogy a Kelet erre megért, sem hogy

Európa „hasonló döntésre“ elő volna készülve. Ámde a politikában az emberek nem mindig képesek az eseményeken uralkodni, s immár egy évtizede, hogy Európa szellemi mozgalma úgy hozta magával, miszerint ilyen kimenetel több, mint valószinű. Hogy a hatalmakat ne érje meglepetés, meg kell egyezniök. Azt hiszi, hogy egy keresztény hatalomnak sem lenne bátorsága, hogy anyagilag fogja pártját a török uralomnak a keresztény népek megerősödése ellenében. Ily magatartás ellen minden ország közvéleménye tiltakoznék. Az egyedül választható ut *a be nem avatkozás elve* volna, mely a jelenlegi politikában helyet talált, s melyet azon kérdésekben hangoztattak és alkalmaztak, melyek nem kevésbbé érdekelték a békét s az általános egyensúlyt. Gorcsakov herczeg kijelenti, hogy az ő czárja el van határozva, miszerint a maga részéről ezen elvhez tartsa magát, ha a többi kormányok is magukévá teendik.

De a franczia „sárga könyvben“ nem találunk azon okmányok között sem, melyeket az orosz kormány (1866) átadott a nyilvánosságnak, semmiféle adatokat a franczia kormány közelebbi válaszáról Gorcsakov herczeg e kijelentéseire. Minden, a mi a franczia kormány részéről e tekintetben nyilvánosságra jutott, általános, határozatlan körvonalak közt mozog. Mi több, okunk van hinni, hogy a franczia kormány leplezte a többi kormány elől, hogy bárminő megbeszélései volnának Oroszországgal.

Meg fogjuk kisérteni, hogy ez űrt, legalább valamennyiben, betöltsük.

A franczia kormányt nem lephették meg az orosz kanczellár nézetei, s midőn Oroszországgal mélyebb eszme-cserébe bocsátkozott, oly okai voltak, melyek eredetę még a cseh harctéren, a Szadova mellett lefolyt eseményekre volt visszavezethető. Napoleon kisérleteket tőn, hogy Oroszországhoz közeledjék, de, ha lehetséges, titkon.

Deczember havában (1866.) Budberg, orosz követ meghivást kapott a császárhoz Compiegnebe, hol Moustier is vala. Napoleon beszédének veleje abban foglalható össze, hogy a diplomáczia egy dolognak a másikért való adás-vevése. A mily mérvben biztosítaná őt Oroszország ott, a hol neki lennének érdekei, oly

mérvben fizetne annak vissza ama ponton, a hol az lenne érdekelve. A császár egészben véve hajlandóbb vala az Oroszországgal való egyetértésre, mint Moustier, ki a krétai ügyben már Konstantinápolyban angazsálva volt a törökök érdekében.

A Moustierrel folytatott tárgyalások a törökországi események szűkebb körére szorítkoztak. A franczia miniszter hosszas vonakodás után ráállt, hogy konstantinápolyi követét utasítsa, miszerint ez az első találkozásnál indítványozza a zultánnál Kréta szigetének autonomiáját. A követnek a miniszter nevében kellett beszélnie a zultánnal, mert Moustier azt tartotta, hogy iránta a zultán valami különös bizalommal viseltetik; mindkét hatalomnak külön magára kellett működnie, mert együttes föllépésük a török császárság területi épsége ellen való összeesküvés alakjában tünhetett volna fel.

Moustier ráállt a be nem avatkozás elvére is, de úgy, hogy az Görögországra, Szerbiára, Montenegróra meg Oláhországra is kiterjesztessék. Budberg semmit sem felelt a föntartásra, ezért megfedte őt Gorcsakov herczeg, mert ezen egyedűl szervezett keresztény középpontok kizárása nem jelentett volna kevesebbet, mint a porta közvetetlen alattvalóinak vérfürdőjét. Midőn pedig később Moustier irásban is formulázta a maga eszméit, Gorcsakov herczeg tetézte Budberg hallgatását. De a franczia követ is a maga részéről felvilágosítást kért az iránt, hogy a november 16-ki orosz táviratban hallgatással surrantak át a szerb kérdésen. A kanczellár azt felelte, hogy Szerbia közvetetlenül a portához fordúlt, nem kiváuva senki támogatását, miután reményli, hogy a maga ügyét az ottomán kormánynyal való közvetetlen tárgyalások utján fogja elintézhetni.

A franczia sürgöny főnehézsége abban rejlett, hogy Moustier azt indítványozta, miszerint e két főkérdés fölött, melyek akkor napi renden valának, előbb a porta tanácskozzék, s ha ez uton nem érnének czélt, akkor a hatalmak azon rendszabályokkal felelnének, melyeket saját tanácsaik megvalósítása végett alkalmaznának.

Az ezen kérdésekre vonatkozó tárgyalások nem szorítkoztak csupán az orosz és franczia kormányokra.

Anglia és Ausztria szintén be voltak avatva ez eszmecserébe. Stanley kijelenté, hogy Angolország is szívesen elfogadná a be nem avatkozás elvét, ha ezt a többi hatalmak is a magukéva tennék. A be nem avatkozás politikája teljesen az angol kormány ínyje szerint való lenne; de, mondá Stanley, a görögországi „rossz kormányzat“ visszatartja a királyi kormányt attól, hogy ráálljon Kréta annektálására; az autonomia mellett lenne, de a portára való presszió nélkül; utoljára alig határozta el magát, hogy utasítsa Lyonst, miszerint ez a portának csupán a szigeten eszközlendő administrativ javításokat tanácsoljon. Általában Stanley hidegséget tanúsított a krétai ügy iránt, azt a biztosítást nyervén, hogy a porta képes lesz a fölkelést leverni. Anglia késznek látszott, hogy a befejezett tényt bármely részről elismerje. Ezen elvet uralta politikája. Akkor, igaz, nem fujt többé az 1854-iki szél. Anglia nem vala többé török, mint a krími háború idejében, de még keresztény sem volt, még kevésbbé pedig görög.

Sokkal előzékenyebbnek tanúskodott Stanley a szerbek, mint a görögök iránt. C'est parceque les Serbes ont le sabre au côté; toujours la force, toujours le fait! — irá Londonból Brunov báró. És csakugyan, az angol kormány deczemberben már el volt határozva, hogy engedékenységet tanácsoljon a portának a vár-kérdésben. Az utasításokat, melyeket Stanley Lyons számára készített elő, akkor már helybenhagyta Derby is, a kormányelnök.

Hogy mily állást foglalt el a mi kérdésünkben Ausztria, erről már volt alkalmunk tüzetesebben beszélni. A krétaiak iránt nem kevesebb hajlandóságot tanúsított, de a be nem avatkozás elvének határozottan ellene volt. Ez volt a reákczió első jele Beust szabadelvű politikájának első föllendülésekor a Keleten. Ő úgy tekintette ez elvet, mint a keresztényeknek fölkelésre való bujtogatását. Ez volt a franczia nézőpont is, melyben megerősítette őt a franczia követ, ugyanazon Gramonszki herczeg, ki, mint tudjuk, azt a meggyőződését fejezte ki, hogy Ausztria meg Törökország két roskatag s egymásra támaszkodó épületet ké-

peznek. Mig Beustnak a fülébe sugdosott, hogy Ausztria Törökországban való általános fölkelés esetében Európa részéről a végrehajtással legyen fölhatalmazva, a diplomácziai körökben nyiltan megvallotta, hogy a be nem avatkozás elvét nem lehetne fentartani anélkül, hogy az érdekelt szomszédos hatalmak közül kedvet ne kapjon mindegyik a saját szférájába hatolni, Oroszország Konstantinápolyba s Bulgáriába, Ausztria pedig Boszniába meg Herczegovinába. Sztakelberg azonban kormánya által felhatalmazva, nem kevésbbé nyiltan kijelentette, hogy Oroszország Ausztriának Boszniába meg Herczegovinába hatolását casus belli-nek tekintené, minthogy önmaga, a be nem avatkozás elvét hirdetvén, legjobb bizonyítékát adta önzetlenségének. A szerep, melyet ez alkalommal Gramonszki herczeg játszott, ha nem vala személyes, sötét árnyat vethetne Napoleon kormányának politikai moraljára.

Ha nem feledjük el, hogy itt mélyjébe bocsátkoztunk az európai politikának, mely Szadova után kezdett kibontakozni, kérdeznünk kell: mit gondolt minderre az új Éjszak-Németország kormánya? Mig Benedetti, berlini franczia követ, tagadta a hatalmas német miniszter előtt, hogy bármily megegyezés léteznék Franczia-ország meg Oroszország között, s hogy a franczia kormány Konstantinápolyban bármily megegyezés következtében Oroszországgal együtt működnék, — az orosz kormány teljesen a Franczia-országgal való viszonyainak áramlatában tartotta a német kormányt. Bismarck azt beszélte, hogy semmi kifogása sem lenne az orosz-franczia egyezség ellen, bár elébe helyezné az orosz-angol egyezséget, mert mig az előbbi csak mérsékelné Napoleont, az utóbbi visszatartaná. Bismarck nem hisz Napoleonnak Oroszország iránt való őszinteségébe, sem nem gondolja, hogy rá fog állani a be nem avatkozás elvére, mivel a Kelet Napoleonra nézve Belgium és a franczia Svájcz. Nem hisz neki, mert az utolsó háborúban arra a meggyőződésre jött, hogy Napoleon készen tartja kezében a szerződés tervezetét, bár mikor gondoljon arra komolyan, a min munkál. Nem kevésbbé fontos és tanúlságos, mint osztályozta akkor Bismarck az európai hatalmak érdekeit a Keleten. Szerinte első sorban Ausztria

lenne érdekelve (nem mondja, miért), másod sorban India miatt Angolország, harmad sorban a keleti kereszténység iránt való szimpatiáinál fogva Oroszország, ezután anyagi érdekei következtében Franciaország, és csak ötödik helyen Poroszország.

A franczia-orosz tanácsoknak, melyek a krétai autonomiára vonatkoztak, nem volt sikerük. A török felelet ingerültségbe hozta Napoleont és miniszterét, s ez elégületlenségét fejezte ki a török követ előtt, fenyegetőzvén, hogy a portának csak egy keleti kérdésről van tudomása, s feledi, hogy kettő van: az egyik Törökországot, a másik pedig Európát illeti, mely azokat meg fogja tudni különböztetni.

A porta ellentállása elősegítette, hogy a Franciaország meg Oroszország közt való viszonyok még erősebben bontakozzanak ki; ez azonban Napoleonra nézve csak külső ürügyül szolgált. A valóságban ő a Keleten alapot keresett, melyen saját nyugati érdekeit elégítette volna ki. A mennyiben az Ausztriában s Németországban aratott porosz sikerek nem hagyták hogy békében aludjék, legtermészetesebb szövetségese volt volna — Ausztria. És Moustier csakugyan beszélte is, hogy nem kerüli ki figyelmét Ausztria fennmaradásának szüksége, mert az űrt, melyet hagyna, nem lenne mivel betölteni, de hozzáadta, hogy Beustra nézve a keleti kérdés Németország, hol ő mindig Poroszországot tartja szem előtt, de hogy Franciaország nem ohajtana senki boszújának szolgálatában állani. Mindez csak szóbeszéd vala; a valóságban, Napoleon azért nem támaszkodhatott Ausztriára, mert ez össze volt törve-tiporva, s még sokáig nem lehetett neki semmi segítségére. Még kevésbbé számíthatott Napoleon Angliára. Itt állhatatlan magaviselete elitélésre talált. Bizalmas beszélgetések közben Stanley szigorú birálatot mondott Franciaország fölött, hogy átalakítja a hadsereget, ezzel a többi hatalmakat is provokolván, hogy ugyanazt tegyék; sajnálta, hogy Napoleon nem tartotta meg a maga számára Mexikót, hogy ott angazsálva, békén hagyta volna Európát, Moustier finomkodásait pedig a tizennyolczadik század diplomácziájába dobta volna. Nyilvánvaló, hogy itt sem akadt szövetséges Napoleon számára; ezért még jobban kezdett közeledni Oroszországhoz.

A Budberg s a franzia kormány közt folytatott tárgyalások (1867) januárban meglehetősen élénkekké váltak. Napoleon azt kivánta, hogy vessék papirra az előnyöket, melyeket mindkét fél egymásnak biztosíthatna, Moustier pedig formaszerűen kivánta, hogy mondják meg neki, hol lehetne Oroszország Francziaország hasznára. S bár Budberg elutasította e kivánságot, mig sürgöny-váltás által a helyzet nem tisztúl, mindazáltal Gorcsakov herczeg úgy találta, hogy a czári követ messzire ment, valószinűleg azért, mert a franczia miniszternek az bizonyítgatta, hogy Francziaország szövetségesek nélkül van. Oroszország pedig megtehetné, hogy nem is csatlakoznék a koaliczióhoz, mely ellene alakúlna, és a többi hatalmakat is visszatarthatná a koalicziótól. Gorcsakov meghagyta Budbergnek, hogy ezuttal szünetet tartson. Oroszország e tárgyalások által semmi hasznot sem kiván magának, csupán a békét akarja biztosítani. Nem hozzá tartozik, hogy megjelölje az előnyöket, melyeket Francziaország részére biztosíthatna, mint ezt Moustier kivánja, hanem ez maga precizirozza javaslatait. S Moustier ezt is megtette. Talleyrand, szentpétervári franczia követ, utasításokat kapott, melyek értelmében kijelentette Gorcsakov herczegnek, hogy az ő császára azt ohajtja, miszerint Oroszországgal teljesebb megállapodásra jussanak az iránt, miként biztosítanák a békét a Keleten. Az ő kormánya a következő alappontokat indítványozza:

1. Hogy Oroszország rokonszenves magatartást tanúsítson a franczia érdekek iránt nyugaton. 2. Hogy Krétát egyesítsék Görögországgal, a királyságnak pedig hogy még természetes határokat is szabjanak. 3. Hogy Szerbiát megszabadítsák a török helyőrségektől. 4. Hogy Törökország békéjét s életképességét erkölcsi és anyagi komoly garancziák által biztosítsák, névszerint pedig, hogy segítsék őt pénzügyi zavaraiból kibontakoznia, hogy így a keleti kérdés mindenkorra véget érjen.

Világos, hogy az első pontban fekszik a franczia indítvány egész súlyja; attól függött, meg fog-e ezen két hatalmasság egyezni, vagy nem. Oroszország azonban távol állt attól, hogy Napoleon terveit szolgálja,

szövetségbe lépvén egy állhatatlan szuverénnel egy hatalmas szomszédja ellen. Gorcsakov herczeg, kerülve minden kötelezettséget, oly módon felelt, mely Napoleont nyilván nem elégíthette ki. Kijelenté, hogy Oroszország szisztemátikusan soha sem is volt ellene a franczia érdekeknek a Nyugaton; ohajtaná, hogy világosítsák őt fel, miben kellene állaniok az erkölcsi és anyagi garancziáknak, melyekről szó van, s hogyan segítsenek a portán pénzügyi bajaiban. Ha ez alatt azt kellene érteni, hogy annak részére biztosítsák a kölcsönt, akkor a herczeg azt hiszi, hogy az orosz tőkepénzesek ennek elébe helyeznék azt, hogy tőkéiket gyümölcsözőbb és hazai vállalatokba fektessék. Általában azt jegyezte meg a kanczellár, hogy a franczia javaslatok kétféle természetűiek: speciálisak, melyek a fölkelések megelőzését veszik czélba, s ezeket érti, és általánosak, melyek azon biztosítékokra vonatkoznak, melyeket a portának kellene adnunk, ezek pedig oly határozatlanok, hogy ohajtaná, miszerint ezeket közelebbről jelöljék meg.

Akközben Gorcsakov utasította Ignyátijevet, hogy támogassa a Görögországra és Szerbiára vonatkozó indítványt, ha Bourée, konstantinápolyi franczia követ ily értelmű utasítást kapna Párizsból. Ignyátijev azonban (január 31.) azt felelte Gorcsakovnak, hogy a szerb várak ügyét úgy lehet tekinteni, mint a mely önmagától dőlt el, s hogy e tekintetben Francziaország semmiféle engedményeket sem tesz; továbbá, hogy a görög állam nagyobbodásával párhuzamban kell haladnia a szláv elem megerősödésének is, hogy ez amazt egyensúlyban tartsa. Bourée azután hidegen fogadta e tárgyalásokat, mert határozott ellenfele, majdnem ellensége vala a görögöknek. Ő ellene volt a be nem avatkozás elvének s azt akarta volna, hogy Krétának idegen herczeget adjanak; hogy, ha Görögországnak Epiruszt és Tesszaliát adnák, jókora kárpótlást kívánjanak tőle, hogy kimerüljön s érezze, a miért nem akar békén lenni. Bourée ez emléklapok irójának is beszélte, hogy ő nincs ellene e két hatalom egyértelműségének; ellenkezőleg, azt tartja, hogy a Keleten semmi sem történhetik megegyezésük nélkül; neki azonban nem tetszik ez eszmecsere, mely csupa frázi-

sokból áll, ennek pedig előtte vérszaga vala (azaz hogy nem fogja ennek elejét venni). Úgy találta, hogy a porta nem fog több engedményre ráállani; ha nagynehezen rá venné magát, hogy a határ-tartományokat átengedje, kéz alatt elrendelhetné a keresztények mészárlását, ezért azt ajánlta saját kormányának, hogy egy hajócsapatot küldjön Konstantinápolyba s tartsa a portát presszió alatt, hogy, ha a tartományokban mészárlás fordúlna elő, nagyvezéri iratot eszközöljön ki megbékéltetés végett.

A Francziaország és Oroszország közt való tárgyalások a többi hatalmak tudomására is jutottak; Moustier maga állott azokkal elő, természetesen, csak a mennyiben a Keletet illették s nem egyszersmind „a franczia érdekeket a Nyugaton“. Anglia nem állott rá a franczia javaslatokra, mert úgy tüntek föl előtte, hogy Törökország felbomlására vezetnek. Ausztria hozzájárúlt, hogy, mint már tudjuk, Szerbia megszabadúljon a váraktól. Beléegyezett, hogy Görögországot is kiszélesbítsék, de nem abba is, hogy Törökország részére négyszáz millió franknyi hitelért kezeskedjenek, mert annyit indítványozott Francziaország. Beust különben mintha kételkedett volna a franczia javaslatok gyakorlatiasságában, mert így szólt Grammonthoz: „én önöknek jó és parányi orvosságot ajánlék, önök pedig ennek elébe helyezik a radikális gyógyszereket és amputácziót ajánlanak, önök azonban nem mutatják meg nekem az eszközöket, melyek által a műtétet végrehajtanák“. Bismarck biráló megjegyzései s válaszai ezuttal is a legérdekesebbek valának. Azt tartja, hogy Moustier a maga javaslataiban őszinte, mert doktrinér. Nem akar vele vitába bocsátkozni, mert azt hiszi, hogy az orvosság, melyet inditványoz, csak gyöngíteni fogja Törökországot. Egyáltalában neki semmi kifogása sem lenne, az ellen, ha Francziaország a Keleten ki akarná kaparni a forró gesztenyét Oroszország részére, sőt ha magát a tüzet is meg akarná rakni, „mert ez mind magával hozná, hogy a politikai áramlat a német ügyektől eltereltessék“.

Úgy látszott azonban, hogy mindezen nehézségek nem fogják Moustiert feltartóztatni. Azon fáradozott,

hogy meggyőzze a britt kormányt,[1]) miszerint „Törökország a mostani föltételek mellett nem állhat fenn sokáig", mert a szükségletei s jövedelmi forrásai közt való aránytalanság igen nagy, s hogy egyedűli üdve abban lenne, hogy erejét összepontosítsa a helyett, hogy szétforgácsolná, s hogy gondosan kerülje ama kevés életerő elpazarlását, mely még megmaradt benne. Még nyiltabb vala Moustier Poroszországgal szemben. Személyesen mondta Goltznak, Poroszország párizsi követének, hogy Törökországnak fennmaradása eszközeit szük téren kell összepontosítania, s ezért át kell engednie mind Krétát, mind Epiruszt, mind Tesszaliát, hogy e részek Görögországhoz csatoltassanak; Szerbiát olyan álláshoz kell juttatni, a minővel Oláhország rendelkezik a portával szemben; mind a többi éjszaki részt török kormány alatt kell hagyni, mert nincs bennük elég elem a „selfgovernement"-re.

Moustier terve szemmelláthatólag arra czélzott, hogy Görögországból támaszpontot teremtsen Törökországra nézve — a szlávok rovására. Észrevette ezt rögtön a világos eszű német Goltz, s meg is jegyezte Moustiernek, miszerint kételkedik, hogy az orosz czár ahhoz a politikához akarjon szegődni, mely a görögöknek mindent ad, a szlávoknak pedig semmit. Akközben már megtette a maga hatását Ignyátijev tábornok sürgönye (melyet ez emléklapok irójával való megbeszélés alapján küldött volt), mely szerint a görögökkel párhuzamban a szlávokat is kell erősbíteni. Gorcsakov herczeg nyomban sietett (febr. 11.) formaszerű, hivatalos kifejezést is adni eme fentartásnak, ezt irván követeinek: „Mi a Tuilleriák kormányának törekvéseit mindenben támogatni fogjuk, a mi Görögország terűleti megnagyobbítását és Belgrád kiürítését (évacuation) illeti, ámde kivánjuk, hogy ugyanakkor a zultán kormánya alatt a többi kereszténynyeknek is komolyan biztosított belső autonomiája iránt kezességet nyujtsanak. E kettős tárgyalásokat nem lehetne egymástól elválasztani anélkűl, hogy szláv hitrokonaink sorsát ki ne tennők a porta önkényének".

Francziaország meg Oroszország mélyen el valának

[1]) Stanley lord sürgönye Cowley lordhoz 1867. márcz. 13.

merűlve a tárgyalásokban, midőn egy bomba csapott le közéjök, mely őket azokban megakasztotta. Napoleon (1867 febr.) megnyitván a törvényhozó testületet, egy kifejezést dobott oda, melynek látszólag a keleti ügyekben közte és Sándor czár között fennálló egyetértést kellett köztudomásra hoznia, de a valóságban nem kevéssé takarta el ez egyetértés igazi okait s föltételeit. Azt mondá, hogy Oroszország, „békés szándékok által sugallva, hajlandó arra, miszerint a Keleten ne különítse el a maga politikáját a franczia politikától". E nyilatkozat bajosan volt valamivel alaposabb ama másiknál, melyet Napoleon ugyanazon beszédben tett. Ünnepélyesen állította, hogy ugyanazon téren tökéletes egyetértés (parfait accord) uralkodik a franczia meg angol kormány között, holott ellenkezőleg, ismeretes vala, hogy a britt kormány egy franczia javaslatot sem tett a magáévá, a mely Görögországra meg Krétára vonatkozik. De a nyilatkozatnak érzékenyebb oldala is volt; Oroszországot az szívén sebezte. Mi, felelé az orosz kanczellár, nem fogadhatjuk el az alárendelt szerepet, melyet nekünk Francziaország a nyilvánosság előtt szánt azon kérdésben, mely első sorban *a mi nemzeti érdekeinket* érinti; nem tehetjük azt, hogy mások után uszszunk, bárki legyen az". Ezen kivűl az orosz kormány úgy találta, hogy Napoleon szavai megingathatják a keresztényeknek Oroszországba vetett hitét, mert a franczia politika ezek iránt való érzelmeiben ingadozó s változékony; hogy a portát ellentállásra bátoríthatják föl, ahelyett, hogy lecsillapítanák; mi több, magában Oroszországban is gyanút szűlhetnek, hogy az orosz kormány elhagyja nemzeti, hagyományos politikáját.

Természetes, hogy az orosz nyilvános sajtóban minden oldalról a helytelenítés meg tiltakozás hangjai hallatszottak ama helyzet ellen, melybe Oroszországot juttatják. Nem maradt azok mögött maga a félhivatalos Journ. de St. Pétersbourg sem, mely kijelenté, ha kiméletes alakban is, melyet a kormányhoz való viszonya szabott neki elő, hogy gyermekes dolog volna a fölött vitatkozni, kié a kezdeményezés; melyik hatalom melyikhez csatlakozott vagy tőle elvált. „Azokra nézve, a

kik soha sem hagyták el az utat, melyen ma van szerencséjük Francziaországot találni, fődolog, hogy véget vessenek a bajoknak, melyek manapság a Keletet megrázkódtatják s egész Európát fenyegetik".

A tárgyalások, e ponthoz érve, megszakadtak. Látszik, hogy Napoleon csak külső hatást akart volt elérni; mi azonban mindjárt hozzá fogjuk adni, hogy annak csak akkor kellett bekövetkeznie, midőn Gorcsakov herczeg nem akart belémenni azon alkúba, hogy kezeskedjék Francziaország érdekeiért a Nyugaton, oly érdekekért, melyeket megnevezni sem mert, hanem rögtön az orosz első hideg feleletre óvatosan meghátrált.

A tárgyalások az elvi megállapodásig sem jutottak. Francziaország nem fogadta el a be nem avatkozás elvét, melyet Oroszország indítványozott volt; Oroszország csatlakozott Francziaországhoz Görögország megnagyobbítását s a görög elem erősbítését illetőleg, de ugyanezt kívánta a szláv elem részére is; a tárgyalások azonban legnagyobb eltérést tüntettek föl a főkérdésben, azon keresztények sorsának a megjavítása kérdésében, kik közvetetlen török uralom alatt maradtak volna. Mig Francziaország a török császárság fokozatos felbomlására czélozott, a melynek egy-egy beteg részét elvágnák; mig Angolország azt ajánlta, hogy a beteg embert ne háborgassák halálos óráiban: Oroszország azt bizonyítgatta, hogy az amputácziók nem elegendők, mert Törökországot az utolsó negyven év alatt több izben vetették alá ezen radikális gyógyításmódnak, s a betegség mind huzódik; elvesztette Szerbiát, Oláhországot, Görögországot, Egyptomot, de ezzel többi részei nem váltak egészségesekké. Véget kell vetni annyi tévelygésnek s más gyógyszer után látni. Harmincz éve fogott hozzá Törökország, hogy minden nemzetiséget összevegyítsen, hogy szigorú kormány-központosítással nyomát is eltörűlje a községi s tartományi önkormányzatnak. Oroszország most azt bizonyítgatá, hogy e fuzio logikátlan, megvalósíthatatlan, hogy sok bajnak az oka, mert a politikában is, mint a chemiában, vannak elemek, melyek egyesűlhetnek, vannak ismét mások, melyek nem egyesűlhetnek; vannak olyanok, melyek egymást vonzzák, társúlnak, kiegészítik egymást, vannak ismét,

a melyek taszítják s megsemmisítik egymást és a melyek örökké fogják egymást taszítani s egymás megsemmisítésére törni. A keresztény műveltség meg a muzulmán műveltség ez utóbbi osztályba tartoznak. Egyik a másikának ellentéte. Mig a keresztény ember azt vallja, hogy minden ember testvér, hogy felebarátját, mint önmagát kell szeretnie, addig a korán azt irja elő, hogy ki kell irtani vagy alávetni mindazokat, kik nem hisznek Mohamedben.

Oroszország azon hitben levén, hogy ily ellentétes elvek össze nem egyeztethetők, a keresztények számára különböző, faj és valláshoz mért, önkormányzati intézményeket sürgetett, mig a franczia kormány kijelentette, hogy ő nem tesz különbséget a nemzetiségek között[1]) s a kormányzatban javításokat ajánl, a közoktatás, bíróságok, hitel-intézetek rendezését, és más immár hitelüket vesztett kisérleteket, melyek nem valósíthatók meg, a mig csak fenmarad a különbség állásra, műveltségre s vallásra nézve a két főfaj, a muzulmán és keresztény között.

Ez alapon terjedelmes emlékiratok készültek egyik meg a másik részről is. Francziaország részéről azonban mind kevesebb komolyság volt észrevehető. Az angol kék-könyvben van egy okmány, mely igazi világításba helyezi a franczia magatartást. Azon alkalommal, midőn öt nagyhatalom (Angliát kivéve mind) megtette a portánál azt a lépést, hogy tanácsolják neki, miszerint hallgassa meg a krétaiak kivánságait, Cowley lord, párizsi angol követ, ezt irá kormányának: „Moustier úr arról biztosít, hogy határozottan utasította Bourée urat, miszerint úgy állítsa össze jegyzékét, hogy a porta ne legyen kénytelen pozitiv módon elutasítani a neki adandó tanácsokat. Az ő véleménye szerint a porta azt felelhetné, hogy már a szövetséges hatalmak ohajainak megvalósításán munkál, miután már meghivta a krétai teljhatalmazottakat, hogy meghallgassa őket nemzeti vá-

---

[1]) Nous n'établissons pas de destinction entre les nationalités. Nous ne séparons pas, dans notre sollicitude, les sujets muzulmans de populations chrétiennes de l'empire — mondja a franczia külügyminiszter.

gyaik iránt. Moustier úr értésemre adta, hogy ő megelégednék ily felelettel, csak hogy tudomásúl vegye, s nekem okom van hinni, hogy a kérdés ezuttal annyiban is maradna". Az angol követ előrelátása szórúl-szóra teljesedett. Úgy látszott, mintha Bourée, átadván tüntető jegyzékét, azon felelet fogalmazványát is átnyujtotta volna a török miniszternek, melyet adnia kellett. A porta akként felelt is, és felelete úgy a párizsi, mint a bécsi kormányokat kielégítette.

Most már mindenki, a ki a tárgyalásokba be volt avatva, tisztában volt a franczia kormány politikai játékával. Ahelyett, hogy arra törekednék, mint fogja biztosítani saját lépéseinek gyakorlati eredményét, ezt önnönmaga játszsza ki; úgy intézi működését, hogy ez nem vezethet czélhoz.

Napoleonnal párhuzamban halad Ausztria. Napoleon, nem nyerhetvén meg Oroszországot a maga „nyugati érdekeinek," közeledett e hatalomhoz, s ezzel való megegyezését a Ferencz Józseffel Salzburgban való találkozás által pecsételte meg. Ennek következtében a tárgyalások is, melyeket a nagyhatalmak attól fogva a keleti ügyekről vezettek, merő jegyzékek és emlékiratok özönébe merültek, melyeknek nem volt semmi, éppenséggel semmi eredményük.

Ekközben a krétai események akadálytalanúl s a diplamácziai működéstől függetlenül haladtak a saját utjukon. Ezért még egy futó pillantást kell vetnünk reájok, hogy összefüggő egészben álljanak szemünk előtt, s hogy visszatérjünk főfeladatunkhoz.

A heteriák nyiltan működtek; az önkéntes csapatok nem szüntek meg Krétába özönleni, az összes görög részekből tengeri kalóz hajók siettek elő, melyek, daczolva Hobart pasa hajóhadával, elszántan vittek segítséget s élelmet a fölkelőknek. Kumundurosz, ki akközben kormányra jutott, fegyvert vásárolt s a hadsereget hadi lábra állította. Az önkéntesek nyiltan kezdtek Athénben tüntetni s a török követtel szemben a követségében levő saját lakása előtt kihivó magatartást tanusítani. A miniszter a képviselő-házban kijelenté, hogy a közvélemény Krétának a királysággal való egyesítését sür-

geti. A porta visszahivta Athénből a maga követét s ultimátumot küldött György királynak. Az ultimátum vissza lett vetve, és Görögország nyilt háborúra határozta el magát.

Midőn én, 1866. nov. 1-én kelt levelemben, meggyőzni igyekeztem Kumunduroszt ama hidegségről, melyre Európában a krétai mozgalom talál, úgy látszik, mintha nem tudtam volna őt erről meggyőzni; ettől fogva olyan események következtek be, melyek nézőpontjaimat minden kétségen kivűl helyezték. Anglia, Ausztria és Poroszország nyiltan fölléptek a krétaiak ellen; Francziaország meg annyira kezdte támogatni Törökországot, hogy hajói a török hajóhad tényleges támogatására siettek, a franczia konzul pedig személyesen közbenjárt, hogy a fölkelés vezére, Petrápoláki, letegye a fegyvert. A diplomáczia elhatározta, hogy megakadályozza a háborút, mely Európát is lángba borithatta. Párizsban konferenczia jött létre, melybe a görög képviselőt is bebocsátották, de csak tanácskozó joggal (1869. január). A krétaiak, kimerülve a hosszas és egyenetlen harczban, nem voltak képesek többé ellentállani a török had tömegeinek, melyek a szigetet elárasztották vala. Az ellentállás már csak Szfákiára meg Apokoronára szorítkozott, hol Petrápoláki meg Zibrákáki ellenezték, hogy letegyék a fegyvert. Ha a törökök roppant erejük által előrehaladtak is, ez nem történt rájuk nézve nagy áldozatok nélkül. Legdicsőbb epizódja ez időknek az Árkádion-klastromban ment végbe, melyet a krétai nők levegőbe röpítettek azon pillanatban, midőn az ellenség a kolostor utolsó falát is átlépte hős védőinek holttestein keresztül, kik új fényes bizonyítékát adták, hogy a mai görögök is méltó utódai dicső termopylaei elődeiknek.

Igy végződött e véres, majdnem három évig tartó dráma Krétában, mely szerencsésebben is végződhetett volna nemcsak a krétaiakra, hanem valamennyi szenvedő nemzetre nézve a Keleten, különösen pedig a görögökre meg szlávokra nézve, ha az 1866-ik év nyarán több belátást tanusított volna a görög kormány. Ámde a Szerbiával való szövetséget könnyelmüen és meggondolatlanúl visszavetették, s e történelmi hibában rejlett a csira, mely háromévi harcz után Krétára csak pusztulást és

füstölgő romokat, Görögországra pedig végkimerülést meg lealáztatást hozott.

De bár a fölkelést elnyomták, Kréta sorsa némi részben mégis megjavúlt. Ugyanazon javításokat, ha nem nagyobbakat is, melyeket a porta a harcz előtt 1866. juliusában megtagadott a krétaiaktól, a fölkelésnek éppen legyőzése idején (1867. szept. 6.) kénytelen volt a szigeten ünnepélyesen kihirdetni. Jelentőségteljes vonás Törökország újabb történelmében, melyet a keresztény népfajok újjászületése jellemez, hogy az a keresztény vért mindig drágán fizette meg, még akkor is, midőn fegyvere győzelmes vala. Akár győző, akár legyőzött volt, az eseményeket majdnem mindig engedményekkel volt kénytelen berekeszteni, miután előbb konokúl küzdött ellenök.

XIV.

A várak átadása.

Fejtegetvén a viszonyokat, melyek Szerbia meg a porta között Belgrád bombáztatása után keletkeztek, tekintetünket gyakrabban kellett másfelé irányoznunk. Most, miután ezt teljesítettük, úgy, hogy egyenest e munka főfeladatába bocsátkozhatunk, reméljük, hogy olvasóink maguk is meg vannak győződve, miszerint az általunk föltett kérdés kifejlését nem lehetett volna eléggé megérteni, ha, legalább futólag, meg nem ismerték volna mindazon hatásokat, melyek, távolabbról vagy közelebbről, sorsunkra befolytak. Sokkal bonyolódottabb volt ez, mint a minőnek látszik a megfejtése; sokkal több tényezővel kellett számot vetnie, mint külsőleg látszik: a mindig éber és fondor európai diplomácziával is, a hazafias, de állhatatlan szomszéddal, Cuzával is, és a derék meg bátor, de egyszersmind ravasz görögökkel is. Mindezen hatás a mi kérdésünkre mellesleg befolyással volt, ekközben pedig állandóan és szüntelenül számolnunk kellett a dolgok nem állandóságával a Boszporuson, hol ama nehány éven át, melyeknek a mi emlékeinket kell felölelniök, a kormányrudat Ali és Fuád tartották, a haza szolgálatában megöregedett, tapasztalt államférfiak, gazdagok a mozgékonyság és keleti agyafurtság minden tehetségében.

Immár meglehetős régen váltunk el Cuza barátunktól, s láttuk a küzdelem szerencsétlen kimenetelét reá nézve, de szerencsés kimenetelét hazájára nézve; elviharzottak vala már a nagy események a cseh csatatéreken is, eredményezték pedig a szadovai diadalt és megbénították Ausztriát, hogy, Törökországgal karöltve, a keleti keresztények törekvéseit meghiusítsa; végig kisértük a nehéz napokat, melyek nehány éven át felváltva, részint

Szerbiára, részint Törökországra, virradtak; végül futó pillantást vetettünk a hős krétaiak óriási erőfeszítéseire, kikre a diplamáczia vállalkozása mitsem hozott egyebet, mint nyomort, pusztulást és áldozatokat. Mennél nagyobb engedményeket sürgetett a diplomáczia a portától, annál nagyobb erővel tört ez szüntelenül a krétaiakra, hogy ezeket eltiporja, mig csakugyan el nem tiporta, jól tudván, hogy Európa nincs eltökélve, hogy kényszerítse is őt azon engedményekre, melyeket tőle kiván.

E harczczal tart még párhuzamosan lépést a mi vár-kérdésünk, de már annyira emánczipálta magát, hogy többé mellesleg semmire sem tekint: önállóan halad a maga utján, mely egyenest, a teljes siker boldog révébe vezet.

Mi azt a diplomáczia részéről való igen kedvező fogadtatásánál, de a porta részéről való bizonytalanságában hagytuk; utóbb láttuk, hogyan vonta azt be a diplomáczia a maga tárgyalásaiba is. melyeket a Balkán félsziget sorsa iránt folytatott általában. Ezen első fázisa 1866. deczember havában ért véget. E hónap végén érkezett Konstantinápolyba az új franczia követ, Bourée, Moustier utódja.

E diplamatának Konstantinápolyba jövetele új pontját jelzi a „kisérletnek“ Törökországban, új fázisát a mi vár-kérdésünknek. Bourée elég bizalmas beszélgetést folytatott velem, melyekből azt vehettem ki, hogy ő a maga feladatát nem fogja fel másképpen, mint hogy újjáteremtse, megifjítsa a török császárságot, saját tutorsága alá vevén ezt. Valahányszor előadtam neki, hogy legyőzhetetlen nehézségekbe fog ütközni, rendszerint azt felelé, hogy nem esik kétségbe. A mily mérvben ellenfele volt Görögországnak s a görögöknek, oly mérvben nyilatkozott tisztelet és becsülés hangján a szerb nemzetről. Ámde mig én, nap nap után saját szemeimmel látván Törökország erőtlensége- s kimerültségének tüneteit, arról álmadoztam, hogy állandó és következetes politika nehány rövid év alatt oda juttathatná a dolgokat, hogy Szerbia uralkodó állást foglaljon el Törökországban: Bourée azt bizonyítgatta, hogy a mi érdekeink a török érdekekkel azon naptól fogva

kiegyenlítődnek, midőn a porta nekünk átengedi a várakat, s hogy nekünk is érdeklődnünk kell a császárság újjászületése iránt, melynek kiegészítő része vagyunk. Szerbiának a portával való viszonyai új érájába kell lépnie. A helyzetnek meg kell változnia: Szerbiának, ahelyett, hogy félne a portától, közelednie kell hozzá és pártfogást keresnie Konstantinápolyban; ahelyett, hogy másfelé fordítaná tekintetét, Konstantinápolyra kell tekintenie. „Hogy a helyzet megváltozzék, feleltem a követnek, nem tőlünk, hanem a portától függ: senki keze sem téríthet el bennünket minérdekünktől. Oroszország volt az első, mely érdeklődni kezdett irántunk, természetes tehát, hogy elismerésünkre talált is. A mi terjeszkedő vágyainkat illeti, a mit a követ szintén megérintett, nem merem magamra vállalni a felelősséget a jövőre nézve, de „ez idő szerint, jegyzém meg, mi semmit sem kívánunk többet, mint hogy otthon legyünk saját otthonunkban.

Áttérvén a várkérdésekre, a követ azt tanácsolá nekem, hogy ne hirtelenkedjünk, hanem minden lehető mérséklettel (huza-vonával) lássunk az ügyhöz. „Én, tevé hozzá, csak helyeselhetem, a mit ön ez ügyben tett: a lépés bölcsen van kigondolva; a fegyver elsült. Mostan további teendőjét is ehhez kell szabnia, mert a kérdés fontos, és a portának időt kell engedni, hogy meghozza határozatát. A belgrádi várnak nincs hadászati fontossága, mint ezt Mondin és más szakértők kijelentették, azonban a méltóság s érzékenység kérdései gyakran nehezebbek az anyagi kérdéseknél.

— Nem lehet nekünk, felelém, a porta iránt való kiméletlenséget hányni szemünkre, de a mérséklettől irtózunk. Ez irtózatot a portával való tárgyalásaink történelmének számos példája önti belénk, a mennyiben legkomolyabb igéretei mellett sem lehetett eredményre jutni. A portának gyors határozat által kellene jóakaratát bebizonyítania, ha a kezdeményezés érdemét magának akarja fentartani.

— És mit jelentene az ön felfogása szerint a „gyors“ határozat?

— Mi nem tüzünk ki határidőt, de a tapasztalat arra tanít bennünket, hogy ne higyjünk oly ügyek si-

kerében, melyeket halogatással kezdenek s a melyek lassan-lassan egészen elalusznak.

— Az, a mi mondani valóm van a portának ez ügyben, nem olyan természetű, hogy őt elaltassa, de másrészt sarkallásra sem gondolok, hogy vágtasson, mert a kérdés nagy és fontos. Egyébként tudni ohajtanám, mivel könnyebbítenék önök meg a porta helyzetét? Adójuk meg van állapítva, midőn még más értéke volt a pénznek, tehát talán az adó fölemelése lenne az a mód, melyen a porta iránt előzékenységet tanusíthatnának.

— Kérem Excellenciádat, hogy ne érintse ez ideget, mert ez reánk nézve a legérzékenyebb. Mi földművelő nép vagyunk; élelmünk és nyájunk van, de pénzünk nincs. A mit a zultánnak fizetünk, az vagyonunkhoz van viszonyítva. Oláhország gazdagabb is, nagyobb is Szerbiánál, s csak 200.000 grossal fizet ennél többet, Moldva pedig, mely akkora, mint Szerbia, 800.000 grossal kevesebbet. Egyébiránt az adónak nehány ezer grossal fölemelése legkevésbbé sem javítaná meg a porta helyzetét, de ha a helyzet megkönnyebbítéséről van szó, lehetne rá módot találni, ilyen volna például Mihály fejedelemnek Konstantinápolyba jövetele.

— Nem lennék érzéketlen a legkisebb nagyobbítás iránt sem, minthogy a porta pénzügyi helyzete rossz, s így mindent el lehet fogadni, mig a fejedelem idejövetele senkire nézve sem járna érezhető haszonnal.

— A fejedelem ide jövetele a portára nézve végtelen haszonnal járna. Ha a népek ma, a krétaiak kivételével, békén vannak, azt Szerbia békés magatartásának lehet tulajdonítani, mert a népek most nem úgy tesznek, mint 30—50 évvel ezelőtt, midőn mindegyik a maga szakállára dolgozott, nem lévén tekintettel másokra; jelenleg a népek közt több öntudat is, meg összetartás is tapasztalható; a népek manapság összebeszélés nélkül is egymásra néznek. Nem szenved kétséget, hogy ma minden nép Szerbiára szegzi szemét. Mihály fejedelem idejövetele az összes török ellenfeleket lefegyverezné, mig más részről Európa tapasztalná, hogy a zultán s a népek közt helyreáll a bizalom, Törökország viszonyai pedig konszolidálódni kezdenek; az európai tőkepénze-

sek akkor nem huzódoznának annyit, mint most, hogy a portának pénzt kölcsönözzenek, ez pedig ennek sokkal többet érne, mint az adó bármily fölemelése.

A követ helyeselte érveimet, de hallani akarta, mivel segíthetnénk még a portán. Azt felelém, hogy a bizalom visszaálltával a többi mind maga magától jönne. A követ kivánta, hogy ezt „a többi"-t is speczifiziáljam.

— Belgrád bombáztatásának ideje óta a kereskedelem köztünk s a porta közt majdnem megszünt. Kereskedőink Boszniában is, Ruméliában is a legnagyobb akadályokra találnak; szerb utleveleiket elkobozzák és teszkerákkal cserélik föl; bezárják és üldözik őket. A bizalom helyreálltával helyreáll a kereskedelem is, ezzel pedig úgy a török, mint a szerb pénzügyek terén új források fognak megnyilni.

— Van-e még közleni valója?

— Még van. Belgrádtól Konstantinápolyig, kiki a maga területén, vasutat építhetnénk, mely Szerbiát szorosabban kötné a portához, mint a hogyan az adó köti, és ugyanekkor ez ut az ottomán császárságot is átalakítaná, ezt Európához kötvén s számára új életet és új forrásokat teremtvén.

— „Felséges eszme!" kiálltott fel Bourée, s kezébe ragadta a térképet, melyen nyomban megjelöltük a vonalat, melyen a vasut haladna, s azután mindketten elégedetten váltunk el.

A követ azért volt megelégedve, mert érveimet saját missziójának nézőpontjából mérlegelte, mely, mint már megemlítettük, azt vette czélba, hogy a török császárságot újjáteremtse; én pedig azért voltam megelégedve, mert láttam, hogy az új franczia követ olynemű utasításokkal jött, hogy kivánságunkat a portánál komolyan támogassa. És ez nagy nyereség volt, mert a porta akkoriban szemeit egyedűl Napoleonra függeszté; tőle remélte üdvét vagy vesztét, tehát egyedűl neki engedelmeskedett, a mennyiben szó lehet annak engedelmességéről.

Az új franczia követ hangulata alapjában véve kedvező vala reánk nézve, de abbeli tanácsai, hogy a dolgot halaszszuk, aggodalomba ejthettek, mert ha nem üthettük

a vasat, mig meleg volt, az ügy kisikolhatott kezünkből, minthogy Konstantinápolyban a viszonyok gyorsan alakúlának. Megkértem Garasanint, hogy intézzen hozzám egy levelet, melyet a követ előtt felolvashatnék, különös tekintettel a mérsékletet illető tanácsaira. Garasanin megtette ezt, de kissé élesebben fejezte ki magát. Bourée visszahárított magáról minden afféle támadást, mintha bennünket idegen eszköznek tekintene, és szavait akként magyarázta, hogy Európa sem gondol többé arra, mintha Szerbia másért dolgoznék; a szerbeknek, mint erélyes és hazafias nemzetnek, jó hirük van Európában. Ha Európa nem úgy tekintene Szerbiára, mint nemzeti államra, akkor nem is tisztelhetné. A mit mondani akart, arra kell visszavezetni, hogy a kicsiny és nagy nemzetek társasága a kicsinyekre nézve mindig veszélyt rejt magában, mert megtörténhetik, hogy ezeket elnyelik. Különösen Garasanin azon szemrehányásai ellen tiltakozott, mintha mérsékletre vonatkozó tanácsaiban a támogatás megtagadása rejlenék, a melyről azt igérte, hogy bizonyítékait fogja adni, de hozzáadta, hogy az ügy nehéz, végtelenül nehéz, mert a törököktől a nemzeti büszkeség nagy áldozatát követeli. „Ha, ugymond, tőlünk olynemű presszíót kivánnak, hogy azt mondjuk a portának: mi így akarjuk, akkor ilyen presszíókat nem szándékozom elkövetni; ha pedig itt tanácsokat értenek, ki mondja, hogy ilyeneket nem adtam?“

Bourée csakugyan mellettünk foglalt állást. Ügyünket vizsgálgatta, tanúlmányozta; komolyan foglalkozott vele. De a konstantinápolyi terrenum nehéz vala, s előtte meglehetősen ismeretlen. Meg nem akadályozhatta, hogy a portában még egyszer felül ne kerekedjék az az akarat, mely szerint az ügyet elhalaszsza, és, ha lehetséges, meg is hiúsítsa. Január eleje táján a portát megint valami idegesség fogta el, melybe az, a mindennemű nehézségek behatása alatt, gyakran esett. A dolgok ezen állásában a török kormányférfiak el kezdtek bánkódni, hogy mindjárt kezdetben nem alkalmaztak szigorú rendszabályokat, ez esetben a rajah nem emelte volna fel annyira a fejét. A zultán, ki a lelki ingerlékenység gyakori rohamainak volt alávetve, a kereszténveket végső

rendszabályokkal fenyegette. A divánban megint azon párt jutott tulsúlyra, mely hallani sem akart engedékenységről. Maga a békés Ali pasa is, a ki a mérsékeltek közé számította magát, nem gondolta, hogy tartózkodnia kell a fenyegetéstől. Azt mondá a diplomáciának: „mi is tudunk a forradalom eszközeihez folyamodni, s ezeket még fanatizmussal is megkettőztetni“. Megvitatták a divánban, van-e Görögország határán 15.000 arnauta, kiket hagynának, hogy Athénig nyomúljanak, hogy raboljanak és pusztítsanak, mihelyt erre alkalom kinálkoznék a királyság részéről. Ugyanily szándékkal küldenének Szerbia határára is tizezeret a törökök e vad frigytársai közűl.

Egy izben arra volt kilátás, hogy a fanatikus párt a divánban egészen ura lesz a helyzetnek, s vagy maga után vonja a mérsékelt elemeket is, vagy ezeket is egygondolkozású híveivel fogja fölcserélni. A ki Törökország újkori történelmét ismerte, az nem tulajdoníthatott e jelenségeknek rendkivűli fontosságot, mert ha amannak minden kritikus pillanatában még legfelsőbb kormányzatában is mutatkoztak a fanatizmus tünetei, ezek soha sem tartottak sokáig; mihelyt átesett az első csalódásokon, a magas portába rendszerint visszaszállt az önmérséklet, mely, későn jövén, keveset használt.

Ily körűlmények közt az én, addig soha meg nem ingott reményeim is tünedezni kezdtek. E balsejtelmeimben megerősített mindazon hirek teljes egyezése, melyeket különböző forrásokból merítettem: valamennyi egyhangúlag oda mutatott, hogy a porta nem gondol arra, miszerint Belgrádot átengedje, sőt még Fetiszlámot sem. Mehmed-Ruzsdi pasa, nagyvezér biztosította benső barátjait, hogy ő „nem állhat rá, semmi áron sem állhat arra rá, hogy e két várat átengedjék“. Kibriszli, Riza pasa és Mehmed-Ali pasa (tengerészeti miniszter, a zultán veje) minden mást megengedtek, de, különösen az utóbbi, anathemát mondtak mindenkire, a ki idegennek adná kezébe „a szent háború házát“ (Belgrádot) és „az izlám győzelmét“ (Fetiszlámot). Ali pasa mintegy meggyőzetni akart, s már a divánbeli fanatizmus közegének szegődött, több helyen beszélvén, hogy Belgrádot nem szabad átengedni, ha mindjárt vala-

mennyi hatalom javallja is a szerb kívánságot: „inkább végső megsemmisűlés, semhogy magunk kezdjük meg a császárság feldarabolását". Ali pasa személyesen irt Moustiernek, hogy meggyőzze annak lehetetlenségéről, miszerint Belgrádot is átengedjék, ez azonban azt felelte, hogy ezt mindenesetre tegye meg.

A török-barátok is kétségeskedni kezdtek az iránt, hogy a porta e kritikus helyzetben képes lesz magán segíteni. Az öreg Prokesch elvesztette volt minden reményét, Lyons lord pedig nem tartóztatá magát, hogy a portát előttem szigorúan el ne ítélje, hogy már egyszer el nem intézi a vár-kérdést. „Elvégre, ha ma vagy holnap megtenné, a mit két hónapon át nem akart megtenni; de két hónap elmultával késő lehet!" Midőn ekképpen beszélt, formaszerűen mellettünk nyilatkozott, de „Törökország érdekében", s a miről addig a maga nevében s némi fentartással beszélt, arról most nyiltan s kormánya nevében beszélt.

Megint valószinű volt, hogy a diplomáczia hivatalos presszióját fogják alkalmazni a portára; megint attól kellett félnünk, hogy e nyomás ellenünk is fordúlhat, s valami nemzetközi határozattal megkötheti kezeinket vagy ránk tukmálhat bizonyos föltételeket.

Az egyedűli gondolat, mely ez új viharban némi reménynyel kecsegtetett a siker iránt, az vala, hogy a porta nem volt abban a helyzetben, miszerint Szerbiával is fegyveres harczba mert volna bocsátkozni, s viszont azon meggyőződésben élt, hogy a harcz bizonyos következménye lenne annak, ha tőlünk Belgrádot megtagadná.

Ámde beállhatott-e valami harmadik eshetőség, mely a dolognak sem megtagadása sem kielégítése nem volt volna. Valóban a porta képes volt rá, hogy valami középet tákoljon össze, a mi bennünket abba a kényelmetlen helyzetbe hozott volna, hogy azt sem el nem fogadhattuk, sem el nem vethettük volna. S az ily kimeneteltől tartottam is leginkább, hogy pedig ily kimenetel vala kilátásban, abban megegyeztek az összes, úgy hivatalos, mint magán benyomások is.

Daczára annak, hogy korábbi tudósításaim egyikében azt irtam Belgrádba, miszerint a porta Belgrádra nézve is kénytelen lesz magát elhatározni, mert nem meri a Szerbiával való harczot fölvenni, békés diplomácziai működésem közepette arról kezdtem gondolkozni, hogyan mozdíthatnám magam is elő azon hadi intézkedéseket, melyek napi renden valának Szerbiában.

Baráti és bizalmas viszonyban állván egy idegen katonai egyéniséggel, ki Törökország hadi állapotát ismerte, megszereztem tőle és (1867. január 9.) Belgrádba küldtem a várak megszállásának, valamint általában Szerbia feladatának irásbeli tervezetét a Törökországgal való fegyveres összetüzés esetére. E munkálatot Belgrádban és Szerbián kivül elsőrendű katonák magasra becsülték.[1]) Szerzője bár nem ismerte személyesen hazánk topografiáját, fekvését mindazáltal alaposan áttanúlmányozta, s inkább általános alapelvekre szorítkozott, melyek nagy gonddal és szakértelemmel voltak megjelölve. A munkálat nem arra volt szánva, hogy végleges hadmüveleti terv gyanánt szolgáljon, hanem inkább, hogy e czimen tanácsokkal szolgáljon. Nagyon lelkiismeretesen lévén kidolgozva, a szerb haderőt nem becsülte a valószinűség határain felül, de a törökét sem kisebbítette. Szóval, a munkálat szakember kezéből került ki, a ki semmi tekintetben sem engedte át magát önámításoknak.

Egyébiránt, a sors nem úgy hozta magával, hogy a várak megszállásának e terve életbe lépjen. Azon fanatikus kezdeményezés, mely a császári divánban fölmerült, nem győzhette le ama válságos viszonyokat, melyek feje fölött összetornyosúltak vala. Ellenkezőleg, ezek mindinkább növekedtek. A krétai fölkelés tovább huzódott; Volostól Artaig, Görögország hosszában, egy másik is volt keletkező- s növekedőfélben: a görög királyság fenyegetésteljes állást kezdett elfoglalni; a libanoni Karam újból kitűzte a fölkelés zászlaját, a török nyomorúságos pénzügyi állapotok pedig sehol sem talál-

[1]) E munkálatnak, fájdalom sem a mi háborúnk idejében, sem ma sehol semmi nyomára sem lehet találni.

hattak segítségre. Mindezekhez járúlt még Egyptom is, hogy engedményeket sürgessen. Izmail pasa, egyptomi alkirály azzal fenyegetőzött, hogy seregét visszavonja Krétáról, ha azokat tőle megtagadják, ő pedig nem kivánt kevesebbet, mint hogy országát hadügyi tekintetben megerősítse, azaz hogy a hattiserifekben foglalt, idevágó korlátozásokat megszüntessék, s hogy a maga tekintélyét a nemzet előtt emelje, igazhivő czimet is kivánt (Azizi Miszir), melyet a kalifák viseltek. E hirek némi megerősítésre találtak az által is, hogy Kandiába hat nagy szállító gőzhajó érkezett A diplomácziában az a meggyőződés vert gyökeret, hogy Izmail Törökországtól elszakadni szándékozik, hogy elfoglalja a muzulmán szent helyeket, s hogy arab császárságot alapítson. Maga Ali pasa sem takargatta senki elől abbeli meggyőződését, hogy „Izmail olyan ember, a kitől mindent várhatni".

Bár ezen egyptomi törekvéseknek nem csak a portával, hanem még Francziaországgal meg Angliával is számot kellett vetniök, mégis azok, mint csupán igények is, a portára nézve rossz órában jöttek; felhozták, hogy tekintélye csökken, hogy mind inkább megrendűl a fennállásának lehetőségébe vetett hit.

Ugyanaz időtájt jutottak a portához az ama tárgyalásokról szállingó hirek, melyeket Franczia- meg Oroszország vezettek a keleti ügyeket illetőleg. Emlékezhetünk, hogy Francziaország nem kevesebbel állott elő, mint hogy Görögországhoz, Krétán kivűl, még Epiruszt meg Tesszáliát is hozzácsatolják. Kétségbeesetten védekezett a porta ezen alkudozásokkal szemben; miniszterei élénk czáfolatába bocsátkoztak ama hireknek, melyek a Törökországban uralkodó elégületlenségről beszéltek s „a világ két legnagyobb trónjának zsámolyáig" hatoltak vala. „A krétai, hozzá még részleges, fölkelés, mely még az egész szigetre sem terjed ki, vajjon bizonyítja-e keresztény népeink általános elégületlenségét? Mivel igazolhatja az ama kivánságot, hogy, mint hireink szólnak, ne csak Krétát, hanem még Epiruszt meg Tesszaliát is Görögországnak engedjük át, melynek, mint mondják, természetes határaiba kell lépnie? Minő okunk lehet, hogy e három tartományt átengedjük, melyek közűl az

egyiken a lakosság harmadrészét, a másikon negyedrészét, a harmadikon pedig egész felét képezi a muzulmán lakosság?“ A porta igéré, hogy ki fogja elégíteni népeit, hivatkozva a sikerekre, melyeket az utolsó húsz év alatt ért el. „Vajjon, mondá, nem hagytuk-e el ezen idő alatt a magunk középkorát? Európának négy század kellett, hogy a magáét elhagyja. Vajjon a muzulmánok, e hóditó és arisztokrátikus faj, nem mondtak-e le büszkeségükről és fanatizmusukról; vajjon nem válnak-e nap-nap után mind inkább egyenlőkké a keresztényekkel? Vajjon ily gyorsan és ily könnyen hozta-e áldozatúl a maga jogait és kiváltságait az európai arisztokráczia is? Békén kell hagyni bennünket, s mi készek vagyunk közremunkálni, hogy az előmenetel utján minél gyorsabban haladjunk, de hogy előhaladhassunk, nem kell bennünket megbénítani.“ [1])

Így esengtek a zultán miniszterei, kik előtt a végveszély örvénye tátongott minden oldalról. Mindezen kivül Szerbia fegyverkezésének hire annyira elterjedt, hogy a portának minden részről figyelmébe ajánlották, miszerint Szerbia fenyegető állást foglal el, hogy fegyverkezik, hogy itt rejlik az igazi veszedelem a császárságra nézve. Ily figyelmeztetéseket kapott Angliától is. Már volt alkalmunk kijelenteni, hogy Stanley oly államférfiú, ki minden dolognak minden oldalát vizsgálja s középen marad. S most is ilynemű tanácscsal állott elő a portánál. Január 8-án az angol követ azt terjesztette a török külügyminiszter elé, hogy a zultán kiegyeztethetné a maga jogát a szerb kivánsággal, ha a vár parancsnokságát a szerb fejedelemre bizná, de azon föltétel alatt, hogy a vár fokán a szerb zászló mellett török zászló is legyen kitűzve. Ily módon a zultán szuverénje maradna a várnak, mint eddig is vala. Lyons azt bizonyítgatta Ali pasa előtt, hogy a főkérdés az: akarja-e a porta magának biztosítani azon előnyöket,

[1]) Később, midőn a szerb kérdést megoldották, ez eszméket külön táviratban formulázták, melyet a nagyhatalmaknál levő török követeknek küldtek. Itt a porta még arra is hivatkozik, hogyan elégítette ki „merőben keresztény tartományait, Oláhországot meg Szerbiát“. Mi ezen idézetekben ama távirathoz tartottuk magunkat.

melyek reá hárúlnának, ha idején s kegyesen felelne a szerb kívánságra, vagy annak a veszedelemnek akarja magát kitenni, hogy elveszítse a várat, vagy végre is kevésbbé kedvező módon és magára nézve rosszabb feltételek alatt engedje azt át. Midőn Ali pasa január 10-én jelentette Lyonsnak, hogy kilátás van rá, miszerint a szerb kérdést meg fogják oldani, úgy, a mint a portának Anglia s Francziaország tanácsolták: az angol követ azt a tanácsot adta neki, hogy ez értelemben legalább futólag értesítse a szerb kormányt, ha csakugyan vannak ily kilátások, hogy a forrongás lecsillapodjék s hogy a szerbek tartózkodjanak attól, miszerint a portával mind nagyobb ellenségeskedésbe merüljenek. A szerbiai állapotok óráról-órára mind válságosabbak, s minden elszalasztott nap kisebbítené az engedmény értékét s növelné a nehézséget, hogy a veszélytelenség kellő biztosítékait megnyerjük. Kétségtelen, hogy a sürgős angol tanácsok ama rettegésből folytak, mely szerint a török huza-vona Szerbiát arra birhatta, hogy formaszerű szerződést kössön a görög kormánynyal, mely az időben (közvetetlenül a mi sikerünk előtt) ügyvivői által hozzánk fordúlt, az angolok pedig ezt mintha megsejtették volna s felvilágosítást kivántak az orosz képviselőktől ama viszonyok és tárgyalások iránt, melyek Szerbia meg Görögország között folytak.

Mindezen jelenségek együttvéve életre keltették a földből a magot, melyet elvetettünk vala, előbb, mintsem reménylettük. Riza pasát, a hadügyminisztert s a kormány befolyásos tagját, ki mindig a franczia árral úszott, megtörték a francziák; elvbarátja, Mehmed-Ali pasa, szintén engedett, és január 15-én valamennyi miniszter abban állapodott meg, hogy Szerbia kielégítése égető szükség.

Most azonban az a kérdés merült föl, ki vállalja a miniszterek közül magára azt a kellemetlen feladatot, hogy határozatukat a zultánnal közölje. A feladat azért volt kellemetlen, mert Abdul-Azisz zultán ingerlékeny s belátás nélkül való ember vala. Természetes, hogy e feladat első sorban a nagyvezér kötelessége volt volna, de Ruzsdi-Mehmed pasa, mint általában határozatlan s előitélettel eltölt ember, ellene szegült ez engedménynek

Ellene szegültek más miniszterek is, s végre abban állapodtak meg, hogy az az ő együttes kötelességük, tehát hogy együttesen kell végrehajtaniok is.

A porta első lépése az volt, hogy meggyőződést szerezzen magának, minő visszhangra fog találni a miniszteri határozat Belgrádban. Ha föl kellett volna is tételezni, hogy e visszhang nem lehet kétséges, a portának mégis volt némi kétsége, mert hirek érkezének, hogy Mihály fejedelem idegen befolyásoknak engedett, melyeknek czélja, hogy őt a portával összeütközésbe hozzák. Január 16-án Ali-Riza pasa, a belgrádi vár parancsnoka, közölte Mihály fejedelemmel, hogy a várkérdés oly módon nyert megoldást, mely őt ki fogja elégíteni, nem bocsátkozva semmi közelebbi felvilágosításba. Mint Ali pasa előttem állította, a zultán akkor még mitsem tudott a miniszteri határozatról, mert mindenekelőtt a belgrádi igazi hangulatról akartak tudomást szerezni, midőn pedig Ali Riza pasa azt felelte, hogy a fejedelem nagy örömmel fogadta a közleményt s megigérte, hogy Konstantinápolyba jön, a zultánt bevonták a kérdésbe s meggyőzték az engedmény szükségességéről. Úgy a nagyvezér, mint a külügyminiszter közölték velem, hogy a bájrám után feleletet fognak adni a fejedelem levelére s hogy a kérdést kielégítő módon fogják elintézni.

Midőn Konstantinápolyban a jég már meg volt törve, ugyanazon napon Belgrádban, csodálatos találkozással, jelentőségteljes manifesztáczió történt. Ama tudósításaim, melyekben jelentém, hogy kérdésünk fennakadt, arra indították Mihály fejedelmet, hogy megtörje hallgatását. Elhatározta, hogy Szerbia szavát a porta ingadozó mérleg-csészéjébe dobja, s éppen január 15-én, midőn a császári divánban megállapodásra jutottak annak szükségessége iránt, hogy Szerbiát kielégítsék, udvarába vendégségre hivta az összes főtiszteket, valamint az összes parancsnokokat a nemzeti hadseregből, kik tanúlmány végett Belgrádban tartózkodának. Felköszöntőjében, melyet hadseregéhez intézett, hangsúlyozta a fejedelem, hogy az ő feladata „oly állást teremteni Szerbiának, mely ezt mint keresztény államot a Balkán-félszigeten megilleti“. „Sza-

badon és fennen“ hirdeté a fejedelem, hogy „Szerbia mai napság első helyet foglal is el mindazon országok és tartományok között, melyekkel évszázadokon át egy és ugyanazon szomorú sorsban osztozott, sőt némelyeknél sok tekintetben hátramaradottabb is vala. A szerb nevet, mely ugyszólván a tegnapi napig még ismeretlen volt, Európában tisztelettel ejtik ki. Ezen, ránk nézve szerencsés jelenségért az érdem nagy és túlnyomó része a mi szerb hadseregünket illeti, mely magatartásával béke idején a béke s törvényesség záloga, és a mely — ebben senki se kételkedjék — az én felhivásomra s a haza szózatára félelme és réme lesz az ellenségnek a harczmezőn“.

Habár e manifesztáczió oly időben történt, midőn már nem gyakorolhatott befolyást a porta határozatára, mindamellett üdvös volt ennek további alakulására. Január 23-án a nagyvezér magához hivatott. Emlékeztetett ama mondására, mely szerint lassan kell haladni, s ez alkalommal is ezt az utat ajánlotta figyelmembe, mint a mely legjobb arra nézve, hogy az ügyet rendbe hozzuk. A porta ohajtja, hogy a fejedelmet s a szerb nemzetet kielégítse, de a fejedelemnek is tennie kell valamit, a mivel megkönnyítené a porta dolgát a zultánnál, mert reményli, hogy Szerbia nem tör arra, hogy a császárságtól elszakadjon.

Elképzelhető, hogy a nagyvezért biztosítottam az iránt, miszerint mi semmit sem kivánunk többet, mint saját tüzhelyünkön való biztonságot, de a császárságtól elszakadni nem szándékunk, mert tudjuk, hogy ez nem az a kor, melyben kis államok gondtalanúl élhetnek nagy államok határán, ellenben, a császárságon belül élvén, oltalomra találunk minden külső veszély ellen, különösen a császárság biztosított összes egészének védelme alatt.

Ama kérdésemre, minő könnyebbítést kiván ő a fejedelemtől, azt felelé a nagyvezér, hogy sok hir szárnyal, melyek őket nyugtalanítják; csupán arra szorítkozik, hogy a Szerbia fegyverkezéséről szóló hireket hozza fel, s ohajtaná, hogy a fejedelem már mától fogva könnyebbítené meg az ő feladatát a zultánnál, s hogy Szerbia környezetének is jó példát adjon.

A nagyvezér csatlakozott abbeli nézetemhez, mely szerint a Szerbia fegyverkezéséről szóló hirek túlhajtottak, de ohajtotta, hogy a fejedelem azokat magaviseletével egészen elhallgattassa.

Semmi kétség, hogy ezen egész beszélgetést Mihály fejedelem felköszöntője idézte elő, mert ez csakugyan nem adhatott Szerbia környezetének „jó“ példát azon értelemben, mint azt a porta kívánhatta. A porta e kívánságának reánk nézve kedvező jelentősége volt; de legkevésbbé sem volt ínyemre, midőn a nagyvezér elválásunkkor értésemre adta, hogy közölni fog velem más könnyebbítéseket is, melyeket a porta tőlünk ohajtana. Ezek bizonyára ama föltételek valának, melyek alatt a porta a várakat átengedhetőknek gondolta. A külügyminisztertől is hasonló értesítést vettem.

A zultán miniszterei ezuttal nem akartak részletekbe bocsátkozni, azt ohajtván, hogy azokat a fejedelemmel, midőn ide jön, intézzék el. „De lehetséges-e, irám (febr. 1.) Belgrádba, lehetséges-e, hogy a fejedelem ide jöjjön, midőn még az alapot sem ismeri, melyre találna? Micsoda kívánságokat nem fog a porta szőnyegre hozni, midőn arra számít, hogy a fejedelmet, a diplomáczia nyomása alatt minél nagyobb áldozatokra kényszerítse? Másrészt magának a fejedelemnek is sokkal könnyebb lesz a helyzete, ha onnan egyezkedik; mindenekfölött pedig az egyezkedés által török részről elnyujthatnák a fejedelemnek Konstantinápolyban tartózkodását, a mi ő fensége méltóságára sérelmes lehetne.“ Az idegen követek utján sem lehetett semmit sem megtudni a részletekről, mert a porta azon határozat természetét is titkolta, melyet velem közölt bizalmasan, titkolta minden követ előtt, kivéve a francziát, kinek akkor szavára hallgattak s belé bizalmat helyeztek. De ez sem volt beavatva a határozat részleteibe. A porta azt kivánta, hogy határozatának az önállóság érdemét fenntartsa, mert nagyon is sok tapasztalata volt arról, hogy a követeknek az a szokásuk, miszerint az ő elhatározásainak érdemét maguknak tulajdonítják, még mielőtt közhirré tenné is. Azt felelte nekik lakonikusan, hogy e kérdést Szerbiával familiárisan szándékozik

elintézni s hogy az jó uton van, s hagyta a követeket, hogy egymás közt vitatkozzanak a fölött, hogy kié az érdem, hogy a porta engedett.

Mehmed-Ruzsdi pasának, ki társaival megegyezett az engedmény szükségessége iránt, nem vala bátorsága azt végre is hajtani. Egyrészt eme föltett kérdéstől való félelmében, másrészt mivel elrémíté a helyzet veszélyes volta, a nagyvezérségről (január 30.) leköszönt. A teher, mely vállaira nehezedett, súlyos is volt. Nagyvezérré Ali pasát nevezték ki, külügyminiszterré pedig Fuád pasát. Ruzsdi pasa a hadügyminiszterséget vállalta el, Kibriszli meg Riza pasa pedig tárcza nélkül való miniszterei maradtak a kormánynak. Ezen változás jele volt az engedékenységnek.

Fuád pasa élénken érdeklődött a mi kérdésünk iránt, minden mást pedig ki akart játszani. Mindjárt első találkozásunkkor arról iparkodott engem meggyőzni, hogy a porta úgy fog eljárni a szerbekkel, mint a „saját gyermekeivel“, következőleg tehát mint a „maga örököseivel“ szemben is. Biztosított, hogy ő már akkor, midőn a mi ügyünk hivatalosan szőnyegre került, egyedül állván, Ali pasához küldte emberét azon ajánlattal, hogy engedjen. S az ügy csakugyan gyorsan kezdett lebonyolódni. A zultán elé jelentést terjesztettek föl, melyben előadták azon okokat, melyek azt ajánlják, hogy Szerbiát kielégítsék, s melyben a miniszterek minden lehető szemrehányás ellen fölvértezték magukat. A jelentés valamennyi miniszter védveivel volt ellátva, hogy egy se vonhassa ki magát az ügy alól se a zultán előtt, se másképpen. A miniszteri okmányt nyomban követte a császári megerősítés, a zultán irádéja, mely február 4-én már az új nagyvezér kezei közt volt, mint ez maga tudatta velem.

A csata meg volt nyerve; de hogy sok esett-é áldozatúl a harczmezőn, azt még nem lehetett áttekinteni. Bizonyos vala, hogy a határozat különbség nélkűl valamennyi vár átengedését foglalta magában, de vannak-e föltételek és melyek azok? A török miniszterek kerülték, hogy részletekbe bocsátkozzanak, azt mondván, hogy nincsenek „korlátozások“, de mindazáltal is nem lehetnek-é föltételek, ha ez egy-

mást ki nem zárja? A franczia követtel való beszélgetések, a török miniszterek értesítései, hogy gondoskodni fognak megkönnyebbíttetésünkről, — mindez nagyon kezdett bennünket nyugtalanítani. És csakugyan, nagy valószinűséggel hangzott a hir, hogy a következő feltételeket fogják elénkbe szabni: 1. hogy a fejedelem némi biztosításokat irjon alá a zultán iránt való hűségéről; 2. hogy a porta adóját fölemeljük; 3. hogy a hadsereget leszállítsuk 4000 emberre; és 4. hogy a vasutat, melyet építenénk, a törökkel összeköttetésbe hozzuk.

Az első három pont semmi áron sem volt elfogadható. De hogyan nyilatkozhattam én a föltételek ellen, melyeket hivatalosan még nem is ösmertem? Ha pedig vártam volna, hogy azokat hivatalosan terjeszszék elő s hogy csak ekkor czáfoljam meg, — az a baj állott volna elő, hogy azután nehezebb volt volna a portának azokat visszavonnia. Az egyedűli ut, mely nyitva állt előttem, az vala, hogy a franczia követhez fordúljak, kit a porta, társai nagy féltékenységére, egyedűl avatott be a mi ügyünkbe. Föltártam előtte, hogy a portával való jó egyetértésünk érdekében szükséges, hogy mitse irjon Belgrádba (a pasának), mig velem meg nem beszéli „a részletek végrehajtásának módját“, (kerűlvén a „föltételek“ kifejezést). Mert mielőtt az ügyet papirra vetnők, bölcsebb dolog, hogy azt előbb tisztába hozzuk, különösen bölcs dolog pedig, hogy ne hagyjunk nyitott ajtót, hogy nagyobb per-patvarral kelljen megválnunk, mint akkor valánk, midőn összejöttünk, hogy megbarátkozzunk. Bourée egyetértett velem, s megigérte támogatását. Ugyanily nyilatkozatot tettem a nagyvezérnek is. S hogy a kérdés addigi fejleményeire visszapillantást vessünk, valamint hogy világosan feltüntessük, mily politika a legsikeresebb a portával szemben, (febr. 1.) ezeket irám miniszteremnek:

„Még mult hó 11-én volt szerencsém megirni, hogy kedvezőbb szél fuj, s hogy a vitorlákat jobban kell kifeszíteni. Azt akarám ezzel mondani, s mondottam is, hogy Belgrádot nekünk tiszta konczesszióképpen kell a törököknek adniok. Most sem gondolkozom másképpen. Ha a porta nem merte

fölvenni a harczot, hogy a várakat megtartsa, bizonyára nem fogja azt fölvenni ellenérték mellett sem.

„Ön látta az okmányokból, melyeket önnek küldtem, hogy Károly fejedelem ide jövetele előtt minden rendbe volt hozva, úgy, hogy ő a készre jött, s csak nehány napig maradt, hogy a szertartások megtörténjenek. Nekünk éppen ilyen módon kellene eljárnunk. Csöppet sem kell félnünk, hogy ez a fődolgot megzavarná.

„Mialatt e jelentésemet irtam, megérkezett az ön (mult hó 24-ről kelt) levele, melyben figyelmembe ajánlja, hogy jól tartsam magamat s úgy viselkedjem, a mint kell, mert a pillanat nagyon komoly. Igaza van, s hogy tudja, hogyan fogok én itt eljárni, ime mit gondolok arra nézve, a mi tenni valóm marad: semmibe sem angazsálni magamat, minden ügyben szakadatlanúl munkálkodni, mint eddig is,[1]) figyelemmel kisérni mindent s bevárni, hogy a porta nyiltan álljon elő a dologgal. Ha felhivná a fejedelmet, hogy a részletek elintézése végett ide jöjjön, kivánnunk kell, hogy jelölje meg nekünk azokat, és, mint ön felhivja rá figyelmemet, részünkről semmi kilátást sem nyujtani engedményekre.

„Ez uton haladván komolyan és állhatatosan, áldozatok nélkűl fogjuk elérni czélunkat. Ha a mag kibujt, nem kell engedni, hogy a termés elgyomosodjék s elgazosodjék".

Általában ez új fázis óta, melybe ügyünk jutott, köztem és Garasanin közt a nézetekben oly nagy összhang állott be, hogy leveleink utközben gyakran ugyanazon tartalommal kerülték ki egymást, mintha egyazon tollból folytak volna. Természetes vala, hogy a nézetekben való összhanggal párhuzamos lépést tartott a munkásságban való összhang is. Mialatt én Konstantinápolyban fölvérteztem magamat a föltételek ellenében, melyekkel a várkérdést megnehezíthették volna, azalatt a belgrádi konzulok azt jelentették konstantinápolyi követeiknek, hogy Mihály fejedelem csak úgy jönne

[1]) Ez a keleti népekkel való viszonyokra vonatkozott.

Konstantinápolyba, ha a porta engedménye föltétlen volna.

Ez megtette a maga hatását. Ali pasa, el akarván kerülni az egyenetlenkedéseket, és számot vetvén abbeli föltételeimmel, hogy Belgrádba semmit se feleljenek addig, a mig velem előzetesen nem közlik, felolvasta előttem (febr. 20.) a levelet, melyet Mihály fejedelemhez ennek (1866. okt. 17-iki) okmányra adott feleletképpen intézett. A nagyvezér irata Mihály fejedelemhez így hangzik:

„Fenség,

„A magas porta kezéhez vette s Ő császári Felségéhez, a zultánhoz terjesztette föl a levelet, melyet Fenséged a Szerbiában levő császári várak ügyében a nagyvezérnek sziveskedett irni.

„Mindenekelőtt szerencsésnek érzem magamat, hogy jelenthetem Fenségednek, miszerint Ő felsége nagy megelégedéssel vette Fenséged iránta való odaadásának biztosításait. A császári kormány megragadja ezuttal az alkalmat, hogy ugyanekkor kijelentse Fenségednek, miszerint az a szerb nemzet lojalitását s hűségét mindig nagyra becsülte s fogja is örökre nagyra becsülni, és ennek ez iránt való új biztosításai azt annál inkább megörvendeztették, mert azoknak a fejedelem adott kifejezést, kinek jeles tulajdonságait jól ismerjük.

„Ezen érzelmeknél fogva a m. porta nem gondolhatta, hogy a szerb nemzet a császári várakban levő muzulmán helyőrségeket úgy tekinti, mint a fejedelemség nyugalmának örökös fenyegetését; ily fenyegetésre a császári kormány soha sem is gondolt; hogy pedig a belgrádi vár egy izben megváltoztatta jellegét, nem szükséges megemlítenem Fenséged fényövezte egyéniségének ama sajnos körűlményeket, melyek azt előidézték.

„De bármint volt legyen, miután Fenséged, Fenséged által pedig a szerb nemzet is, Ő császári Felsége gondviselésére hivatkozott s kétségét meg aggályát fejezte ki neki, Szerbia magas szuzerénje nem vonakodott a maga minisztereit felhatalmazni, hogy olyan határozatot módoljanak ki, mely úgy jóakaró érzelmeinek, valamint trónja tagadhatatlan jogainak megfelelne.

„Fenséged fényes alakja bizonyára el fogja ismerni, hogy maga ezen gondoskodás által újra is kellően be van bizonyítva, miszerint Ő császári Felségének erős és teljes bizalmát kellett helyeznie mindabba, mit Fenséged e fontos kérdésben a m. porta elé terjesztett, nemkülönben a garanciákba, melyeket Fenséged az iránt fog adni, hogy tiszteli a jogokat, melyek fennállanak és szerződésileg el vannak ismerve, és hogy tántoríthatatlanúl ohajtja, miszerint jövőben a szuzerén udvarral való jóviszonyok minden sérelemtől meg legyenek óva.

„Fenséged előtt ismeretes ama fontosság, melyet honfitársaink a fönnebb említett váraknak tulajdonítanak, úgyszintén ismeretesek Fenséged előtt ama nagyszámú politikai emlékek, melyek azokhoz füződnek; mindezen kivül van egy nézőpont, mely semmiesetre sem kerülheti ki figyelmünket, ez pedig: ugyanazon várak földrajzi fekvése. Fölösleges megjegyeznem Fenségednek, hogy azok helyzetüknél fogva mintegy piramisok, melyek által a császárság szélső határai vannak megjelölve, e tekintetben, és sok másban, azok fentartása egyaránt állt úgy a m. porta, mint a fejedelemség érdekében, melynek biztonsága a császárság egységének nagy elvére van alapítva.

„A császári kormány tehát, nem vallhatván a magáénak azon föltételt, mely szerint e várak vagy lerontandók vagy elidegenítendők lennének, anélkül, hogy ezzel azt a végzést ne hozná, mely szerint az oly fontos és életbevágó érdekeket feláldozza, kénytelen volt más megoldást keresni, melylyel a fönnebb említett bajokat is elkerülnők s ugyanekkor újból és világosan bebizonyítanók a szerb nemzet és fejedelem iránt való bizalmunkat. Ezért a miniszter-tanács, ez eszme által vezérelve és azon őszinte kivánság által lelkesítve, hogy a kérdést oly módon oldja meg, melylyel minden törvényes érdeket ki lehetne elégíteni, sietett Ő császári Felségéhez fölterjeszteni tanácskozása eredményét, ez pedig a következő három szisztemából áll:

„1. Hogy a várak parancsnokságát Fenségednek adjuk át, melyekben megmaradnának a muzulmán helyőrségek; 2. hogy muzulmánokból és szerbekből egyenlő számban alkotott vegyes helyőrségek legyenek Fenséged

parancsnoksága alá helyezve; 3. hogy a várak őrzése Fenséged fényövezte személyére bizassék s hogy azokból végkép kivonjuk a muzulmán megszálló csapatokat s ezeket szerb katonák váltsák fel, azon egyetlen föltétel alatt, hogy a császári zászló a jövőben is ki legyen tüzve a szerb mellett azok ormain.

„A megoldás e három módja véleményünk szerint az egyedűl lehetséges, egyedűl praktikus, egyedűl alkalmas a czélra, melyet el akarunk érni.

„S valóban, Fenséged, mint önmaga is mondja, eljárásával éppen azt vette czélba, hogy a szerb nemzet lelkéből minden nyugtalanság és minden aggályoskodás eltávolíttassék. Adhatja-e a m. porta kézzelfoghatóbb és igazabb bizonyítékát bizalmának, mint a hogyan ezt tanúsítja, midőn Fenséged fényövezte személyének adja át a várak és a muzulmán megszálló csapatok fölött való főparancsnokságot? Különben, Ő császári Felsége erről még világosabb tanúbizonyságot méltóztatott adni, midőn a harmadik szisztemát helyezte előre. S ekként felséges uram utasított, hogy közöljem Önnel e szerencsés megoldást, melyben Fenséged fényövezte személye s a szerb nemzet, erről meg vagyunk győződve, drága zálogát fogják feltalálni úgy Ő császári Felsége magas jóakaratának, mint az önök hűsége iránt való bizalomnak; és fognak találni rá módot, hogy megtartsák és megvalósítsák a biztosításokat, melyek ama levélben állanak, a melyre van szerencsém felelni.

„Minthogy Fenséged fényövezte személye kijelenté, hogy bizonyos idő mulva Konstantinápolyba szándékozik jönni, hát a császári kormány bevárja, hogy Önnel, mihelyt ideérkezik, ezen intézkedés részletei iránt is megállapodjék.

„Méltóztassék Fenségednek legkiválóbb nagyrabecsülésem biztosítását fogadni.

1867. év február 19.

Ali s. k.

Lényegében rendkivüli volt a hatás, melyet reám e példányszerű államokmány gyakorolt, hogy ebben fel van hozva a két első szisztema, melyeket a porta a végett alkalmazhatna reánk, hogy bennünket kielégítsen,

ez csak azért van, hogy annál inkább előtérbe állítsa a harmadikat, melyet a magáévá tett. De legott rosszúl hangzottak a fülembe a nagyvezéri irat némely kitételei. Felvilágosítást kértem. Mindenekelőtt, mit kell érteni a garancziák alatt, melyeket Mihály fejedelemnek kellene adnia, hogy tisztelni fogja a jogokat, melyek fennállanak és szerződések által el vannak ismerve? Miben kellene állaniok „a fejedelem abbeli megingathatatlan ohaja bizonyítékainak, hogy a fejedelemségnek a szuzerén udvarral való jóviszonyait a jövőben minden sérelemtől megőrizze"? Nem fogják-é ezen biztosítékok meg bizonyítékok Szerbia jogait megszorítani? Azután, mit kell érteni ama részleteken, melyek a fejedelem idejövetele után lennének megállapítandók?" Miért maradt el Kis-Zvornik és a váracs kérdése? Végre pedig, szándékae a portának, hogy valami nemzetközi aktust provokáljon, melylyel a maga határozatának a garantirozó hatalmak hozzájárulása jellegét kölcsönözné?

Midőn a nagyvezér mindezen kérdésemre feleletet adott, mely bennünket, nagyjában, kielégíthetett, mint alább terjedelmes tudósításomból látni fogjuk, hallani kivántam: mikor fogják végrehajtani a helyőrségek eltávolítását?

— A fejedelemmel való tárgyalások után, a ki, reméljük, méltányolni fogja a beléje vetett bizalmat, volt Ali pasa felelete.

— De hát a portára nézve, ragadtam meg a szót, nem lehet jobb biztosíték, mint Mihály fejedelem lovagias és tisztelt jelleme.

— Erre leginkább számítottam is, midőn arra törekedtem, hogy elhárítsam az akadályokat, melyek utunkban álltak. A fejedelem megkönnyítheti helyzetemet s elnémíthatja ellenfeleimet.

A felvilágosítások, melyeket Ali pasától kaptam, még nem tüntek föl nekem olyanoknak, hogy azt a bizonyosságot nyujtsák, mely szükséges, hogy a fejedelem kormánya valamire határozhassa magát. Ezért másnap elmentem a külügyminiszterhez s alkalmat vettem magamnak annak kijelentésére, hogy egy kifejezés elke-

rülte figyelmemet azon pillanatban, midőn a nagyvezér fölolvasta előttem a fejedelemnek szánt feleletet, névszerint pedig, hogy a várak őrzését „Ő fensége személyére“ bizzák. Vajjon ez ideiglenes jog-e, a fejedelem személyének adják-e a várakat őrizet végett, a kivel a jog is megszünnék, avagy ez őrködést a „szerb fejedelemre“ bizzák? Miután a miniszter e kérdésekre is oly módon felelt, mely kielégíthetett bennünket, a mint ezt alább látni fogjuk, hozzáadta, hogy a nagyvezéri irat csupán bejelentése a császári határozatnak, ezt pedig hogy a fejedelemmel császári fermán utján fogják közölni, melyet akkor adnak neki át, midőn ide jön, hogy megállapítsa a részleteket, melyek a várak átadására vonatkoznak. Azon alkalommal annak értelmét még világosabban fog lehetni preczizirozni.

A „garanczia“ szó, mely a nagyvezér iratában fordúlt elő, szüntelen aggodalmat okozott nekem, annál inkább, mert Ali pasa a maga felvilágosításában azt említé, hogy az alatt a „függő kérdéseket“ (les questions pendantes) értik, a minő például a szökevények gyülekezése Szerbiában „és a többi“. De mivel közöttünk több év óta nem folyt pör a szökevényekről, kik Törökországból Szerbiába jöttek, hát úgy látszott nekem, hogy valóbbszinű, miszerint a „függő kérdések“ inkább vonatkoznak a nemzeti hadseregre, mely a porta felfogása szerint csakugyan „függőben“ volt, mert afölött egyszer nyiltan, másszor leplezve már 1861. óta folytattunk pört. E pontot minden kétséget kizárva tisztába kellett hoznom; általában határozottan őrizkednem kellett Szerbia kivivott jogainak korlátozásától, valamint mindannak korlátozásától, a mi már fennáll, mert ha jogaink felfogásában van is eltérés, arról, a mi már fennáll, semmiféle pör sem folyhat. Arra gondoltam, hogy legalkalmasabb ut lenne, ha a szerb miniszter egy hozzám intézett okmányban jelezné e kereteket, én pedig hogy átiratban a portával közölném. Azonban e kerülő utra nem volt idő, mert addig kellett ütni a vasat, mig meleg volt, azért a nemzeti hadseregről való eme kérdést is magam intéztem el, oly módon, mely bennünket szintén kielégített.

De minő biztosítékaim valának nekem, hogy a török miniszterek állhatatosak maradnak felvilágosításaikhoz?

A Mihály fejedelemhez intézett irat értelmét el lehetett nyujtani, másra is lehetett magyarázni ama perczben, midőn a fejedelem Konstantinápolyba jön. Ez esetben nagy felelősség hárúlna reám, nekem pedig semmi sem állana rendelkezésemre, a mit védelmemre fölhozhatnék. E gondtól űzve, azt eszeltem ki, hogy egy, miniszteremhez intézendő, jelentésben kifejtem a török miniszterekkel való tárgyalásokat s áttekintés végett azt eléjük terjesztem; ha helyben hagyják, akkor másolatban, a szerződés egy nemeként, közlöm a garantirozó hatalmak képviselőivel is. Bár ily okmány sem biztosíthatott bennünket kellőképpen, mint ezt bilaterális alakban kiállított okmány tehette volna, mindazáltal ez vala a legtöbb, a mit elérhettem. A mit gondoltam, meg is tettem. Jelentésem (fordításban) így hangzott:

„Konsantinápoly 1867. márcz. 1.

„Miniszter úr,“

„Legutóbbi két jelentésem (febr. 20. és 21-ikéről) megvitte önnek a tudósításokat, melyeket nekem a nagyvezér s a külügyminiszter Őnagyméltóságaik szivesked-tek adni azon nagyvezéri iratra vonatkozólag, melyet nekem a fejedelem ő fensége számára nyujtottak át. Ön látta, hogy e felvilágosításokból önként következik:

„1. Hogy a „garanczia“ szó, mely a nagyvezéri iratban fordúl elő, felöleli mindenekelőtt a biztosításokat, melyeket a fejedelemnek a porta számára s kivánságára kellene adnia, hogy minden sérelemtől megóvja a fejedelemség meg szuzerén udvar közt való jóviszonyokat, azután pedig a „függő kérdések“ elintézését, minő például a szökevények gyülekezése Szerbiában, kik a császárság szomszédos tartományait lázító kiáltványokkal áraszthatnák el.

„Ali pasa őexellenciája tiltakozik mindennemű föltevés ellen, mely szerint azt gondolnák, hogy a portának az volna eszében, miszerint bárminemű korlátozását kivánja annak, a mi Szerbiában már fennáll; engem több izben biztosított, hogy Szer-

biában sértetlenül marad fenn minden, a mit megszerzett.

„Hozzá kell adnom, hogy a külügyminiszter egy beszélgetés alkalmával, melyet február 21-én folytattam vele, teljesen csatlakozott a nagyvezér e biztosításaihoz.

„2. A részletek, melyeket a fejedelem ide jövetele után kell megállapítani, semmiféle más kérdést nem ölelnek föl magukban, csak azokat, melyek a várak átadására vonatkoznak, azaz merőben a kérdés anyagi oldalára és nem vonatkoznak semmiféle más kérdésre, mint a várakra.

„3. A magas portának nincsen szándékában, hogy a szerbiai várak átadását valamely nemzetközi okmány által szabályozza, mivel a császári határozat kizárja a szerződések bármilyen megváltoztatását, mint e szükség az oláh ügyekben merült föl, hol némely nemzetközi határozmányokat meg kellett változtatni.

„4. A nagyvezéri irat a várak őrizetét a fejedelem személyére bizza, azonban Fuád pasa őexczellenciája, általam e tekintetben meginterpellálva, azt felelé, hogy az nem olyan jog, mely, mint én tételeztem föl, a fejedelem személyével megszünhetnék, hanem hogy a várakat a fejedelemnek, mint a szerb állam fejének, fogják átadni, hasonlóan azon állapotokhoz, melyek Egyptomban állanak fenn, hol a várak az alkirályra, mint ilyenre, vannak bizva. Egyébiránt, tevé hozzá Fuád pasa, mivel a nagyvezéri irat csak bejelentése a császári határozatnak, a fejedelem őfenségét ez új joggal fermán által fogják felruházni, mely még jobban precizirozhatná a császári határozat értelmét.

„5. Kis-Zvornikot illetőleg a nagyvezér azon ohaját fejezte ki, hogy e helyet semlegesítsük, azért, mert közel fekszik Nagy-Zvornik várához. Hiszem és reménylem, hogy őexczellenciája felhagy ez eszmével s ki fogja adni a szükséges rendeleteket, hogy egyszer már megvalósítsák a jogot, melyet Szerbia több mint 35 éve vivott ki magának. Éppen így nem kételkedem, hogy őexczellencziája a maga igazságérzetében el fogja rendelni, miszerint annak megvalósítása egy időbe essék a várak átadásával.

„A mi a váracsot illeti, mely Adakalehval szemközt fekszik, a nagyvezér annak adott kifejezést, hogy le

kell rombolni, mert olyan fekvése van, melyet Adakaléh vára ural.

„Reménylem, Miniszter úr, hogy jelentéseim, melyeknek czélja, hogy Önt a porta eme hangulatával megismertessék, immár kezei közt lesznek; de miután azok még nem foglalnak magukban oly dolgokat, melyek szükségesek, hogy ő fenségét abba a helyzetbe hozzák, mely megengedné neki, hogy végleg határozzon e fontos tárgyalásokban, — tegnapelőtt ismét a portára mentem, hogy a nagyvezér őexczellencziáját megismertessem a fejedelem idejövetelére vonatkozó nézetemmel, mivel e kérdés még nincs eléggé tisztába hozva. Kijelentettem a nagyvezérnek, hogy ő fensége idejövetele rám nézve nem lehet kétség tárgya; azonban nagyon kételkedem, hogy a fejedelem azért jönne ide, hogy bármiről tárgyalásokat folytasson; idejövetelekor a fejedelem arra szorítkoznék, hogy szuzerénjénél, Ő császári Felségénél tiszteletét tegye; s hogy elismerését fejezze ki neki a magas jóakarat emez új tanújeléért, melyet őfelsége a fejedelem és hazánk iránt tanúsít.

„A nagyvezér kijelenté, hogy nem érti ez aggodalmakat, melyek alaptalanok volnának, ha a fejedelem föltételezné, hogy a m. porta azért akarja őt ide édesgetni, hogy tőrbe ejtse és zavarokat okozzon neki. A fejedelem idejövetelét a muzulmánok kedvéért ohajtják; a m. porta az ő szájából akarna meggyőződni az ő hangulatáról s beszélni vele államügyekről. Ha a részleteket föntartották, hogy ezeket közvetetlenül a fejedelemmel intézzék el, őfenségének nem kell gondolnia, mintha itt valami más kérdések megoldásáról volna szó, mint azokról, melyek közvetetlenül a várakra vonatkoznak, a minők például az ágyúk, temetők stb. Ha a várakat ki nem ürítik, a mig a fejedelem még Konstantinápolyban leend, azokat visszatérte után nyomban ki fogják üríteni, úgy, hogy a fejedelem számüzhet minden aggodalmat lelkéből.

„Szabadságot vettem magamnak, hogy egy preczedensre hivatkozzam, melyet Károly fejedelem idejövetele alkalmával teremtettek, a ki itt minden dolgot már rendben talált, mire a nagyvezér azt felelte, hogy voltak

olyan ügyek is, melyeket közvetetlenül a fejedelemmel hoztak rendbe.

„Áttérvén a garanciákról szóló kérdésre, úgy gondolkoztam, hogy minden kerülgetés nélkül kell kifejeznem Ali pasa őexczellenciájának e tekintetben való kétségünket s aggályainkat. Kijelentettem, hogy őexczellenciája egy másik találkozásunkon szóba hozta a függő kérdéseket, s hogy ezeket én magam a nemzeti hadsereg kérdésére magyaráztam. Igaz, hogy őexczellenciája több izben megnyugtatott autonomiánk iránt, de mivel e szó különböző magyarázatok tárgyát képezheti, ama meggyőződésem kifejezésére határoztam el magamat, mely szerint a fejedelmi kormány képtelennek érezné magát, hogy ezen nemzeti intézmény bárminő megváltoztatására ráálljon, a mely intézmény, nézetem szerint, megfelel amaz okmányoknak, melyek politikai lételünket szentesítették. Hozzátettem, hogy nemzeti hadseregünk nem kaszárnyában lakó katonákból áll, a kikről lehetne szó, hogy szétbocsássuk, hanem fegyver alatt álló népből, melyet nem lehetne lefegyverezni anélkül, hogy a fejedelem le ne aláztassék, s hazánk nagy rázkódtatásoknak ki ne tétessék. És ha, nagy csodaképpen, sikerülne is a m. portának e garanciát megadnunk, ez csalóka (illuzorius) lenne az esetben, ha Szerbia nem lenne őszintén elhatározva, hogy a bizalmas és jóakaró viszonyok új érájába lépjen. Azután meg, mig a miliczia lefegyverzése a fejedelem kormányának kellemetlenségeket okozhatna, addig a m. portának sem tényleges, sem kellő garanciákat nem nyujtana, egyszerűen azért, mert a fegyverzetet, mely az arzenálokba kerülne, minden pillanatban könnyen lehetne újból kiosztani a nép között.

„Miután a nagyvezér engem figyelmesen végighallgatott, kathegorikusan kijelentette, hogy a m. porta semmi áron sem fogja tőlünk kivánni a nemzeti hadsereg lefegyverzését; átadja nekünk a várakat, mivel bízik a fejedelem s a szerb nemzet jellemében; minthogy azonban Szerbia sok fegyvert halmozott össze, a m. porta ohajtja, hogy azok czélja iránt megnyugtassák, és ez ohajnak, őexczellenciája véleménye szerint, nem kellene bennünket meglepnie, mert a jog, hogy meg

legyen nyugtatva, akkor is megilletné, ha Szerbia külön állam lenne, Törökország pedig csak szomszédos hatalom.

„Őexczellenciája azzal fejezte be, hogy felhivott bennünket, miszerint vessünk félre minden aggodalmat, ne tüntessük fel a dolgot oly szinben, mintha azt akarnók, hogy föltételeket szabjunk a m. portának, hanem hogy bizalommal közeledjünk a császári kormányhoz; a fejedelemnek kedve szerint fognak elbánni s ő elégedetten fog visszatérni országába.

„Megkértem Ali pasát, hogy higyje, miszerint távol áll úgy a fejedelem gondolataitól, mint a mi szokásainktól, hogy a m. portával szemben föltételekre gondoljunk, de éppen lojálitásunk vitt e lépésre, hogy megvilágítsuk a talajt, melyen nem akarnánk semmi olynemű anyagokat hagyni, melyek alkalmat szolgáltathatnának még ingerültebb vitákra s egyenetlenségekre.

„Miniszter úr, nekem úgy látszik, hogy a nagyvezér szavai oly őszinték és szivélyesek, miszerint nem látom előre, hogy valami igazi tárgyalások várnának itt fejedelmünkre. A m. porta kivánsága első sorban abban foglalható össze, hogy Ő császári Felsége, a zultán személyesen nyujthasson a fejedelemnek egy új jogot, s őfenségének saját szájából győződjék meg ennek hangulatáról, hogy a Szerbiával szemben való álláspontnak tiszta és világos fogalmára emelkedhessék.

„Minthogy az ezen jelentésben kifejtett tárgy fölötte fontos, nem akartam azt Önnek elküldeni anélkül, hogy előbb annak pontosságáról meg ne győződjem, éspedig éppen nem szokásos módon. Ezért tegnap a m. portára mentem, hogy megmutassam azt a nagyvezér őexellencziájának, ki midőn végighallgatta, szives volt megjegyezni, hogy benne „pontos és hű reprodukálását találja annak, a mi mondva van, valamint annak is, a mi gondolva van“. Csak ama határozatra vonatkozó nézetemet igazította helyre, melyet a kis-zvorniki kérdésben gondolt hozni, azt adván felvilágosításúl, hogy ő is akarja e vidék kiürítését s a szerb rayonba kebelezését, de oly föltétellel, hogy semlegesíttessék, azaz hogy e helyen ne emeljenek

erődítvényeket, de semmiképp sem céloz arra, hogy bennünket a föld munkálásában akadályozzon, mely a mi tulajdonunkba menne át.

„Ép így elolvastam e jelentést Fuád pasa őexczellencziájának is, ki teljesen osztozott a nagyvezér eszméiben, s arra kért, vessem utána postscriptum gyanánt, hogy a m. porta távol állt attól, miszerint azt követelje tőlünk, hogy erőnket csökkentsük, minthogy a szerb hadseregnek csak ezen három dolog lehet rendeltetése:

„1. hogy az országot külső ellenség ellen védelmezze, következéskép hogy védje a császárság területi épségét, mint oly elemet, melyben Szerbia él s melyből erejét meríti, a miért a m. porta nem is tekint másképpen hadseregünkre, mint a császárság erejének egyik alkotó részére;

„2. hogy az országban a belső rendet fentartsa, minek következtében az úgy tekinthető, mint a császárság közös rendőrségének kiegészítő része; és

„3. hogy Szerbia saját állását magával a császársággal szemben is védelmezze

Fuád pasa hozzátette, hogy a szerb hadsereg, e három nézőpontból tekintve, semmi aggodalmat sem okozhat a m. portának, mely féltékenyen kisér figyelemmel mindent, a mi a fejedelemség megoltalmazására szükséges. A császári kormány pedig a fejedelem kezdeményezésére hagyja, hogy, ha szükség merűlne föl, elvonjon e seregtől mindent, a mi támadó (aggressziv) alakot kölcsönözne neki. A m. porta, átengedvén nekünk Belgrádot, az ottomán történelem egy fényes lapját szakította szét, fejezé be Fuád pasa; e tényért viszonajándékúl semmiféle áldozatokat sem kiván tőlünk, nem szab elénkbe semminemű föltételeket, hanem a fejedelemre bizza annak megitélését, mit tehetne a maga jószántából, hogy a m. porta iránt való bizalmának tanújelét adja.

Nem fejezhetem be, Miniszter úr, e jelentést anélkűl, hogy nehány szóval ne körvonalozzam a helyzetet. A talaj tiszta, a nehézségek ki vannak egyenlítve; úgy látszik, hogy a m. porta meg lesz elégedve, bármit találna a fejedelem jónak neki mondani, a mi azt megnyugtat-

hatná a magatartást illetőleg, melyet a fejedelem a jövőben követni szándékozik.

„Fogadja, kérem, Miniszter úr stb.

Risztics János s. k.“

Ali pasa teljesen meg volt elégedve, hogy híven és pontosan adtam vissza a tárgyalás folyamatát, úgyszintén Fuád pasa is. Fontos még, a mit nekem a külügyminiszter azon óvással mondott, hogy nem mint miniszter beszél, s a mi ennélfogva nem is jöhetett be a jelentésembe. „Önök szerbek, mondá, bizalmatlanok, s ezt nem veszem önöktől rossz neven, mert idáig joguk is lehetett, hogy azok legyenek, de mostantól fogva nem lenne okuk a bizalmatlanságra. Belgrádnak nincs stratégiai fontossága, de nagy erkölcsi jelentősége van. Az egész világ azt gondolta, hogy nem leszünk képesek az ügyet teljes megoldásra juttatni, s az egész világ meglepődött, midőn e megoldásról értesült. Mindenki azt hitte, hogy föltételeket fogunk önöknek szabni, s most mindnyájan csodálkoznak, midőn látják, hogy nincsenek föltételek. Nekünk ez engedmény következtében nehézségekkel fog kelleni küzdenünk; máma megszüntettünk egy török lapot, mely elitélte eljárásunkat, mi azonban mindent el fogunk követni, hogy önöket kielégítsük. Legyenek más alakban azok, a mik voltak, midőn együtt harczoltunk Tamerlán ellen, és mindenük lesz (tout sera à vous).“

Az engedmény teljes vala. Hogy a portának csakugyan volt szándéka, hogy engedményét fontos feltételekhez kösse, ez iránt egy csöppet sem kételkedtem, de miután észrevette, hogy azokat nem fogják elfogadni, rövid idő mulva meghunyászkodott, nyilt ajtót hagyva magának némely kifejezésekben, melyeket a szükséghez képest különbözőképpen magyarázhatott. Az egyetlen föltétel, melylyel nyiltan előállt, az ottomán zászló vala, melynek a szerb zászlóval együtt kellett volna lengenie a vár tornyain és bástyáin. E föltétel sértette nemzeti büszkeségünket, de e sérelem is viszonylagos vala; kevésbbé volt érezhető az elégtétel után, melyet a török helyőrségek eltávozása által adtak a nemzeti érzületnek. Lyons lord élénken ajánlotta, hogy ne okoz-

zunk semmi nehézséget kormányának ideája ellen. Bourée megengedte, hogy ez eszme bennünket első szempillantásra meglephet, de úgy találta, hogy az szinte zseniális, mert a mint a várkérdés elintézésével a szerb és török érdekek kiegyenlítődnek, a kettős zászló a barátok és szövetségesek jelképe. De bár minő volt e kettősség jelentősége, vigasztalhattuk magunkat a reménynyel, hogy a török szuzerenség e külső maradványa nem fog sokáig fennállani, s még ha a sors úgy hozza is magával, hogy fennálljon, ritkán fog lehetni azt látni is a várormokon, a várak pedig mindenkor szilárd alapjai lesznek további jövendőnknek.

Hogy a porta nem találta jónak, hogy valamely nemzetközi aktust létesítsen, mely alkunkat szentesítette volna, ez reánk nézve nem kevésbbé jól ütött ki. Mindenekelőtt, hogy az 1856-ki párizsi szerződés 29. czikkelye ne essék formális módosítás alá, ezen űrt császári fermán tölti be, mely azon hattiserifek sorába tartozik, melyekről ugyanazon szerződés kezeskedik, azután meg kikerűltük a hatalmak beavatkozását, melyek saját érdekeik nézőpontjából bizonyos kötelezettségeket róhattak volna ránk. Senki sem állhatott jót, nem ragadta volna-e meg Ausztria ez alkalmat, hogy bennünket a várak lerombolására kötelezzen, a mi ránk nézve költséges áldozatokkal járt volna, mert az legkevésbbé sem volt megelégedve, hogy a szerbiai várakat meghagyták s le nem rombolták. Több oldalról, még török forrásból is, tudomásomra jutott, hogy Ausztriát a kérdés megfejtése meglepte; mert ha Beust azok sorában volt is, kik Szerbia elégtételét ohajtották, ezt mindig azon fentartással ohajtá, hogy a várakat lerombolják. Midőn Bécsben megtudták, hogy a várakat nem rombolják le, hanem átadják Szerbiának, Beust szükségét érezte, hogy hivatalos lapjában védekezzék a bécsi lapok ellen, azt bizonyítván, hogy Belgrád komoly támadásnak nem állhat ellent sikerrel. Természetes, hogy az öreg Prokesch is elégedetlen volt. Midőn szerencsét kivánt nekem a kérdés megoldásához, nyiltan kimondta, hogy többet kaptunk, mint a mennyit kivántunk, vagyis nemcsak a török helyőrségektől szabadúltunk meg, hanem magukat a várakat is saját kezeinkbe vettük. A

franczia kormánynak a várak lerontása vagy átengedése tárgyában nem vala semmiféle kifejezett véleménye, daczára hogy Monden ezredes, ki kevéssel azelőtt Mihály fejedelem hadügyminisztere volt, kijelentette, hogy a szerb érdek a várak lerontását kivánná. Mi azonban a portára hagytuk, hogy megválaszsza a módot, mely reá nézve legalkalmasabb volna, hogy végleges határozatát megkönnyebbítsük. És a porta úgy találta, hogy kisebb lealáztatás reá nézve, ha a várakat nagylelkűen Szerbiának hagyja, mint hogy azokat presszió következtében az egész világ szemeláttára szétromboltassa.

A végkifejlés szerencsés volt, a nyereség tiszta, áldozatok, föltételek nélkűl. Ha úgy látszott is, hogy a porta alakilag mit sem áldozott fel, ez csak látszat volt, lényegileg mindent föláldozott; anyagilag mindent átengedett, s a kérdés kiválóan anyagi természetű vala is.

A mint a porta feleletét Belgrádba elindították, kölcsönösen föl lettünk oldva azon kötelezettség alól, melyet az első naptól fogva egymás közt megállapítottunk vala, hogy megőrizzük a titkot, mely immár fölöslegessé vált s nem is volt lehetséges. Igazságosnak kell lennem a török miniszterek iránt, hogy egészen a felelet átadásáig teljesen megtartották nekem adott szavukat. Én (márcz. 1-én kelt) jelentésem másolatait a garantirozó hatalmak némely követei elé terjesztettem, hogy a portával kötött alkúmnak mintegy tanúiúl hivjam föl, melyet az a tárgyalás és alkúkötés pontos reprodukciójának ismert el. A porta meg a maga részéről átadta nekik Mihály fejedelemhez intézett feleletének másolatait s megküldte azt más országokban levő képviselőinek, hivatkozva rá mint bizonyítékra, mely szerint a maga népeivel sikeresen szokott alkudozni, ha ezek közvetetlenűl hozzá fordúlnak, idegen részről pedig az ő ügyeibe senki sem avatkozik.

Február 25-én távirat utján jelentettem Belgrádba, hogy a nagyvezér s külügyminiszter teljesen magukévá tették ama jelentést, mely tele volt a mi érdekeinknek kedvező óvásokkal; hogy a porta, észrevevén kétségeinket, meghunyászkodott, biztosítván, hogy sem követelni

nem fog tőlünk semmit, sem föltételeket szabni, s igérvén, hogy meg fog elégedni ama biztosításokkal, melyeket a fejedelem, saját kezdeményezésére, fog előtte kifejezni. Elvégre, tevém hozzá, meggyőződésem szerint kevés a tárgyalni való, „azért el kell jönni s elfogadni a várakat, csepp időt sem vesztegetvén". Márcz. 4-én, szintén távirat utján, azt felelte nekem Garasanin, hogy a Fuád és Ali pasák által adott felvilágosítások következtében a várak ügyét befejezettnek tekinthetem. „A fejedelem, mondja tovább, be fogja jelenteni a portának Konstantinápolyba indulásának napját, mihelyt megkapjuk az ön utolsó jelentését (márcz. 1.). A részletek fölött való megállapodásnak Ön közt s a porta közt kell megtörténnie, a fejedelem látogatásának pedig a zultán iránt való merőben udvariassági lépésnek kell lennie. Ereszkedjék azonnal a részletekre vonatkozó tárgyalásokba, a melyek miatt azonban a fejedelem legkevésbbé sem fogja halogatni elindulását; csak tudnia kell a portának, hogy a fejedelemmel nem fog azokról beszélhetni akkor sem, ha esetleg az egyezkedés befejezetlenül maradna is az ő odajöveteléig." Akközben Belgrádba érkeztek ama jelentéseim, melyek a márczius 1-jénél előbb keltek, s másnap (márcz. 5.) ismét táviratozott a miniszter: „Prendics csak az este jött meg. Eszméi teljes összhangban állanak a telegrammokkal, melyeket tőlem kap. Hasson oda, hogy a dolognak gyorsan járjunk a végére. Feleljen mielőbb távirat utján, mikor kapom meg az iratot, melyet a nagyvezérnek olvasott fel?"

Még ugyanazon napon (márcz. 5.) megállapodtam a nagyvezérrel, hogy a részletekről való kérdést is ketten intézzük el, mint ezt a főtárgygyal is tettük; ő ráállt, hogy a fejedelemnek azokról mitsem fog említeni. Ekközben Belgrádba érkezett szerződésünk is, várt jelentésem alakjában, márcz. 9-én pedig sürgönyileg jelentették nekem, hogy a fejedelem azt irja a nagyvezérnek, miszerint megkapta ennek (febr. 19-iki) levelét, mely tudtára adja, hogy a zultán a várak őrizetét azon egyetlen föltétellel bizza rá, mely szerint a várormokon a szerb mellett a császári zászló is ki legyen tüzve. A fejedelem értesült ügyvivőjének a portával

való abbeli megegyezéséről, hogy a császári kormány nem kiván tőle semmiféle áldozatokat, sem nem szab eléje föltételeket; hogy a részletek (detaillok) rendezése csupán ama kérdésekre vonatkozik, melyek közvetetlenül a várat érintik, minők például az ágyúk és temetők, s hogy a m. porta ráállott, hogy e kérdéseket az ő ügyvivőjével vitassa meg és intézze el. A fejedelem, a jóakarat ily fényes bizonyíték által hálától ösztönözve, kifejezi, hogy élénken ohajt személyesen Konstantinápolyba jönni, hogy ez érzelmeket a zultán szine előtt feltárja, mihelyt ügyvivője abban a helyzetben lesz, hogy jelentheti, miszerint utja helyeslésre talált.

A nagyvezér megelégedéssel fogadta e közleményt, s rögtön hozzátette, hogy ő, ismervén a zultán hangulatát, ennek nevében már most azt felelheti, hogy ő fensége idejövetele helyeslésre talál. Ugyanakkor állapították meg előre a garantirozó hatalmak képviselőivel szemben való etiquette kérdését is olyformán, hogy a fejedelemnek Konstantinápolyba érkezésekor először azon követeket kellene meglátogatnia, kik uralkodóik személyét képviselik, a garantirozó hatalmak rendkivüli követei s teljhatalmú miniszterei iránt, ha akarná, ugyanazon figyelmet tanúsíthatná, tekintettel a garantirozó udvarokra.

A fejedelem már küszöbén állt annak, hogy Konstantinápolyba indúljon, Belgrádban pedig még rettegtek, hogy utja eredménytelen maradhat. E félelemnek adott kifejezést Garasanin egy (márczius 8-án kelt) levelében, ezt irván nekem: „Most én meg te résen legyünk, ha a fejedelmet valami kellemetlenségekbe bonyolítjuk Konstantinápolyban. Én leszek is, nem is hibás, de te bizonyára az leszel, ha a porta csak egy kissé hűtlenné válik igéreteihez, a mint ez idáig örökké szokása vala. De már most el kell ismernem, hogy neked lehetetlen volt a portától több biztosítékot venned, mint a mennyit vettél. Ha mindemellett árúlást követend el, gyalázatára fog válni“. Kellemetlenség azonban, melyet Garasanin említ, csak azon esetben merűlhetett volna föl, ha, akár a zultán szeszélyessége, akár a muzulmán fanatizmus kitörése következtében, miniszter-válság állott

volna be. Csupán ettől féltem, s magam is sürgettem, hogy a fejedelem mielőbb induljon Konstantinápolyba. Máskülönben meg voltam győződve, hogy a miniszterek, kik az engedményre elhatározták magukat, csakhogy hazájuk helyzetét megkönnyebbítsék, nem fognak cselhez folyamodni, mert teljesen rátermettek voltak annak megbirálására, hogy azáltal megkettőztetnék a veszedelmet, melyben a császárság leledzett.

Márczius 9-én közhirré tette a „Srpske Novine", hogy a tárgyalásokat, melyeket a mult év végén a portával kezdettek, szerencsésen befejézték. A zultán méltányolta ama fontos okokat, melyeket Mihály fejedelem hozott fel a végett, hogy megszünjenek azon nagy bajok, melyek a császárság általános érdekeire s a szerb különös érdekekre nézve a váraknak addigi állapotukban való további fenmaradásával állanak összeköttetésben. A hivatalos organum hozzáteszi, hogy a porta arra is ráállott, miszerint a fejedelem konstantinápolyi utja az udvariasság jellegét viselje s hogy a fejedelem ne bocsátkozzék a tárgyalásokba a részleteket illetőleg sem, melyeket a porta kezdetben közvetetlenül vele ohajtott elintézni. Márczius 14-én közzétették a proklamácziót, melyben Mihály fejedelem tudtára adta nemzetének, hogy a zultán elhatározta, miszerint ő rá, a fejedelemre, bizassék a szerbiai várak felett való parancsnokoskodás, melyekben a török helyőrségeket szerb csapatoknak kell fölváltaniok, azon egyetlen föltétel alatt, hogy a várormokon a szerb mellett császári zászló is lobogjon. A fejedelem kötelességének tartja, hogy hazánk ily jelentékeny nyereségeért személyesen fejezze ki a zultánnak a maga és nemzete hálaját, s hogy e végett utnak indúl Konstantinápolyba s bucsút vesz nemzetétől a mielőbbi viszontlátásra. E hirre az ország minden részéből áldó szózatokkal járúltak a fejedelem elé, hogy az isteni gondviselés kisérje a fenséges uralkodót egész utján s hogy, közörömtől kisérve, szerencsésen s jó egészségben térjen vissza hálás hazájába. Szombaton, márczius 18-án Belgrád ünnepélyes diszbe öltözött. Mihály fejedelem az örömtől lelkesült szerbek sűrű sorai közt a székesegyházba tért, hogy szerencsés utazásaért istenhez fohászkodjék, s lejött a Szávára és

Konstantinápoly felé indúlt el, kisérve lelkesedéstől elragadtatott nemzetének egetverő és őszinte üdvözletei által, mely az egész Száva-partot ellepte s a kalimegdán minden kimagaslóbb pontját gyönyörűen feldiszítette.

A fejedelem kisérete nem volt nagyszámú, s benne volt Ali-Riza pasa is, a belgrádi vár parancsnoka. [1])

Fölösleges említenünk is, hogy a fejedelmet a szerb part hosszában őszinte öröm-nyilatkozatokkal fogadták, Oláhország partja-mentében pedig a barátság és jó szomszédság jeleivel. Ruscsukban Mithád pasa, a dunai vilajet kormányzója fényes fogadást rendezett a fejedelem számára, egy franczia hadi hajó pedig, mely Galaczban állomásozott, Ruscsukba jött, hogy a fejedelmet hadi tisztelgésben részesítse. A fejedelem márcz. 20-án este Várnába érkezett, a hol már ott találta a „Zultánia" nevű pompás gőzhajót, melyet Abdul-Azisz küldött volt eléje a maga hadsegéde, Dzsemil pasa kiséretében, ki a szerb helynökkel s a helybeli ottomán hatóságokkal várta a fejedelmet. Éjfél után két órakor elindúlt a „Zultánia", s a Fekete tengeren át való nyugodt és kellemes utazás után másnap a Boszporuszba evezett, hol délutáni három órakor, éppen a zultán palotája (a dolma bagdzse) előtt horgonyt vetett. A hajóra legott Csámil bej, az idegen képviselők kalauza lépett, s a fejedelmet szerencsés megérkezése alkalmából a zultán nevében üdvözölte, kijelentvén, hogy a zultán azonnal ohajtja őt fogadni. A fejedelem, követve egész kisérete által, kiszállt a palotába, melynek bejáratánál a nagyvezér fogadta s nyomban bevezette a császári lakó-

[1]) A fejedelem kiséretében valának: Marinovics J., az államtanács elnöke, Czrnobaracz D., államtanácsos, Blaznavacz M. P., ezredes, hadügyminiszter, Banics M., szendrei esperes, Zsabaracz D., ezredes, a fejedelem hadsegéde, Beli-Markovics J., mérnökkari alezredes, Knicsanin A., őrnagy, hadsegéd, Bojovics T., törzskari őrnagy. Uzunmirkovics Ly., gyalogos őrnagy, Bucsovics K., kapitány, hadsegéd, Garasanin Sz., tüzér-százados, Jankovics K., a fejedelem testőrségének vezénylő főhadnagya, Jovanovics N., a fejedelem udvarmestere, Jokszics D., a fejedelem titkára, Masin dr., a fejedelem orvosa, Pacsics A., török nyelvi tolmács, Betan K., franczia nyelvi tolmács, Franaszovics, hajós kapitány, Prendics, tatár-aga (hirnök), Bogicsevics M., a konstantinápolyi szerb ügyvivőség titkára, és öt fejedelmi testőr.

osztályba. A fejedelem a következő szavakkal üdvözölte a zultánt:

„Felséges Úr,

„Ide jövén, hogy kifejezzem Felségednek mély tiszteletemet, szerencsésnek érzem magamat, hogy ahhoz mély elismerésem kifejezését csatolhatom a jóakarat azon fényes bizonyítékáért, melyet irányomban volt szíves tanúsítani, teljesítvén a szerb nemzet egy élénk ohaját.

„Az én személyes elismerésem, Felség, nem kevesebb, mint nemzetem elismerése.

„A történelem hálával fog megemlékezni Felséged e nagylelkű tettéről, én pedig büszke vagyok rá, hogy látom, miszerint nevem egy oly eseményhez fűződik, mely a mily mérvben szerencsés, ép oly mérvben képes a fejedelemség s magas szuzerénje közt a jóviszonyok előmozdítására. Dicsőséget képez Felségedre nézve, hogy megmutatta Európának s az egész világnak, miszerint ki tudja egyeztetni a császárság egyetemes érdekeit Szerbia szükségleteinek s aspirációinak igazságos kielégítésével.

„Legyen tehát, Felség, meggyőződve, kegyeskedjék elhinni, hogy boldognak érzem magamat e pillanatban, midőn abban a helyzetben vagyok, hogy erről biztosíthatom Felségedet, s a midőn bemutathatom hódolatomat s ismételhetem Felséged előtt mély tiszteletem kifejezését".

A fejedelem minden pont után szünetet tartott, a nagyvezér pedig az ő szavait francziából lefordította a zultánnak, ki megfelelő kifejezésekkel válaszolt. Ezután bevezették a kiséretet, melyet a fejedelem a zultánnak, bemutatott, ez pedig ahhoz nehány kedveskedő szót intézett. A zultántól való elbucsúzás után a fejedelem a nagyvezérrel eredt szóba, ki megragadta az alkalmat, hogy megkérdezze Ali-Riza pasát, a belgrádi erőd parancsnokát, mit tart ez az eredményről, melylyel a porta a szerb kívánságot megoldotta: „Ön 100.000 emberrel gyarapította a császári sereget, mert ettől fogva a szerb hadsereg c s á s z á r i is", volt e könnyen hivő muhafiz felelete.

Mindjárt a „Maslak"-palotába érkezés után, melyet

a fejedelem rendelkezésére bocsátottak, az összes diplomácziai képviseletek első dragománjai a fejedelem üdvözletére jöttek. Másnap (22.) a fejedelem, követve egész környezete által, a portára ment, hol őt a nagyvezér, miniszterek s a császárság egyéb főméltóságai fogadták. Azután a garantirozó hatalmak képviselőivel váltottak látogatásokat, azon etiquette szerint, a mint azt már előre megállapították, valamint az ottomán főurakkal is kik közül a fejedelem csupán a nagyvezért s a külügyminisztert látogatta meg.

Márczius 23-án a fejedelemnek hosszasabb, egészen magán-találkozása volt a zultánnal. Elváláskor a zultán a maga legmagasabb érdemrendét, a gyémántokkal kirakott „Ozmanijá"-t adta át neki, azután pedig, „hallván, hogy a fejedelem jó vadász", öt gyönyörű arab paripával ajándékozta meg. Ugyanaz nap este a fejedelem, kiséretének nagy részével, ebéden volt a nagyvezérnél, hol jelen valának még az ottomán székváros első méltóságai is, kik mindent elkövettek, hogy vendégeiket szivesen lássák. A fejedelem poharat emelt a zultánra, mely fölköszöntés a törököket nem annyira tartalma, mint inkább férfias, méltóságteljes hangja által, melyen azt elmondta, oly ámulatba ejtette, hogy Fuád pasa nem tartóztathatta vissza magát, hogy minden illemszabály ellenére hangosan föl ne kiáltson: „helyes, jól van, fejedelem!" Mily erőtlen volt a fejedelem dörgő hangjához képest a pohárköszöntőre következett felelet, melyet a nagyvezér adott a fejedelemnek! Másnap (24) a fejedelem kiséretével együtt misén volt a patriarchai székesegyházban s meglátogatta Őszentségét. Azután nap-nap után követték egymást az ebédek a garantirozó hatalmak képviselőinél: az angolnál, ki ez ünnepségek sorát megnyitotta; az ausztriainál, ki azon volt, hogy vendéglátásának „családias és szomszédi" lakoma jellegét kölcsönözze; azután az orosz, majd a franczia követnél. 29-én a külügyminiszter vendégelte meg a fejedelmet a maga tündéri nyaralójában, Kanlüdzsében, hol 1862-ben azon konferenczia üléseit tartották, mely Belgrád bombáztatása következtében volt összehiva s mely akkor oly makacsúl ellenezte, hogy megtegyék azt, a mit most oly előzékenységgel tettek. A vendégségek s vigaságok napi

renden valának, mig a fejedelem meg nem kérte a porosz követet, hogy vessen azoknak véget, midőn a sor reá kerűlt. A figyelem, melyet úgy az idegen követek, mint a török államférfiak tanusítottak a szerb fejedelem iránt, nem olybá tünt, mint a vazall fejedelem iránt való figyelem; a fogadtatás királyi vala.

A vendégségek s vigaságok közepette sem feledkeztünk meg az ügyekről. Midőn a fejedelem a zultán két fő miniszterét külön meglátogatta, megérintették a császárság és fejedelemség közt való viszonyokat is, de czélzatosan s tervszerűen. Ez emléklapok irója, kinek szerencséje volt e látogatások alkalmával a fejedelmet kisérni, följegyezheti, hogy semmiféle kötelezettséget sem vállaltunk, hogy a jövő semmi által sem lett angazsálva, ha Fuád pasa ügyes fogással megkisérlette is, hogy a fejedelmet e sikamlós térre vonja. A felvilágosítások az államtanács elnökének voltak fentartva, ki a fejedelem kiséretében vala. Ez azon volt, hogy sehol se lépje át azon határokat, melyek közt a porta megnyugodhatnék, Szerbiának pedig mire se kelljen magát köteleznie. Az összes beszélgetések lényege, úgy a fejedelem, mint az ő részéről abban foglalható össze, hogy mindkét kormánynak, töröknek és szerbnek, egyaránt kell egymással számot vetnie.

Ugyanazon időben én a várak átadására vonatkozó kérdéseket „részleteikben“ is elintéztem. Az alkudozásokat a következő pontokba foglaltuk: 1. a muzulmánok, kiknek Uzsiczében és Szokolban birtokuk vala, ennek eladása czéljából a határidőt meghosszabbíthatják, a mennyiben azt előbb nem eszközölhették; 2. Ali bej megmarad a polgári vegyes bizottságban, mely a szerbek s törökök közt való panaszok elintézésével foglalkozik; 3. a Sabácz várához közel fekvő török házak eladhatók; 4. a házhelyektől a vár rayonjába bekebelezett föld a várhoz tartozó marad; 5. Ali bej Belgrádban az adóból kap fizetést; 6. Szendrőben is vannak magán-házak, melyeket le fognak rontani, tulajdonosaik pedig a török állam-kincstárból fognak kárpótlást kapni; 7. a mi dolog a várépületekben marad, Szerbia tulajdonába fog átmenni; 8. a dzsámiák ingóságait Viddinbe fogják átszállítani; 9. a legújabb rendszerű ágyúkat, melyeket nem rég hoztak a várba, elviszik, de a többi mind helyén marad; minden ágyú

részére 250 töltést hagynak, a többi lövő készletet kiviszik; 10. az ágyútelepekre való anyag egy részét ott hagyják, a másik részét Ruscsukba viszik; 11. a helyőrségek elvonulása a következő rendben fog történni: a sabáczi meg szendrei helyőrségek Belgrádba fognak menni, innen pedig Ruscsukba.“ Azon megjegyzésemre, hogy ily mozgósítás hosszadalmas lesz és nyugtalanítani fogja a közönséget, akként változtatták meg az intézkedést, hogy a szendrei és fetiszlámi helyőrség egyenesen Viddinbe menjen.

Szerbia részéről való bárminemű kárpótlásokról szó sem volt; ellenkezőleg, övé maradt azon jelentékeny (400.000 dinárnyi) pénzösszeg is, melyet nem rég azon szerb házakért kapott, melyek az európai küldöttség határozata következtében a vár rayonjába jutottak vala, most pedig, azonfölül, kezébe jutottak a rayonok is, meg a várak is. Nem lehetett szó a földért való kárpótlásról sem, mivel a várak nem Szerbia tulajdonába mentek át, hanem a fejedelemnek engedték át az azok fölött való parancsnokoskodást.

Egyáltalában, a kérdés megoldása Szerbia érdekeire nézve vagyon jól ütött ki minden tekintetben, tehát anyagi tekintetben is. S a siker betetőzéseül, a várakkal hatalmas tüzér-anyagot is kapott, sőt még minden ágyú részére 250 töltényt! Ali pasa azt ohajtotta, hogy műve Szerbiával szemben teljes legyen, hogy e részről biztonságban legyen, s a császárság egyéb részeiben nyerjen szabad kezet.

A fejedelem márczius 30-án igen ünnepélyes bucsúkihallgatáson volt a zultánnál, ki a legszivélyesebben vált el tőle, valamint általában azon fáradozott, hogy a fejedelmet oly fényes és vendégszerető fogadtatásban részesítse, a mennyire Abdul-Azisz csak képes vala érzelmeit kifejezésre juttatni.

Elváláskor a zultán sajátkezűleg adta át a fejedelemnek a fermánt, melylyel a Szerbiában levő várakat reá bizza.

Ugyanaz nap a fejedelem elhagyta Konstantinápolyt s ép oly kitüntetéssel kisérték ki, mint a hogyan fogadták vala. A „Zultánia“ elvitte őt Küsztendzsébe, innen pedig a fejedelem Cserna Vodá-n át a Dunán fölfelé

vette utját, s meglátogatta utközben Károly fejedelmet, engedvén az oláh fejedelem külön meghivásának.

A fejedelem a legkellemesebb benyomást hagyta maga után hátra úgy a török, valamint az európai körökben is. Prokesch beszélé nekem, hogy a hatás jó; Mihály fejedelem, összehasonlítva az oláh fejedelmekkel, felülmúlja ezeket mind higgadtság, belátás és méltóságos magaviselete által. Lyons lord megkérdezett, meg van-e fejedelem elégedve, a mi pedig a törököket illeti, tőlük maguktól tudja, hogy el vannak általa ragadtatva s meg vannak elégedve a kölcsönösen váltott felvilágosításokkal. Az angol követ abbeli reményét fejezi ki, hogy Szerbia meg Törökország között többé semmiféle kérdések sem fognak fenforogni, de ha fölmerűlnének is, Ön, ugymond, nagy diplomácziai sikert aratott, s ohajtandó, hogy más kérdéseket is, melyek előállhatnának, a közvetetlen egyezkedés ugyanezen útján oldjanak meg.

Ápril 4-én a fejedelem örömtelt és lelkesült székvárosába érkezett, hol egetrázó és őszinte szivből fakadó üdvkiáltásokkal fogadták, a minők hű kifejezői lehetnek ily magasztos pillanatoknak. Minden utcza, minden hely, melyeken át a fejedelem diadalmas bevonulását tartotta, föl vala diszítve s a nép által elárasztva; a nagytiszteletű Mihály metropolita ép oly istenes, mint hazafias felbuzdulásában jelentőségteljes szavakkal áldotta meg a fejedelmet a székesegyházban. A még török őrség alatt levő vár, nemkülönben a szerb kaszárnya ágyúinak bömbölése, az egetrázó üdvkiáltások ezer meg ezer szerb torokból, a diadalkapúk s a vidám háromszinű szerb zászlók, — mindez ritka, rég nem látott jelenetet tárt föl a szerb székvárosban,[1]) melynek arczulata a bombáztatás óta még nem derűlt föl teljesen. Apraja-nagyja, örege-ifja mind versenyezett abban, hogy megmutassák III. Obrenovics Mihálynak, mennyire hálásak, hogy megszabadította őket azon alattomosan fenyegető rémtől, mely régtől fogva függe fejük fölött, de legkivált az 1862-ik év óta.

Igaz, a vár bástyáin még török őrségek állának, de

[1]) L. „Srpske Novine“ 1867. 49. sz.

a nép örvendezett, mert érezte, tudta, hogy nemsokára egy másik szent nap virrad reá, mely Mihály sikereinek kézzelfogható bizonyítékait fogja számára meghozni, biztonságának szilárd zálogát. April 6-án délelőtt úgy a szerb, mint a török sereg díszbe öltözve vonúlt ki a vármezőre, melyet nagy sokáig özönle el.[1]) Itt volt Ali-Riza pasa, a belgrádi vár muhafiza, ki Konstantinápolyból a fejedelemmel tért vissza, a garantirozó hatalmak képviselői, a metropolita, a miniszterek, államtanácsosok, kik a fejedelemre várakozának. Tiz órakor megjelent a fejedelem lóháton, tábornoki egyenruhában, követve fényes kiséret által, s a nép dörgő hangjai és úgy az egyik, mint a másik sereg hadi üdvkiáltásai között a tribünre lépett. Most a császári fermán fölolvasása vette kezdetét, török és szerb nyelven, mely így hangzott:

III-ik Obrenovics M. Mihály, szerb fejedelem ő fenségének.

„Ha e magas okiratom megérkezendik, tudja meg a mostani szerb uralkodó, Mihály fejedelem, miszerint nagyon szivemen fekszik, hogy a polgárok biztonságát és Szerbia nyugalmát, mely császárságom alkotó részét képezi, fentartsa és növelje; ehhez képest pedig szükséges, hogy a szerbiai várak, mint: Belgrád, Fetiszlám, Szendrő és Sabácz a polgárok biztonsága érdekében kellő módon mindig jó karban tartassanak. S azon szilárd meggyőződésben levén, hogy te, és általában az egész szerb nemzet, mely úgy a hűség mint a lojálitás tulajdonságaival meg van áldva, e várakat kivánságom szerint fogjátok őrizni és kormányozni, Én ezennel jónak találtam, hogy a jelzett várak kormányát reád s a szerb hadseregre bizzam, azzal, hogy ezentúl azok bástyáin és tornyain császári zászlóm mellett a szerb zászló is lengjen. Meg vagyok győződve, hogy te és a szerb nemzet kellően fogjátok tudni méltányolni e határozatot, mely irántad s a szerb nemzet iránt való jóakaratom és bizalmam nyilvános és tényleges bizonyítéka; hogy a szerb kormány teljesen és mindenkor teljesíteni fogja azon kötelezettségeket, melyekkel a szuzerén udvarral

[1]) L. „Srpske Novine“ 1867. 48. sz.

szemben bir, és hogy éberen fogtok résen állani, hogy a jelzett várakat megőrizzétek.

„Tudomásúl hozván e határozatot, melylyel ama várak kormányát a megjelölt módon reád bizom, hozzáadom, hogy kormányomtól kell előzetesen kérni engedélyt, ha azokon valami átalakítást kellene eszközölni.

„Eme császári meghagyásom kibocsáttatott és neked kiadatott az ezerkétszáznyolvanharmadik év zilhidzs hava 5 ik napján. — Ezernyolczszázhatvanhetedik év márczius 29-én".

Midőn a fermánt elolvasták, a hadsereg és nép üdvkiáltásai, valamint a várnak ágyúi hirdették, hogy az első aktus véget ért. Ekkor a török zászlóalj zászlaja előtt s valamennyi szerb és török tiszt jelenlétében Ali-Riza pasa átadta a szerb fejedelemnek az összes várak kulcsait, melyek Szerbiában feküsznek; a várfokon kezdték fölvonni a szerb és török zászlókat. A nép megpillantván a szerb zászlót, dörgő kiáltásokkal üdvözölte emez új dicsőséget; a török sereg pedig, miután a fejedelem néhány szót szólt, rá zendített a zultánt dicsőitő himnuszra. Ezután a fejedelem a vigság és öröm leirhatatlan hangjai, valamint a katonai zenekarok zenéje közt ünnepélyesen bevonúlt a várba, utána pedig egy szerb vadász-csapat is, mely a felső vár egy részén nyomban fölváltotta a török őrségeket. A szerb katonáknak a vár falain való feltünése új jelenetet idézett elő, mely a népből új örömhangokat csalt ki, mert azt jelentette, hogy bölcseség meg hazafiság legyőzték az erőszakot és barbárságot; hogy a félelem s rettegés helyét a gondtalanság és bizalom foglalták el.

E nap öröme Szerbia határain túl is, barátjainak köréig hatolt. A montenegrói fejedelem távirat utján sietett szerencse-kivánatait kifejezni Mihály fejedelem előtt, e napot „nemzetünk újjászületésének történelmében legszentebbnek" jelezvén. A konstantinápolyi orosz követ, Ignyatijev tábornok is, nem kevésbbé örvendetesen volt érintve azon hir által, mely szerint a szerb fejedelem ünnepélyesen bevonúlt a várba, s ő is csatlakozott azokhoz, kik nekünk meleg szerencse-kivánataikat fejezték ki a sikerért, ezt irván

nekem ugyanazon napon (1867. apr. 6.): „Je vous félicite cordialement avec toute la chaleur de mon sentiment slave. Je vous adresse mes sincères compliments comme au Représentant de la Serbie, et surtout comme à l'auteur du succés brillant et complet obtenu par le prince Michel et par votre Patrie".

Még mialatt Mihály fejedelem Konstantinápolyban tartózkodott, a porta rendeletet adott ki, hogy a belgrádi őrség két zászlóalja azonnal hagyja el a várat; április 6-án a szerb sereg bevonúlt Belgrádba; 10-én Sabáczba, 12-én Szendrőbe, 14-én pedig Fetiszlámba. April 24-én a belgrádi erőd török helyőrségének utolsó maradványa is elhagyta Szerbiát Ali-Riza pasával együtt, ki addig a Szerbiában levő összes török megszálló csapatok parancsnoka vala. Őt nagy tisztelettel kisérték ki, melyet meg is érdemelt azon mérséklete következtében, melyet az állására nézve nagyon kényes várkérdésben tanúsított. A tiszteletet annál örömestebb lehetett néki megadni, mert vele az utolsó török parancsnok is kivonúlt Szerbiából, az ázsiai uralom végső maradványa, mely Szerbiát századokon át nyomorgatta.

Miután a szerb hadsereg valamennyi Száva- és Duna-melléki várba bevonúlt, Mihály fejedelem meleg kifejezést adott megelégedése érzelmeinek a következő kéziratban, melyet konstantinápolyi helynökéhez intézett:

„Kedves Risztics Úr,

„Konstantinápolyból való távozásom előtt nehány szóval megköszöntem Önnek mindenkor való szíves munkásságát, főleg pedig a szerbiai várak kérdésében való fáradhatatlan gondviselését. Emlékezni fog, hogy köszönetem nyilvánításához hozzáadtam még azt is, miszerint Önt a szó teljes értelmében megilleti a jelige: „Spectemur agendo".

„Most, hogy a szerb nemzet vágya s az én hő vágyam beteljesedett s a török megszálló csapatok a várakból kivonúltak, vágy, mely rendszerint meg nem valósúl, mig sok anya és nővér fiai és fivérei után jajszóban nem tör ki, szükségét érzem, hogy ama pár szónyi

köszönetemet megújitsam és biztosítsam Önt azon elismerésemről, mely szerint kormányom abbeli érdemének, hogy a belgrádi s az összes többi szerb várak ormain szerb zászló leng, oroszlánrésze Önt illeti. Más szóval: én mindkét kézzel dolgoztam eme szerencsésen befejezett vállalaton, mely munkában Ön vala jobb kezem. Isten áldja meg Szerbiát, hogy ilyen fiai, mint a minővel Önben bir, százával teremjenek.

Fogadja családjával együtt üdvözletét „Belgrádban 1867. april 20-án

Önnek jóakarójától
Obrenovics M. M.-tól s. k".

Mihály fejedelemnek kétszeres oka volt, hogy meg legyen elégedve nagy és fényes sikerével; mert a török megszálló csapatok eltávozása Szerbiából nemcsak történelmi jelentőségű esemény; ez esemény a szerb jövőre nézve is ama kiinduló pont, melylyel az a szerb politika új utját, ha nem is új irányát, jelölte meg. E politika akkoráig csak szűk körében mozoghatott ama vágyaknak és terveknek, hogy a szerb hadi tevékenységet megszabadítsa azon akadályoktól, melyeket utjába a várak gördítettek; minden, a mi e körből származhatott, magán viselhette a hazafiság bélyegét, a költészet melegét, a képzelem szárnyalását, de nem a valószinűség, a számítás és a Szerbia erejének megfelelő kisérletek jellegét is. Csak miután a török helyőrségek Szerbiából kivonúltak vala, merhette a szerb kormány a fejedelemség határain túlra is kiterjeszteni tekintetét. Az érdem, hogy e lehetőségig jutottunk, első sorban a nemzet áldozatkészségének tulajdonítandó, másod sorban pedig azon állhatatosságnak, melylyel Mihály fejedelem haladt kitűzött czélja felé. Ha a porta a fejedelem ez irányú magatartásában legkisebb habozást vett volna észre, ha a fejedelem bármely pillanatban kislelkűnek tanúskodott volna, missziójának szerencsés eredménye, ha nem vált volna kérdésessé, mindenesetre elhuzódhatott volna. Ő új bizonyítékát adta, mennyit képes kivivni az erős akarat, melyet hazafiúi török-

vések vezérelnek. Ranke úgy találja, hogy Mihály fejedelem érdeme abban áll, „hogy mérlegelni tudta a viszonyokat, s csak addig ment, a meddig ezek megengedték, s nem tovább". Az 1867-ik évben III. Obrenovics dicsősége tetőpontján volt. Mögötte fényes sikerek álltak, melyek betetőzték Szerbia belső függetlenségét, előtte pedig oly kilátások nyiltak, melyek minden öntudatos hazafiba határtalan bizalmat öntöttek, a kik képesek voltak a mindennapi élet szük látókörén túlemelkedni. Úgy álla, mint nemzete igazi oszlopa.

A fejedelem megnyitván a nemzeti szkupstinát, mely e nevezetes esemény után először ült volt össze (Kragujeváczban, 1867. szept. 29.), repeső szivvel adta nemzetének tudtára, hogy egy nagy gondja el van oszlatva, az ő és a nemzet egy nagy vágya be van töltve: „a török helyőrségek ki vannak telepítve Szerbiából, a Száva- s Duna-parti várak kezünkben vannak, és Szerbia szabadsága meg belső függetlensége való igazsággá váltak". E szkupstina népképviselői pedig, hivatkozva feliratukban a fejedelem hazafiúi érzelmeire s fáradozásaira „szivük mélyéből adnak hálát a jóságos istennek, hogy megérték, miszerint Milos fiának ajkairól hallják először a szavakat: „a Száva- s Duna-parti várak kezünkben vannak, és Szerbia szabadsága meg belső függetlensége való igazsággá váltak". „A fiú tehát méltóan fejezte be azt a művet, melyet atyja dicsőséggel kezdett. Örök dicsőség övezze annak nagy nevét, ki azt megkezdte, s a nemzet közhálája legyen a visszhang annak nevére, ki azt befejezte!"

A

„Történeti-, Nép- és Földrajzi Könyvtár"-ban

ez ideig a következő művek jelentek meg

s kaphatók **Szabó Ferencz** német-eleméri plébánosnál Torontálmegyében:

I—VI. kötet. *Holzwarth,* **Világtörténet,** hat vaskos kötetben, ára kötetenkint 3 frt, félbőrkötésben 3.60

A hátralevő négy kötet még ez évben fog megjelenni.

XI—XII. kötet. **Európa története** 1789—1815-ig, két kötetben, ára 4 frt, félbőrkötésben 5.20

XIII—XIV. köt. **A legujabb kor története,** 1815—1885-ig, két kötetben, ára 4 frt, félbőrkötésben . . . . . 5·20

A hátralevő III—IV. kötet még ez évben jelenik meg.

*XVII. kötet. **A törökök Európában.** Irta *Baker.*

XVIII. kötet. **A bolgárok története.** Irta *Jirecsek.* Ára 3 frt, félbőrkötésben 3.60

XIX. kötet. **Görögország története.** Irta *Dr. Schmeidler.* Ára füzve 2 frt, félbőrkötésben 2.60

XX. kötet. **Az oláh nyelv és nemzet megalakulása.** Irta *Dr. Réthy László.* Ára 2 frt, félbőrkötésben 2.60

XXI. kötet. **A török birodalom története.** Irta *Dr. Lázár Gyula.* Ára füzve 2 frt 50 kr., félbőrkötésben . . . . . 3.—

XXII. kötet. **Bosznia története.** Irta *Dr. Klayty.* Ára füzve 2 frt 40 kr., félbőrkötésben . . . . . 3.—

XXIII. kötet. **A montenegrói fejedelemség története.** Irta *Andrity.* Ára füzve 1 frt 50 kr., félbőrkötésben . . 2.—

*XXIV. kötet. **A szerbek története.** Irta *Ubavkity.* Forditotta *Dr. Thim József.* Ára füzve 2 frt, félbőrkötésben . . 2.50

XXV. kötet. **A szerbek és bolgárok.** Irta *Hilferding.* Ára füzve 2 frt, félbőrkötésben 2.50

XXVI. kötet. **Szerbia és Törökország.** Irta *Ranke Lipót.* Ára 3 frt, félbőrkötésben 3.60

XXVII. kötet. **Skanderbég,** vagy a törökök és albánok. Irta *Paganel.* Ára 2 frt, félbőrkötésben 2.50

XXVIII. kötet. **A középkori délszláv uralkodók genealogiai története.** Irta *Dr. Wertner Mór.* Ára 2 frt, félbőrkötésben 2.50

XXIX—XXXII. kötet. **Az orosz birodalom története.** Irta *Dr. Lázár Gyula.* Négy vaskos kötetben. Ára 10 frt, félbőrkötésben . . . . . 12.—

XXXIII—XXXIV—XXXV. kötet. **Ausztria története.** *Smets M.* után *Répászky T.* Három kötet. Ára fűzve 6 frt, kötve 7.50

*XXXVI. kötet. **A byzancziak és az ozmán birodalom története a XVI-ik század végéig.** Irta *Dr. Hertzberg.* Számos képpel. Ára fűzve 5 frt, kötve 5.60

XXXVII. kötet. **A Jobbágyság története Magyarországon.** Irta *K. Nagy Sándor.* Ára fűzve 1 frt 50 kr., kötve . . . 2.—

XXXVIII. kötet. **Asszyria és Babylonia a legujabb föltedezések után.** Irta *Dr. Kaulen.* 91 képpel. Ára fűzve 3 frt, kötve 3.50

XXXIX - XL. kötet. **Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben.** Két kötet. Irta *Risztics János.* Ara fűzve 4 frt, kötve 5.—

*XLI. kötet. **A keleti ügyek története a párisi és berlini béke között.** Irta *Bamberg Felix.* Számos képpel. Ára fűzve 4 frt, kötve 4.60

*XLII—XLIII—XLIV—XLV. kötet. **Angolország története.** Irta *Dr. Lázár Gyula.* Négy kötet. Ara fűzve 10 frt, kötve 12.—

*XLVI—XLVII—XLVIII—XLIX. **Egyetemes Földrajz.** *Balbi* után teljesen átdolgozta *Dr. Czirbusz Géza,* kegyesrendi főgymn. tanár. Több száz képpel, térképekkel stb. Négy vastag kötet. Ára fűzve 16 frt, kötve . . . . . 18.—

*L. kötet. **Dácziа östörténete a magyarok bejöveteléig.** Irta *Király Pál.*

*LI. **Pannonia östörténete a magyarok bejöveteléig.**

LII—LIII. kötet. **A magyar nemzetsége a 13-ik századig.** Irta *Dr. Wertner Mór.* Két kötet. Ára fűzve 5 frt, kötve . 6.—

*LIV. kötet. **Az Árpád nemzetség.** Irta *Dr. Wertner Mór.*

A * megjegyzettek vagy sajtó alatt vannak, vagy legközelebb sajtó alá kerülnek.

Mindezen müvek kaphatók alólirottnál.

N.-Elemér (Torontálmegye) 1892-ik év.
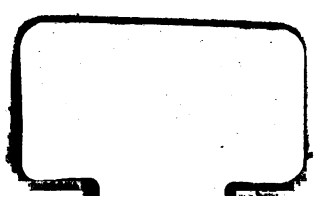
Szabó Ferencz,
plébános.